

51932

ALÁÍRÁSI FELHÍVÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATÁRA. V. CYKLUS 1887—1889.

A Magyar Tudományos Akadémia *könyvkiadó vállalatában* oly eredeti és fordított munkákat bocsát közre, melyeknek megválasztásában irodalmunk legszembetűnőbb hiányainak betöltése és a művelt közönség szellemi szükségleteinek kielégítése a fő szempontok.

A cél, melyet e *vállalat* megalapítása alkalmával maga elé tűzött, nemzeti jelentőségű. A mi culturalis viszonyaink között feladatának ismeri a tudománynak nemcsak szakszerű művelését, hanem terjesztését is. Megfelelően ama folytonos és általános érdeklődésnek, melylyel a nemzet kiséri, munkásságának legalább egy részével minél közvetlenebbül s minél általánosabban törekszik összeköttetésbe jutni vele. Nemcsak gyarapítani kívánja szellemi kincses házát, hanem a szónak igazi értelmében, nemzeti tulajdonná tenni azt.

Munkásságának ezt az *oldalt* főleg a *könyvkiadó vállalat* képviseli, melynek czéljánál a tudományos ismeretek terjesztése s a tudományos előadás művészi és népszerű formájának kiképzése tüzetett. Keretébe a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékei, s a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek utaltattak.

A vállalat eddigi sikeréből az Akadémia azt az örvendetes és biztató meggyőződést meríthette, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra talált. Ebben a meggyőződésben indítja meg *új, immár ötödik cyclusát*, s értesíti a közönséget *programmjáról*. Az említett általános szempontokon kívül, főleg a történelmi és irodalmi sorozatba fölveendő munkák kijelölésénél, a Könyvkiadó Bizottság tekintettel volt arra, hogy az *eddig kiadott művekhez az újak, tárgyukra nézve, folytatva vagy kiegészítve csatlakozzanak*.

Az új folyamnak ez irányelvek alapján összeállított programja a következő:

Első sorozat. Történelem.

SEBESTYÉN GYULA: **Ausztria története.** (Eredeti.) Első kötet. (Oskor, Római hódoltság. Népvándolás, Karolingok, Babenbergerek, Az első Habsburgok.)

MAC-CARTHY JUSTUS: **Anglia története korunkban.** Fordítja Szász Béla. Harmadik kötet.

RANKE LEOPOLD: **A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.** Ford. LEHR ALBERT. Második és harmadik kötet.

RATZEL FRIDRIK: A föld és az ember. (Anthropo-geographia.)
Fordítja SIMONYI JENŐ. Egy kötet.
SOREL: Európa és a forradalom. Ford. SZATHMÁRY GYÖRGY. Egy kötet.
THIERRY AMADÉ: Elbeszélések a római történetből. Fordítja
ÓREG JÁNOS.

A következő két kötet:

1. Szent Jeromos: A keresztyén társadalom nyugaton.
Egy kötet.
2. Aranyszájú szent János és Eudoxia császárné: A keresz-
tyén társadalom keleten. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

BEÖTHY ZSOLT: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalom-
ban. (Eredeti.) Második kötet. A Kisfaludy-Társaságnál jutalmat
nyert pályamunka.
HEINRICH GUSZTÁV: A német irodalom története. (Eredeti.)
Második és harmadik kötet.
SIMONYI ZSIGMOND: A magyar nyelv eredete, története és
jelen állapota. (Eredeti.) Egy kötet.
SAINTE-BEUVE KÁROLY AGOSTON: Irodalmi és történelmi arcz-
képek. Egy kötet.
VILLEMAIN FERENCZ: Pindar. (Az ó- és középkori lyrai költészet
története.) Fordítja OSKAY GERGELY. Egy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

CONCHA GYÖZŐ: Újkori alkotmányok. (Eredeti.) Második és har-
madik kötet.
MEDVECZKY FRIGYES: Társadalmi elméletek és eszmények.
Történeti és kritikai adalékok. (Eredeti.) Egy kötet.
BERRYER PÉTER ANTAL: Válogatott törvénszéki beszédei.
Ismerteti és fordítja TÓTH LŐRINCZ.
LEROY-BEAULIEU: A collectivismus. (A socialis elméletek jelen
állása.) Bevezeti KAURZ GYULA.
TAINÉ HYPOLIT ADOLF: A jelenkori Franciaország alakulása.
A «Forradalom» új kötete.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként **nyolczvan iv**, a
másodikból **hatvan iv**, a harmadikból **ötven-hatvan iv**, angol dísz-
kötésben fog 20—30 ives kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára **négy**, a második és harma-
diké **három-három** forint. Ezen kívül az angol **vászonkötésért**
kötetenként 40 krajczár fizetendő.

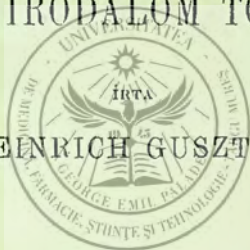
Egy-egy évfolyam aláírási ára előre bérmentve küldendő, ily czím
alatt: **Akadémiai könyvkereskedés Budapesten az Akadémia**
épületében.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

Az évi illetmény ezentúl **minden esztendő november havá-**
ban küldetik szét, esetleg már tavasszal.

A NÉMET IRODALOM TÖRTÉNETE.

HEINRICH GUSZTÁV.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A NÉMET IRODALOM
TÖRTÉNETE.

HEINRICH GUSZTÁV.

BUDAPEST, 1889.

~~H. u. 190. 12~~

A NÉMET IRODALOM

TÖRTÉNETE.

írta
HEINRICH GUSZTÁV.

75 JUN. 1973

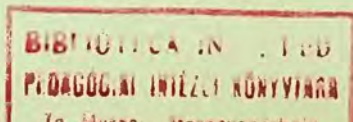
MÁSODIK KÖTET.

8-OCT. 2003

BUDAPEST, 1889.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

14.897.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

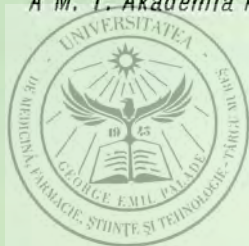
A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmet, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsátassanak.

Ekkép a bizottság eszközzésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

A II. KÖTET TARTALMA.

	Lap
IX. <i>Az udvari lyra.</i> A német dal eredete. — Epika és lyra, mű- és népdal. — Kéziratok. — A műlyra fejlődése: három korszak	1—6
1. <i>A lyra tarasza.</i> „Minne asszony”. — Kürenberg. — Liet, leich, spruch. — Dietmar v. Aist. — A provencai lyra. — Troubadourok és münmedaloszok. — A francia lyra. — A versszak törvénye. — Heinrich v. Veldeke. — Friedr. v. Hausen. — Heinrich v. Morungen. — Rudolf v. Fenis. — Albr. v. Johansdorf, Hartwig v. Raute, Heinrich v. Rugge. — Öreg Reinmar	7—27
2. <i>A lyra fénykora.</i> A minneköltészet igazsága. — Walther von der Vogelweide. — Költészet és politika. — Hartmann v. Aue. — Wolfram v. Eschenbach. — A hajnali dal, a provencai „alba” és a francia „aube”. — Diepold v. Vohburg. — Otto v. Botenlauben. — Ulrich v. Singenberg. — Leutold v. Säben. — Hiltbold v. Schwangau. — Rubin. — Walther v. Metz. — Kristan v. Hamle. — Friedrich v. Leiningen. — Heinrich v. Meissen. — Reinmar v. Brennenberg. — Ulrich v. Liechtenstein. — Neidhart v. Reuenthal. — A Neidhart-monda	27—53
3. <i>A lyra hanyatlása.</i> Neidhart iskolája. — Tannhäuser. — Gottfried v. Neifen. — Ulrich v. Winterstetten. Burkhart v. Hohenfels. — Svájcezi lyrikusok: Konrad v. Kilchberg, Steinmar, Geltar, Hadlaub. — Reinmar v. Zweter. — Reimar der Fiedler. — Rudolf v. Rothenburg. — Walther v. Klingen. — Wernher v. Hornberg. — Der Marner. — Fejedelmi lantosok. — Polgári lyrikusok	55—66

X. <i>Tanítás versben és prózában.</i> A tanító elem az epikában és lyrában. — Rejtvények	66
1. <i>Tanító költészet.</i> ‚Rede‘ és ‚buch‘. — Wernher v. Niederrhein. — A ‚vad ember‘. — Wernher v. Elmen-dorf. — ‚Tirol király‘. — ‚Winsbeke‘. — ‚Thomasin v. Zirklare. — Freidank. — Cato párversei. — ‚Beispiel‘. — Állatmese. — Stricker. — ‚Korholások könyve‘. — Sei-fried Helbling. — Hugo v. Trimberg. — Sakk-költémé-nyek. — Heinzelein v. Konstanz. — A wartburgi dal-nokverseny. — Klinsor v. Ungerlant. — Rimes króni-kák. — Rudolf v. Ems Világ-krónikája. — Jans Eneu-kel. — Stájer Ottokár. — Hagen Gottfried és Jeroschin Miklós	66—104
2. <i>Prélikátorok és tudósok.</i> Az egyháziak hanyatlása. — David v. Augsburg. — Berthold v. Regensburg. — Ok-levek. — Szász és Sváb tükkör. — Eike v. Repgow. — A szász krónika. — Lancelot regény. — A meinaui ter-mészetlan	105—115
XI. <i>A középkor estéje.</i> A XIV. és XV. század. — Egyetemek. — Polgári irodalom. — A próza fölvirág-zása. — Átmeneti korszak	116—119
1. <i>Udvari lyra, mesterdalnokok, népdal.</i> Hugo v. Mont-fort és Oswald v. Wolkenstein. — A minne-dal elhang-zása. — A mesterdalnokok. — Heinrich v. Meissen. — Muscatblüt. — A népdal, vallásos népdalok, balladák, történeti népdalok	119—136
2. <i>Ejéka. Reineke Vos.</i> A ‚Heldenbuch‘, Kaspar von der Roen. — A Siegfried-dal. — ‚Reineke Vos‘ és elő-zményei. — ‚Der Ritter v. Staufenberg‘. — Füterer Ulrik. — Idegen tárgyú költemények. — Hermann v. Sachsen-heim. — Miksa császár. — Suchenwirt Péter. — Beheim Mihály. — Johannes Rothe. — Hans v. Bühel. — Wit-tenweiler Henrik. — ‚A tarhegyi pap‘. — Neidhart Fuchs	136—151
3. <i>Tanító költészet, szatira.</i> Boner Ulrik. — Heinrich der Teichner. — Joh. v. Morsheim és Vintler János. — Brant Sebestyén. — Murner Tamás	151—160

4. *Novellák és népkönyvek.* A regény zsengei. — Schwänke, facetiæ. — Fordítók: Lotharingiai Erzsébet, Skót Eleonora, Eybe Albrecht, Wyle Miklós, Steinhöwel Henrik. — A népkönyvek: Lancelot, Wigalois, Tristan. — Florio és Biancefora, Loher és Maller, Herpin, Hug Schapler, Melusina, Cseh Eginhard, Apollonius v. Tyrus, Fortunatus, Boccaccio novellái, Maundeville utazása. — A trójai háború és Nagy Sándor. — Wilhelm v. Oesterreich. — Eulenspiegel. — Salamon és Markalf. — Gyűjteményes munkák. — ‚Der Ritter vom Turn‘... .. 160—175
5. *Mystika és történetírás.* Az eretnekek. — A valdéziek. — A német mystika forrásai. — Eckhart mester. — Tauler János és Suso Henrik. — Groote Gerhart. — Biblia-fordítások (Beheim Mátyás). — Plenariumok és ‚Historienbibel‘. A tepli biblia. — Geiler v. Kaisersberg. — Történetírás, a városok krónikái. — A svájci krónikák. — Zsigmond császár életrajza... .. 175—192
6. *A humanizmus.* A német egyetemek. — Heinrich v. Langenstein és Müller János (Regiomontanus). — A természettudományok és a renaissance. — Wimpfeling Jakab és Peuerbach György. — Aeneas Sylvius. — Celtes Konrád és Locher Jakab. — ‚Der Ackermann aus Böhmen‘. — A dialogus. — Erasmus v. Rotterdam és Bebel Henrik. — Az erfurti egyetem: Conradus Mutianus Rufus, Crotus Rubianus, Eobanus Hessus, Euricius Cordus, Hutten Ulrik. — A kölni egyetem: Pfefferkorn János, Ortwinus Gratius, Hochstraten Jakab. — A héber könyvek ügye. — Reuchlin János. — ‚Epistolæ obscurorum virorum.‘ — Luther 193—204

XII. *A dráma kezdetei.* Drámai elemek a régi költészetben. — Mysteriumok. — Az egyházi dráma legrégebbi elemei. — A komikum szerepe. — Az előadások. — Francia befolyás. — A legrégebbi emlékek. — Húsvéti, karácsonyi, úrnapi, legendai és idegen tárgyú mysteriumok. A halottas táncz. — Bibliái tárgyú játékok. — ‚Jutta asszony‘. — A farsangi játékok. — Tár-

gyai, iránya, stílje, előadása. — Rosenplüt és Folz. — A renaissance: Plantus és Terentius Németországban. — Reuchlin vígjátékai (Maitre Pathelin'). — Antik és nemzeti elemek ... 205—237

XIII. *A reformatio százada.* A XVI. század. — Az egyházjavítás. — Az irodalom fajtái. — Egységes irodalmi nyelv. — Német nyelvtanok. — Az új nyelv és verselés. — Népies és tudós, nemzeti és idegen irányok 238—249

1. *Luther és Hutten.* Luther élete és irodalmi hatása. — A biblia-fordítás. — Luther prédikációi és polemikus művei. — Az egyházi dal. — A reformátusok egyházi dalköltészete: Schede Pál és Lobwasser Ambrus. — Hutten Ulrik. — A reformatio irodalma. — Ujságok ... 249—267

2. *Lyra és epika.* *Fischart.* A népdal virágzása. — A mesterdalnokok. Puschmann Adám. — A tudósok világi lyrája: Weckherlin György Rodolf. — Tanító költészet: Ringwaldt Bertalan, Andreá Bühint János és Scheit Gáspár. — 'Grobianus'. — Allatmese: Alberus Erasmus, Waldis Burkard, Rollenhagen György. — Idegen népkönyvek: Olivier és Artus, Fierabras, Haymon fiai, Magelona. — 'Amadis'. — Boccaccio elbeszélései. — Giaffer fiai. — Német népkönyvek: Barbarossa, Claus Narr, Finkenritter, Faust, Schildbürger, Bolygó zsidó. — 'Buch der Liebe'. — Gyűjteményes munkák: Pauli, Wickram, Kirchlhoff, Frey, Montanus, Lindener, Schumann. — Wickram György. — Fischart János (Rabelais) 267—305

3. *A dráma.* *Hans Sachs.* Luther és a dráma. — Az iskolai dráma. — A színmű tárgyai. — Gengenbach és Manuel. — Svájcei drámairók: Kolross, Rüte, Ruof (Tell-dráma), Boltz, Funckelin, Salat. — Elzász: Wickram, Gart, Rasser, Israel. — Augsburg: Birek (Betulejus). — Latin drámák: Dasypodius. A strassburgi gymnasium színháza. — Luther köre: Agricola, Greff, Reblun, Ackermann, Rollenhagen, Voigt, Hartmann. — Naogeorg, Spangenberg, Hayneccius, Rinckhart. — Sachs János. — A moralitás: 'Homulus' és 'Hecastus'. Dedekind. —

Sachs iskolája: Culman, Wild, Schmeltzl. — Északkelet: Knaust, Krüger, Bado, Römlt. — Szilézia: Bohemus, Link, Liebhold, Kober. — Nicod. Frischlin. — Az angol komédiások. — Az angolok Ausztriában. — 'Angol komédiák és tragédiák'. — Az angolok repertoinja. — Ayrer Jakab. — Heinrich Julius braunschweigi herczeg. — A dráma hanyatlása ... 306—358

4. *Tulományos törekvések.* Nevelésügy: Melanchthon Fülöp. — Antik classikusok fordításai. — Latin történetírás: Sleidanus, B. Rhenanus, Flacius Illyricus. — Svájci történetírás: Tschudi, Wurtsisen, Stettler. — Stumpf és Münster. — Német történetírás: Seb. Franck, Quad, Thurmair. — Német közmondások. — Krónikák (Zimmeru gróf), életrajzok, utazások. — Theologia s philosophia: Arndt, Weigel, Boehme. — Természettudományok: Paracelsus, Gesner, Düre ... 358—368

XIV. *Az önállótlan utánzás kora.* A XVII. század. — Politikai, társadalmi, művelődési hanyatlás. — Idegeu szellem, a külföld irigysége, ellenhatás. — Nyelvművelő társulatok. — Az iródalem művelői, jelleme és nyelve. — A költészet fejlődése: iskolák és irányok. — Renaissance-költészet és akademismus ... 369—380

1. *Opitz. Az első sziléziai iskola.* Opitz élete, elmélete, költészete, hatása. — A vers törvénye. — Opitz köre: Scultetus, Scherfler, Tscherning, Titz, Buchner. — Königsberg: Dach, Robertin, Albert, Röling, Möller, Peucker. — Szászország: Fleming, Schirmer. — Hamburg: Zesen, Schwiger, Greflinger, Rist. — Egyházi dal: Gerhardt, Spe, Corner, Balde. — Strassburg: Rompler. — A pegnitz-i pásztorok: Harsdörfer, Klaj, Birken ... 380—412

2. *Epika és tanító költészet.* Epopcák fordításai. — Német eposzok: Wieland, Freinsheim, Greflinger, Besser, Heræus, Pietsch, König, Hohenberg, Postel. Történeti népdal. — Tanító költészet (epigramm): Logau, Grob, Wernicke, Angelus Silesius. — Verses szatira: Owena Hoyer, Lauremberg, Rachel. — Prózai szatira: Albertinus, Mo-

scherosch, Schupp, Abraham a Santa Clara (Martin v. Cochem)	412—429
3. <i>A dráma. Gryphius.</i> Mű- és népdráma. — Opitz működése. — Az opera. — A pegnitziek: Klaj, Birken, Rist. — Gryphius András. — A németalföldi dráma befolyása. — A népdráma: Vándor társulatok, Velten János. — A dráma repertoírja és jelleme. — A Hanswurst szerepe. — Idegen hatások. — A Faust-dráma	429—548
4. <i>A második sziléziai iskola.</i> A marinismus. — Hofmann v. Hofmannswaldau és Casper v. Lohenstein. — Hofmann tanítványai: Abschatz, Gryphius Keresztély, Neukirch Benő, Assig, Mühlforth. — Lohenstein utánczó: Halbnann, Haugwitz, Filidor, Kongehl. — Találkozások Shakespearerel	458—479
5. <i>A regény. Grimmelshausen.</i> A pásztor-regény mintái és német utánczások: Opitz, Prasch. — A heroikus regény mintái („Argenis”, Calprenède, Scudéry) és jellemző vonásai, népszerűsége és sorsa. — Zesen, Buchholz, Antal Ulrik herczeg, Ziegler, Happel, Böhm, Hunold, Lohenstein. — A népies regény: spanyol mintái és német utánczások. — Grimmelshausen. — Robinzonádok („Insel Felsenburg”). — Reuter, „Schelmutzsky”	479—515
6. <i>A nemzeti irodalom előzményei.</i> Ellenhatás a marinismus ellen. Az udvari költők: Canitz, Besser, König, Heræus, Pietsch. — A francia classicismus (Troemer). — Weise Keresztély. — Riemer és a híg poeták. — Günther és Brockes. — A népies dráma: „Haupt- und Staatsaktiók”. — A Hanswurst-darabok. — Bécs és Berlin. — Stranitzky. — Tudományos törekvések: Leibniz, Wolff és Thomasius. — Schottel és a német philologia. — A pietismus: Spener és Scriver. — A XVIII. század föladatai	515—552
<i>Nécmutató a II. kötethez</i>	552—567

RÖVIDÍTÉSEK.

Közlöny a. m. «Egyetemes Philologiai Közlöny», szerkesztik
HEINRICH G. és P. THEWREWK EML, 1877 óta.

Zeitschrift a. m. Zeitschrift für deutsches Alterthum, megalapította HAUPT MÓR, 1841 óta.

Germania a. m. Germania, Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde, megalapította PFEIFFER FERENCZ, 1856 óta.

MGH. a m. Monumenta Germaniæ Historica.

ADB. a. m. Allgemeine Deutsche Biographie (kiadja a bajor tudom. akadémia).

Kürschner a. m. Deutsche National-Litteratur, herausg. von Jos. Kürschner, Berlin und Stuttgart.

A többi rövidítések könnyen érthetők és nem szorúlnak külön magyarázatra.

KILENCZEDIK FEJEZET.

AZ UDVARI LYRA.

Régi nézet, és még ma is sokszor ismétlik, hogy a költészet fejlődése az egyes népeknél az epikával veszi kezdetét, és hogy a lyra csak később, csak az elbeszélő költészet alapján, jön létre. E nézet egészen téves. Hiszen már az árja ősnépnél találunk hymnikus, azaz lyrai költészetet, és a régi németeknek szerelmi (*wini-leod*) és tánczdalait (*leich*) már a VIII. században üldözi az egyház. Valóban, a népek költészetének első terméke a dal, melyben az ember örömét és fájdalmát, reményét és aggodását, érzéseinek egész gazdag világát kifejezésre juttatja; a lyra a primitiv emberiségnek első költői dadogása, az érzéseknek első művészi, bár jó részben öntudatlan nyilatkozása. Csakhogy e legrégebb lyra, népköltészet a szó legigazibb értelmében; * nem ismerjük szerzőit, soha nem jegyezte föl senki, e dalok nem irodalmi, hanem természeti termékek, melyek bizonyos körülmények közt létrejönnek, bizonyos célnak szolgálnak, és ama körülmények és ezen cél megszűntével elhangzanak, mint a madár dala, nyom nélkül. Mint irodalmi termék, mint a műköltészet ága ifjabb a lyra, mint

* F. M. BÖHME, *Altdeutsches Liederbuch. Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem XII—XVII. Jh.* 1877.

az eposz, azaz: a műdal csak az eposz után lép föl az irodalomban; de a dal maga oly régi mint az emberi érzés, melynek kifejezője.¹

A régi németeknél is föl kell tételeznünk e népies naiv lyrát, melynek különböző fajairól is van tudomásunk. Főleg kettőről: *lied* volt az egyszerű dal, melyet egyes ifjú vagy leány elénekelt; *leich*² névvel jelölték a terjedelmesebb és többektől előadott tánczdalt, mely régi pogány szokás szerint, leginkább a tél vagy nyár beálltakor, az ifjúságnak részben jelképi tánczaihoz fölhangzott. A dalnak sok alfaja lehetett: volt „wineliet” és „trutliet” (mind a kettő szerelmi dal), volt „mandaliet” (örömdal, *menden* a. m. örülni), voltak többé-kevésbé tanító irányú dalok és olyanok, melyek a természetnek változó jelenségeire vonatkoztak. De e dalok mind nem voltak irodalmi termékek; inkább rögtönzések: a percz teremtette, a percz elenyésztette őket. Ki tartotta volna érdekesnek, és vajjon mi célra, följegyezni a boldog vagy boldogtalan szívnek e kezdetleges, közvetetlen nyilvánulásait? Megalkotásuk volt egyetlen céljuk; ha a tele kebel könnyebbülést nyert az elénekelt dalban, ha ez annak tudomására jutott, a kinek számára létrejött: nem volt többé létjoga, elhangzott, feledésbe ment, elveszett.

Más fejlődést vett a lyra, midőn a műköltők mint dalszerzők fölléptek. Ezeknek már más céljaik voltak, ezek egészen más viszonyok közt énekeltek tavaszról és szerelemről. A műköltők följegyezték a dalt, hogy hölgyüknek megküldjék, hogy pártfogóik előtt elénekeltessék, hogy előadá-

¹ K. BURDACH, *Das volksthümliche deutsche Liebeslied*, Zeitschrift XXVII, 343. V. ö. Zeitschrift IX, 129 is.

² Gót *laikan* tánczolni, *laiks* táncz.

sukkal dicsőséget és jövedelmet szerezzenek. E dalokat utóbb a költészet barátjai lemásolták s nagy kéziratokban összegyűjtötték.*

Főkép két forrásból indul meg a német mődal fejlődése: a német népdalból és a vagánsok latin lyrájából, mely azonban maga is szintén a német népdal talajában gyökeresik. Ezekhez járul még harmadik tényezőképen, mely az összes modern dalköltészetet befolyásolta, az egyház, melynek énekeiből valószínűen a dialogikus alak és a refrain származnak. Hogy e dalköltészet további fejlődésére a már nagy virágzásnak indult epika is hatással volt, azon nem csodálkozhatni. Innen némely régi lyrikusnál az epikai elemnek nagy szerepe, mely utóbb, a troubadourok és trouvèrek költészetének befolyása alatt, teljesen elenyészik. A vagánsok dalairól már szölvünk (I., 140.). A népies dalnak csak néhány töredékes emléke maradt fenn. Ily dalra czélov pl. a „Ruodlieb” költője latin hexameteréibe beleszótt német szókkal: a szerető leány szíve mélyéből, annyi ked-

* A német lyrikusoknak legfontosabb kéziratai a következők: 1. *A*, a heidelbergi a legrégeb (34 költő), kiadta Fr. Pfeiffer, 1844; — 2. *B*, a weingarteni (32 költő), kiadta ugyanaz, 1843; — 3. *C*, a párisi (most heidelbergi) a legnagyobbik, mely 171 költőtől közöl költeményeket, a költőknek (alig hiteles) arczképeivel és címereivel; kiadták Bodmer és Breitinger 1758. és újabban F. H. von der Hagen, 1838, öt kötet. E kéziratot nevezték régebben, minden alap nélkül, Manesse-féle kéziratnak. Manesse Rüdiger, zürichi polgár a XV. században gyűjtött dalkönyveket, de hogy ő írta vagy iratta volna a párisi kéziratot, arról semmi tudomásunk; — 4. *J*, a jénai, mely már a mesterdalnokokra átvezet; — 5. *K*, a kolmári, kiadta K. Bartsch, 1862., mely a XII. és XIII. századból keveset tartalmaz; — végre 6. *N*, a nassau grófok kézírata, francia, németalföldi s német dalok gyűjteménye; l. róla *Zeitschrift* I. 227.

veset üzen párjának, a mennyi lomb fakad az ágakon, annyi szerelmes üdvözlét küld neki, a mennyi örömök van a madaraknak, annyi tiszteletet kíván neki, a mennyi a fű és virág'.* Ily népdalnak tekintendő az a kis versszak is, mely Tegernsee bajor kolostorában egy latin szerelmes levelezésben fönmaradt:

Te enyém vagy, én tied:
Erről sohse kételkedj!
A szívembe
Zártalak be,
Elveszett a kulcsa, s most
Örökre te ott honolsz.

Ily népies dalok azok a teljes vagy töredékes német költemények is, melyek a 'Carmina burana' gyűjteményében (I., 145.) latin dalok közé keverve reánk maradtak, s melyekből mutatványul egyet ide iktatok:

Jöszte, jöszte, kedvesem, Edes rózsaszínű száj,
Várlak már keservesen, Gyógyíts meg, hol szívem fáj,
Várlak már keservesen, Gyógyíts meg, hol szívem fáj,
Jöszte, jöszte, kedvesem! Edes rózsaszínű száj! (Szász K.)

* Dic sodes illi nunc de me corde fideli
Tandundem *liebes*, veniat quantum modo *loubes*,
Et volucrum *wunna* quot sit, tot dic sibi *minna*,
Graminis et florum quantum sit, dic et honorum.

Es mintha a dal, melyre itt czélzás van, sohasem halt volna ki a nép emlékezetéből, egy igen elterjedt német népdalnak egyik versszaka így hangzik:

Ich wünsch' ihm all das Beste,
So viel der Baum hat Äste;
Ich wünsch' ihm so viel gute Zeit,
So viel als Stern am Himmel sein;
Ich wünsch' ihm so viel Ehre,
So viel als Sand im Meere.

A műlyra fejlődésében három korszakot különböztethetünk meg. Az *első*, körülbelül 1190-ig, a lyra tavasza, a nemzeti népies dalköltészet talajában gyökerező lovagi lyra legrégebbi termékeit, de egyszersmind a provencai és francia költészet befolyásának legelső nyomait foglalja magában. Az első csoport képviselői: a Kürenbergi lovag, Dietmar von Aist és Spervogel (a mennyiben dalköltő), az utóbbiái: Heinr. v. Veldeke, Heinr. v. Morungen és Öreg Reinmar, ki már a lyra második korszakát indítja meg. E *második* korszakot az ellentétes elemek művészi egyesítése jellemzi. Ekkor éri el a lyra virágzása fénykorát, ekkor lesz a német dal, alak és tartalom tekintetében, művészi remekké, az udvarok és a nemesség kedveltjévé, a lovagok kizárólagos birtokává. Főképviseelői: a nagy epikai költőkön kívül, Walther v. d. Vogelweide és Reinmar v. Zweter. E korba esik a lyrának egy sajátos mellékhatása is, az udvarok népies dalköltészeté, melynek kimagasló megalkotója Nithart v. Reuenthal. A *harmadik* korszak főjellemezője: a polgári elemnek a lyrában is mind nagyobb befolyásra jutása.¹ A lovagok most háttérbe lépnek, polgárok a dalköltészetnek legnépszerűbb ápolói; a tanító elem kezd túlsúlyra vergődni: a „minnesang” átmegy a „meistergesangba”, a lovagi lyra a polgárok lyrájába. E hanyatló korszak legjellemzőbb alakjai: Gottfried v. Neifen, a Tannhäuser és Konrad der Marner.²

¹ A lovagi költőnek *her* (úr), a polgárinak *meister* (mester) a czíme. De I. Közlöny XIII., 408.

² A minnesangról általában: L. UHLAND, *Der Minnesang* (Schriften V., 111—282.); J. W. O. RICHTER, *Die lyr. Dichtungen des deutschen Mittelalters* 1873.; O. LYON, *Minne- und Meistergesang* 1883. — Igen jó anthologia: K. BARTSCH, *Deutsche Liederdichter*

1. A lyra tavasza.

A lovagok lyrája a XII. században veszi kezdetét, még pedig Németország délkeleti vidékén, Ausztriában, hol a XI. század óta az epikai költészet is virágzott. Innen Bajorországba jut ez új költészet, itt is nagy virágzásnak indulva. De további elterjedését és természetes fejlődését meggátolja az alsó Rajna vidékéről előnyomuló franczia izlés; ez átalakítja a társadalmat és átalakítja a dalköltészetet is, mely a társadalom szokásainak s izlésének, érzéseinek s eszméinek tükré és hirdetője. A XII. századi lyra a német „minnegesang“ tavasza.*

A legrégebb német dalköltő a KÜRENBERGI lovag, kiber Pfeiffer a Nibelung-eposz szerzőjét vélte fölismerhetni (I., 280.). Az osztrák Kürenbergiekkel sokszor találkozunk XII. és XIII. századi oklevelekben; de a költő keresztneve nem ismeretes, s így nem tudunk róla egyebet, mint hogy a XII. század első felében élt. Dalai, a „minnegesang“ legrégebb termékei, oly népies jelleműek, hogy alig számíthatók a lovagi költészethez. Alakilag is ódonszerűek: a rím helyét gyakran csak asszonáncz foglalja el, a hangsúlytalan szótagok (a thesisek) sokszor hiányzanak; a kifejezés egyszerű, naiv, mesterkéletlen. Dalai kis epikai képek, melyekben a kifejezett érzés mindig helyzethez van kötve, egy röviden vázolt vagy csak föltételezett cselekmény kifolyása. Ez epikai elem nemcsak abban leli magyarázatát, hogy a műlyra az elbeszélő költészet után és hatása alatt fejlődött; van belső oka is: a naiv ember, mintha nem merné belse-

des XII—XIV. Jhs., 2. kiad. 1879. — Fordítások: K. Simrock, 1857, W. Storck, 1872, K. Ströse. 1878,² K. Pannier, 1881.

* Kiadta K. LACHMANN, *Des Minnesangs Frühling*, 1882³.

jét közvetlenül kitérni, restelné érzéseinek egyenes közlését. Azért hasonlatba, képbe öltözteti vagy epikai helyzetben másnak adja ajkára. Ily dalokban a népköltészet is igen gazdag. A Kürenbergi lovagnak mindössze csak tizenöt versszaka maradt fenn, melyek közül csak egynehány tartozik együvé; a legrégebb időben a dal talán csak egy versszakból állt.¹ E versszakok közül kilenczet nő ajkára ad a költő; a többiek, melyek saját nevében szólnak, részben feleletek a nő-versszakokra.²

E dalok forrása és tárgya a szerelem,³ a középkori nép- és múdalmak főtárgya. ‚Frau Minne‘ (vagy később Venus asszony) teljes hatalmú e korban; mindenki alattvaló híve: a császár és a pápa, laikusok és szerzetesek, férfiak és nők; a legnagyobb bölcsesség és tudomány nem óv meg Amor nyilaitól; a mély tudományu Aristoteles elbolondíttatja

¹ Ezt abból is következtethetni, hogy *das liet* eredetileg a. m. versszak; dalt csak a szónak többes alakja (*diu liet*) jelent.

² Scherer (*Zeitschrift* XVII., 561.) szerint e dalok nem a Kürenbergi lovag dalai; neve csak következtetve volna az egyik (I, 281 lefordított) versszakból. Csakhogy e névnek itt nem volna semmi értelme, ha nem Kürenberg a dal szerzője. A nőstrófákat Scherer szerint nő írta, a mi lehetetlen, mert különben mi értelme volna, ha a költő hozzáteszi: ‚így szólt a szép hölgy‘? Különben a nő ajkára adott dalok a későbbi középkorban és minden nép és kor lyrájában is igen gyakoriak.

³ A *minne* szó 1. a. m. megemlékezés, emlékezet, pl. *die minne trinken*, bucsúírtal inni; — 2. a. m. az emlékül adott ajándék, pl. *cinem etwaz ze minne geben*; — és csak 3. a. m. szerelem, vallási és profán, de csak a XV. sz. óta érzéki szerelem is. A szó gyökere *man* a. m. gondolni. A német szóból származik a francia *mignon* és az olasz *mignone*, kedvencz. — A mai *Liebe* eredetileg a. m. öröm, innen e szokásos kapcsolat: *Liebe und Leid*, öröm s fájdalom, és csak később a. m. szerelem (leginkább érzéki). A szó gyökere *lubh* a. m. kívánni.

magát a ledér Phyllistól, a bölcs Salamon, a varázsló Vergilius, szentek és vértanúk védtelenek a szerelemmel szemben. És e szerelem nem volt mindig plátói. Gazdag e költészet a tiszta érzés megható nyilatkozataiban is; mégis, a kornak egész irányát tekintve, látjuk, hogy érzéki gyönyör és élvezet kellett ez edzett nemzedéknek; a hajnali dal valamint a korabeli epika leplezetlenül tüntetik föl a lovagi szerelemnek ez irányát. A papok sem voltak tartózkodók, hiszen a hívők magok kivánták, hogy tartsanak kedveseket — saját feleségeik biztossága érdekében.¹ A fabliauk és novellák tele vannak a papok és apácák szerelmi kalandjaival, melyeknek csak a hitújítás vetett véget. A dalköltők soraiban is találunk egyházi férfiakat, kik a lovagokkal versenyezve hódoltak Minné asszonynak.² A szerelem mellett a természet és az élet váltakozó eseményei is szolgálnak a dal tárgyául; utóbb a nyilvános élet, a nagy politika, főképp a kereszties hadjáratok és a császárok és pápák elkeseredett harcrai is találhatnak visszhangra a lovagok művészi versszakaiban. A tiszta lyra körébe behatol a tanító elem is, mely a *spruch*-ban önálló alakot teremt: a *spruch* csak egy versszakból áll és elszavalásra volt szánva, míg a *liet*, a több versszakból álló lyrai dal, és a *leich*, a versszakokra nem tagolt hosszabb, rendszeren reflektáló elemekben gazdag, többnyire vallásos tárgyú költemény, elénekeltettek. Vagy a költő maga énekelte el, a hegedű kíséretében, vagy egy szolgálatába fogadott hegedőssel adatta elő. A lovagnak három főkötelessége volt: istenét,

¹ *De rebus Alsaticis* (XIII. száz. eleje). MGH. XVII.

² De 'szerelmi udvarok' (*Minnehöfe, cours d'amours*), melyekről régebben oly sokat meséltek, Németországban sohasem voltak. Fr. Diez, *Beiträge zur Kenntniss der romantischen Poesie*, 1825.

urát, hölgyét szolgálni; ‚Gottesdienst‘, ‚Herrendienst‘, ‚Frauendienst‘ nevekkel jelölte a középkor a lovagi tisztnek e hármasság irányát (I, 241.). Ime, a lyra terén önálló sajátos alakot teremtett ez irányok mindegyike: a ‚leich‘ vallásos tárgyú, a ‚spruch‘ a ‚Herrendienst‘ lyrai alakja, a ‚liet‘ a nőszolgálat nyilvánulása.

De térjünk vissza a Kürenbergi lovaghoz. Dalainak alakja epikai, háttere epikai, stílje epikai. Kétségtelen, hogy e legrégebbi dalköltészet az epika hatása alatt alakult. E költemények mind egyszerű szerelmi dalok, kevés egyediséggel. Tartalmukat általános emberi érzések teszik, de ez érzések igazságához, valódiságához nem fér kétség. A későbbi lyra rajongásának, sohajtozásának, férfiatlan vágyakodásának még semmi nyoma; semmi nyoma a kigondoltságnak, mesterkéeltségnek sem. A nő alárendelt helyzete, a férfi büszkesége, rátartása a szerelmi viszony alapja. Ime a nő fájdalma:

Gyakorta fájt szívemnek, és fáj most is neki,
 Hogy azt, kit vágygyl óhajt, el nem nyerheti.
 El nem nyerhetem soha, — mily fájdalom, mily kín!
 Nem aranyt, nem ezüstöt, ifjú lovagot értek én.

Egy sólymot fölneveltem egy évnél is tovább,
 S midőn már oly szelid volt, milyennek óhajtám
 S midőn szép arany szállal bevontam tollát már,
 Egyszer csak elrepüle, és mostan más országban jár.

Azóta ismét láttam repülni sólymomot,
 De ah, lábára kötve volt új selyem szalag
 És tolla színaranytól ragyogott mindenik . . .
 Isten vezesse össze, kik egymást mélyen szeretik.

A nő boldogtalan szerelme ismételten nyer kifejezést:

A szívem tele búval s könnyel telt a szemem,
 Mert válnunk kell egymástól, te édes kedvesem!

Rágalmazók okozták, — ég adjon nekik kint!
 Ki újra összehozna, — mily boldog volnék én megint!

Ellenben a férfi rátartós és elvárja, hogy a nő reá hallgasson:

Az esti csillag, nézzed, felhőkbe rejtőzik,
 Úgy tégy te is, szép hölgyem, ha szemed rám esik.
 Más férfúra fordítsd ragyogó szemedet:
 Úgy senki soh' se sejtí, hogy engem, csak engem szeretsz.

Sőt egy másik versszakban nem is valami nagy tisztelettel nyilatkozik a férfi a hölgyekről:

Az asszony, mint a sólyom, oly könnyen lesz szelíd!
 Csak jól tudd csalogatni, — mily gyorsan közelít!
 Így nyert meg egy jó hölgyet egy szép deli lovag . . .
 Ha róla megemlékszem, köblem nagy örömtől dagad! ¹

Alak és irány tekintetében igen közel áll a Kürenbergi lovaghoz MEINLOH VON SEVELINGEN (ma Söfingen, Ulm mellett). E költőről nem tudunk semmit; családja szolgáltatta a Dillingeni grófok étékfogóit. Dalai még igen egyszerűek, versszaka ép oly epikai, mint osztrák kortársaié; de mintha már egy kissé udvariasabb volna a hölgyek iránt. Ő is dalainak egy részét nők ajkára adja, és e nők sokkal hevesebben fejezik ki szerelmöket, mint a költő a magáét. Ugyanez időben éltek a REGENSBURGI VÁRGRÓF (talán Henrik, 1161—76) és a RIETENBURGI VÁRGRÓF (talán amannak fia Frigyes, 1176—81),² kiktől csak néhány vers-

¹ A Kürenbergi lovag dalai a nibelungi versszakban vannak írva (I, 280), többnyire asszonánccokkal a rímek helyén. Magyarra Szász K. fordította a magyar Nibelungének bevezetésében; igen szépen, de nagyon szabadon.

² P. M. MAYER, *Geschichte der Burgrafen v. Regensburg*. 1883.

szak maradt reánk, melyekből nem alkothatjuk meg a két költő egyedi alakjait.

Többet tudunk a Kürenbergi lovag szomszédjáról, DIETMAR VON AIST-ról, kinek vára Felső-Ausztriában, az Aist (oklevelekben Agast, Agist, Aist) patak partján állt, Ried mellett. A költő neve először 1143-ban fordul elő egy Lorchban kiállított oklevélben, s azóta igen sokszor 1171-ig. Ez utóbbi évben nem élt már; Heinrich von dem Türlin még 1220-ban siratja halálát. Költeményei nem mindig oly ódonszerűek, mint 1170 előtt várhatnók; azért azt hiszik,* hogy neve alatt két azonos nevű költőnek dalai vannak összekeverve. Ez nem lehetetlen, de akkor az ifjabb Dietmár más nemzetségnek volt tagja, mert az öregebbikkel kihalt a családja. Dietmár legtöbb versszaka elég régi jellegű: a strófák még nem művészi szerkezetűek, a rím helyett gyakran áll az asszonáncz, az epikai alap és népies stíl még félreismerhetetlenek. Rendszeren kis helyzetet rajzol és párbeszédben tárja föl a szereplők kedélyét. Dalai bensőségben, mély érzésben gazdagok. Önála is megtaláljuk a nő fájós vágyát kedvese után:

Egy nő állott magába'
 S kinézett a sikságra.
 Ott várt a kedvesére, —
 S im, sólyom szállt a légbe:
 ,Oh sólyom, milyen jó neked!
 A vágyadat követheted.
 Elszállsz, a merre tetszik,
 A fára, mely legszebbik.
 Magam is ópen így tevék:
 Egy lovagot kiszemelék,
 Ki kedves a szívemnek.

* W. WACKERNAGEL, *Altfranzös. Lieder und Leiche*, 1846, 202. l.

A nők most irigyelnek.
 Oh mért nem hagyják nékem kedvesem?
 Hisz én se bántom másét, istenem!

És egy másik dalban:

Isten hozzád, nap sugára!
 Elhallgatott a madárka,
 Hársfa lombja is lehull.
 Szemeimbe könny tolúl.
 Búsan nézek szét a tájon —
 Őrizkedjél, hű barátom,
 Sok asszonytól,
 Hogy szivemtől el ne pártolj!

De a lovag is fájdalommal kívánczik kedveséhez:

Ha nyugszik az egész világ egyedül én nem alhatok.
 Egy szép nő az, ki úgy gyötör, a szerelméért lángolok.
 Őrajt áll üdvöm, örömöm. Vigasztalásom hol lelem? Nem élem túl!
 Oh Isten, mily keservnek enged martalékaúl!

Dietmarnál találjuk már a követet is, ki a lovag és kedvese közt jár és izenetet visz, meg izenetet hoz; nála a dialogikus dalt is, milyen a következő:

Elváltozott, hajh az idő,	,Igaz okom van énnekem
Im minden azt mutatja;	Szivemben büszke lenni,
Elhallgatott a csalogány,	Hogy a legkedvesb férfiú
Lezárúlt édes ajka.	Ilyen hön tud szeretni.
Az erdő színe halovány,	Megvigasztalja ez szívem,
De szívem hozzá hű csupán,	Mily édes bízni szerelmiben!
Kinek lekötve volt a nyáron.	Hozzá én mindig hű leszek,
Övé szerelmem, mindenem,	És hosszú hű szolgálataért
Őtöle soha el nem válok.	Kedvére bármit megteszek.

E dalok hangja már az új ízlés előfutárja, mely az alsó Rajna vidékén északi Franciaországból s a Jura lejtőin át

Provenceből hatott át Németországba: a troubadourok és trouvèrek lyrája. Lássuk egy perczre ezeket.*

Franciaország a középkorban két félből állott, melyek mint idegen tartományok álltak egymással szemben. Más népek lakták az északot és a délt, más nyelv dívott a Loire jobb és bal partján, más izlés uralkodott francziáknál s provenceiáknál. A Provence már a IX. században alakult önálló tartománynyá. Kopasz Károly, Jámbor Lajos fia, Nagy Károly unokája, 876-ban nevezte ki Boso autuni grófot a Provence és Lombardia helytartójává, ki azután 879-ben, midőn a király meghalt, önállóvá tette magát és megalapította az (Arles fővárosától ú. n.) arelati királyságot, melyhez a Provenceon kívül még Lyon vidéke, a Franche-Comté, Lausanne vidéke és Languedoc egy része is tartozott. De Boso királysága nem volt hosszú tartamú, mert utódjainak gyöngesége folytán a gazdag világi s egyházi vazallusok mind önállóbbakka lettek, míg végre a Loire és a pyrenéi hegyek közti gazdag, termékeny és szellemileg virágzó vidék a provencei grófon kívül még három nagy úr alá került; ezek: Poitou grófja, Aquitania fejedelme és Toulouse grófja. Midőn Gillibert, a Provence grófja, 1092-ben meghalt, birtoka két vejére, a toulousei és a barcelonai grófokra szállt. Ez időtől a barcelonai gróf birtoka (a pyrenéi hegyek mindkét oldalán) viseli a Provence nevét.

Délfranciaország Európa egyik legnépesebb, leggazdagabb és legműveltebb tartománya volt. A római civilizatio Kr. e. 122 óta vert gyökeret a természetnek e kies paradi-

* K. BARTSCH, *Grundriss d. provenz. Literaturgeschichte* 1872. — FR. DIEZ, *Die Poesie der Troubadours* 1883² és *Leben und Werke d. Troub.* 1882².

csomában, a népvándorlás századaiban pedig a legműveltebb és legtehetségesebb germán törzs, a nyugati gótok telepedtek meg itten s vegyültek össze a Loire és Rhóne közt lakó rómaiakkal és keltákkal. A provencai nyelv és műveltség a modern kornak első tökéletes alkotása. A nyelv, *langue d'oc*,* sokkal közelebb áll a latinhoz, mint a francia nyelv, melynél gazdagabb és szebb hangzású is. E nyelven írtak a provencai költők, a troubadourok (*trobar* föltalálás, tehát a. m. inventor), kik a szerelmet, a természetet s a fegyvereket megénekelték. Ilyen volt Raynouard számítása szerint 345 férfi és 14 nő. A troubadourok műköltők; — velők szemben, sokszor az ő szolgálatukban állnak a népköltők, *jongleurs* (prov. *joglars*, ebből: *jocus*, játék), a hegedősök, kik a népköltészet hagyományait föntartották, de a népnek egyéb mulattatására is vállalkoztak.

A provencai költészet gyorsan emelkedett a virágzás magas fokára, mit részben a spanyolországi mórok befolyásának is kell tulajdonítani, kikkel a Provence és Catalonia folytonos összeköttetésben álltak. E befolyás mutatkozik a nyelvnek és versnek művészi kezelésében, a gyakori rímjátékokban, a mesterkelt versszakokban, de a költők stíljében is, melyet túlzott képek és merész allegoriák jellemeznek. A classicus ókort is ismerte néhány troubadour, de befolyása a nemzeti költészetre, mint Németországban is, mindössze igen csekély volt.

A troubadourok költészetének három ágát különböztethetjük meg: a lyrai, tanító (szatirikus) és epikai költészetet. Legkevésbé értékes a provencaiak epikai költészete, melynek tetemes része el is vészett. Az epika nem is gya-

* *Oc* t. i. *hoc* a. m. igen; ellenben az (északi) francia nyelv: *langue d'oïl*, *oïl* t. i. *hoc illud* a. m. igen.

korolt hatást a provencei lyrára: ritka ebben az epikai elem, ballada egyáltalában nincsen, a párbeszédese dalokban is igen csekély az epikai háttér. A lyrai költemények vagy szerelmi dalok (*sons, chansons, a. m. canzone*), vagy gyászdalok (*complaintes*) halálesetek alkalmával; vagy vetekedő dalok (*tensons, olasz tenzone*), dialogikus költemények, költői versenyek. A szatirikus és tanító dalok neve *sirventes* (ebből: *servir*, tehát tul. alattvaló dala), a troubadourok daczos szabadságszeretetének és merész függetlenségének kitünő emlékei. Volt politikai, erkölcsi és személyes *sirventes*: az első a keresztes hadjáratokkal, a kor nagy politikai eseményeivel, a provencei fejedelmek s tartományok ügyeivel foglalkozik; a második a kor bűneit, a papság romlottságát, a nép hanyatlását tárgyalja; a harmadik, mely sokszor az első kettővel együtt, a költők saját ügyeit és egymáshoz való viszonyát feszegeti.

A provencei költészet virágzása a XI. században veszi kezdetét és a XIII. sz. elején ér véget. A vallási mozgalmak okozták e virágzó vidéknek és költészetének gyors pusztulását. A XI. sz. végén élt Pierre Valdez (*Petrus Valdus*), az albigenis vagy valdézi felekezet alapítója. Tankönyvük *„La noble leçon des Vaudois“* a román nyelv egyik legrégebb emléke. Az albigenis hívők szorgalmas, erényes és gazdag nép voltak, és a provencei urak pártolták is őket. De az egyház (III. Incze) nem tűrt eretnekséget: az albigensek ellen indított keresztes hadjárat tönkre tette e gyönyörű vidéket, koldusbotra juttatta szorgalmas lakóit, elhallgattatta a költők dalát, megsemmisítette a grófságok függetlenségét. A Provence 1245 óta Franciaországnak tartománya.

* Kiadta ED. MONTET, Paris, 1888. V. ö. *GG.A.* 1888, 753.

A troubadourok költészetének legértékesebb ágai a szerelmi dal és a sirventes. Mind a kettő a műköltészet terméke, mind a kettőben kiváló jelentőségű a nyelv és az alak művészete, mely a XII. század második felében mind a kettőben mesterkélttségbe megy át, míg végre a költészet maga üres és költőietlen formalizmussá nem lesz. A hegedősök (jongleurs) lyrai költészetéből csak csekély emlékek maradtak fenn, míg az epikai művek nagyrészt e népköltők alkotásainak tekintendők.

Egészen másképen fejlődött a költészet (északi) Franciaországban: itt az epika a műköltők (trouvère-k) tere, míg a lyrát főképp a népköltők művelték. A francia lyra nem vetekedhetik a troubadourokéval a szerelmi költészet terén, és ennek különböző fajaiban, sem tartalom és fölfogás, sem alak és stíl tekintetében; de fölülmúlja a Provence költészetét népies és népszerű jellegével. A balladaszerű dalban, a románczban, a bor- és táncz dalban, a francia jongleurök (vagy menestrel-ek, mely elnevezés talán Angliából származik) nagyobb mesterek, mint a prov. troubadourok, kik a XIII. sz. eleje óta, midőn saját költészetök már gyors hanyatlásnak indul, utánozzák e téren északi szomszédjaikat, a nélkül hogy valaha elérhettek volna őket.

Főképp a pastourelleben (pásztori dalban), e sajátos francia alkotásban, nyilatkozik teljes eredetiségében és szeretetreméltóságában az igazi francia népszellem, melynek természetessége, könnyedsége és féktelen jókedve egészen Lafontaineig, kinél a francia esprit a renaissance művészetével egyesül, a költészetnek egyik jellemző főeleme marad. Népköltők, hegedősök, jongleurök írták legnagyobbrészt e könnyed dalokat; de itt-ott, bár nevök elhallgatásával, udvari emberek, lovagok és fejedelmek is,

kik a hegedősök költészetét talán nem nagyra becsülték, de azért örömmel fogadták és utóbb utánózták is.

E francia lyra egyik legjellemzőbb képviselője Colin Muset, ki a XIII. század elején a Champagneban élt és szűkebb hazáján kívül a Lorraine, Flandria és Artois vidékeit is bejárta. Mindenütt szerették s szívesen fogadták, bár Colin ismételve panaszkodik az 'urak' zsugorisága miatt: 'Mennél több az aranyuk s ezüstjök, a prémjök és selymök (mondja), annál fősvényebben adakoznak, fősvényebben, mint az uzsorás zsidó'. Colin valóságos epikureus: az élet érzéki élvezete, a szerelem és a bor, a szép természet és a jó konyha vágyainak fő ideáljai s költeményeinek rendes tárgyai. Szereti az életet és tudja élvezni. 'Minek bőségben lenni, ha az ember nem élvezi tehetőségét?' kérdi. Nincs egyéb buja, mint a rossz koszt. Ha jó pecsenyéje s erős bora van, derülten és vidáman tekint a világba, derült, vidám dalokban fejtegeti józan életbölcsőségét és egészséges jókedvét.

E népies lyrával szemben fejlődik Franciaországban a XII. század vége óta a műlyra is, még pedig félreismerhetetlenül a troubadourok hatása alatt. Eleonora de Poitou egybekelése VII. Lajos francia királylyal s utóbb Henrik normandiai herczeggel (1152), még nagyobb mértékben azonban a keresztes hadjáratok s az albigenis zavarok közvetítették a provencei költészet hatását a francziára, mely amannak hí, de gyenge és színtelen mása. Pontos fordítások alig találkoznak ugyan, de a francia műlyra alakjai, stílje s eszmei tartalma mind a déli költészetből származnak. Természetesen hatott a troubadourok költészete a francziák virágzó epikájára is, és ezen közvetítő csatorna útján isjuthatott a provencei lyrának nem egy eleme a német költészetbe is.

A XII. század hetvenes évei óta észlelhető a provencei és francia költészet befolyása a német lyrára. De e befolyás távol sem volt oly erős, mint az epika terén, hol a német műveknek egy tetemes része francia eredetieknek csupán többé-kevésbé szabad átdolgozása. A középkori népek lyrájának azonos vagy feltűnően hasonló elemei nagyrészt a társadalmi viszonyok közösségéből és e költői faj természetéből származnak.¹ A lyra németeknél s francziáknál, provenceiaknál s olaszoknál udvari költészet és a nemesség alkotása: e közös tényezők sok rokon vonást érleltek mind a négy nép költészetében; még többet a lyra mint költői faj maga, mely főkép a szerelmi dal terén a legrégebb idők óta, a legkülönbözőbb népeknél, a társadalmi viszonyok sajátosságaihoz mérten, hasonló alakokra s képekre vezetett. Azért nem szabad a troubadourokra, mint a legrégebb modern lyrikusokra vezetni vissza mind azt, a mit a többi európai népeknél a provencei költészetre emlékeztetőt találunk. A németeknél sem. Igazi fordításokat csak Rudolf v. Neuenburg grófnál, a Provencenak e tözsomszédjánál, kinek alattvalói provencei nyelven beszéltek, találunk, ki Folquet de Marseille dalait ültette át;² ugyane Folquetnek egy dalát fölhasználta Hausen Frigyes, ki egy másik dalában Bernart de Ventadornnak egy strófalakját alkalmazta; végül tény, hogy Bernger v. Horheim utánzott egy francia dalt, melyet a hagyomány Chrestien de Troyesnak (I, 378) tulajdonít. A „hajnali dal” is a német népköltészetben gyökerezik, s a nyugati irodalom legfel-

¹ Diez, *Poesie der Troubadours*, 1883, 213—256. — W. Wackernagel, *Altfranz. Lieder und Leiche*, 1846, 193—237. 1.

² De ő sem teljes dalokat, hanem különböző dalokból egyes versszakokat melyeket önkényesen új dalokká egyesített.

jebb későbbben kifejlett alakjára lehetett némi hatással. Ime mind az, a mi a dúsgazdag német lyrában provencei vagy francia költemények fordításának vagy utánzásának tekintendő, — valóban elenyészően kevés a productio roppant terjedelméhez és sokféleségéhez képest. De azért a troubadourok s trouvèrek hatása még is megvolt, még pedig első sorban a francia költők közvetítésével, a kikkel a németek közvetlenül érintkeztek. A francia költők utánzták a troubadourokat, de messze elmaradtak mintáik mögött; a minnesängerek a trouvèrek befolyása alatt állnak és hatalmasan túlszárnyalják a francia költőket, sőt a lyra egyik ágában, a dalban, mestereik mestereit, a troubadourokat is, kiknek költészete jó részt reflexión alapúl s az ész szülötte, míg a német dal a szív mélyéből fakad s az érzés melegétől van áthatva. A francia lyra csak a szerelmi dalt ismeri, a provencei a sirventest is; ez utóbbi nem hatott a németekre, s mégis, a német lyra egy fontos és hatásos ága a világ ügyeivel, a politika problémáival, az életbölcse ség tanaival foglalkozik. Legfeltünőbb a francia lyra befolyása a német dalnak alakjára s verselésére; de itt is nagyobb mesterekké lesznek a németek, nem is tekintve a minnesängerek azon törvényét,¹ hogy a költő csak saját alakjában írhat, hogy másnak versszakát el nem tulajdoníthatja,² miről sem troubadourok sem trouvèrek nem tudnak. E törvény az alakok oly gazdagságára vezetett, mely páratlan az irodalmak történetében, de utóbb természetesen mesterkéeltséget és formalizmust eredményezett. A francziáktól származik valószínűen a versszak hár-

¹ De e törvény csak a XIII. század eleje óta érvényes.

² A ki megteszi, *toenedieb*, mert *ton* a versmérték s versszak, *wort* a dal szövege, *weise* a zenei melódia.

mas tagoltsága is, mely a dalban törvény erejével bír: e szerint a strófa két teljesen egyforma és egy harmadik eltérő alakú részből* áll, pl. Wolframnak egy hajnali dalában (a várőr szól):

- a) Bocsásd el innen asszonyom, de gyorsan,
Mind hasztalan, ne késs vele!
- b) Igen, szeressen, ámde csak titokban,
Hogy megmaradjon élete.
- c) Magát reám úgy bizta volt,
Hogy elvigyem, ha menni kell.
Im itt a reg, — s fenn volt a hold,
Hogy csókođ, ölelésed vitte el.

De a versszak e törvénye is elő volt már készítve a nemzeti dalköltészetben. Ugyanez áll az udvari népköltészetről, melynek alakulására a francia pastourelle hatással lehetett, de mely szintén nemzeti talajban gyökerezik. Végül a francia dalköltészetnek is egyik főtörvénye, hogy a kedvest sem megnevezni sem czélzásokkal reá utalni nem szabad. E törvényt a németeknél is megtaláljuk, csak hogy ezt nem volt szüksége az egyik népnek a másiktól elsajátítania, mert itt is meg ott is a társadalmi viszonyokban gyökerezett, főkép a középkor azon sajátos szokásában, hogy a költő hódolata majd kivétel nélkül férjes nőknek szólt. Mindent összevéve: a troubadourok nem hatottak közvetlenül, de igen is a francia költészet közvetítésével a német lyrára; e hatás pedig leginkább az alakra, verselésre és stíltre szorítkozott. A mi egyéb egyező van a három nemzetnek (és az olasznak is) korabeli lyrájában, az — egyes érintett kivételes eseteket nem tekintve — a lovagi osztály közös szereplésében, a hasonló társadalmi viszonyokban és a

* Amazoknak neve: *die stollen* (támaszok), emezé: *der abgesang*.

lyrának mint költői fajnak természetében leli magyarázatát. A minnegesang, épen legnagyobb képviselőiben, mint Veldekében és Waltherben sokkal bensőbb rokonságban van a német népdal-költészettel, mint általában hiszik. Walther gondolkodása és érzése egészen a népeletben gyökerezik, inkább mint pl. a Nitharté, ki a népet már csak tárgyul használja, melynek földolgozásával a blazirt udvari köröket mulattatni kívánja. A troubadouroknál divatos költészet, mely a szerelem scholastikus fejtegetéseivel foglalkozik, Németországra nem hatott, mert a minnegesang reflektáló ága is, mely a szerelem lényegét, a nők tulajdonságait, hivatását stb. tárgyalja, hangban és stílusban, tartalomban és irányban a német népköltészet talajából fakadt.

Mint az epikában, úgy a lyrában is az új izlés első képviselője, azért a középkori 'német költészet atyja', HEINRICH VON VELDEKE, kinek dalköltészetét már jellemeztem (I. 343). Jellemző a francia hatás helyes megítélésére, hogy már Veldeke is, ki Eneit-eposzában jó formán fordító, dalaiban teljesen önálló és eredeti. Ugyanezt fogjuk tapasztalhatni a többi epikai költőknél is. Az új stíl és izlés második jeles képviselője a Rajna jobb partján FRIEDRICH VON HAUSEN,* ki 1171-ben szerepel először egy oklevélben s utóbb Barbarossa Frigyes udvarán kiváló állást foglalhatott el, mert jelen volt a császárnak és Fülöp Ágost francia királynak személyes találkozása alkalmával (1187). Olaszországban 1175-ben és 1186-ban járt; ekkor honvágyának egy szép dalban adott kifejezést. Két évvel később Wormsban volt, hol elhatározta, hogy a keresztes hadjáratban résztvesz. A következő évben urával, Frigyes császár-

* O. Baumgarten, *Die Chronologie der Gedichte Friedrichs v. H.*, *Zeitschrift* XXVI, 105—145.

ral, a keletre indúlt, hol már 1190. május 6. Philomelium előtt a csatában elesett. Mielőtt hazáját elhagyta, meleg versszakokban búcsúzott el hölgyétől; e dalban kifejezést ad azon sejtelmének is, hogy hazáját és úrnőjét talán sohasem fogja viszontlátni. Gottfried, a kölni krónikás, terjedelmesen szól a nagy tiszteletben álló hősnek haláláról: „ugyanott, mondja, elesett Hausen Frigyes, bátor és nemes férfiú, ki kiváló vitézségnek és magas kitüntetéseknek dicsőségét érdemelte ki. Midőn merészen megtámadta a török csapatokat és épen az egyik ellenség ellen fordúlt, elbukott a lova, és ő alája esett és meghalt. Halála oly szomorúságot keltett az egész táborban, hogy félbeszakították az ütközetet, és a csatazaj helyét panaszos jajok foglalták el”. Hausen komoly, gondolkodó férfiú; szeret elmélkedni, figyelemmel vizsgálja a szerelem forrásait és útjait; neki a szerelem komoly, szent dolog, melyet nem átall vallásos képzetekkel kapcsolatba hozni. Világnézet szempontjából Hausen valóságos ellentéte Veldeke kortársának, ki a szerelmet csak könnyed játéknak nézi és szíve fájdalmas tapasztalatait sem veszi komolyan. De Hausen nemcsak komoly, hanem férfias is; a későbbi minnesängerek beteges sóhajtozásának nála semmi nyoma; nőszolgálata is erős férfiaságában gyökerezik. Legtöbb dala olasz útjára vonatkozik vagy a keresztes hadjárattal van kapcsolatban. Költeményei igaz érzéssel telvék, és meghatják az olvasót. Legszebb műve egy művészi monolog, melyet egy szép nő ajkára ad: a bájos hölgy nem tudja elhatározni, boldogítsa e hű lovagját vagy visszautasítsa; szívének tusája igaz költészettel és helyes lélektani megfigyelés alapján van rajzolva; természetes, hogy a szerelem győz.

Hausen már semmi kapcsolatban nincsen a nemzeti költészettel; reá csak az idegen minták hatnak, melyeket

azonban nem szolgálai utánoz. Ugyanaz áll VI. HENRIK császárról († 1197), kire Hausen talán személyes befolyással volt. Csak egy dala maradt fön, mely a kor legszebb termékei közé tartozik.¹ Szintén személyes ismerősei Hausennek és VI. Henriknek BERNGER VON HORHEIM, ki a császárral 1194-ben Apuliába ment,² és BLIGGER VON STEINACH,³ kinek vára a Neckar partján romokban hever s ki szintén Olaszországban járt VI. Henrikkel (1194). Mind a kettő francia befolyás alatt ír; sőt Bernger mintájának szorosb utánczója. Bigger földije, ULRICH VON GUTENBURG, ki 1172-ben és 1186-ban járt Frigyes császárral Olaszországban, Hausen Frigyesnek utánczója, kivel 1186. január 27. jelen volt Henrik királynak esküvőjén Apuliai Constanzával; de Ulrik nem veszi komolyan a szerelem ügyeit; dalaik inkább szellemes játékok látszanak alapulni, mint igaz mély érzésen.

E költőknél mindenkép kiválóbb tehetség HEINRICH VON MORUNGEN,⁴ e korszak legjelesebb lantosa, Walther fölépéseig Németország legnagyobb lyrikusa. Henrik thüringiai származású volt s még 1217-ben szerepel egy oklevélben.⁵ Tekintélyes családnak volt tagja, mit dalaiból is következtethetni; hölgye fejedelmi rangú nő. Művelt férfiú, ki a classicus ókort is ismerte; ismerte a Provence troubadourjait is, kik közül főkép Bernard de Ventadornt utá-

¹ Egy versszaka *Közlöny* XI, 503.

² 1196-ban két oklevélben szerepel Gonzagában s Ariziumban.

³ Gottfried v. Strassburg nagy dicsőréttel említi (elveszett) epikai művét „Der Umbehang“ (A függöny), I. I. 351. Rudolf von Ems kétszer is dicsőíti e költőt.

⁴ M. MEYR, *Ueber H. v. M.*, Linz 1879. — FERD. MICHEL, *H. v. M. und die Troubadours*, Strassburg 1880.

⁵ Henricus miles de Morungen 1276, nem lehet a költő.

nozza. Igaz, nagy tehetségű költő, kinél a szenvedély legelőször szólal meg Németországban. Öröme s bánata, szerelme s gyűlölete egyaránt heves, kitörő. Dalai gazdagok költői képekben, szép gondolatokban, itt-ott pajkos humorban. Hölgyének szivtelensége nagyon bántja; nem hiszi, hogy fájdalmát túléli, s már csinos versekbe foglalja sírfeliratát is. De végre czélt ér: hölgye meghallgatja; most szeretne repülni örömében, hogy folyton körülötte lebeghessen; a ligetet és a pázsitot, az erdőt és a mezőt szólítja föl, hogy osztozzanak boldogságában. Dalai nyelv és stíl tekintetében még ódonszerűek, versszakai többnyire igen egyszerűek; de hangja már modern s lényegesen elüt előzőinek, sőt kortársainak költészetétől. Ime egy kis dala:

Ha van szivedben irgalom,	Tekintsd meg ógő kinomat,
Úgy vedd reám két szép szemed,	Hogy mint emészti testemet,
Különb en ez a fájdalom,	S száz válaszúl mit gyakran ad,
Idő előtt eltemet.	Fordítsd ,igen'-re a ,nem'-et.
Szivem beteg, majd megszakad,	Megtörné ez az átkos ,nem',
Mióta szemem rád akadt	Ha köből volna is, szivem,
S megösmerém gyöngy ajakad.	Ellenben az igenlő szó
	Szívemre annyi kéjt hozó.

(Radnai R.)

Még inkább a troubadourok tanítványa RUDOLF VON FENIS, Neuenburg grófja, ki 1158 és 1192 közt szerepel oklevelekben és 1196. aug. 30. előtt halt meg.* Dalai nagyrészt Peire Vidal és Folquet de Marseille költeményeinek utánzásai. E délfraancia költőkből veszi képeit és hasonlatait, de nem dalainak tárgyát. Ezt ő átélte. Rudolf a bol-

* Zeitschrift XI, 145 és XVIII, 44. SCHERER, *Deutsche Studien* II, 35.

dogtalan szerelem költője: hölgye nem viszonozza érzéseit, de a költő mégis kénytelen a kemény szívűt szeretni, sőt e szerelemben találja egész boldogságát. E gondolat egész költészetének tartalma; újból és újból fejtegeti ez eszmét, inkább tépelődve érzésein, mint ezeket igazán kifejezésre juttatva.

E tekintetben határozott ellentétben állnak vele ALBRECHT VON JOHANNSDORF és HARTWIG VON RAUTE, mind a kettő bajor származású, mind a kettő igazi dalköltő. Albrecht a passai püspöknek volt embere és 1185 s 1209 közt élt. Barbarossával ő is a szent földön járt, mert az igaz vallásosság jellemének egyik fővonása. Kedvesétől való elválása mély fájdalommal töltötte el szívét, de Isten szolgálata megkövetelte ez áldozatot. Pedig nagyon szerette hölgyét, és egyenesen kimondja, ha örökre el kellene tőle válnia, ez életébe kerülne. Hartwig, kinek családja Felső-Ausztriában még a XIV. sz. elején virágzott, férfiasabb és szenvedélyesebb: hölgyének szerelmét többre becsüli mint a császár szolgálatát és a szent laborút, többre mint a jó erkölcs követelményeit és a társadalom igényeit. Kár, hogy csak kevés dalát ismerjük. Kevés maradt reánk HEINRICH VON RUGGE * délnémet lovagtól is, kinek életéről sem tudunk semmit. Életkedv és derült világnézet jellemzi dalait, mély érzés leich-ját, melyben I. Frigyes császár halálát (+ 1190) siratja. Rugge- és Gutenburgtól maradtak reánk a legrégibb német leichok, mert Fr. v. Hausen írt ugyan ily hosszabb elmélkedő költeményeket, de ezek mind elvesztek.

* ERICH SCHMIDT, *Reinmar v. Hagenau und Heinr. v. Rugge*, 1874. — Vára, Ruck, az Aach völgyében állt, a mai Württembergben.

Ausztriába REINMAR,* a ‚hagenai csalogány‘, mint Gottfried nevezi, a Walther mestere, hozta a lovagi lyrát. Reinmar korának egyik leghíresebb és legtermékenyebb költője. Gottfried őt nevezi a ‚számos csalogány fejének‘ és azt mondja róla, hogy ‚Orpheus nyelvét‘ bírja. Elzászi származású volt; a Hagenau-család a XII. században virágzott s a XIII-dikban halt ki. Valószínűen 1180 körül kezdte költői pályáját, 1190 körül állt virágzása tetőpontján. Még fiatal éveiben került Ausztriába, hol korán (1208 előtt) halt meg. V. Lipót hívta őt Bécsbe, s utóbb a hálás költő gyönyörű dalban siratta jó urának, kit 1190-ben a szent földre is elkísért volt, kora halálát (1194). Reinmar a Rajna partjain énekelte első dalait, természetesen francia költők hatása alatt. E hatás meglátszik minden költeményén: folyton fejtegeti érzéseit, taglalja és bonczolja belsejét. Főthémája: a boldogtalan szerelmes panasza. Valaha boldog és nyugodt volt; de mióta hölgyét meglátta, fáj a szive; alig képes e fájdalmát elviselni, de lemondani sem tud. Valóságos elegikus, kinek dalai egy kissé egyhangúak; de művészete minden versszakán fölismerhető, és talán legjobban azon a kevés derült dalán, melyek hangban elütnek többi költészetétől. Ilyenkor felkiált:

Miként a déli nap, oly fennen jár szívem,
Hölgyemnek műve ez, ki holtiglan hívem!
Legyen közel vagy távol,
Kegye megszabadít a búbánat súlyától.

Testem úgy mint lelkem az övé teljesen,
Éltető erőmet e szép nőtől nyerem.

* *Germania* XIX, 149 és XXII, 70 s 195. Konr. Burdach, *Reinmar und Walther*, 1880. A párizsi kézirat ‚Öreg‘ Reinmarnak nevezi, kétségtelenül megkülönböztetésül Reinmar v. Zwetertől.

Szivem kéjtől repes,
Ha arra gondolok, hozzám ő mily kegyes.

(Kelemen B., *Közlöny* XI, 511).

Az élet igényeivel, nagy kérdéseivel Reinmar nem törődik; ő csak szerelmét ismeri, csak szívével foglalkozik, melynek minden egyes dobbanását figyelemmel kíséri és elmélkedése tárgyává teszi. Nem igen túloz, ha szerelmét egy gyermek balgaságához hasonlítja, s nem csodálhatjuk, hogy a józan gondolkodású s élczes bécsiek végre kinevették s gúnyolva kérdezték, vajjon hány éves a hölgye, kit már évtizedek óta dicsőít finom izléssel csiszolt dalaiban? Milyen egészen más alak Walther, kit az élet csakúgy foglalkoztat mint saját szíve, ki bensejét elhallgattatja, ha a nemzet és kor nagy eszméi a küzdőterre hívják! A nagy mester és nagyobb tanítványa utóbb elidegenedtek egymástól, nem tudjuk miért. De jellemök s világnézetök ellentéte eléggé megmagyarázza, hogy a bensőbb viszony köztök nem lehetett hosszú tartamú. Végre észre kellett venniök, hogy mint emberek és költők inkább ellentétek mint társak.

2. A lyra fénykora.

A szerelmi dal a XII. században jeles költők ajkán hangzott föl a Rajna és a Duna partjain, az Alpok lejtőin s Thüringia erdeiben, és számos kisebb tehetségű lantos lépett a nagyobb mesterek nyomdokaiba. Mindegyik hölgyét dicsőítette, a ki lovagját majd boldoggá majd boldogtalanná tette. A szívnek e világa oly régi mint a világ maga, s a kik ez érzéseiknek kifejezést adtak, akarva nem akarva, tudatosan és öntudatlanul hasonló képekben és fordulatokban törekedtek kifejezni, mit többé kevésbé

mélyen éreztek. Az emberi szív nem változott, mióta ember szeret; de változtak a művelődési és társadalmi viszonyok, melyek közt a költő él, s a melyek dalát csak úgy befolyásolják, mint befolyásolják érzéseit. Innen van, hogy a különböző korok lyráját eltérő vonások jellemzik; de innen van az is, hogy az egykorú lantosok nagyon hasonlítanak egymáshoz, annál könnyebben, minél megállapodottabbak valamely kornak társadalmi tényezői. A német minnesängereknek sokszor szemökre vetették, hogy egyhangúak, hogy nem egyedi jelleműek; sőt kétségbe vonták az egyes költőknél érzések igazságát, 'conventionális' divatnak bélyegezve költészetöknek nemcsak alakját, hanem tartalmát is. Azt hiszem, e vád nem indokolt, — a mi természetesen nem azt teszi, hogy ne akadna a sok száz dalnok közt olyan is, ki csak azért énekelt szerelemről, mert a lantost csakugyan nagyra becsülte a kor, mert a minnesesang divat volt. De általában nincs okunk, e lovagok érzéseinek igazságát kétségbe vonnunk; — a mi pedig egymáshoz oly hasonlókká teszi őket, az egyrészt a tárgy közössége, másrészt a középkori lyrának korán megállapodott művészi törvényei és a társadalom uralkodó világnézete és ízlése. De idővel kétségtelenül elfajult volna e költészet, melynek művelői, nem sokat törődve az étellel és a valóval, nemzetökkel és korukkal, csak a szerelem boldogságában s boldogtalanságában éltek és haltak, ha a lyra köre új tartalommal s új eszmékkel nem gazdagodik. E nagy feladatot WALTHER VON DER VOGELWEIDE* oldotta

* Életét megírták Ludw. Uhland 1822. (Schriften V.), Max Rieger 1863, Heinr. Kurz 1863, Rud. Menzel 1865, W. Wackernagel 1865 (Schriften II), K. Lucae 1867, Mich. Lexer 1873, K. Meyer 1875, W. Wilmanns 1882. V. ö. W. LEO, *Die Gesamt-*

meg, a középkornak legnagyobb lyrikusa, a világirodalomnak egyik legnagyobb költője.

Walther életéről sokat tudunk és mégis keveset. Dalainak egy tetemes része a kor eseményeire és saját viszonyaira vonatkozik; ezek alapján majd évről évre tudjuk, hogy hol járt, mily problémákkal foglalkozott, kikkel érintkezett; de életének főmomentumai homályban maradnak: nem tudjuk, hogy hol s mily viszonyok közt született és élte ifjuságát, nem ismerjük társadalmi s személyes állását, a legtöbb esetben nem tudunk a reá vonatkozó tények okairól, aggkora és halála pedig teljes homályba vész. Még legvilágosabb jelleme és világnézete, mert ezek dalainak minden versszakában és sorában tükröződnek.

Walther szülőhelyét mindenféle keresték: Svájcban, Frankenben, Ausztriában, Tirolban az Eisack völgyében. Ma sem tudjuk, hol ringatták bölcséjét, csak annyi bizonyos, hogy déli Németország fia és hogy 1160 és 1170 közt kezdte földi pályáját. Nemes, de szegény családból származott; tehetségén kívül semmi egyéb birtoka nem volt. A szülei ház nem bilincselhette le az ifjút, ki korán érezhette hivatását és oly környezet után vágyott, mely költői álmainak megvalósítását lehetővé tegye. Vagy húsz éves

literatur Walthers v. d. V., Wien 1880. és Wigand János cikkét *Közlöny* II. 1878, 292. 1, hét költemény fordításával. — Költeményeit kiadták K. Lachmann 1827, 1875⁵, W. Wackernagel és Max Rieger 1861, Franz Pfeiffer 1864, 1876⁵, W. Wilmanns 1869, 1883, K. Simrock 1870 és Herm. Paul 1882. — Németre fordították: egy versszakát már Hofmann von Hofmannswaldau 1679, azután Wilh. Ludw. Gleim 1773 és 1779, Ludw. Tieck 1803, és újabban: K. Simrock 1833, 1876⁰, Friedr. Koch 1848, G. A. Weiske 1852, Wilh. Stock 1872, Karl Pannier 1876, Adalb. Schröter 1881 s Bruno Obermann 1886.

korában, 1190 körül, került Ausztriába, melynek fejedelme akkor a Babenbergiek egyik legjelesebb sarja, V. Lipót (1177—94) volt. Kedvezőbb körülmények közé akkortájt nem is juthatott. Bécs a XII. század végén a tudományok és művészetek virágzó központja, a költészetnek legfényesebb otthonja volt. Első rangú, művészi irányú lyrikusok, köztök Reinmar, éltek akkor, mint az udvar kiváltságos kegyeltjei, az osztrák fővárosban, de a régi lyra jeles képviselői sem hallgattak még el; a hegedősök énekeltek a nibelungokról és berni Detréről; az egyház emberei folyton ápolák a vallásos tárgyú vagy irányú költészetet. Művelt nemesség, tanult papok, nemes fejedelmek képezték az udvart; általános szellemi és anyagi jólét és emelkedés jellemezte a várost és az egész országot. E viszonyok bizonyára fejlesztőleg és termékenyítőleg hatottak az ifjú Waltherre, ki, saját nyilatkozata szerint, itt tanult énekelni és verselni, mestere pedig Reinmar volt, a francziás ízlés meghonosítója a szőke Duna partján. De V. Lipót már 1194-ben meghalt; nem valószínű tehát, hogy Walther vele közelebbi viszonyban volt; annál bensőbb barátság fűzte ennek fiához, Frigyes herceghez (1194—98), ki azonban szintén igen korán halt el (Palæstinában), s kinek halálát megható sorokban siratja a kétszeresen elárvult költő, mert Frigyes testvére és utódja, VI. Lipót (1198—1230), nem tudni mi okokból, nem kegyelte Walthert. A költő kénytelen volt az 'édes' Bécsset elhagyni és vándorbotot ragadva új otthont keresni. Walther az első lovagköltő, ki mint vándorló dalnok lantja után élt.

Ausztriában tanult Walther verselni és énekelni. E nyilatkozata szó szerinti s tágabb értelemben veendő. A dal törvényei meg voltak állapítva, a rhythmus hullámszáma, a rímelés csengése, a versszak hármasságának tagoltsága szigorú

szabályokhoz kötve. A művészet e formai kellékeit semmiféle „költészettan” nem foglalta szakaszokba; ezeket csak a mesterek műveiből, sőt a mesterek személyes tanácsaiból lehetett elsajátítani. De a dalhoz melódiát is kellett a költőnek alkotnia, és e melódiát a lant vagy hegedű kíséretében önmagának elénekelnie. E zenei képzettség még kevésbbé lehetett a természet adománya, ezt a középkori lyrikusnak már csak ügyes tanítóktól lehetett és kellett megtanulnia. Walther gyorsan sajátította el a lyrai művészetnek mind a két formai főkellékét, — de egyebet alig is tanult sem ifjú éveiben Bécsben, sem utóbb, midőn Német- és Olaszországot bejárta és a szent földön is megfordult. Iskolai tanúltságnak műveiben semmi nyoma; iskolája az élet és a tapasztalás volt; egyes ismeretei, történeti vagy theologiai dolgokban, korának szellemi közbirtokából származnak.

Bécsi idejére mindig mint életének legszebb korára tekintett vissza. Fíatal volt, a szerelem először töltötte el szívét boldogsággal, gondtalan és nyugodt napokat élt. A kornak és nemzetének nagy ügyei csak távolból érintették és még nem zavarták meg népének jóléteért aggódó lelkét. Kétségtelen, hogy ez időbe esik szerelmi dalainak legnagyobb része, melyek kezdetben még a régi népies irány bélyegét viselik magokon, de mind jobban megközelítik az új iskola szellemét, míg végre az új műlyrának legremekbebb alkotásai hangzanak föl a gyorsan fejlődő, kiváló tehetségű ifjú költő ajkán. A tanítványból hamar lett mester, de a tanítvány sem volt utánczó; már első költeményei is egyedi jellegűek, alak és tartalom tekintetében a „minnesang” sajátos termékei. Reinmar sentimentális túlzásaiba soha sem esett, a szerelmet még ifjúkora e boldog szakában sem tekintette az élet egyetlen vagy főcéljának. Di-

csőitette kedvesét, de világosan tiltakozik azon felfogás ellen, mintha az a világ legjobb hölgye, a nő páratlan ideálja volna. Reinmar annyira belemerült szerelmi bánatába, hogy még a természet szépsége iránt sem birt érzéssel; „fontosabb dolgom van, mint a virágokat siratni”, mondja egyik dalában. Másképp Walther: az évszakok váltakozó jelenségeit sokszor megénekli, a tavasz és tél hatását kedélyére és érzéseire ismételve rajzolja dalaiban. De itt sem utánzó. Már régibb lyrikusok is kapcsolatba hozták a természet életét a szerelemmel. E kapcsolat nem volt divatos formalitás, hanem gyökerezett a tényleges viszonyokban. Csak nyáron volt társadalmi élet, csak a jó évszakban közeledhetett a lovag hölgyéhez; a tél hosszú hónapokra elzárta a nőket a majd megközelíthetetlen várakba, és elválasztotta a szeretőket egymástól. Nem csoda tehát, hogy a költők a tavasz első meleg sugarát újjongva üdvözlik, hogy a hulló levelek bánattal töltik el lelköket. Walther is örül a tavasznak, ő is ellensége a télnek, de dalai új oldaláról tárgyalják a régi problémát: majd hangulatteljes képekben rajzolja a tájat, majd csinos jelenetekben tünteti föl a természet fölélédesével új életre ébredő embereket, majd megszólaltatja a virágokat, melyek őt hölgyére emlékeztetik. A természet is cselekvő szereplővé lesz dalaiban. A minnegesang egyéb föltételeivel is találkozunk Walthernél, hisz a társadalom viszonyai nem voltak reá nézve mások, mint előzőire vagy kortársaira nézve. Walther is titokban szeret, tart a kémektől, eltitkolja hölgye nevét, visszautasítja a kíváncsiak kérdéseit, „jutalomért” szolgálja hölgyét. De ez adott motívumok alkalmazásában új és önálló. Mint a természetet, úgy megeleveníti a társadalmi faktorokat; dialogusban tünteti föl magát és hölgyét, megszemélyesíti a szerencsét, a szerelmet és az erkölcsi

eszméket. Nyelve és stílje telve megkapó vonásokkal, szellemes ellentétekkel, elmés ötletekkel, igaz humorral, élezczel és tréfával; — de minden keresettség nélkül. E tekintetben feltűnően különbözik egyik legnagyobb társától, Wolframtól, ki a furcsát, a meglepőt hajhúszsza. Az érzés igazsága és melege, elbájoló naivság, meglepő szemléletesség, néha gyöngéd pajzánság* jellemzik szerelmi lyráját, melynek annyi a remeke, a hány darabja van.

Frigyes herczeg halála után megindul Walther vándorútja, melynek csak a halál vet véget. Szegénységét sokszor panaszozza a költő. Miért nem lehet ő soha ,gazda', miért mindig csak ,vendég', kinek sorsa az urak jó kedvétől függ? Szeretne önálló lenni, csak kicsi birtokot óhajt, melynek jövedelméből megélhetne. Sérti férfias büszkeségét, hogy folyton kérőleg kell kopogtatnia a tehetősek ajtaján. Bejárta egész Németországot, a Seinétől a Muráig, a Pótól a Travéig; sokat látott, sokat tanult e több évtizedre terjedő vándorlásaiban; az ifjú szerelmesből gondolkodó fő, érett férfiú, mely belátásu hazafi lett. Nemzetének sorsa ezentúl gondjainak legfontosbika. A német viszonyok ziláltsága, a jövőnek fenyegető veszélyei, saját bizonytalan helyzete nem egyszer komorra teszik a költőt s bús árnyéket vetnek költészetére.

Elsőben Thüringiába ment, hol Wolframmal megbarátkozott. De nem volt maradása a Wartburgon; az itt összesereglett költők nagy száma és még nagyobb zaja elküzték az önérzetes Walthert, ki nem vállalkozott arra, hogy ,mérészen követelő' társait túlkiabálja. Innen túl mind nyugtalanabb lett élete, melynek csak biztos főadatait említem:

* Egyik legszebb ily jellegű dalát, *A hárs alatt*, ford. Szász K., Fővárosi Lapok 1884, 153. sz.

Thüringiából Mainzba ment, hol a Hohenstauf Fülöp koronázásán (1198. szept. 8.) jelen volt, mire hosszabb ideig marad a király környezetében. De 1199-ben már ismét Ausztriában van: ez év november 12-én Wolfger passauai püspök értékes prémes ruhával ajándékozza meg.* A következő évben Bécsben van, midőn Lipót herceget lovaggá avatják, s innen újra (1204 és 1211 közt) a thüringiai udvart keresi föl, hol most húzamosabban időzik, mire 1212-ben Detre meissenai örgróf (1195—1220) szolgálatába lép, ki a thüringiai Hermann veje s a költészet barátja volt. Ez alatt nagy események zavarták föl a birodalmat. Fülöp meghalt és IV. Ottó nyerte el a német koronát (1209). Walther a királyhoz áll, de csakhamar észreveszi, hogy Ottótól sem az ország sem ő maga nem várhat sokat: a király ígéretekkel tartja embereit, de nem áll szavának, s már 1210-ben III. Inceze pápa egyházi átokkal sújtja a népszerűségét gyorsan eljátszott fejedelmet. A Hohenstauf II. Frigyes 1212 szeptemberében, midőn a geniális fiatal herceg Németországba jön, újjongva fogadja a nemzet, Walther is, ki végre most (1220 körül) egy kis hűbérbirtokot kap, melylyel legforróbb vágya teljesül. 'Gazda' lett, de úgy látszik, igen szerény gazda, mert most sem szünik meg 'vendég' lenni: 1217-ben újra Ausztriában jár, ép mikor Lipót herceg a keletre indul, s ugyan ez időtájt Bernát karinthiai hercegnek (1202—56) vendége. Utóbb II. Frigyes udvarának hivatalos tagja, Henrik királyfi

* *Sequenti die apud Zeisemurum Walthero cantori de Vogelweide pro pellicio V solidos longos.* (Zeiselmayer a Duna jobb partján Tulln és Klosterneuburg közt fekszik). J. V. ZINGERLE, *Reiserechnungen Wolfgers von Ellenbrechtskirchen, Bischofs von Passau, Patriarchen von Aquileja*, 1877. *Germania* XXIV, 392 és XXV, 71. Mások szerint ez 1203-ban történt volna.

kísérője vagy tanítója, de e viszonyból kevés öröme származott. Végül a császárral a szent földre indul (1228), mire reánk nézve élete fonala megszakad: 1230 után aligha volt már az élők sorában. Würzburgban halt meg és itt van eltemetve. Sírirata¹ nevéből következtetett mondán alapszik:

Éltedben, Walther, madarak legelője ki voltál,
S mint csupa édes szó, mint Pallas ajka kimúltál,
Mint hogy arany kincset érdemlene jámbor erényed,
Mondja, ki itt olvas: Szánjon meg az ég ura téged!

(Reményi Ede.)

Walther, életének e második szakában, hazáját szolgálta művészetével. E komoly, férfias jellem nem pengethette csak megszokásból, divatból iantját. A szerelem tréfáit fölváltotta a birodalom életkérdése. Császárság vagy pápaság, — ez volt a kor jelszava; és Walther, mint a német dalnokok mindnyájan, az egyetlen WENGEN² kivételével, ki Inceze-párti, a császár jogainak védelmére emeli szavát. A költőt, mint főképp gyönyörű Leichja mutatja, a legmélyebb vallásosság hatotta át, azért mély érzessel lelkesíti korát a szent sír fölszabadítására. De e mély hite nem

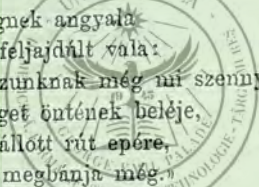
¹ Följegyzte Michael de Leone 1354 körül írt *Manuale*-jában: *De milite Walthero, dicto von der Vogelweide, sepulto in ambitu nori monasterii herbigolensis in suo epitaphio sculpti erant isti versus subscripti:*

*Pascua qui voluerum vicus, Walthere, fuisti,
Qui flos eloquii, qui Palladis os, obiisti.
Ergo quod auroleam probitas tua possit habere:
Qui legit, hic dicat: deus istius miserere!*

1323-ban van Würzburgban egy *Curia dicta zu der Vogelweide*, de nem tudjuk, állt-e a költővel valami kapcsolatban.

² Svájci költő, talán Burghard von Wengen 1245—64, Bertold st.-galleni apátnak, II. Frigyes császár heves ellenségének híve.

nyomja el lángoló hazaszeretét: tiszteletben kívánja tartani az egyház jogait, de a császárnak is megadandó, a mi a császáré. A pápaság féktelen önhittsége és kizárólagos egyeduralmat követelő gögje, a római udvar kapzsisága és pazarlása, az egyháziak romlottsága és világi ügyekbe való beavatkozása mélyen megszorítják Walthert, ki belátta, hogy a szentszék magatartása az egyházat és az államot egyaránt az örvény szélére sodorja, mert Róma a németek összes bajainak kútforrása, s mert az egyháziak rossz példája megrontja a hívőket is. S minden baj kútforrása az egyház világi hatalma. Midőn (a középkor fölfogása szerint) Constantin császár vészes ajándékával hatalmassá tette Rómát,

Legott az égnek angyala
 Háromszor feljajdult vala:
 „Szentegyházunknak még mi szenny sem árta.
 Most mérget öntének beléje,
 A méze vállott rút epöre,
 Ezt a világ megbánja még.”

A haladó korrallal mind komorabb lett a költő. Derült ifjúságához mérten, a pártviszályok dűlta jelenkor sötét színben fekűdt elötte, és jól sejtette, hogy még szomorűbb napok várnak nemzetére. Az ország romlása, az erkölcsök pusztulása, az ifjúság léhasága mély fájdalommal töltik el a lelkes hazafit, ki előbb a német népet Európa legjobb es legelső népének tekintette és derűlten nézett az életbe; most, élte alkonyán, álomnak hiszi e szebb napokat. Akkor büszke volt hazájára, melynek nem találta sehol párját: „A ki erényt és tiszta szerelmet keres, jöjjön az én hazamba!” — most, bár merre tekint és fordul is, nem talál vigaszt sehol:

Jaj, az édességek megrontottak szépen!
 Ott látom a mérget a méz közepében.
 Kívül szép a világ: piros, zöld, fehér s kék,
 Belseje fekete pokoli sötétség.

Walther óriási hatást gyakorolt korára; a hová tekintünk, mindenütt szellemének nyoma, eszméinek visszhangja. A nemzet legjobbjai lelkesedéssel fogadták dalait s Thomasin (1215 körül) a maga álláspontjáról nem alapelkül tekinti Walthert a nép elcsábítójának, „a ki egyetlen költeményével ezereket tévútra vezetett és az isten meg a pápa parancsolatai iránt engedetlenekké tett”. A hit-szegést, a kétszínűséget, a hazugságot a laikusoknál is főbűnökül tekintette: a férfiú érzülete legyen kemény mint a kő, és hűségében sima mint a nyíl nyele. A ki az ember igazi értékét szívének tisztaságában keresi, nem lehet türelmetlen gondolkodású. Walther is hirdeti, hogy úr és szolga a halálban egyformák, hogy keresztyének, pogányok és zsidók egyazon nagy istent szolgálják. Walther e költeményei mind *spruch*-ok, hosszabb sorokból alkotott önálló nagyobb versszakok, melyekhez valószínűen könnyű zene járult. E hatalmas strófák rendkívüli népszerűsége jutottak s a költő kemény mondásai közmondásokká váltak. Walther e félig költői, félig politikai versekben is nagy művész: az egyes versszakok szerkezete igen változatos, stílje mindig a kifejezett eszme árnyalatához simúl, nyelve majd bájos és behizelgő, majd hatalmas és kemény. Walther századának legnagyobb költője és egyik legjobb embere: őszinte, becsületes, jószívű, derék ember és lelkes hazafi, jó keresztyén, de még jobb honpolgár. Azért találon mondja a költő halála után Hugó v. Trimberg: Csak sajnálni tudnám, a ki Waltherről meg tudna feledkezni.

A német politikai lyrát Walther alapította: a kortársak

és utódok, kik az állam nagy ügyeit a költészet tárgyaivá teszik, mind az ő tanítványai. Walther előtt nincs politikai lyra: I. Frigyes császár, „Il buon Barbarossa“, mint Dante nevezi, kit a monda kedvelt hőségé avatott, kit Bernard de Ventadorn és Pons de Capedeuil troubadourok, kit Gautier d'Arras francia költő és a korabeli latin költészet művelői dicsőítettek, — Rótszakállú Frigyes nagy alakja és nagy tettei nem foglalkoztatták a német költőket, kik ez időben csak a szerelemről és a tavaszról danoltak. Walther bevonta a haza eszméjét és ügyeit is a német lyra körébe, mi által ez tartalmasabb és gazdagabb s egyúttal sokkal fontosabb tényezőjévé is lett a középkori német kulturának. A nagy költő példája nem maradt hatás nélkül: nagy Walther után a politikai lyrikusok száma, és e költők mind Walther álláspontját foglalják el, a ki nem forradalmár, még nem is reformátor, a ki a középkori világrendnek képviselője és védője. A pápa főúrsága minden vallási és egyházi ügyben Walther számára is dogma, — de dogma neki a császár főúrsága világi és állami ügyekben is. És dogma neki a lovagi rend kiváltságos helyzete is. E rendben találja a föld savát, ennek becsületétől, jelességétől, férfiaságától tételezi föl hazája virágzását. Walther három német királylyal állt benső viszonyban, de rajongó tisztelettel méltán csak a Hohenstauf-ház legnagyobb emberéhez, a genialis II. Frigyeshez tekintett föl, kit Aimeric de Peguilain és Guillem Figueira troubadourok is mint a század legkiválóbb fiát dicsőítenek.

Walther követői közt első helyen állanak a kor jeles epikusai, HARTMANN VON AUE és WOLFRAM VON ESCHENBACH. Hartmann (I, 359—392) kiváló epikai tehetség, a lyrában önállótlan és közepes. Inkább a divatnak hódol, midőn dalokat ír, semhogy belső kényszerűségből énekelne. Innen

van, hogy lyrai költeményei világosak és értelmesek, de egyúttal élettelenek és hidegek. Formája és előadása is csiszoltabb, semhogy érzéseinek szenvedélyességében hinni tudnánk. Igazabbak keresztes dalai és két költői levele (*Büchlein*), melyeknek egyikében testének és szívének párbeszédét adja elő, másikával elpártolt kedvesét törekszik visszahódítani. Sokkal nagyobb költő, mint lyrikus is, WOLFRAM (I, 400—471), kinek főleg *Hajnali dalai* a középkori lyra legremekőbb alkotásai közé tartoznak. De Wolfram nem a fölfedezője e költői műfajnak és nem a külföld mintái teremtték meg e szép költeményeket a németeknél.* Mert a szerelmesek bucsúja, elválása minden költészetnek, minden nemzetnél legismertebb és leggyakoribb tárgya. Hogy a bucsúdal a középkori nemzeteknél (provenceiaknál, francziaknál, németeknél) külön költői fajjá vált, annak oka a föltételezett helyzetben rejlik, mely a bucsúnak meghatározott jelleget kölcsönöz, e helyzet pedig a középkori lovagi életnek és társadalomnak szokásaiban gyökerezik.

A középkori hajnali dal a szerelmesek bucsúja hajnal hasadtakor, boldogan eltöltött éjjel után. A lovag kedvesénél töltötte az éjet; a felderengő hajnal távozásra inti; a szerető nő vissza is tartja, el is küldi kedvesét, ingadozva szenvedélye és a fenyegető veszély közt. Mert a boldog pár szerelme bűnös viszony, a nő vagy leány vagy (rendesen) férjes nő; viszonyuk veszélylyel fenyegeti mindkettejüket; a lovagnak élete, a nőnek becsülete forog kockán. Titoktartás viszonyuk föfeltétele. És mégsem lehetnek el bizal-

* K. Bartsch, *Die romanischen und deutschen Tagelieder* (Vorträge und Aufsätze, 1883, p. 250—317). — Heinrich G., *A középkori hajnali dal*, *Közlöny* IX, 1885, 393—403. — W. de Gruyter, *Das ds. Tagelied*, 1887, a ki a hajnali dalnak alapjául szolgáló helyzetet az epikában és drámában is figyelembe veszi.

mas segítség nélkül: vagy a lovag bízza meg egyik barátját vagy a szerető asszony komornáját vagy mind a ketten a vár őrét, ki a hasadó hajnalt kibirdeti, hogy őrködjenek fölöttök és intsék ideje korán, nehogy a reggel őket meglepje és bűnös légyottjok kitudódják. E viszonyokat tétélezi föl a „hajnali dal”, a középkornak egyik legnépszerűbb lyrai faja.

A „hajnali dal” provenceiaknál, francziáknál és németeknél virágzott, de nem valószínű, hogy az egyik nemzet a másiktól kölcsönözte. A társadalmi viszonyok, melyeket e költemények föltételeznek, megvoltak mind a három nemzetnél; az érzések, melyek bennök kifejezést nyernek, a helyzetben gyökereznek. Sőt mi több, alig van valamely nemzetnek népköltészete, mely hasonló tárgyú és hasonló tartalmú darabokat nem ismerne, a nélkül, hogy kölcsönzésre még csak gondolni is lehetne. És műköltőknél is találunk költeményeket, melyeket (természetesen figyelembe véve a megváltozott társadalmi viszonyokat és így a módosított helyzetet is) bátran nevezhetnénk modern hajnali daloknak. Ilyen pl. Vörösmartynknak következő szép költeménye 1830-ból:

A szeretők.

Almodom én, nem aluszom,	Micsoda fény az a csillag?
Gyönyörűség minden gondom,	Talán a hajnali csillag,
Rózsám keze fejem alja,	Szeretőket összehozó,
Szíve szívem nyugodalma.	Szeretőket elválasztó.

Kelj fel, rózsám, ne alugyál
A szép hajnali csillagnál,
Majd ha feljön esthajnalra,
Jőjj el vigasztalásomra.

Tehát kétségtelen, mit e faj legrégebb darabjai is bizonyítanak, hogy a hajnali dal az egyes középkori népeknél önállóan keletkezett, — még pedig a népdal alapján. De utóbb befolyást gyakorolt a provencei hajnali dal a francziára és mind a kettő a németre, főkép a várőrnek szerepében, melyet eredetileg a hajnali dal sem a Provenceben, sem Francia- vagy Németországban nem ismert.

A Provenceben — innen valók a legrégebb hajnali dalok — *alba* volt a nevök. *Alba* a. m. hajnal, és e költemények valószínűen azért is neveztetek így, mert a refrain, mely e daloknál szokásos s mely már egymaga is a népköltészetre utal, e szóra végződött. A legrégebb hajnali dal Guiraut de Bornelh műve, ki a XII. száz. második felében virágzott. E költeményben a hősnek barátja örködik és inti a boldog szeretőt, hogy távozzék, mert már közeleg a hajnal. A bizalmas ör az első versszakban * imával fordul Istenhez, hogy óvja meg barátját; a többi versszakokban magát e barátját inti távozásra. Az utolsó versszakot a szerető lovag mondja, mire rögtön távozik. Már a hajnali dal e legrégebb terméke is valószínűvé teszi, hogy e költői faj népies eredetű s igazi népdalok utánzásából származik. Versszaka ugyanis a legegyszerűbb: verse a román népeknél annyira elterjedt tíz szótagú sor, páros rímekkel. A refrain nélkül nincs is a költeménynek strófai tagoltsága, a refrain pedig a troubadouroknál csupán népies jellegű költeményekben fordul elő. Csak annyira térhetett el már Guiraut is a népköltészetnek rokon darabjaitól, hogy az

*

Dicső Uram, örök sugárú Fény,
Mindenható, hozzád esengek én:
Övezd kegyeddel óva jó barátom!
A hosszú éjen át örködve várom,
S immár közelg a hajnal.

őrt szerepelteti, mert az ilyenre csak a lovagi társadalom körében volt szükség, a nép ellehetett nélküle. A második provencei alba szerzője ismeretlen. E költeményben is megtaláljuk a refraint, mely itt is *albara* végződik. E dal annyira népies jellegű, hogy talán valódi népdal. A várőr kihirdeti a reggel jöttét, de nem tud a szerelmesekről. Tisztét teljesíti és tudtán kívül távozásra inti a szeretőt. E felfogás igen költői és egyszersmind igen természetes. Ebből fejlődött utóbb a várórnek, mint a szeretők bizalmas emberének szerepe, — a mi sem nagyon szép, sem nagyon észszerű, mert hiszen a várőr szavát meghallja a vár összes népe; *mindenkit* fölkelt és így a szeretőt voltaképen későn inti távozásra. A harmadik provencei alba is ismeretlen szerző műve. Az őt ebben sem a szerelmesek bizalmasa. De a negyedikben, melynek csak első versszaka maradt reánk, a várőr már be van avatva a szeretők boldog titkába, és intő szózata első sorban nekik szól. Így marad ez a provencei hajnali dalban a XIII. század végeig, — a meddig a troubadourok ily költeményeket irtak. Már a Provenceban is alkalmazták a hajnali dal alakját vallásos költeményekben is (az első ily vallásos alba 1200 körül keletkezett) és a francziák és németek ebben is követőivé lettek a troubadouroknak.

Franciaországban *aube* volt a hajnali dal neve. Népszerű, elterjedt faj volt-e északi Franciaországban, nem tudjuk. Feltűnő, hogy eddig mindössze csak két francia hajnali dal ismeretes; mind a kettőben a várőr be van avatva a szeretők viszonyába. Kétségtelen, hogy ez a két francia dal, mit már a várőr szerepe is bizonyít, a troubadourok költészetének utánzásán alapszik.

Annál gazdagabb Németországban a hajnali dal irodalma. Az ily költemény neve itt *tageliet* vagy *tagewise*, de

morgensanc, des wahters liet, wahters dón, wahters sanc, warnesanc stb. is. A legrégibb ide tartozó költemény Dietmar von Aist műve, valóságos népdal, melyet senki sem fog valamely idegen termék utánzásának tekinthetni:

«Alszol-e még, kedves rózsám?
Föl kell kelnünk, óh mily korán!
Kedves, dalos kis madárka
Rászállott a szomszéd hárs galyára.»

„Olyan édes volt az álmom
S most jajod költ, virágszálom.
Bánat nélkül öröm nincsen,
De parancsod kell hogy teljesítem!”

Sirva fakad szép galambja:
«Elmégy, itt hagysz egymagamra,
Visszajöss-e? Megígéred?
Örömem mind elszáll messzi véled.»

(Kardos Albert.)

E dalnál kölcsönzésről, idegen költészet utánzásáról szó sem lehet; a XII. század közepén még nem is tud a német költészet idegen mintákról. Dietmar nem is szerepelteti a várórt. Hasonlóképp teljesen önálló egy másik igen régi hajnali dal, melyet a hagyomány VI. Henrik császárnak tulajdonít. Ebben sincsen a várórnek semmi szerepe. Az első középkori német lyrikus, kin a román (provencei és francia) költészet befolyása észlelhető, Heinrich von Morungen. Hajnali dala is a troubadourok rokon műveinek utánzása, mit főképp a refrain bizonyít; — de a várórt ebben a költeményben sem találjuk, a miből következtethetni, hogy a morungeni lovag idejében a várór szereplése a Provenceban sem volt még divatos vagy legalább nem volt még a 'hajnali dal' szükséges eleme.

A várór szereplése által jellemzett hajnali dalt Wolfram von Eschenbach honosította meg Németországban. Wolfram mélyen gondolkodó, önálló irányú férfiú és költő volt, ki a hajnali dalra is rásütötte egyedi világnézetének és stíljének bélyegét. Merész képei, érzéki fölfogása, mély érzése öt hajnali dalát e fajnak legjelesebb termékeivé avatják. Talán a legszebb ide tartozó költeménye a következő:

„Átcsapta karmát — már a sűrű felhőn
S ragyogva kél, fenségesen.
Látom hasadtát — a mint naponta feljön
A nap, mely szállva az egen
Elhívja drága kedvesed,
Kit félve hagytam nálad ott.
Kegyéért miudént megteszek
S viszem el innen drága lovagod.”

„Öröm! hívásod — üdvöm elragadja
És öregbiti bánatom,
Úgy fáj, sovárogo — a szívem szavadra.
Mert hallom minden hajnalon.
Azt hittem, szünni fog szavad,
Mert hűségedre számíték,
Hisz megkapod jutalmadat
És kedvesem így itt maradna még.”

„Bocsásd el innen — asszonyom, de gyorsan,
Mind hasztalan, ne késs vele.
Igen, szeressen — ámde csak titokban,
Hogy megmaradjon élete.
Magát reám úgy bizta volt,
Hogy elvigyem, ha menni kell.
Im itt a reg, s fenn volt a hold,
Hogy csókok, ölelésed hívta el.”

„Szabad beszélned, — ám ne vedd el azt, ki
Szeretve jött s kit szeretek.
Hívó beszéded — szokta felriasztani,
Midőn még nincs is itt a reg.”

Pedig mi édes álma van,
Szép arczán álma tündököl.
Ringatja telt, havas karom,
S szavad kegyetlenül ébreszti föl.»

S im a szobába — napsugár szökik be,
Hallszik az örnek éneke,
Aggódás szálla — boldog szíveikbe
S lovagja csókra ébrede.
Az ör künn mindhiába szól,
Ez csókol, az forrón ölel,
A hölgy lovagjához hajol,
S a forró vágyat oltva váltak el. (Bosán Ede.)

Wolfram hajnali dalaival egy sorba, költői érték és igaz érzés tekintetében, talán csak Walthernek egyik költeménye állítható, mely körülbelül egyidejűleg Wolfram dalai-
val s valószínűen Wolframnak, főkép az alakban fölismerhető, befolyása alatt keletkezett. A várói Walthernél elénekli hajnali dalát, de a költő nem mondja, még nem is sejteti, hogy a szeretők bizalmasa. Ime e dal első versszaka:

Derék, vitéz lovag
Feküdt szerelmesen
Egy asszony karjain s távol felhők között
A bibor fényű nap ragyogva tűnt elő.
Bánattal szólt a nő:
«Légy átkozott, te nap!
Ki drága kedvesem' szünetlen üldözöd;
Forró szerelme így csak fájdalom nekem.»

Wolfram és Walther óta a hajnali dal a német középkori lyra legnépszerűbb fajainak egyike. De a későbbi termékek sem felfogás, sem költői érték tekintetében nem tüntetnek föl haladást. A későbbi költők főkép az alakra fektetik a fősúlyt és a rímek gazdagságával, a strófai alak művészeté-

vel, mely persze sokszor mesterkéltséggé lesz, törekszenek túltenni az elődökön. A várór szereplése a későbbi hajnali dalban majdnem szabálylyá kezd válni. Kiválóbb értékű csupán a hohenburgi határörgrófnak dala, mely különben nem sokkal fiatalabb, mint Wolframnak és Walthernek ide tartozó költeményei. Későbbi költők a légyott előtti mozzanatokat is belevonják a hajnali dalba, úgy hogy ez idővel valóságos románczvá lett. A szép faj egyik utolsó termékének tekinthető egy valóságos népdal a XVI. századból, mely tartalom, felfogás és alak tekintetében teljesen egy sorba tartozik a középkori hajnali dallal. Első két verszaka:

Már sápad fénye hajnal csillagának,
Felcsendül hangja szép dalos madárnak,
Viszhangzik észak, dél s kelet,
Örömben ébredsz a bérz s a szép liget.

Az ör az örmon jár s kiált le onnau:
,Keltsd föl, szép hölgy! cselédedet legottau,
Keltsd föl, az óra int s siet,
Övd meg szép ifjadat, övd meg jó hirneved!

E XVI. századi dalon innen alig keletkeztek új hajnali dalok. A szerelem megmaradt, a búcsú is megmaradt, de változtak a viszonyok, melyeken a hajnali dal helyzete alapúl, s a változott viszonyokkal letűnt a hajnali dal mint külön költői faj is. . . .

De térjünk vissza Wolframhoz és a német lyra fejlődéséhez. Wolfram hatalmas egyedisége nemcsak a költő hajnali dalain ismerhető föl, hanem többi lyrai költeményein is. Eredeti, gazdag képzeletből származó képei és hasonlatai páratlanok a korabeli irodalomban; dalait meleg érzés, sőt üde érzékiség is jellemzi. Wolfram azonfelül, nem

törődve a minnesang divatjával, a házasi életet is dicsőíti dalaiban, mint dicsőítette volt *Parzivaljában*.

A Walther és Wolfram kortársainak száma oly nagy, de egyedi érdemek egyúttal oly csekély, hogy elég lesz csak néhány kiválóbb lyrikust kiemelni. Ilyenek DIEPOLD VON VOHBURG határőrgróf, VI. Henrik bizalmas embere, a császár halála óta Olaszország helytartója, ki 1212-ben II. Frigyessel Németországba jött s itt Matild andechsi grófnőt vette nőül. Ez időtől mint hohenburgi határőrgróf sokat szerepel oklevelekben. Meghalt 1226-ban. Hajnali dalait már említettük; egyéb verseit is a román minták hatása jellemzi, hisz évtizedeken keresztül naponként érintkezett olaszokkal, francziákkal s provenceiakkal. OTTO VON BOTENLAUBEN,* a hennebergi grófok hatalmas nemzetségéből, ki 1197—1220 Syriában élt, hol Joscelin de Courtenay leányát, Beatrixot, vette nőül. Hazatérte után 1245-ben halt meg Frauenrode kolostorban (Kissingen mellett). A régiebb minnedalok módjára nők ajkára szereti adni dalait, melyekből sokszor mélyen átérzett vágy és fájdalom hatja meg az olvasót. De tárgyalja a nagy világ dolgait is és hevesen támadja meg Otto császárt, kit a Hohenstauf-ház hű embere trónbitorlónak tekint. Keleti élményeit érdekes költeményben meséli el. Walther leghíresebb követője ULRICH VON SINGENBERG thurgauai lovag, ki a XIII. század első harmadában (1219—28) st. galleni asztalnok volt s kezdetben Reinmar modorában panaszozza szerelmi boldogságát, de csakhamar Walther tanítványává lesz. E mesterének halálát mély érzéssel siratta, költésze-

* L. Bechstein, *Geschichte und Gedichte des Minnesängers O. v. B.*, 1845. — F. X. Wegele, *Graf O. v. Henneberg-Botenlauben*, 1875.

tét pedig tartalomban, alakban és stílusban annyira utánzóta, hogy már a kortársak összekeverték Walther és Ulrik dalait. Ugyanez áll LEUTOLD VON SÄBEN (Savene) tiroli lovagról, ki 1220 és 30 közt virágzott.¹

Egyediséget és önállóságot minél kevesebbet találni a többiekénél is. A nagy mesterek eszméi és képei újra meg újra föltűnnek. HILTBOLD VON SCHWANGAU² sváb lovag, ki 1217-ben VII. Lipóttal a keleten járt s 1220 után meghalt, szintén éneklő, mint Walther, hogy a Pótól a Rajnáig kereste a legjobb nőt; RUBIN,³ ki II. Frigyeszel a szent földön volt, és WALTHER VON METZ, ki már az allegoriához hajlik, tiroli lovagok is a nagy Walther önállóan utánzóik. Thüringiában is találunk Walther tanítványaira. Ilyenek HEINRICH, Hermann tartománygrófnak egy előkelő hivatalnok, kit a kéziratok 'erényes deáknak' (tugendhafter schreiber) is neveznek,⁴ és KRISTAN VON HAMLE, ki valamivel népiesebb jellegű és szereti a képek halmozását. LEININGEN FRIGYES gróf, ki Apuliában járt, III. HENRIK meissenai határörgróf, Ottokar híve és fegyveres társa Habsburgi Rudolf ellen, REINMAR VON BRENNENBERG bajor lovag, kit a regensburgiak 1270 körül agyon ütöttek,⁵ mind

¹ W. Wackernagel s Max Rieger azért együttesen adták ki Walther, Ulrik és Leutold költeményeit, 1862.

² Kiadta s ford. Joh. Schrott, 1871.

³ Kiadta Jul. Zupitza, 1867.

⁴ A Dalnok-versenyben is szerepel. E. Schneidewind, *Der tugendhafte Schreiber* 1887. szerint Henricus scriptor de Wizense, ki egy Hombergben 1234. nov. 6. kiállított oklevélben szerepel.

⁵ Azt beszélték róla, hogy kedvesének férje ölte meg, ki aztán a meggyilkoltnak szívét hűtlen nejeének föltálalta. De ez valószínűen csak egy régi középkori mondának átruházása a bajor minnedalosa.

tehetséges, de nem kiváló lyrikusok. Mindnyájokat fölül-
múlja a minneszolgálat Don Quijotteja, ULRICH VON LIECH-
TENSTEIN (I. 543—51), a századnak egyik legnagyobb lyri-
kusa, ki igaz érzéseket hangulatos stílusban és gyönyörű
alakban juttatott kifejezésre.¹

Egészen más, jóval önállóbb alak NEIDHART VON REUEN-
THAL, Walther mellett a német középkor legkiválóbb és
legeredetibb lyrikusa, ki költészetében a német lyra udvari
és népies irányait egyesíti. Élete elég homályos, nevéhez
korán fűződnek mondák, alakja már a középkori hagyo-
mányban összefolyt más alakokkal. Valóságos Neidhart-
legenda keletkezett, melynek elemei nem mind világosak.
Neidhart bajor lovag volt; hűbértartója, Reuenthal, azonos
a mai Reinthal-lal, Landshut mellett; 1217-ben részt vett
VII. Lipót osztrák hercegnek és II. András magyar király-
nak kereszties hadjáratában. Visszatérte után elvesztette
urának, II. Otto hercegnek kégyét és reuenthali birtokát,
mire Bajorországot elhagyta és Auszriába jött, hol II. Fri-
gyes (1230—46), a Tannhäuser pártfogója, szívesen fogadta
s Melk vidékén hűbértartókkal ajándékozta meg. További
életéről keveset tudunk; 1236-ban még Auszriában élt,
de úgy látszik a hohensauf párt híve volt, míg ura, Frigyes
herceg, a császár ellenségeivel tartott; 1250-ben már nem
élt. Valószínűen nős volt és gyermekei is voltak.²

¹ Reinh. Becker, *Wahrheit und Dichtung in U. v. L's Frauen-
dienst*, 1888. szerint csak az önéletrajzba szőtt dalok és költői
levelek felelnek meg a valóságnak, az önéletrajz maga pedig ön-
kéntesen megalkotott regény. *Közlöny* XII, 831.

² Kiadta Mor. Haupt, 1858, Friedr. Keinz, 1889. — R. v.
Liliencron, *Über Neidharts höfische Dorfpoesie*, *Zeitschrift* VI, 69. —
E. Tischer, *Über N. v. R.*, 1872. — H. Schmolke, *Leben und*

Ennyi a biztos történeti anyag, a többi monda,* melynek létrejöttére és fejlődésére Neidhart azon költeményei szolgáltatnak alapot, melyekben a költő a parasztokat kigúnyolja; utóbb tovább fejtették e legendát számos utánzó — egyetlen középkori költőnek sem volt annyi, nagyrészt hivatlan és túlzó utánzója —, kik mesterökről minél érdekesebb és furcsább dolgokat törekedtek mesélni. Főkép a XV. század óta alakul át Neidhart alakja: először 1479-ben nevezi őt egy hamis sírirat Neidhart Fuchsnak, a XV. század végén pedig már Vig Otto osztrák herceg (+ 1339) udvari bolondjának tekinti a hagyomány. Ez utóbbi adatot közvetíthette a tarhegyi (kahlenbergi) pap, kivel a költőt sokszor egy sorba állították, míg végre összekeverték vele. A „Fuchs” nevet Wackernagel úgy fogta fel, hogy a költőt a nemes frank Fuchs-család ivadékának tekintette. De e fölfogást egyetlen megbízható történeti adat sem támogatja; sokkal valószínűbb, hogy a hagyomány őt összetévesztette Neidhart von Fuchs lovaggal, ki 1499-ben Albert herceg szolgálatában Groningennél elesett. Mind a ketten, bár igen különböző fegyverekkel, harczoltak a parasztok ellen, s e közös vonásuk közvetíthette fölcserélésöket. A bécsi szt. István-templomban még ma is látható sírkő nem a költőé, hanem egy Neidhart von Fuchsé, kiről eddigelé semmit sem tudunk. Ezavaros adatok alapján tekintették azután a költőt sokszor würzburginak (a würzburgi székesegyházban is van egy Neidhart von Fuchs eltemetve) és nevezték, főkép a XVI. sz. óta,

Dichten Neidharts v. R., 1875. — R. Meyer, *Chronologie der Gedichte Ns. v. R.*, 1883. — *Allg. Deutsche Biographie*.

* R. Meyer, *Zeitschrift* XXXI, 64. *Közlöny* XI, 312. — O. Zingerle, v. o. XXXII, 430. — Aug. Silberstein, *Denksäulen im Gebiete der Cultur u. Literatur*, 1879, 241. 1.

frank nemesnek. Mind e vonások, melyeknek középpontja Neidhart, a parasztok ellensége, végre teljes mondai, élet-rajzzá' alakultak, melynek legnépszerűbb foglalatja a körülbelül 1500 óta ismeretes népkönyv.

Már Walther panasolja, hogy parasztos durvaság kezdi elékteleníteni az udvari dalköltészetet. E panasza kétségtelenül Neidhartot illeti, ki egészen új elemet vitt be az udvari lyrába. A népnek régi kedvelt tánczdalait sajátította el és alakította át. E dalokat a természetnek hosszas téli álmából való fölébredése után a falu terebélyes hársfája alatt énekelte a nép, vagy télen az egyes udvarokban, a hol az ifjúság dalra s tánczra összejött. Neidhart dalai is e szerint két csoportra oszlanak: tavaszi (vagy nyári) és téli dalokra. Mind a kettőnek jellemző vonása a bekezdés, mely a természet jelenségeinek rajzából indul ki. A dal fő-része a nyári dalokban vagy lyrái fölszólítás tánczra vagy epikai elbeszélés vagy drámai beszélgetés, a téliekben rendszerint egy tánczjelenet rajza vagy valamely csiny elbeszélése. Ez utóbbi elemből fejtett ki idővel a költőnek legjellemzőbb iránya: a parasztok önhittségének, veszekedő hajlamainak, túlkapásainak ostromozása, mely miatt Neidhart már korán a parasztok ellenségének látszott, kit a kigúnyoltak ismételve megtámadtak, nevetségessé tettek, utóbb gyűlöletökkel üldöztek és megkárosítottak (felgyújtották a házákat). De dalai rendkívüli népszerűsége jutottak s két századig éltek a nép emlékezetében.* Népszerűségöket bizonyára sikerült dallamaiknak is köszönhették.

Neidhart nem írt szerelmi dalokat, melyekben, kortár-

* A könyvnyomtatás új művészete is fölkarolta a népszerű költőt. Dalai még a XV. században jelentek meg (h. és é. n.) nyomtatásban s a XVI. században kétszer is, 1537. és 1566.

sai divatja szerint, köszívű hölgyének kegyéért esengett volna. Költeményei eleven, friss tánczdarabok, melyeket egészséges humor és realiztikus élethűség jellemeznek. A nyári dalok általában derült hangulatuak: a leány tánczra kívánczok, a hárs alatt várja „nemes” szeretője; az anya vissza akarja tartani, mert más imádót szánt a szűznek. A szóváltás néha tettelegességekbe megy át, mire a leány szerencsésen megszökik és Neidhart karjaiba siet. Mindig a leány a vágyakodó, mint a régi osztrák költőknél. Másutt a vén banyákat is magával ragadja a tavasz üde szellője és a hegedű csábító hangja. A téli dalok érzékenyebbek; itt a lovag többnyire szerelmes valamely friss paraszt leányzóba, ki nem hallgat szavára s a parasztokban lelkes védőkre talál. A főalak a dalokban Friderun, kinek vőlegénye Engelmar elragadja a szép leány tükkrét, melyet Neidharttól ajándékuul kapott, s diadalmasan viszi magával a leányzót magat is. A lovag a rövidebbet húzza és a szatira ostorával áll bosszút esetlen ellenein. A nemes származású, de szegény lovag és a neveletlen, de gazdag pór nép állnak itt szemben egymással, — a mint már a „Meier Helmbrecht” (I, 551) is szembe állította őket, s a mint nem sokára az egész korabeli társadalomban is szembeszálltak egymással. A költő tehetségét minden dala bizonyítja. Gazdag humor, mély érzés, játssi kedv, elevenség és szemléletesség tarkán váltakoznak szépen alkotott versszakáiban, melyekre kétségtelenül a népköltészetnek korabeli, de reánk nem jutott alkotásai is befolyással voltak. Hisz a parasztok feleltek is Neidhart dalaira, és több ily verses felelet, melyek Neidhart versszakainak valóságos parodiái, fönn is maradtak. A költő majd a pórroknak, majd a lovagoknak énekelt dalokat, majd társai körében majd a parasztok közt élt és mulatott, és költe-

ményei híven tükröztetik vissza dalnokuknak e kétféle természetét és irányát. Tehetségénél és műveltségénél fogva Neidhart hivatva lett volna, a Walther után hanyatló udvari lyrát a virágzás magasabb fokán föntartani; de dalainak tárgya és hangja kétségtelenül csak siettették a lantos költészetnek elfajulását, melyet a régi motívumok- és alakoknak divatszerű ismétlése már előkészített volt.

3. A lyra hanyatlása.

Neidhart Németországban mindenfelé talált utánzókra, kik mesterök modorát lehetőleg fokozták, mind vastagabb s rikítóbb színekkel festettek s ily módon az ízlés elvadását siettették.

Ausztriában aránylag nem sok követője akadt; ilyenek a karinthiai SCHARFENBERG, SACHSENDORF lovag,* az alsó-ausztriai GELTAR, kiknek életéről semmit sem tudunk, kiktől csak néhány versszak maradt reánk, melyek a Neidhart képeit és motívumait tartalmazzák. De az udvari lyrának sem akadt már Walther és Neidhart után sok képviselője Ausztriában. A lovagi rend hanyatlása és elvadásása, mely pedig a keleti tartományokban gyorsabban állt be, semmin sem észlelhető oly feltűnően, mint a költészethez való viszonyán: a XIII. század közepe óta rohamosan fogy a nemes származású dalnokok száma, és helyeiket mind sűrűbben polgári költők foglalják el. Ausztriában ez időben a legjelesebb udvari lantosok HENRIK LIENZI várgróf, WILDON HERRAND, az ismeretes mesélő (I, 561.), STADECKI RUDOLF Graz vidékéről, de mind ezek előtt a TANNHÄUSER,

* Kiadta P. Stork, 1868. V. ö. *Germania* XV. 251.

ki még nagyobb mértékben mint Neidhart a monda és költészet hőisévé lett.*

A költő, a bajor-osztrák tekintélyes és gazdag Tannhusen-család szegény ivadéka, a lantra építette életét; vándor-dalnok volt, ki valószínűen még Dicső VII. Lipót herceg (+ 1230.) idejében tűnt föl a bécsi udvarban, de csak Hareziás II. Frigyesben (1230—1246.) talált lelkes jóakáróra és bőkezű pártfogóra, ki fejedelmileg megjutalmazta jókedvű czimboráját. Tannhäuser ez időben élte legszebb napjait, melyeknek jó ura halála (1246. június 15. esett el 35 éves korában, Béla királyunk ellenében, a Lajta mellett) végét vetett. Volt oka keservesen siratnia Frigyes váratlan halálát, mert most elvesztette (nem tudjuk, hogyan és miért) összes vagyonát is s kénytelen volt újra vándorbotot ragadni, hogy megélhessen. Főbb pártfogója akadt ezután is, de egyikkel sem szövődött bensőbb, tartósabb viszonya, és a Hohenstauf-ház teljes bukása Németországban (1254.) végleg megsemmisítette a lelkes császárpárti költőnek utolsó reményeit is. Ezóta élete végéig nyugtalan vándoréletet folytatott, járt Csehországban s Dániában, Brabantban és Rómában, látta Trója romjait és a Jordán partjait, mire 1270 körül örökre felre tette vándorbotját, — eltűnt, a Venus hegyébe tért vissza, hol már régebben a bünt szolgálta, mint a monda meséli, mert a pápa (IV. Orbán, 1264—68.) nem bocsátotta meg nagy vétkét, melyet azonban az irgalmas Isten megbocsátott, minek jeléül a pápa száraz botja kihajtott.

Ennyiben foglalható össze, mit a költő életére vonatkozólag dalaiból következtethetni, — mert a kortársak nem

* Heinrich G., *Tannhäuser*, Bpesti Szemle, LII, 321, róla szóló két német népdal fordításával.

szólnak róla, az utókor pedig a monda virágaival borítja el a dalnok alakját. Tannhäuser a XIII. század második felének tipikus alakja. A legtöbb költőnek ilyen volt ekkor a sorsa. Tannhäuser egy előkelő nemes családnak ifjabbik sarja, ki szüleitől csak a jobb életnek és magasabb társadalmi állásnak igényeit öröklí. Hajlama és tehetsége költővé teszi, s lantjával bejárja egész Németországot. Ifjúságát boldoggá teszi a harciassága mellett kedélyes és jószívű, minden bohóságra és tréfára hajló osztrák herceg barátsága és bőkezűsége, férfikora első éveit legalább türethetőkké e jóltevőjének helytartó utódja, II. Ottó bajor herceg (+ 1253.), a Hohenstauf-ház erélyes híve. De életének utolsó két évtizede kietlen és szomorú. A birodalomban a Hohenstaufok elbukása után kitört trónviszályok és egyéb politikai zavarok fájdalommal töltik el hazafias szívét, mely a császárság fényeért melegen dobogott; a kor zilált állapotai elvonják a fejedelmeket a költészettől, és a főuraknál mind ijesztőbben elharapódzott ököljog és durvaság minden nemesebb élvezet iránt hozzáférhetetlenné teszi a költők legjobb közönségét. Tannhäuser várról-várra jár, bizonyára a legtöbb helyen hidegen fogadtatva, sehol barátságosan nem tartóztatva. Végre más közönséghez kell fordulnia, hogy megélhessen, a néphez, azaz a XIII. század társadalmi viszonyai szerint: a parasztokhoz.

Tannhäuser lovagi, lyrikus «minnesinger», de egészen más jellegű és irányú, mint közetlen elődje az osztrák udvar kegyében, Walther von der Vogelweide, sőt más irányú mint kortársa és az osztrák herceg bőkezű pártolásában vetélytársa, Neidhart von Reuenthal, kihez sok tekintetben, főképp népies tárgyaival és irányával, igen közel áll. A szerelemnek azt a gyöngéd és mély, rajongásban gyökeröző, idealisztikus fölfogását, mely a középkori német lyrát

legtöbb és legjobb képviselőiben jellemzi, a mi költőnk nem érzi, sőt nevetségessé teszi. Több költeményében egyenesen parodizálja az udvari lyra motivumait és stíljét: hölgye meg akarja ajándékozni kegyével, ha a Rajnát más mederbe tereli, ha homokot hoz neki abból a tengerből, melyben a nap lenyugszik, ha a holdat megfosztja fényétől, ha repülni megtanul stb., és másutt az idegen szók humorisztikus alkalmazásával kigúnyolja a „franciás” dalmokok stíljét. Egész iránya, életbölcsesege más. Nem úrnőjének magasra szárnyaló szelleme, jósággal telt szíve, bájos alakja lelkesítik őt; — nem érzéseinek gyöngéd belső viszonzását óhajtja úrnőjétől, talán egy jóakaró pillantást, egy fésző rózsát, egy kedves megemlékezést. Tannhäuser realiztikus gondolkodású és irányú; ő élvezni akar, és meglepő nyíltsággal meséli el szerelmi kalandjait, melyeknek nőhőse rendszerint egy jól megtermett, egészséges paraszt leány, ki a lovagköltőnek félre nem érthető kívánságait rövid ellenzés után készséggel teljesíti. Sokat gáncsolták a minnesingerek holdkóros, erélytelen, férfiatlan szerelmi jajgatásait; sokszor vonták kétségbe érzéseik igazságát, természetességét, élethűségét. Tannhäuser mind e tekintetekben előzőinek teljes ellentétje: nála nem kételkedhetni kalandjainak valódiságában, érzéseinek és hajlamainak természetességében. Ő a realizmus legerélyesebb képviselője a középkori német lyra terén, de oly realizmusé, mely már átcsap a naturalismusba és nem egyszer sérti az olvasót. Azonfelül könnyelmű ember is: a jó bor nem ízlik neki, ha nem maradhat árával adós, a fesztelen kóbor élet pedig, minden elszórt panasza ellenére, megfelel nyugtalan jellemének. A kor maga is nagyon hanyatlott már a XIII. század második felében. A régi nőtiszteletnek idealisabb örömei már nem elégítették ki többé a durvább érzésű századot; a

mind jobban terjedő és évtizedről-évtizedre ijesztőbb mérveket öltő erkölcstelenség és aljasság lealázta és megrontotta a nőket; a mértéktelen dözsolés élvezete egyenjogúságot, sőt előnyt nyert a lovagi társadalomnak finomabb ízű mulatságaival s örömeivel szemben. Ez új világnak tanulságos, bár nem épen örvendetes tükre a Tannhäuser költészete.

Dalai mintha néha a régi szerelmi költemények parodiái volnának, pedig nem mind azok; csak azért tetszhetnek első pillanatra ilyeneknek, mert a költő megtartja a régi lyra formáit, stíljét, egyéb elemeit, s csak egészen más ízléssel egészen más szellemet öltöztet a régi alakba. Nála is rendesen a tavasz bájainak rajzával indul meg a dal; őt is a terebélyes hárs alá vagy az üde zöldben pompázó erdőbe csalja az új életre ébredt természet; de a hárs alatt fesztelen tánczra es kicsapongó jó kedvre lelkesíti a falu legényeit és szépeit, az erdőbe pedig nem azért megy, hogy szívének eszménye számára illatos virágokat szedjen. A régiebb költők is rajzolták a falusiak kedélyes mulatságait és víg tánczait, melyekben a romlatlan népnek természetes örömeit látták; nem úgy a mi költőnk, ki e tánczokat is érzeki szemmel nézi és frivol képekben festi. Tannhäuser szenvedélyes, élvágyó ember, ki a régi kor ideális szerelmét legföljebb előzőinek dalaiból ismeri. Saját költeményei telvék kicsapongó jó kedvvel, érzeki természetének fesztelen nyilatkozataival, erélyesen festett kalandokkal. Az élet javainak reális élvezete életbölcseiségének főalapja, költészetének főtárgya.

Ily életbölcseiség csak az ifjúságban járja, — az élemedettebb kor más világnézetet érlel, és ez új, komolyabb, sötétebb világnézet magaslatáról aztán egészen más színben tűnnek föl az aranyos ifjúságnak könnyelmű tréfái és

frivol élvezetei. Tannhäuser sem járt másképp. Egyik dala, melyet kétségtelenül élete utolsó éveiben írt, homlokegyenest ellenkezik egész korábbi költészetével: a költő igaz szomorúsággal és mély bánattal tekint vissza lefolyt életére; belátja, hogy múltja tele van bűnnel és vétkekkel; igaz fájdalommal bánja eddigi cselekedeteit; forró imával fordul Istenhez bűneinek bocsánataért, melynek boldogító zálogát Krisztus urunk megváltó halálában ismeri föl.

De Neidhart másutt is talált követőkre. A Bodeni tó partjain GOTTFRIED VON NEIFEN, ULRICH VON WINTERSTETTEN és BURKHART VON HOHENFELS az ő irányában haladnak. Gottfried¹ sváb lovag, kinek vára hatalmas romokban még ma is látható (Hohenneufen), 1234 és 1255 közt szerepel oklevelekben. A nyelv és vers mestere; benne éri el a minnesang alaki tökélyének legmagasabb fokát. A népdal nemes egyszerűségére törekszik s szintén, mint Neidhart, a falu szépeit dicsőíti, de nem a parasztokhoz fordul dalaival, hanem a lovagokhoz. Ulrik, a XIII. század közepén, alakilag a régibb korszak embere, de hangulatával Neidhart növendéke. Derült világnézetű, féktelen jókedvű költő, kinek dalait, melyeknek egyik jellemző eleme a refrain, a nép Konstanz útczáin éneklé. Burkhart, ki Gottfrieddal együtt Henrik királynak, II. Frigyes fiának vig köréhez tartozott,² szintén a nép életéből veszi dalainak tárgyait, és eleven képekben, egészséges hűmorról rajzolja a falusiak életét.

¹ Kiadta Mor. Haupt, 1851. — G. KNOD, *Gottfried v. N. und seine Lieder*, 1877.; — H. ZETERLING, *Der Minnesänger G. v. N.*, 1880.

² Talán nem véletlen, hogy Henrik király neje Margit osztrák nő volt. Ez hozhatta a vig, népies költészetet a sváb földre.

Svájcban,¹ a régi alemannok területén, is hódított Neidhart. KONRAD VON KILCHBERG gróf még ingadozik a régi és az új irány közt; de már teljesen realiztikus irányú STEINMAR² aargau-i lovag (1251—90.), ki Rudolf királyt Bécs ostromára (1276.) elkísérte. Költeményeinek egy része még elég közel áll az udvari stílhez: magasztalja előkelő hölgyét, kinek pillantása őt oly boldoggá teszi, hogy a grál urának képzei magát; de legsikerültebb dala, melynek refrainje is mutatja a népies irány hatását, parasztleányokról kesereg, kik nem akarják a költőt meghallgatni, mivel nem tud nekik szoknyákkal és cipőkkel kedveskedni. Egyik dalában igen sikerülten parodizálja az udvari „hajnali dalt“, egy másikban pedig az öszt magasztalja, mivel ünnepei sok jó falatot és kortyot eredményeznek! Mi lett az érzelgős minne-művészet idealismusából!³ És ép ily gyakorlati, szókimondó poeták a THALER, a «von dem Thal» nevű sváb család ivadéka, Gottfried von Neifen pajtása, és BAUMBURG lovag, a Steinmar tanítványa, ki szintén az öszt dicsőíti. De ezektől kevés dal maradt fenn.

Termékenyebb Neidhartnak utolsó svájcz-i híve HADLAUB JÁNOS⁴ mester, polgári származású dalmok, ki 1302. január 4.

¹ A svájcz-i lyrikusokat kiadta K. Bartsch 1886., behatóan jellemzi őket JAK. BÄCHTOLD, *Gesch. d. deutsch. Literatur in der Schweiz* 1887., 140—168. l.

² R. MEISSNER, *Berthold Steinmar von Klingnau* 1886. — ALFR. NEUMANN, *Über Leben und Gedichte Steinmars*, 1886.

³ Steinmarnak egyik nagyon is világi dalát korán alakították át egyházi dallá, a mi később igen gyakran történt.

⁴ Kiadta Ludw. Ettmüller 1841. — Egyik költeményében említi Manesse Rüdiger zürichi polgárt és fiát, Jánost, kik dalos könyveket gyűjtöttek. Innen a Bodmer (1758) óta elterjedt félreértés, melylyel a minnedalosok legfényesebb kéziratát (C) e családtól származtatták és Manesse-félenek nevezték el.

házat vett Zürichben. Sajátságos egyéniség lehetett, kinek egykorú mintái Ulrich von Liechtenstein és Neidhart! Mint Ulrich, ő is gyermekora óta imád egy előkelő hölgyet, ki tréfát űz 'szerelmi szolgálatából' s gúny tárgyává teszi érzelgős sóhajtozását, pedig szerelmi dalai igaz érzésről tanúskodnak. E költő derült lelkében (mondja Uhland) még egyszer ragyogtatta az eltűnő minnesang kedves fényét'. S e mellett, Neidhart izlésében, melylyel talán Ausztriában ismerkedett meg, teljes realismussal rajzol gazdag lakzikat és lelkesedéssel dicsőíti a kolbászokat és sonkákat. Hogy ez utóbbi irányú dalai sokkal sikerültebbek, eléggé mutatja, hogy az udvari dalköltészet ez időben már teljesen lejárt magát, hogy a sentimentális stíl nem volt egyéb, mint régi formák szellemtelen utánzása, — merő anachronismus.

Németország déli és keleti tartományaiiban az udvari lyra a XIII. század közepén túl elhangzik, nem így nyugaton és északon. Itt a század végéig találunk lyrikusokat, de az igazi dal hangja csak keveseknek sikerül. A leghíresebbik REINMAR VON ZWETER¹ lovag, ki a Rajna vidékéről származott, de Ausztriában nevedett és 1236—1240 Venczel király prágai udvarában tartózkodott. Később visszatért Rajnamelléki hazájába, hol 1260 körül meghalt.² Reinmar tanult ember s túlnyomóan spruch-költő; verseinek főtárgya a politika: lelkes császárpárti hazafi, ki a birodalom érdekeit és II. Frigyes ügyét erélyesen védelmezi az egyházzal szemben. Komoly, férfias jellem; ilyennek mutat-

¹ Kiadta Gust. Roethe 1887. V. ö. *Zeitschrift* XIII, 434 és XX, 250. Életét megírták K. Mayer 1866 és Roman Pleschke 1878. — A. Tanzer, *Historische Beziehungen in den Gedichten Reinmars v. Z.*, 1881.

² A hagyomány szerint a frank Essfeldben van eltemetve.

kozik egyéb spruchjaiban is, melyek az élet különböző ügyeivel s kérdéseivel foglalkoznak. Szatirikus éllel támadja meg a kor üres sürgését, a haszontalan lovagi játékokat, az udvari szerzetesek kapzsiságát, a választó fejedelmek üzérkedéseit, sőt IX. Gergely pápa egyházi átkát, mely nem Istentől, hanem bűnös földi haragból származik. A házasság és a szerelem erkölcsi hatalmát dicsőíti; a szép és jó hölgy olyan mint a grál: tiszta legyen, mint a grál őrzői, a ki meg akarja nyerni. Reinmar, ki elevenen emlékeztet Waltherre, de nem oly művész s nem is oly sokoldalú mint ez, már inkább tanító, mint lyrai költő; a szerelem csak mint a reflexio tárgya szerepel versszakaiban; a fősúlyt a tartalomra fekteti, az alakot elhanyagolja, egyazon versszakban írja költeményeit és nem törődik verseinek döcögős rhythmusával. Tekintélyes és híres költő volt, kit a későbbi mesterdalmokok is nagyra becsültek. Vele együtt élt Prágában SIGHEER mester, ki 1250 és 1272 közt írt. Dalaiban dicsőíti I. Venczel királyt és fiát Ottokárt, kit a német birodalom elfoglalására lelkesít, de azért sikert kíván az Olaszországba induló ifjú Konradinnak (1287), kinek halálát a német Marner és az olasz Bart. Zorgi mély fájdalommal siratják.

Tirolban is énekelt ez időben két udvari lantos: REIMAR DER FIEDLER (Hegedüs Reimar), ki a bőkezűség hanyatlását panaszolja, és jóval jelesebb társa, FRIEDRICH VON SUNBURG (ma Sonnenburg a Puzster-völgyben), kit a hagyomány a legkitünőbb tizenkét mesterdalmok sorába helyezett.* Szegény lovag volt, ki a hatalmasok udvarait bejárta és dalaiból élt. Sokfelé találjuk: a bajor és cseh

* Kiadta Osw. Zingerle 1878. V. ö. *Germania* XXV, 113 és *Beiträge* 1878, 539.

udvarokban, — Ottokár seregével a magyarok ellen is hadakozott, — valamint számos főúr birtokán. Azon kevés számú költők egyike, kik Habsburgi Rudolfot dicsőítik; koronázása napján (1273. októb. 24.) lelkes dalban magasztalja a királyt, kiben Isten kedveltjét ismeri föl.

Legszámosabbak az udvari lyra képviselői Svájcban, és itt még ez időben is sok jeles tehetségre akadunk. Ilyen volt RUDOLF VON ROTHENBURG Luzern vidékéről, ki távol levő kedvesének meleg hangú dalokat küld, ilyen HEINRICH VON HARDEGGE (1227—64), ki polgári világnézetű s tanító irányú. Az ember és költő éles ellentétét találjuk KRAFT VON TOGGENBURG grófban, e vad, szenvedélyes legényben, ki főképp a st. gallenieket sokszor megtámadta, míg egyik ellenfele 1260 körül agyonütötte, s ki mégis érzelgős dalokat írt, melyekben a nyár szépségét és a piros rózsák gyöngédségét dicsőítette, bár ez utobbiaknak pompáját hölgyének ajka megsemmisíti! — E költészet divat, csinálmány, s ilyenforma költők HEINRICH VON STRETELINGEN és HESSE VON REINACH, nem sokkal kiválóbbak RUD. VON TROSTBERG és KONRAD VON ALTSTETTEN is, míg WALTHER VON KLINGEN* igazi tehetség. Walther (+ 1286. márcz. 1. Bázelen) egy előkelő thurgauai család sarja, Habsburgi Rudolf grófnak s utóbb királynak hű barátja, Svájc leggazdagabb s legtekintélyesebb főurainak egyike, túlélte összes gyermekeit, s azért egyházi alapítványokra hagyta nagy vagyonát. Fönmaradt nyolcz dala szerelmi elegiák. Szintén Rudolf híve KONRAD VON LANDEGGE, a st.-galleni apátság pohárnoka, ki 1271—1306 szerepel oklevelekben és bejárta Ausztriát, és Brabantot, Flandriát és a Picardiát, mindenütt a természet rajzához kapcsolt csinos szerelmi dalokat énekelve.

* Wilh. Wackernagel, *Kleine Schriften* II, 327.

Erélyesebb költői egyéniség WERNHER VON HOMBERG gróf (szül. 1284), kit VII. Henrik király 1309-ben az öskantonok birodalmi helytartójává és 1312-ben Lombardia kapitányává nevezett ki. Itt halt meg a hatalmas, szenvedélyes férfiú 1320. márcz. 21. a genuai táborban. Nyolcz éves kis fiacskájával kihalt 1323-ban családja. Heves lelkülete dalaiban is kifejezést nyer, melyek erélyes nyelvezet és eleven fölfogás által kitűnnek. Hölgye, kit imád, másnak neje; ezt a másikat, „ki azt sem érdemli meg, hogy szalmán feküdjék“, legszívesebben egyszerűen megsemmisítené; ez a férj és feleség úgyis úgy illenek össze mint ördög és mennyország! — Már a XIV. század költői ALBRECHT VON RAPPERSCHWYL marsall és OTTO ZUM TURNE. — De Svájc gazdag polgári származású dalnokokban is. Ilyenek HEINRICH TESCHLER, zürichi iskolamester, ki 1286. és 1287-iki oklevelekben szerepel, korának egyik kedvelt szerelmi költője; KONRAD VON WÜRZBURG, a híres epikus (I. 511), ki mint dalköltő csak a dívatnak hódolt s csinált érzéseit mesterkéltséggel versszakokba öltöztette; és BOPPE mester,* ki az 1287-ben elhalt Konrádot dicsőíti.

Svábország és Bajorország nem gazdagok a XIII. század végén lovagi lyrikusokban. A legkiválóbbak: HUGO VON WERBENWAG, ki 1263-ban egy ettingeni oklevélben tanúképp szerepel, de csak néhány dalt írt, melyek egyikében köszívű hölgyét a pápával fenyegeti; WACHSMUTH VON KUNZICH, kit egy névtelen költő dalainak gyöngédsége miatt kigúnyol; és DER TURNER, talán Freiburgból, kitől szintén csak néhány versszak maradt fenn. Annál jelentékenyebbek e vidék polgári származású költői, első sorban KONRAD

* G. Tolle, *Der Spruchdichter Boppe* 1887.

DER MARNER,* kit kortársai igen nagyra becsültek. Tudós vándorköltő volt, ki Ausztriában, a cseli udvarban és a Rajna vidékén élt, és mint szegény, vak, gyenge aggastyán (1280 körül) erőszakos halállal múlt ki. Leginkább Reinmar von Zweterre emlékeztet: szintén legnagyobbrészt egyházi és világi spruchokat írt, de versszakai változatosabbak. Férfias, komoly költő, de szenvedélyes is, erős öntudatú, kit az élet nyomora egyoldalúvá, elkeseredetté tett. Vas korszaknak nevezi korát, s meg van győződve arról, hogy végenyészetre fog vezetni. Másoknak érdemeit nem szereti elismerni s versei tele vannak mérges polémiával. Alakjaiban igen változatos, tartalmilag is; költeményei majd mesék vagy parabolák, majd hasonlatok, rejtvények vagy közmondások. Daljaiban sokszor Neidhart utánzója, néha a régi udvari lyra módorában ír, igen sikerültek hajnali dalai. Theologiai tudományát, szerény természettudományi ismereteit szereti fitogtatni. Írt latin verseket is. Tudós költő volt HEINRICH, az esslingeni iskolamester is (1279—1281 közt), Habsburgi Rudolf szenvedélyes ellensége, ki a király birodalmi politikájával szemben a német fejedelmek önző érdekeit védi s még az Űristent is óvatoságra inti, nehogy a ,telhetetlen' király a mennyország birtokát elcsenje tőle. Egészen ismeretlenek ALEXANDER mester, kit a kortársak ,vad Sándornak' is neveznek, és DER KANZLER, mind a ketten Konrad von Würzburg tanítványai; az első tehetséges dalköltő, az utóbbi egyházi és erkölcsi spruchok szerzője.

Legkésőbb jutott a lovagi szellem középső és északkeleti Németországba, hol aztán legtovább maradt érvényben.

* Kiadta Philipp Strauch, 1876, — Fr. Fischer, *Beiträge zur Kritik und Erklärung des Marners*, 1876.

Itt még a XIV. század elején találunk udvari lyrikusokat,¹ köztök több fejedelmet. Itt éltek és énekeltek IV. OTTÓ,² a bátor brandenburgi határőrgróf, ki 1266—1308 uralkodott, a költők bőkezű jóakarója, a költészet nagy barátja, a szerelemnek inkább lelkes mint hivatott dalnoka; — IV. HENRIK, Boroszló hercege³ (1270—1290), Ottokár király híve Habsburgi Rudolf ellen, ki bár mennyire szereti is hölgyét, inkább meg akar halni, semhogy a drága nőnek bánata legyen; — I. JÁNOS brabanti herceg (+ 1299. egy tornában kapott seb következtében), ki hangzatos dalaiban a népköltészet stíljét meglepően eltalálja; — IV. WIZLAW, Rügen szláv származású fejedelme⁴ (+ 1305), a költészet nagy barátja, a költők bőkezű pártfogója, dalaiban Steinmar és Hadlaub tanítványa; — itt, a legnagasabb állású mindnyája közt, Ottokár és Habsburgi Jutta fia, II. VENCZEL cseh király (1278—1305). Uralkodása idejében a prágai udvar Németország legfényesebb udvara volt, melyet legfeljebb a császári múlt fölül. Számos tudós és költő tartózkodott a király környezetében, ki korának legbőkezűbb ura volt. Csak három dala maradt fenn, melyek ha nem is kiváló költői egyediségről, de mindenesetre szerzőjöknek gyakorlottságáról s izléséről tanúskodnak.

¹ Nehány e vidéken élt költőtől (Kristan von Luppín, Hetzbold von Weissensee, Wachsmuth von Mülhausen stb.) oly kevés versszak maradt reánk, hogy nem ítélnénk rólok.

² Nyilas Ottónak is nevezik, mert 1279-ben Stassfurt ostrománál egy nyil fúródott homlokába, melyet csak egy év múlva vétetett ki. Életének legismertebb adata, hogy a magdeburgiak elfogták s egy kalitkában fogva tartották, míg hű szolgája, Buch János, 4000 font ezüstön ki nem váltotta.

³ Heinr. Rückert, *Kleine Schriften* I, 211.

⁴ Kiadta Ludw. Etmüller, 1852.

A többi északnémet költők polgári származásuak. Ilyenek: STOLLE mester, ki sokat tartózkodott déli Németországban s egyik költeményében keményen elítéli Rudolf király fősvénységét; — RUMSLAND mester, ki a század végén egész északi Németországot és Bajorországot bejárta, a Marner halálát siratja, s Frauenlobbal s Regenbogennel baráti viszonyban állt; — SINGUF mester, ki Rumslanddal rejtvényekben vetekedett; — HERMANN mester, DER DAMEN melléknévvel, korának egyik nagyabecsült költője, ki egyik jellemző dalában panaszolja, hogy az igazi művészetnek nincsen többé barátja; — végre SÜSSKIND VON TRIMBERG, a német középkor egyetlen zsidó költője, ki egyik dalában a gondolkodás szabadságát hirdeti, de egy másikban, egy valóságos koldúsdalban, minden méltóság nélkül eljajgatja iszonyú szegénységét, melyen a tehetősök nem akarnak könyörülni. Ez már nem költészet többé!

Mennyi név, pedig csak a legismertebbeket soroltam föl! De kétségtelen: a költők száma most már megfordított arányban van termékeik értékével. Kevés az igazi tehetség, és még ezek is tudományukat szeretik fitogtatni. Költészetök nehézkes, tudákos, rejtélyes jelleget ölt; — csoda-e, ha a közönség részvéte hanyatlik? Már a Marner panaszolja, hogy hallgatói csak oly dalokat kívánnak, melyek a hősmonda ismeretes anyagát tartalmazzák. De hogyan élvezhették volna pl. Frauenlob költeményeit, melyeket ma elsőrangú szaktudósok sem képesek megérteni? A tudományossággal előtérbe lép a tanító elem: erkölcsi és vallási kérdések, sokszor a legelvontabbak is, lesznek a költők kedvelt tárgyaivá, míg végre az egész lyra egy oldalról a tanító költészetbe vész, más oldalról a mesterdalnokok kezébe megy át, kik mesterség gyanánt üzük és csupán a kor erkölceinek egyik javító eszközét látják benne.

TIZEDIK FEJEZET.

TANÍTÁS VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN.

1. Tanító költészet.

A tanító elem az epikában is meg a lyrában is a legrégibb idők óta jelentékeny helyet foglal el és a dráma létrejötte után nyomban ebbe is jut. Minél közelebb áll valamely költői alkotás az egyházhoz, annál gazdagabb tanításokban, intésekben, elmélkedésekben; innen van, hogy a régibb egyházi és vallásos írók, akár elbeszélők akár lantosok, nagy tért engednek a tanító elemnek. A népköltészet nem ismeri a tanító költészetet mint önálló fajt; itt leginkább két alakban szokott lappangani: a *közmondásban*,¹ mely sokszor epikai alakú, a mennyiben egy állatmesét vagy egyéb kis történetet tételez föl, melyekből a tanulságot levonja; — vagy a *rejtvényben*,² mely ősidők óta a germán népek egyik legkedveltebb alkotása. Ily rejtvényes dalokat már az Eddában is találunk; a német népköltészet rejtvényes termékei közül a leghíresebbik a *Trage-*

¹ Közmondások gyűjteménye már az eddai *Havamal*, 'a Magasnak (t. i. Odinnak) igéje' is. A középfelnémet közmondásokat kiadta V. Zingerle, 1864.

² *Deutsches Räthselbuch*, Strassburg 1505 körül, alnémetül 1594, új kiadás 1875.

mundeslied (A tolmács dala), mely a Szt. Oswaldról szóló költeménybe is bele van dolgozva (I, 209), és a *Tirol királyról* szóló elbeszélés, melynek jelentékeny részét ily rejtvények teszik.

A tanító költészet mint önálló műfaj a műköltészet terméke, s mint ilyen sokféle alakú: elmélkedő költemény, tanítómese, allegoria és végre önálló tanköltemény. Főjellemzője: hogy *olvasásra* van szánva, nem *elénkítésre*, mint még a lyrai *spruch* vagy *leich* is, melyek ennél fogva, bármennyire szárazon oktató néha tartalmuk, nem a tanító költészet termékei. A német középkor jól érezte e különbséget s külön elnevezéssel jellemezte a tanító költeményeket: *rede* vagy *buch* az ilyen munka, és a szerző első sorban nem hallgatókhoz, hanem olvasókhoz fordul vele. E szerzők kezdetben természetesen papok, utóbb tanult és gondolkodó laikusok, rendszerint a polgári rendből, csak kivételesen nemesek. Önállóságuk nemcsak műveltségök forrásaitól függ, hanem a tanító költemények alakjával is kapcsolatban áll. Az epikai jellegű tanító művek legnagyobb-részt idegen származásuak, melyek tárgyukat közvetlenül a középkornak, közvetve az ókornak gazdag kincstárából merítik; a tisztán tanító, elmélkedő tartalmuak önállóbbak, nemzetiebbek és annál nagyobb mértékben ilyenek, minél kevésbé tanultak szerzőik: Freidank talán olvasni sem tudott, Thomasin már tanult ember, a trimbergi Hugo meg éppen tudós. Azért a „Bescheidenheit“ a legnemzetibb jellegű német tanköltemény, míg Thomasin és Hugo többé-kevésbé idegen forrásokból veszik műveik anyagát, — a nélkül, hogy ezt minden részletre nézve pontosan kimutathatnók vagy hogy mindenütt kölcsönzést szabad volna föltételeznünk, a hol a német művek egyes elemeit régibb forrásokban is kimutathatni. A középkor

műveltsége a scholastikában gyökerezik és ebből meríti teljes tartalmát; de az írók legkisebb része merített köztelenül ezen forrásokból (Albertus Magnus, Thomas de Aquino, Vincentius Bellocensis), melyekhez csak a tudósok fértek, hanem személyes érintkezés és eszmecsere útján jutott a korabeli műveltség kisebb vagy nagyobb körének birtokába.¹

A tanító költészet virágzása is a XIII. századba esik, de e fénykort XII. századi gazdag elmélkedő, főképp egyházi és vallásos költészet előzi meg és készíti elő.² Ez előkészítő korszaknak legrégebb termékei a *Miatyánk magyarázata*³ egy karinthiai költőtől, tizenkétsoros rimes versszakokban, a XII. század harmadik vagy negyedik tizedéből, latin prédikációk és értekezések alapján, — és az *Egyházi tanács*⁴ cz. költemény a felső Rajna vidékéről, melyben egy gyónató atya vallásos és társadalmi utasításokat ad egy apácának. Az ismeretes tanító költők közül az első WERNHER VOM NIEDERRHEIN⁵ (1150 körül), a ki *A négy kerékről* (Von den vier Scheiben) cz. költeményében Krisztus keresztségének négy sarkából s Aminadab kocsijának négy kerekéből kiindulva a Megváltó életének négy főmozzanatát: születését, halálát, föltámadását és mennybemenetelét tárgyalja és a megváltás szent titkát fejtegeti. Wernher nem tehet-

¹ R. v. LLIENCRON, *Über den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik* 1876.

² A német irodalomnak legrégebb tisztán tanító költeményei a *Merigarto* (I, 173) és a *Physiologus* (I, 154), melyek tartalmuknál fogva már alig esnek a költészet körébe.

³ MÜLLENHOFF-SCHERER gyűjteményében, 43. sz.

⁴ *Altdeutsche Blätter* I, 343.

⁵ Kiadta Grimm Vilmos, 1839. — R. SPRENGER, *Beiträge zur deutschen Philologie* 1880, 121. l.

ségtelen költő, nyelve és stílje is választékos, de művének szerkezete nem sikerült s tárgyának költőietlen elemeit nem tudta teljesen elenyésztetni. Wernher művének kéziratában van egy másik tanító költemény is: *A kapzsiságról* (Von der Gierheit), melynek szerzője maga VAD EMBERnek (der wilde Mann) nevezi magát. A költő, ki két legendát (Veronicáról és Vespasianusról) is írt, a kapzsiságból (melynek képviselői közt Jugurthát is fölhozza) és fős-vénységből származtatja a kevélységet, a gögőt, a szegények megvetését és ezen bűnökből még egyéb vétkeket. „A vad ember, ki e költeményt írta (így végzi művét) magatanulatlan, de bármily sorsa legyen is, soha sem fog a fős-vénység éles tövisei közé tevédni”. Misékről és zarándoklásokról nem tart sokat; inkább legyünk irgalmasok a betegek és szükölködők iránt. Csak a szent lélek menthet meg bennünket.

A régibb tanító költők legkiválóbbika WERNHER VON ELMENDORF* elmendorfi káplán, igen olvasott ember, ki azonfölül Dietrich a heiligenstadti prépost (1158—1190) könyvtárát is használhatta, hol Sallustius, Cicero, Boethius, Seneca, Horatius, Ovidius, Juvenalis, Lucanus, Xenophon s egyéb pogány írók műveit szorgalmasan kivonatolta. Ezért védekezik is műve bevezetésében (kétségtelenül Abälard hatása alatt): A pogányok is megtaníthatnak minket arra, hogy mikép keressük az erényt, és hozzá teszi: azért meritett annyit pogány írókból, hogy mind azok piruljanak, a kik keresztyéneknek nevezik magokat és mégis a gonosz-

* Kézirata (XIV. száz.) Klosterneuburgban, kiadta H. Hoffmann, *Zeitschrift* II. A költő forrásait kimutatta H. Hoefler, *u. o.* XXVI, 87 és XXX, 1. Életéről H. V. Sauerland, *u. o.* XXX, 1—58.

ságnak minden fajtáját úzik. Műve, melyben kevés a jellemző keresztyén elem, érdekesen bizonyítja, hogy a pogány philosophia mily tekintélynek örvendett ez időben. A költemény tárgya *Az erény*. Wernher már ismeri a lovagiságot s tekintettel van reá; erkölcstana világi. Bőkezűségre, hűségre, mértékletességre, hazafiságra tanítja olvasóit; leginkább kerülendő bűnök szerinte a hizelgés és hazugság, a gőg és erőszakosság. Fősúlyt a becsületre helyez, melynek tisztaságát vérünkkel s életünkkel is kell védenünk. Világos, hogy ily szellemben csak lovagi nemes közönséghez lehet fordulni. — A *mértékletességet*¹ (Máze), mely már az elmendorfi káplán művének egyik főtárgya, Wernhernek egy kortársa külön költeményben is dicsőítette. E mű a lovagokat és a nőket tanítja a helyes 'mértékre', azaz: hogyan kelljen az életnek minden helyzetében jól viselkedniök. Ez is világi erkölcstan. Egészen más álláspontot foglal el *Az ínlés*² ez. költeménynek egy emberöltővel ifjabb szerzője, ki fiatal éveiben maga is szolgált a világot, de most ellenségévé lett. A költő a pokol kínjával rettentí vissza olvasóit a világ élvezetétől. Rajzai és prédikációi költői, főkép szatirikus tehetségről tanúskodnak; de a munka szerkezete hiányos, túlságosan gazdag ismétlésekben és nagyon tervszerűtlen.

A tanító költészet egyik legkedveltebb alakja, hogy az atya tanácsokat ad fiának vagy az anya leányának. A legrégibb ilyen szerkezetű munka, melyre Boppe mester is hivatkozik, TIROL KIRÁLY KÖNYVE, melyből azonban csak

¹ A heidelbergi kéziratból (216 vers) kiadta K. Bartsch, *Germania* VIII, 97.

² A bécsi kéziratból (3636 vers) kiadta Mor. Haupt. *Zeitschrift* I, 438.

három összefüggéstelen töredék maradt fön­n.¹ A költemény, mely a XII. század végéről való, úgy látszik egy epikai elbeszélés keretében közölte rejtvényeit és erkölcsi tanait. Az elbeszélés főalakjai Tirol király és fia Fridebrand, ki szintén király lesz. Udvari ünnepélyek és lovagi kalandok, óriások és tengeri csodalakók fölismerhetők a töredékekben, de ez elemek összefüggése homályos. Hasonlókép nem érthető már, hogy Tirol miért kénytelen számkivetésbe menni. Tirol tanácsai leginkább az uralkodónak erejére vonatkoznak. Nyerd meg embereid szolgálatkészségét, tanítja a király fiát, légy bőkezű és adakozó; korán gyakorold magad lovagi játékokban és védelmezd a jogot, főkép ha a gyengék és szegények szorúlnak segítségedre. Óvakodj a hizelgőktől, csak négy szem közt gáncsold barátaidat és légy irgalmas!

A lovag kötelességeit fejtegeti a WINSBEKE,² a középkor egyik legszebb tanító költeménye, mely már a XIII. század terméke s leghelyesebben az *atya tanítása* címet viselné. A lovagi ethika remek tankönyve. A nagy műveltségű, széles látkörű és korának világnézete fölé emelkedett szerző, az egyetlen lovag, ki a német középkorban a tanító költészet terén működött, örökbecsű igazságokat hirdet e szép költeményben, igaz erkölcsösséget és méltó életet követel, szemben a kor külsőleges irányával, mely csak a világ tetszését hajhászta és a szép viselkedés művészetére fektette a fősúlyt. Mindenekelőtt a világtól és esalfa jutal-

¹ Kiadták Fr. W. Ebeling 1843, és Ernst Wilken 1873.

² Kiadta Mor. Haupt 1845. V. ö. *Germania* XVII, 410. — A cím (*der Winsbeke*), úgy látszik, a költő nevének középnémet alakja. A költő a Windesbach középf Frank nemes család sarja lehetett. Hermannus de Windesbach előfordúl egy 1228-iki oklevélben. A költemény 56 tizsoros versszakból áll.

mától óvja fiát, kinek lelkére köti, hogy a papokat tisztelje, mert ők osztogatják az utolsó szentséget. Tisztelje a nőket és teljesítse lovagi kötelességeit. Isten a mennyország számára teremtette az angyalokat, a föld számára a nőket. A nőkről csak jót beszéljen, ha egyesek nem érdemesek is dicséretre. A magas származás értéktelen magas erények nélkül, az erények szolgálata pedig fáradságos munkával jár. A legfenségesebb erények: mértékletesség, hűség, állhatatosság; a legundokabb bűnök: gőg és fősévség. Már az ifjúság éveiben szolgálj az erényt, mert a dözsölés és az élvek hajhászása koldusbotra vezet. Három tanácscsal végzi művét: szeresd az istent, légy igaz, légy erkölcsös. Minden egyéb erény e háromból származik.

Ez is világi erkölcsstan. Az egyházra, a bibliára nem történik hivatkozás. A lovagi rend a papok nélkül alkotta meg világnézetét, mely a lovagi epikában is kifejezést nyer. Hűség, becsület, mértékletesség, bőkezűség, állhatatosság a nemes osztály főelvei: az eposzok cselekvénye ezeken alapúl, a lyra ez eszméket dicsőíti. A világ szolgálata a lovag tiszte, de e szolgálat alapja a becsület legyen. Természetes, hogy az egyház nem helyeselte e földi morált. A világ szolgálatánál fontosabb az Isten szolgálata, az emberek becsülésénél értékesebb a lélek üdve. E 'vallásos' ethika kifejezést nyer több versszakban, melyeket utóbb a 'Winsbekéhez' csatoltak. A fiú ezekben azt feleli atyjának, hogy a világ fénye csalfa és hiú; legjobb, lemondani a világról és kórházakat alapítani, hogy az Isten irgalmazzon nekünk. Egy másik folytatása vagy jobban mellékdarabja e szép műnek a WINSBEKIN vagy helyesebben *Az anyja tanácsa*, egy nemes hölgy tanácsai leánya számára. A leány többször kérdésekkel s feleletekkel szakítja meg anyja beszédjét, de azért e mű előadása nem elevenebb és bel-

értékre sem vetekedhetik mintájával. Az anya voltaképp csak a szerelemről s a társadalmi viselkedésről beszél és szintén három tanácscsal végzi előadását: leánya ne legyen irigy, nyerje meg a jóknak tetszését és legyen erényes. Igen általános és sokféleképp magyarázható erkölcsi elvek. A század közepén WALTHER VON GRIFFEN¹ hasonló irányú költeményben (*Női varázs*) kifejti, miképp nyerhetik meg a nők uraik tetszését és becsülését. A nők varázsának forrásai: az alázatosság, a női jóság és szendesség, édes beszédjök, szüziesség, engedékenység és bizalom. E virágokból keverjen a nő port s ezt adja be férjének.

A német középkor legjelesebb tanító költői Thomasin, Freidank és a század végén Hugo. Az első, THOMASIN VON ZIRKLERE (Circlaria), a Cerchiaro nemes friauli család sarja, 1190 körül született, tudós nevelésben részesült (talán a bolognai egyetemen), jól ismerte az antik irodalmat s olasz² és német nyelven írt tanító költeményeket. Wolfger aquilejai patriarkha szolgálatában állt és 1215-ben, tehát fiatal éveiben, kezdte kiváló német tanítókölteményét, melyet nagy terjedelme daczára (majd 15,000 vers) tíz hó lefolyása alatt befejezett. Címe: *Der welsche Gast*³ (Az olasz vendég). Thomasin 1238 előtt halt meg. Tíz könyvre tagolt nagy műve igen kedvelt olvasmánya volt korának és az utókornak, s Thomasin tanai nagy népszerűsége jutottak. Főgondolata, hogy az állhatatosság (stæte, constantia) min-

¹ Kiadta MOR. HAUPT, *Zeitschrift* XV., 245. V. ö. *Germania* XVI., 333.

² Olasz nyelven írt műve, mely az udvari életről szólt, elveszett. Tévedés, hogy ebből 28 vers fönmaradt volna.

³ Kiadta Heinr. Rückert, 1852. V. ö. *Zeitschrift f. ds. Phil.*, II., 431. A munkát kitünően jellemzi Gervinus II.⁵, 9. l., a ki azonban kétségtelenül túlbecsüli.

den erénynek, az állhatatlanság (unstrete, inconstantia) minden bűnnek kútforrása. Tehát jellemes legyen az ember; de Thomasin nemcsak erkölcsösséget követel, hanem szép modort is, melyet majdnem egy rangba helyez a morállal. A nő pl. ne csak helyesen cselekedjék, szépen is viselje magát és tudjon csinosan beszélni. De ne beszéljen sokat, a leány meg épen csak akkor, ha kérdezik. Hasonló tanácsokat ad a lovagnak is: hogyan járjon és lovagoljon, mikép egyék és igyék. Legjobb, ha kiki mintát választ magának, melyet utánozzon s elérni törekedjék. Ily minták a férfiak számára Gawein, Erek, Iwein, Artus, Nagy Károly, Nagy Sándor, Tristan, Parzival; a hölgyek számára: Andromache, Enit, Penelope, Blanscheflur. A költő azért nem is ellenzi a lovagi eposzok olvasását, de sajnálja, hogy annyira telvék hazugságokkal.

De Thomasin nemcsak könyvekből meríti bölcseségét; ismeri ő az életet is, melynek viszonyait józan ítéllettel bírálja. A gazdagság nem tesz boldoggá, a népnek jobb dolga van mint az uraknak, nagyobb örömmel rendszerint nagyobb fájdalom is jár. Födolog, hogy az ember meg legyen elégedve sorsával. Viseltessünk jó szívvel a betegek és szegények iránt, neveljük jól gyermekeinket. Az ördög hatalma jó, mondja szent Gergelylyel, de nem az akarata. Azért nem baj, hogy a gonoszok hatalmasok e földön, nálok nélkül sok jó ember nem volna jó. És a jó embert a szerencsétlenség sem szakíthatja el az erénytől, mert a jó ember jellemes és kitartó is. Félreismerhetetlen e tanokban a stoicismus befolyása, s Thomasin tényleg sokat merített közvetlenül latin (így Cicero, Horatius, Seneca- s Boethiusból) és közvetve (Toursi Hildebert és Salisbury János munkái útján) görög írókból, főképp Platóból s Aristotelesből. És a mit e forrásokból vett, azt átgondolta, teljesen magáévá

tette s kerek rendszerré alakította át. De felvilágosodottsága s műveltsége daczára is megmaradt kora fiának: helyesli, hogy Lipót herceg az eretnekeket megfőzeti és megsütteti, és keményen korholja Walthert, hogy pápaelles dalaival annyi lelket juttatott az ördög birtokába. És abban is korának fia, hogy nem tudja művének elvont anyagát kellően költészetté átváltoztatni: túlságosan józan, nagyon is rendszeres, sokszor száraz; érezzük, hogy a szerző nemcsak a nehéz tárggyal küzd, hanem sokszor az idegen nyelvvel is.

E tekintetben jóval nagyobb költő FREIDANK,¹ kinek *Bescheidenheit*² (okosság, belátás, helyes fölfogás) cz. műve a középkori német tanító költészet gyöngye. Szerzőjéről semmit sem tudunk; az sem bizonyos, neve nem álnév-e. Csak valószínű, hogy tényleg Freidanknak hívták a költőt, hogy polgári származású volt, hogy művének egy részét Syriában írta, hová II. Frigyes császárral mehetett, hogy műve 1220 és 1240 közt keletkezett. Grimm Vilmos föltevését, hogy Freidank azonos Walther von der Vogelweidéval, Pfeiffer alaposan megczáfolta.³ Freidank műve volta-

¹ Kiadták Grimm Vilmos 1834, 1860, H. E. Bezzenberger 1872, F. Sandvoss 1877; a régi latin fordítással Hugo Lemcke: *Frīdanqī discreciō*, 1868. Németre ford. K. Simrock 1867, Ad. Bacmeister 1875, K. Pannier 1878.

² V. ö. még ma is: *er weiss Bescheid*, érti, tudja a dolgot; *einen bescheiden*, vkit jól értesíteni. A címnek legjobb magyar fordítása 'Életbölcsesség' volna.

³ W. GRIMM, *Über Freidank*. 1850 és 1855. — FRANZ PFEIFFER, *Freie Forschung*, 1867. 163—219. l. Ép oly tarthatatlan J. Grion nézete *Ztschr. f. ds. Philolog.* II, 408—440, mely szerint Wolfger, az Archipoeta, Walther és Freidank egy személy volnának. — Régebben azt is hitték, hogy Freidank Olaszországban halt meg Trevisóban van eltemetve. De újabban kitünt, hogy a Trevisó-

kép közmondásoknak, életszabályoknak gyűjteménye, melyeket a szerző részben régibb művekből, részben a nép ajkáról vett és bizonyos alapfogalmak szerint összeállított és rendezett,¹ — inkább maximák gyűjteménye, mint igazi tanköltemény, inkább szép alakba foglalt közmondások láncolata, mint ethikai eszmék rendszeres földolgozása. A munka mindenről szól, a mi az embert környezi s érdekli, és tanai mindig okosak, fölvilágosodottak, józan világnézeten alapulók. Nem csoda, ha rendkívül szerették, ha világi bibliának nevezték, ha a könyvnyomtatás gyorsan új életre hozta.² És nagy népszerűségét jelentékenyen emelte a szép és választékos nyelv, a kellemes és könnyed verselés.

Téves vélemény, hogy Freidank és Walther azonosok, de tény, hogy nagyon emlékeztetnek egymásra. Freidank is lelkes császárpárti, ki a birodalom érdekeit a fejedelmek ellenében erélyesen védi; ő is elszánt ellensége a pápának, ki a Megváltó juhait nemcsak legelteti, hanem egyúttal nyírja is; ő szerinte is elnyeli Róma a világ összes kincseit, a nélkül hogy valaha betelzért; ő is megtámadja a bünbocsánat árulását, a mi csak bűnökre csábítja az embereket; ő is dicsőíti a nőt, kiknek nevét (*Frau*) az örömtől (*Freude*) származtatja, melyet a világra árasztanak; ő is lelkes hazafi, ki a német népet a legjobb népnek tartja.

ban eltemetett Freidank Bernát a XIV. század végén halt meg. A mit régebben Freidank egyéb, elveszett költeményeiről irtak, szintén tévedésen alapul.

¹ H. PAUL (*Über die ursprüngliche Anordnung von Freidanks Bescheidenheit*, 1870.) kimutatja, hogy a rendezetlen strassburgi szöveg a régebbi, a rendszeres heidelbergi a későbbi.

² 1508 és 1583 közt hét kiadásban jelent meg. Az 1508-iki kiadást Brant Sebestyén eszközölte, ki a költemény szövegét részben átdolgozta.

Sőt, polgári származása daczára, aristokratikus fölfogásával is emlékeztet a lovagi minnedalosokra. Szerinte a társadalomnak csak három osztálya jogosult: a parasztok, a lovagok és a papok; a negyediket, a kereskedők osztályát, az ördög teremtette, — pedig e negyedik osztály a polgári rend, melynek hatalmas emelkedését ép az ily támadások is bizonyítják.

Hasonló gyűjtemény, mint a ‚Bescheidenheit‘, a Cato¹ nevéhez fűzött mondások, distichonok, verspárok gyűjteménye, melynek latin eredetiét először a Kr. utáni IV. században említik.²

E gyűjtemény, melyet a hagyomány, természetesen minden alap nélkül, Uticai Catonak, a híres censornak, tulajdonított, rendkívüli tekintélynek örvendett a középkorban. Németre már Notker Labeo (Teutonicus, + 1022.), a tudós szt. galleni szerzetes fordította le a X. században, de e fordítás elveszett. Reánk egy 1230 körül keletkezett csinos rímes átdolgozása maradt, melynek szerzője Freidank művét jól ismerte s talán pedagógiai szempontokból készítette fordítását. A versek jók, a fordítás azonban szabad ugyan, de egyúttal lapos is, és nem terjed ki a teljes gyűjteményre. Mégis nagyon népszerű lett s utóbb ismételve kiegészítették s átdolgozták, Freidankból, Thomasinból s más forrásokból fölvett versekkel kibővítették, al-

¹ FR. ZARNCKE, *Der deutsche Cato. Geschichte der deutschen Übersetzungen der im Mittelalter unter dem Namen Cato bekannten Distichen bis zur Verdrängung derselben durch die Übersetzung Seb. Brants am Ende des XV. Jhts.*, 1852.

² Legrégibb kézírata (a st. galleni, most Zürichben) a IX. vagy X. századból való.— Scaliger óta Dionysius Catot tekintik a gyűjtemény szerzőjének.

német nyelvre is átültették, sőt a XV. század elején még parodizálták is.¹

A XIII. század közepén új lendületet vett a tanító költészet: a szokások rohamos elvadulása, a művelt osztályok erkölcsi hanyatlása sokkal feltűnőbb volt, semhogy a tanító költők észre ne vették és részben elmélkedésök, részben korholásuk tárgyává ne tették volna. *Tisch-* vagy *Hof-Zucht*² cz. alatt számos utasítás jött létre, melyben az embereket arra tanították, hogyan kelljen tisztességes társaságokban, főkép vendégségben az asztalnál, viselkedniök. E művek legjobban mutatják, hogy a nemesek ugyanabban az arányban szálltak le a pórok durvaságába, melyben a parasztok, az összes tanító költők tanúsága szerint, fölfelé törekedtek a lovagi rendbe. E verses „szabályzatok” költői szempontból természetesen egészen értéktelenek, de művelődéstörténeti tekintetben érdekes és tanulságos források. A társadalmi életnek egyéb viszonyára vonatkozó hasonló utasítások is mind növekedő számmal jelentek meg, — bizonyára a szükségnek megfelelően, de tudjuk, nem a várt sikerrel. A költészetnek e termékekhez semmi köze.

Annál fontosabbak a tanító költészet epikai termékei. Tanító elbeszéléseket már a régibb íróknál is találhatni; most ezek önálló költői fajjá fejlődtek. Az ily tanító elbeszélést *bispiel*-nek vagy *bischaft* nak nevezte a kor (a mai *Beispiel*, példa, példázat) s főjellemezője, hogy az elmesélt történet minél világosabban tartalmazzon tanítást, tanácsot, morált. A gyengébbek kedvéért még külön is kifejez-

¹ A magyar Cato-fordításokról l. Némethy G. cikkét *Közlöny* XIII, 1889. A legrégebb hazai kiadás a Honterus Jánosé, Brassó 1539, a legelső magyar fordítás Debreczenben 1591-ben jelent meg.

² Asztali vagy udvari fegyelem. V. ö. M. GEYER, *Altdeutsche Tischzuchten* 1882. és *Anzeiger* 1882., 309. l.

ték a 'tanulságot', majd a historia bevezetésekép, majd következtetés alakjában az elbeszélés végén. E költői faj kizárólag polgári jellegű, nemes származású bispel-költőt nem ismerünk. A 'bispel' vagy az emberek vagy az állatok világából veszi tárgyát, tehát vagy novella (e szó legtágabb értelmében) vagy állatmese. Mind a két csoport termékei nem igen eredetiek, legalább tárgyukat tekintve nem, melyet az akkor ismeretes és hozzáférhető tarka forrásokból, főkép latin gyűjteményes munkákból merítettek.

Az állatmesét már a minnedalosok is ismerték s többeknél találunk egyes ide tartozó darabokat. Nem Aesopus és Phædrusból vették tárgyaikat; ezeket a középkor nem ismerte. Főforrásaik: 1. ROMULUS,¹ ki Phædrus meséit prózába átírta. A középkorban az aesopusi mese atyja; az összes középkori mesék ő reá mennek vissza, és még ma is szerepelnek egyes mesék mint aesopusiak, melyek Romulustól származnak. — 2. ANONYMUS NEVELETI,² Romulus első három könyvének átdolgozása distichonokban, a XII. századot előző időből. — 3. AVIANUS a IV. század végéről: 42 aesopusi mese distichonokban. E forrásokból merítettek a XII. és XIII. századi lyrikusok,³ mind polgári származású

¹ Talán az a 'Romulus de via Ardeatina, civis Romanus', ki egy 964-iki oklevelet aláírt. Legrégibb két kézírata: a codex Gudianus (előbb Weissenburgban, most Wolfenbüttelben) a X. század elejéről, mely öt könyvben 63 (ill. 61) mesét tartalmaz, és a codex Burneianus (a british múzeumban) a X. század közepéből, négy könyvben 80 mese. Az előbbi kézirat közelebb áll Phædrushoz. Kiadta H. Oesterley 1870.

² Mert Nevelet adta ki 1610-ben. Első kiadása Nápoly 1485.

³ Állatmeséket a következők írtak: Spervogel, öt mesét hétsoros versszakokban. Nem ad tanulságot, kivéve egyben, mely egyébként is eltérő jellegű. Latin forrásokat alig ismert, hanem leginkább a szóhagyományból merített, tárgyai közel is állnak

írók, kik az állatmeséket a ‚spruch‘ alakjában dolgozták föl. Ez alak nem mondható e célra alkalmasnak, de megvolt az a nagy előnye, hogy a tanulság túltengését nem tűrte.¹ De a nevezett középkori gyűjtemények nemcsak állat-történeteket tartalmaztak, s így a tanító novella, az igazi ‚bîspel‘ szintén amazokon alapúl. És e forrásokhoz a XII. és XIII. században új értékes anyag járúl a keletről: ind elbeszélések, melyek perzsa és arab átdolgozások közvetítésével héber és latin nyelvre fordítottak és ily módon a nyugati írók számára hozzáférhetőkké lettek.

Ausztriában e sokoldalú tanító költészet termékeny talajra talált. A kor egyik legügyesebb és legolvasottabb költője, STRICKER, kinek epikai műveit már ismerjük (I, 507), gazdag munkásságot fejtett ki az állatmese, a tanító (többnyire szatirikus) elbeszélés és a tiszta tanköltemény terén. A Stricker egész költészete többé kevésbé tanító irányú, csakhogy ez oktató elem *Amis pap* ez. humoros művében és egyéb verses novelláiban alárendeltebb jellegű. Világosan és határozottan tanító költemények *A világ* (Die Welt) című gyűjteményének² darabjai (részben állatmesék a középkori forrásokból) és kisebb tankölteményei: így az

az állateposzhoz. Freidanknál csak három darabot találunk, de többször czélzásokat egyéb állatmesékre. Ő is a szóhagyományból merít, de Romulusból s a *Disciplina clericalis*ből (I, 355, 527) is. A Marnernél is találunk három mesét, a Kanzlernél egyet és több czélzást, Konrad von Würzburgnál hármát, Stollénél kettőt, Kelinnél (1246—72) egyet, Frauenlobnál egyet és egy másik mesére czélzást.

¹ Az állatmese főképviseleje a középkorban, Boner Ulrik, már a XIV. század embere.

² E cím nem a költőtől származik. Kiadta K. A. Hahn. *Kleinere Gedichte von dem Stricker*, 1839.

egyikben kifejti, hogy a *Drágaköveknek* tulajdonított csodatevő tulajdonságok bárgyú babonából származnak,¹ a másokban (*A nők tisztelete*) leírja és magasztalja a jó nőket; inkább szatirikus irányú *Panasz* cz. költeménye, melyben a kor romlottságának és a társadalom elvadulásának sötét képét rajzolja, míg *Az osztrák uraknak* fősvényességöket veti szemökre és *A parasztokról* (*Von den Gauhühnern*) cz. jellemző költeményében óva inti az urakat, hogy jól bánjanak a néppel, mert a fölgyujtott várak és kastélyok az elnyomott parasztok bosszújának ijesztő bizonyítékai. Rokon alak a Stricker földije, WERNHER, szerzetbe visszavonult laikus, ki 1217 és 1250 közt írt és VII. Lipóttal 1217-ben a szent földön járt.² Terjedelmes spruchjai a földi javak mulandóságát fejtegetik és szent életre buzdítanak.

A tanítás mindinkább átmeny a szatirába, melyre a hanyatló század annyi elszomorító okot szolgáltatott. Ily korholó munka egy ismeretlen költőnek (ki némelyek szerint a német rendnek délnémet tagja, mások szerint osztrák lovag volt) 1276., Habsburgi Rudolf királylyá választásakor írt műve: *Korholások könyve* (*Buch der Rügen*), melynek latin eredetije (*Sermones nulli parcentes*) II. Frigyes koronázásakor keletkezett.³ A költő erélyesen, számos realistikus vonással s folytonos tekintettel a tényleges viszonyokra

¹ E művét czáfolgatja VOLMAR, egy ismeretlen XIII. századi költő, ki a kövekről szóló költeményében az egyes drágakövek csodás erejét a legdurvább babonával fejtegeti. Költői szempontból értéktelen, de művelődéstörténeti tekintetben igen érdekes művét (*Das Steinbuch*) kiadta Hans Lambel, 1877.

² Fr. Lamey, *Bruder Wernher, sein Leben und Dichten*, 1880.

³ A latin eredetivel kiadta Th. Karajan, *Zeitschrift* II. — Hazáját keresi s Alemanniában találja O. Jänicke, *u. o.* XVI, 476.

korholja az összes társadalmi osztályokat: a papokat, orvosokat, jogászokat, lovagokat és parasztokat, ez utóbbiak közül főképp a fenhéjazókat, kik az udvar embereivel vete-
kednek. Ez elkeseredett prédikátor társa KONRAD VON HASLAU, úgy látszik lovagi rangú, de teljesen ismeretlen író, ki *Az ifjú* (Der Jüngling) cz. költeményében¹ a kor összes bajainak főokát az ifjúság ferde nevelésében találja.

Ez osztrák tanító szatirikusok közt nem költői erejénél fogva, de rajzainak igazsága és sokoldalúsága által kiváló helyet foglal el az ú. n. SEIFRIED HELBLING, kiről csak annyit tudunk (mert neve sem biztos, csak egyik költeményéből van merítve), hogy osztrák ember volt, ki Zwettl vidékén lakott, hogy talán 1230-ban született és a század utolsó két évtizedében tizenöt szatirikus költeményt írt.² De a szerző egyénisége nem is igen érdekel bennünket; annál érdekesebbek költeményei, melyek a kornak eleven rajzát tartalmazzák és az osztrák tartományok állapotait éles megfigyelő tehetséggel, szókimondó bátorsággal festik. Helbling részben apródjával folytatott párbeszédekben tárgyalja az ország viszonyait, szól a fejedelmekről, nemesekről, papokról, parasztokról, az uralkodó szokásokról (öltözet, ékszerek, ételek), a költészet hanyatlásáról, a hadi dolgokról, az igazságszolgáltatásról stb. Lovagi felfogásnak és szellemnek e művekben már semmi nyoma.

Helbling éles tollú író. Költeményeiben nem kiméli a társadalomnak egyetlen osztályát, még a fejedelmeket sem,

¹ Kiadta Mor. Haupt, *Zeitschrift* VIII.

² Kiadták Th. Karajan, *Zeitschrift* IV. és Josef Seemüller. 1886. — *Luciarius*nak is nevezik műveinek egy részét egy a középkorban igen elterjedt ily című latin munka után, mely szintén párbeszédekben tanít s már a XII. században átdolgozott német nyelven. *Germania* XVII, 408.

legélesebben pedig a rabló és zsaroló bandává lealjasodott lovagi rendet ostorozza. Volt is ebben az időben az osztrák tartományokban rengeteg baj, több mint Németország bármely részében, bár a hanyatlás és elvadulás másutt is szembeszökő volt. A babenbergi család utolsó sarja, Harczias II. Frigyes, * 1246-ban a magyarok ellen elesett, s halálát a legnagyobb zavarok követték, főkép Ausztriában és Stájerországban, míg végre Ottokár, a kegyetlen és önkényes cseh király, magához ragadta e tartományokat. Egy ideig némi bizalommal tekintettek rá az osztrákok, főkép mióta az elesett Frigyes nővérét, Margitot, nőül vette s így némi jogcímet nyert a babenbergiek örökségére. De Ottokár, alig hogy Ausztria kezében volt, elűzte nejét és anynyira sanyargatta alattaalóit, hogy azok bármely új urat megmentőjök gyanánt fogadtak volna. Innen az a lelkesedés, melylyel az 1273 óta német királylyá koronázott Habsburgi Rudolf zászlói alá tódultak, a ki aztán 1276-ban Ottokárt Ausztria kiadására kényszerítette s 1278-ban László királyunk segítségével megsemmisítette. Rudolf a meghódított tartományokat 1282 végén fiainak, Albrechtnek és Rudolfnak, de már 1283. június 1., híveinek kívánságára, egyedül Albrechtnek adományozta. De az osztrákok, úgy látszik, nem sokat nyertek a dolgok ez átalakulásával; legalább bizonyos, hogy többet vagy mást vártak. A kor e hangulatának leghívebb forrása Helbling.

Első költeménye (XIV) az 1283-diki év tavaszából való, mert a szerző itt még két herczegről szól. A költő elismeri, hogy a béke helyre állt és az ország viszonyai jobbra fordultak, de azért sok a panasza. Érdekes, hogy már itt találkozunk azzal a számtalanszor, legújabbban is ismételt

* Helbling följegyzí róla, hogy mindig magyar ruhában járt.

panaszszal, hogy az osztrákoknak nincsen nemzeti jellemők, hogy nincsenek nemzeti szokásaik, hogy folyton idegeneket majmolnak, még jó reggelt is csehül kívánnak egymásnak (*dobrytro!*). Az új kormányt általában dicséri, de nem tetszik neki az a sok 'sváb', kik a Habsburgokkal bejöttek és minden zsiros hivatalt elfoglaltak.

Már a következő költeménynek egészen más a hangja: a mi eddig szerény megjegyzés volt, most éles váddá lesz. A herczeg, a herczegné, az udvari nép, a hivatalnokok — mind idegenek, mindnyájan zsarolják s kifosztják az országot és haza küldik gazdag zsákmányukat. Nem jobbak a papok sem, kik a pokolba valók. Végre a királyt, Rudolfot, is keményen megtámadja, ki Ausztriát e zsaroló bandának kiszolgáltatta. E hang még a szabad sajtó korában is halhatlan volna. Ha keressük az általános elkeseredés okát (mert Helbling mindig a közérzület tolmácsa), főkép három körülményt kell figyelembe vennünk: először a roppant adót, mely kétakkora volt mint Ottokár idejében; azután a 'svábok' kiváltságos állását, kik az ország urai voltak; végre a magyarok folytonos pusztító betöréseit, főkép Német-Újvári Iván szakadatlan támadásait. Midőn Albrecht végre 1289-ben ez utóbbit leverte és Endre királylyal békét kötött (1291), egy kissé javult a tartományok hangulata s Helbling is kedvezőbben szól (VI.) a herczegről.

A kor főbaja azonban Ausztriában is a rabló lovagok garázdálkozása volt, melyről költőnk eleven s valóban ijesztő rajzokat ad. Legtöbb költeménye ezekkel foglalkozik, és ítélete annál súlyosabb, képei annál hatásosabbak, mivel a korabeli lovagokat folyton az Artus király körével, Gamurettel s Parzivallal hasonlítja össze. Majd kigúnyolja, majd ostorozza vadságukat, iszákosságukat, kapzsiságukat, gyávaságukat. Kortörténeti szempontból e rajzok igen érté-

kések,¹ ha költői becsök általában csekély is. De Helbling azért is gyűlöli őket, hogy mindig az idegeneket utánozzák. Mily nagy Magyarország, kiált föl, s a magyarok mégis az egész országban megóvják nemzeti szokásaikat és jellegöket!² Csak az osztrákok az egész világ majmai!

Mint minden szatirikusnak, Helblingnek is sok kifogása van a nők ellen: ők magok jól esznek-isznak, férjeiket megéheztetik; hiúk, álszentek, piperkőczők! Jó asszonyt alig hármát találni nagy területen is, de reményli, hogy a saját neje ezekből való. Ilyen általános jellegű a parasztok korholása is, kik a lovagokat játszszaák s gazdagságuk révén beházasodnak nemes családokba; valamint a hivatalnokok ellen emelt vádak, hogy irigyek, kapzsjak és fősvények. Különösen haragszik szerzőnk a feltűnően emelkedő perlekedési dühre. Régebben három napig is várt a herceg a kitűzött törvényszéki napon, de nem jelentkezett peres fél; most nem győzik a bírák a munkát. Végre hevesen neki megy a zsidóknak, kik ijesztiően meggazdagodnak. El kellene venni a pénzüket és kereszties hadjáratra költeni összeablott kincseiket!

Később újra foglalkozik a nagy politika ügyeivel. Rudolf halála után Nassau Adolff gróf lesz német király; Ausztriában elégedetlenek a gazdag urak az erélyes és szigorú Albrechtel s szövetséget kötnek hercegek ellen Adolffal s a cseh királylyal, sőt még Német-Ujvári Ivánal is szövik a lázadás szálait. De most rendet csinál Albrecht; a legnagyobb szigorral lép föl a hazaárulók ellen, megszünteti

¹ Kitűnően földolgozta G. Freytag, *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* II. köt. 1. felében.

² Ein Unger tritt niht einen tritt
ûz sinem ungerischen sit.

a jogos panaszok okait és leveri a hatalmaskodó urakat. A béke helyre áll, az alsó nemesség és a polgárság ki vannak elégítve. Albrechtnek e bizonyos tekintetben nemzeti politikája megnyeri költőnket is, ki kezdetben a Habsburgok határozott ellensége, utóbb lanyha barátja, most végre erélyes és őszinte híve (V.). Herczegét most valósággal pártfogása alá veszi, helyesli és dicséri tetteit s keményen ostromozza a hazaárulókat. Kedvezően szól Albrechtről akkor is (VIII.), midőn ez 1298-ban végre a német korona urává lesz.

Helbling négy költeménye (IX—XII.) vallásos tartalmú: a költő a világi dolgoktól az égiekhez fordul. Valószínűen élete utolsó éveiből származnak. A költeményeiben található történeti adatok alapján halálát 1300-ra tehetni. Helbling nem nagy költő, bár szatiráinak alakja elég változatos: majd levél, majd párbeszéd, és stílje majd gúnyoros, majd panaszos, majd élesen ostromozó; képei és rajzai is elevenek. De látköre meglehetősen szűk, „osztrák politikája” igen kis szempontokon nyugszik, előadása pedig többnyire nagyon durva, sokszor piszkos. Főértéke, hogy korának igaz tükre, hogy bátran kimondja meggyőződését, hogy nem képzelt világot rajzol, hogy világnézete józan és erkölcsi érzése egészséges. Ez utóbbi tekintetben dicséretére szolgál, hogy sohasem sikamlós vagy erkölcsi tekintetben sértő. Képzelete nem gazdag, ízlése nem finom, de mind a kettő tiszta. A XIII. század végén már ez is érdem, főképp egy szatira-íróban!

Helbling nemes ember, de polgári fölfogású. E század utolsó kiváló tanító költője származásra és világnézetre már egy új világ embere. HUGO VON TRIMBERG iskolamester volt Bambergben, szegény ember, ki egész életén keresztül gondokkal és nélkülözéssel küzdött. Mégis összevásárolt két-

száz kötetnyi könyvtárt s maga is írt tizenkét munkát, négyet latin, nyolczat német nyelven. Amazokból csak kettő maradt reánk,¹ német művei közül csupán főműve *A futár* (Der Renner), melyet Hugo 1300-ban, vagy hatvan éves korában írt s még 1313-ig kiegészített és javított.² Halála évét nem tudjuk.

A költő *Rennernek* nevezte művét, nemcsak azért, hogy 'az összes országokon keresztülfusson', hanem azért is, mert olyan mint némely ló, melyet lovasa nem tud fékezni. Ez utóbbi keppel elég találóan jellemzi e művét: a nagy terjedelmű, 24,656 versből álló költemény minden rendszer híján van. Biztos terv nélkül szól a szerző mindenféléről, a mi eszébe jut; folyton elveszti előadása fonalát vagy maga ejti el, hogy számos mesével vagy elbeszéléssel tarkítsa előadását. De e rendszertelenség és a számtalan ismétlések nem ártottak művének, mely Freidank mellett a középkor legnépszerűbb s legelterjedtebb tanító költeménye volt, s még a reformatio korában is kedvelt munka maradt.³ A költő főtárgya az erény, erre akarja oktatni olvasóit. Innen van, hogy műve voltaképp prédikáció rövid rimpárokban. Közönségét a laikusok közt keresi: a ki latinul tud, megtalálja a helyes tanokat szent Bernát, Gregorius, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus és Chrysostomus műveiben. Kár, hogy nem tudja gondolatait világos rendbe szedni. Kezdetben úgy tetszik, mintha a hét halálos bűnt akarná tárgyalni; de csakhamar eltér a tárgytól s összevissza osztogatja tanácsait és intéseit. Álláspontja egyházi,

¹ *Registrum multorum auctorum*, kiadta Mor. Haupt, Berlini Akad., 1854, és *Laurea Sanctorum*, kiadta H. Grotefend, 1870.

² Kiadva Bamberg 1833. Róla: K. Janicke, *Germania* II, 363 és V, 385. — A *Rennert* már Lessing is ki akarta adni.

³ Már 1549-ben jelent meg nyomtatásban.

mely természetesen az egyház szolgáinak, sőt a római pápának éles bírálatát ki nem zárja. E tekintetben egy sorban áll a középkori tanító költőkkel, de távol sem oly szabad-elvű és széles látkörű, mint pl. Freidank. A nőket gyűlöli és megveti, mert ők minden baj okozói, a felső társadalmi osztályokat nem szereti, az udvari epikát elítéli, mert tele van hazugságokkal. Senkivel és semmivel sincs megelégedve. Sorra veszi az egyes társadalmi osztályokat, de mindenikben csak hibákat és bűnöket talál. Okos, jó ember, de el van keseredve. A sok nyomorúság, melyen keresztül ment, engesztelhetetlen bírónak tette; könyörületet nem ismer, mert csak gonosztságot lát mindenfelé.

Az egyes társadalmi osztályoknak ily sorra vétele és bíráló jellemzése nagyon divott a középkorban. Az ily irányú munkák közül a legnépszerűbb Jacobus de Cessolis (Cessole, Alessandria mellett) XIII. századi domonkosrendi szerzetesnek latin Sakk-könyve, * mely nem rossz gondolatokon alapul. A szerző ugyanis sorra veszi a sakk egyes alakjait, a királyt és királynét, a tanácsosokat, lovagokat s parasztokat, és egy-egy prédikációban tárgyalja őket, mind-egyiknek korholva hibáit, fejtegetve kötelességeit. Az allegoriához és jelképi tárgyaláshoz hajló kor a legnagyobb tettséssel fogadta e munkát, melynek végtelen moralizálásait számos érdekes novella és kis elbeszélés tarkázza. A XIII. század végétől a XIV-diknek végéig négy verses német fordítása jelent meg. A legrégebbnek és legjobbiknak szerzője HEINRICH VON BERINGEN (talán osztrák lelkész), a kitől négy panaszos szerelmi dal is maradt reánk, és a ki forrását meglehetősen önállósággal és friss, kellemes stílusban dolgozta föl.

* Első kiadása 1473-ban jelent meg. Újra kiadta K. Köpke 1879.

Műve 1300 körül keletkezett, de nem igen terjedt el.¹ Annál népszerűbb lett a KONRAD VON AMMENHAUSEN *Schachzabelbuchja* (zabel a. m. tabula), melyet Mennel Jakab bregenzi jogtudós még 1507-ben átdolgozott. A másik két sakk-költemény szerzői, a 'Csukás pap' (der Pfarrer zu dem Hechte) és Stefan mester, XIV. századi írók.

A tanító irány még a XIII. században fölhasználta az allegoria- és a vita-dalnak később oly nagy népszerűsége jutott két alakját is. Határozottan allegorikus mű HEINZELEIN VON CONSTANZ tudós lovagnak *A szerelem tana* (Der Minne Lehre)² cz. költeménye, mely még egészen a lovagi költészet talaján fakadt. A költő álmában Minne asszony birodalmába kerül, hol a királynét és fiát Cupidót találja, kinek egész öltözetét s fegyverzetét jelképileg magyarázgatja. Erre megjelen Minne asszony maga, megsebzí őt, de egyszermind tanácsokat is ad neki, hogy mikép hódítsa meg hölgyét. Hideg, csinált versezet. Ugyane költőtől maradt két vita-dal: az egyikben újra tárgyalja azt a régi, sokat feszegetett kérdést, hogy vajjon a lovag jobb szerető-e vagy a pap? a másikban két János bizonyítgatja a saját értékét. Ily dialogikus alakot használt már Ulrich von Liechtenstein (I. 543) *Frauenbuch* cz. tanító művében is. De a középkor leghíresebb és legérdekesebb, legrégebb részleteinek túlnyomóan tanító anyaga miatt is ide való dialogikus műve a *Wartburgi dalnokverseny*, e sok tekintetben rejtélyes költemény,³ mely, mai alakjában, a XII. század má-

¹ Kiadta Paul Zimmermann 1883, a Konrad művét Ferd. Vetter 1887. V. ö. van der Linde, *Geschichte und Literatur des Schachspiels* I. 1874.

² Kiadta Fr. Pfeiffer, 1852. V. ö. *Zeitschr. f. d. östr. Gymnasien* 1886, 778. 1.

³ *Der Wartburgkrieg, herausg., geordnet, übersetzt und erläutert von*

sodik feléből származik. E munka tartalomban, nyelvben és stílusban felette különböző két főrészből áll, melyek kétségtelenül különböző időből, különböző szerzőktől származnak és csak igen lazán vannak egymással összekapcsolva. Az első rész az igazi dalnok-verseny, melynek tárgyát a fejedelmek dicsérete teszi. Ofterdingen Henrik Lipót osztrák herceget dicsőíti a thüringiai tartománygróffal szemben, kit viszont az összes többi dalnokok (Walther, Biterolf, Reinmar, Wolfram és az 'erényes' Henrik) jelesebbnek, kiválóbbnak mondanak. Valóságos dalnok-háború támad: Reinmar és Wolfram a bírák, a vesztes fél életével lakol. Hermann dicsőítői a győztesek, de Ofterdingen Zsófia tartománygrófné közbenjárására engedélyt nyer, hogy a vita végleges eldöntése előtt Klinsor híres dalnokot segítségül meghívhassa Erdélyből.

A második részben Wolfram és Klinsor állnak egymással szemben, de dalaik tárgya már nem a fejedelmek értéke, hanem homályos rejtvények, mély metaphysikai és theologiai problémák, melyeknek egy része ma már alig érthető. Wolfram folyton diadalmaskodik a fekete tudomány mestere fölött, úgy hogy Klinsor végül Nasion ördögöt hívja segítségül, ki az eschenbachi lovaghoz a bolygókra és más csillagokra vonatkozó kérdéseket intéz. Wolfram visszatartja e kérdéseket, mire Nasion kijelenti, hogy Klinsor a győztes. De Wolfram Istent és a boldogságos Szűzet hívja segítségül a gonosz ellen, ki végül, mint vesztes fél, hagyja el a küzdőtér. *

K. Simrock. Stuttg. 1858. — V. ö. Ad. Strack, *Zur Geschichte des Gedichtes vom Wartburgkriege*, Berlin, 1883. — W. Wilmanns, *Zeitschrift* XXVIII, 206 szerint a költeményt 1262 és 1265 közt Biterolf írta.

* Egy későbbi toldalék (*Auron fillére*, 16 versszak) meséli, hogy

A dalmokversenynek e két része nem állt eredetileg semmi kapcsolatban egymással; jól rosszul összefűzték, mert mind a két rész dalmokok versenyét tárgyalja, mind a kettő a thüringiai tartománygróf udvarában játszik, Wolfram mind a kettőben a főszereplő, Hermann mind a kettőben jelen van. Későbbi toldalék a mondának az a momentuma is, hogy a vesztes fél halállal lakol.¹ Az egész műnek legrégibb alkatrészei a második költemény rejtvényei, melyek azonban csak igen módosított alakban maradtak reánk. Költői szempontból a «Wartburgi dalmokverseny» csekély értékű mű; hiányos a szerkezete, igen laza az összefüggése, homályos és dagályos a nyelve és stílje. De a későbbi kor ép ezért igen nagyra becsülte s a krónikások naivul történeti forrásnak vették.

A költemény legérdekesebb alakja Klinsor aus Ungerlant, a bűvész és dalmok, ki a távol Magyarországból jött Thüringiába, hogy itt a XIII. század legjelesebb költőivel versenyt énekeljen.² A korabeli írók semmit sem tudnak róla. Pedig, ha a dalmokverseny, melyben részt vett, csakugyan 1206-ban vagy 1207-ben volt; ha Klinsor ez alkalommal Wolframmal és Waltherrel versenyzett, a kor legnagyobb költőivel; ha az első ízben legyőzött Heinrich von Ofterdingen ő hozzá, mint a mesterek legelsejéhez folyamodhatott, — akkor Klinsor a középkori német költészet virágzó korszakában élt és oly állást foglalt el százada nagy mesterei közt, hogy híre és neve egyhamar feledésbe nem mehetett, —

egy szellem, ki az égből kiutasított, levelet adott át Klinsornak, mely fele van a papok kapzsiságára vonatkozó vádakkal.

¹ Mint Odiu az eddai Vafthrudismalban, mint Oedipus a görög mondában halállal lakolnának, ha a fölvetett rejtvényt meg nem oldanák.

² Heinrich G., *Klinsor von Ungerlant*, Közlöny II. 137. l.

annál kevésbé, mivel a monda ködében úszó távol hazája és a babona fényétől körülragyogott alakja különben is mélyebben vésődtek volna be az emberek érdeklődésébe és emlékezetébe. És mégis, a «Dalnok-verseny» Klinsor hírének legelső és egyszersmind egyedüli forrása: munka nem maradt tőle fön, kortársai egy szóval sem tesznek említést róla, és a mit az utókor mesélt személyéről és tetteiről, az mind amaz első forrásnak részben nem szándékolt, részben tudatos továbbfejlesztése, kibővítése.

Klinsor¹ Wolframnak köszöni létét. A «Parzival»-ban Clinschor, mint a Terra de Labúr (azaz: de Lavoro, Calabriában) hercege, mint Virgiliusnak, a középkor leg-híresebb bűvészenek rokona és szellemi örököse, mint a «Schastel marveile» nevű vár birtokosa, mint hatalmas bűvész szerepel. A költő már a X—XII. énekekben említi; a XIII. éneknek «Clinschor» a címe és a hőse. Wolfram szerint Clinschor, Capua hercege, megszerette Iblist, Ibert siciliai király nejét, és teljesen meghódította a szép nőt. A férj, ki nejének hűtlenségéről értesül, «Kalot enbolot» várában (azaz: Kalata-Belota várerősségben, délkeleti Sici-liában) elfogja és erejét szegi. Clinschor most Tersida városába, a fekete tudomány főhelyére indul, hol nagy bűvésszé lesz. Ördögi mesterségével azután bosszút áll az embereken meggyaláztatásáért: csodaszerű várat épít, hová férfiakat és nőket (ezek közt Artus anyját és nővérét is) csal és fogságban tart, míg végre Gawein, Artus lovagja, hatalmába keríti a várat és véget vet a bűvész zsarnokságának. Clinschor további sorsáról hallgat Wolfram.²

¹ A «Dalnokversenyben» igen ingadozó a név alakja: *Klinsor*, *Klinsor*, *Klinsor*, *Klinsor*, *Klinsor* stb.

² Clinschor történetét utóbb az «Ifjabb Tituel» szerzője, úgy látszik, egészen a saját képzeletéből kibővíti.

Honnan vette Wolfram ez alakot? A «Parzival» Chrestien de Troyes lovagregényén alapszik, de Chrestiennél a Clinschor neve nem fordul elő. A francia trouvère műve ép ott szakad meg, hol Clinschor nagyobb szereplése kezdődik; az előbbi részekben pedig többször szerepel ugyan a bűvész, még pedig mint Artus anyjának szolgálja, de mindig név nélkül, csak mint «uns sages clers d'astronomie». Valószínűen e kifejezésből alkotta meg, illetőleg ferdítette el Wolfram a Clinschor nevet; ez annál valószínű, mert a tulajdonnevek ily ferdítő átalakítása az egész középkori német költészetben, de főképp Wolframnál nagyon gyakori.* A «Parzival»-ban különben Clinschor nem költő, hanem csak varázsló; nem is magyar, hanem olasz. Csak abban emlékeztet a későbbi Klinsorra, hogy ott is rejtvényeket ad föl, mint a wartburgi dalmokversenyről szóló költeményben. De hogyan lett a bűvészből költő? hogyan lett a Wolfram képzelt alakjából a történet világában működő élő ember? hogyan lesz az olasz lovagból magyarországi költő?

Ez átalakulások főoka kétségtelenül a bűvész neve: Clinschor vagy Klingsor vagy Klinsor azonosnak vétetett e szóval: *Klingesære* a. m. költő. A hagyomány a Clinschor nevet mind közelebb hozta a «klingesære» szóhoz, míg az, Klingsor és Klinsor alakban, egy bűvésznek és költőnek nevévé lett. Klingsor a «Parzival»-ban is rejtvényeket ad föl, és a wartburgi dalmokversenyben is csak rejtvényeivel szerepel. A verseny, melyben részt vesz, nem is költői, hanem tudós, mystikus verseny, melyben a «Parzival» bűvésze szemben áll a bűvészethez nem értő, csak mély hitére támaszkodó

* A mythikus Kyotból bajosan származik. H. von dem Türlein, 'Krone' cz. lovagregényében a bűvésznek, ki Artus anyját elrabolja, neve Gansguoter.

Wolframmal. A kor, melyben a «Wartburgi dalnokverseny» keletkezett, szerette és pártolta a tudós költészetet, előszeretettel mystikus és allegorikus tárgyakat dolgozott föl, és magát Wolframot is nem azért becsülte oly nagyon, mivel a kiváló költőt ismerte föl benne, hanem azért, mivel nagy és mély, isteni és emberi dolgokra kiterjedő csodás tudást vélt nála fölismerhetni. Innen van, hogy nem is Walther áll Klinsorral szemben, mint azt a költemény első része után bizton várjuk, hanem Wolfram, ki a bűvészszel egy fokon áll, csakogy Wolfram az Istenből és szent hitéből meríti azt a csodás erőt, melyet Klinsornak a pokol szövetsége kölcsönöz; nem is a fejedelmek értéke képezi a vita tárgyát, mint a ,verseny' első része igéri, hanem azok a rejtvények és problémák, melyek a mystika szellemében oly mélyen foglalkoztatták a kort. Klinsor szembeállítását Wolframmal különben onnan is származhatott, hogy a kor ismerte e két alak érintkezését — épen a ,Parzival'-ból. Ez eposzban Clinschor olyannak van jellemezve, hogy Wolfram gondolkodásának és moraljának ellentétékép tűnhetett fel. Midőn tehát később arról volt szó, hogy az istenfélő, vallásos Wolframmal ellentétbe állítsanak oly költőt, ki tudását nem a jó szellemeknek, nem az égnek kegyéből bírja; ellentétbe állítsák e kettőt azon czélból, hogy a tudatlan, de jámbor ember fölénye a tudóssal, de gonoszszal szemben kitűnjék, — mindenekelőtt Clinschor juthatott a kortársak eszébe, ki a hagyományban, a «klingesaere» útján, egyszerű bűvészből már a bűvészethez értő költővé változott volt át.

A bűvészből költő, az olaszból pedig magyar ember lett, midőn magyar Erzsébet, II. András király leánya, ki 1231-ben mint thüringiai Lajos tartománygróf özvegye meghalt, 1235-ben a szentek sorába fölvétetett. Ekkor a

népmonda, mely számos csodát hozott kapcsolatba az imá-
dott nővel, még születését is előre jósltatá. Ily jóslásra
nem ismerhetett a nép alkalmasabb egyéniséget, mint Klin-
sort, a Parzival híres bűvészt, a dalnokverseny alkalmával
a Wartburgban tartózkodó költőt, kit azonban, hogy a meg-
jóslandó király-leánynyal okszerű összefüggésbe hozzon,
olasz emberből magyarrá változtatott át. Hogy itt tudatos
átalakításról van szó, legjobban mutatja a *Lohengrin*,
mely a Parzival Klinsorját és a thüringiai monda Klinsor-
ját oly formán hozza egymással kapcsolatba, hogy a ma-
gyar Klinsor nagyatyja, e költemény szerint, a *Parzival*
Klinsorjának írnoke, titkára volt. Ezt a titkár-nagyapát pe-
dig Rómából küldték volna a magyar királynak ajándéku-
l, úgy, hogy aztán ennek unokája a bűvészek tudományában
is jártas és a mellett magyar ember is, s e kettős minősé-
gében különösen alkalmas arra, hogy Erzsébet király-leány
születését és szent életét előre megjósolja. Erzsébet
1207-ben született; ezért teszi a hagyomány a dalnokver-
senyt is ez évbe.*

Azért kétségtelen, hogy a wartburgi dalnokversenynek
tartalomban, nyelvezetben és stílusban felette különböző két
főrésze közül a második, mely a rejtvényes versenyt tartal-
mazza, a költemény legrégebbi részlete. Ebben Klinsor tel-
jesen összeesik a Parzival bűvészevel; bűvész, mint ez,
rejtvényeket ad fel, mint ez, a pokol segítségével tesz cso-
dás, emberfölötti dolgokat, mint ez. Hogy a költemény két
része nem tartozik együvé, főképp az is bizonyítja, hogy a má-
sodik résznek mind azon versszakai, melyek vonatkoztatá-
sokat tartalmaznak az első részre, más (t. i. közép-német)

* Igy először Apoldai Detre legendai krónikája, a *Vita S. Eli-
sabethae*, mely a XIII. század végétől származik.

dialektusban vannak írva. Feltűnő és Klinsor szereplésére is igen tanulságos a jenai kézirat 27. versszaka (Simrocknál a 25-dik), mely nem tud arról semmit, hogy Klinsort Heinrich von Ofterdingen hívta el, sem arról, hogy az Magyarországból jött volna, — hanem elbeszéli, hogy a thüringiai herceg egy patak mellett sátort ütött, (mint azt a lovagregények oly sokszor beszélnek Artusról), és hogy ekkor Klinsor, mint kalmár jelent meg előtte, ki aranyból és drágaköveknél értékesb holmit árul, t. i. egy rejtvényes dalt, melylyel azonnal Wolframhoz fordul, kit a rejtvény megoldására felszólít. Mind a két elem, melylyel itt Klinsor föllép, egyenesen a *Parzival*-ból származik, hol Klinsor szintén rejtvényt ad fel (XIII. 983.) és kalmár-áru birtokába jut (XII. 1026.). Hogy Klinsor itt másról nem beszél, mint hogy a győztes fél a legyőzött mesterének ismertessék el, míg az első rész szerint fejkért versenyeznek, szintén mutatja, hogy az első és második rész eredetileg együvé nem tartoznak.

A thüringiai nép, mely a wartburgi verseny mondáját igen jól ismerte, ismerte tehát Klinsort is és őt választotta, midőn utóbb, Erzsébet halála után, e szent nő születését és vértanúságát jósoltatni kívánta, illetőleg megjósoltatni kellett, mert csak így fejthette meg azt (a nép előtt) csodálatos tényt, hogy a thüringiai fejedelem a távol Magyarorszában keresett nőt a fia számára és hogy a csak négy éves Lajosnak eljegyezte az épen megszületett Erzsébetet. A monda most e Klinsorból magyar embert csinált, mire annál hajlandóbb volt, mivel Magyarország különben is mystikus, ködös távolban feküdt, és a magyarok eredetére vonatkozólag Thüringiában is (még a magyarokkal azonosított húnok korából) sok csodás, borzalmas dolgot tudtak.

Természetes ezek után, hogy a wartburgi dalnokverseny-

nek az a része, mely a magyarországi Klinsorról szól, csak jóval 1235 után jöhetett létre, mit a költemény nyelve esztíljje, de számos történeti adat is bizonyít, mint ezt már Koberstein is kimutatta.* A thüringiai krónikások, kik a dalnokversenyéről, Klinsorról stb. megemlékszenek, kivétel nélkül a költeményt (s utóbb egymást) írják ki s azért legkisebb történeti értékkel sem bírnak.

A monda eljárása semmi tekintetben sem feltűnő. Ily mondai processusok igen gyakoriak minden népnél, minden időben. Abban sincs semmi feltűnő, hogy a dalnok-versenyéről szóló költemény e mondát fölkarolta és földolgozta. De ép oly rendes dolog az is, hogy a későbbiek e költeményt történeti forrásnak tekintették és minden kétely nélkül átvették belőle Klinsor személyiségét, költői jellemét, magyar származását. E tévedésnek különben még egy másik forrása is van. A középkori lyrikusok nagy párizsi kézírata, mely a „Dalnok-versenyt” is tartalmazza, e költeményt a következő fölíráttal közli: *Klinsor von Ungerland*. A kézirat e fölíráttal kétségtelenül a költemény tartalmát akarta megjelölni, (hiszen szerzőjének Wolframot tartja), de a későbbiek e czimfeliratban a szerző nevét vélték találhatni, a mi természetesen tetemesen elősegítette azon nézet elterjedését, hogy Klinsor költő volt, ki valósággal élt és működött. A költemény eredeti neve tehát *Klinsor von Ungerland*, utóbb *Der krieg von Wartberg* volt. Az utóbbi czim nem jobb amannál; a költeményre egyformán illenek. A párizsi kézirat e téves magyarázatából könnyen megérthető, hogy Klinsor mikép jutott a mester-

* Ueber das wahrscheinliche Alter und die Bedeutung des Gedichtes vom Wartburgkriege. Naumburg 1823. V. ö. K. Lachmann, *Kleine Schriften* I. 140. es 312. l.

dalnokok állítólagos alapítóinak névsorába. A polgári lyrikusok igen nagyra becsülték a ‚Dalnok-versenyt‘, egyrészt mystikus tartalmánál fogva, de másrészt azért is, mivel a költőknek ezen versenyében saját működésök ideálját látták. Természetes, hogy e költemény állítólagos szerzője nagyban imponált a mestereknek, kik, midőn művészetök megalapítóit összeállították, a középkori költészet legnagyobb mesterei közé helyezték Klinsort, ki ezóta Miklós keresztnévvel szerepel, mint a ‚Dalnok-verseny‘ költője is, oda helyezték Offerdingen Henriket is, kiről körülbelül épen annyit tudunk, mint Klinsorról, és a ki valószínűen szintén csak a ‚Dalnok-versenynek‘ köszöni létét.* E mesterek fődönték fel tíz társukkal, I. Ottó császár idejében a mesterdalnokok művészetét, ugyanezek czáfolták meg 962-ben a paduai egyetem tudósai előtt az ‚eretnenség‘ vádját, melylyel irígy ellenfeleik illették.

Klinsor személyiségét és működését egyetlen történeti forrás sem bizonyítja; a kortársak nem ismerik, az utókor is csak költői és mondái vonásokat közöl róla. Klinsor a Wolfram ‚Parzivaljából‘ származik; a ‚klingsaere‘ és ‚Clinschor‘ hasonlatossága útján lett költővé; saját szerű jelleménél és szerepénél fogva őt választotta a ‚Dalnokverseny‘ szerzője Wolfram ellenfelévé; Erzsébet halála után vele jósoltatá meg a monda a szentek közé iktatott királyleány születését. miután, épen e célra, előbb magyar származásúvá tette az olasz bűvészt; végre a források félreértéséből még a dalnok-versenyről szóló költemény szerzőjévé és a mesterdalnokok művészetének egyik alapítójává, tehát gonosz bűvészből igaz hitű híres költővé is lett. Igaz-e, hogy Klinsor alakjába mythikus elemek is olvadtak; okadatolt-e,

* L. Konr. Burdach cikkét *ADB.* XXIV, 173.

hogy ez alapon a mythosz alakjaival hozzák kapcsolatba, erre az eddigi anyagból nem adhatni pontos feleletet. . . .

A tanító költészettől csak egy lépés van a tudós költészet-bez, mely már nem tárgya és iránya, hanem csakis verses alakja által különbözik a tudományos tárgyalástól. Még a XIII. században főkép a *történetet* öltöztették verses alakba, és e *történeti költemények* vagy *rimes krónikák*, melyeknek virágzása különben a következő századba esik, a kor kedvelt olvasmánya voltak. E munkák közül elég lesz csak a legkiválóbbakat felsorolnom s röviden jellemeznem, — hisz voltakép a történetírás történetébe² tartoznak.

A legrégebb történeti verses mű, úgy látszik, ABSALON-nak (+ 1262 előtt), Rudolf von Ems barátjának híres, de reánk nem maradt költeménye *Friedrich von Staufen*, melynek hőse Barbarossa Frigyes volt, s mely talán kapcsolatban állt a Jámbor Lajos thüringiai tartománygróf kereszties hadjáratát tárgyaló, 1190 körül írt költemény-nyel, mely szintén elveszett, de legalább egy XIV. századi átdolgozásban fönmaradt.³ A megmentett művek közül terjedelem és elterjedtség tekintetében az első helyet foglalja el RUDOLF VON EMS (I, 509) *Világ-krónikája* (Welt-chronik), melyet azonban tehetséges szerzője be nem fejezhetett: a mű (bár 36,000 versnél többre terjed) csak Salamon király haláláig terjed, de már a XIII. század óta sokan folytatták, sőt valószínűen egy másik, hasonló tárgyú, de

¹ Ezt teszi Simrock, *Deutsche Mythologie*, Bonn 1869³, 162. l. (a csillagokból való jóslásról), 178. l. (mivel egy éjjel repült Erdélyből Thüringiába), 235. l. (mivel holtakat fölelevenít) stb.

² Franz X. v. Wegele, *Geschichte der deutschen Historiographie*, 1885. — Ottok. Lorenz, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit der Mitte des XIII. Jhts.*, 3. kiad. 1887, 2 köt.

³ Kiadta Fr. H. von der Hagen, 1854.

sokkal gyarlóbb munkával össze is olvasztották. Rudolf IV. Konrád királynak ajánlotta művét, a németek történeti műveltségének e legrégibb forrását, melyet egyszerű, de meglehetősen vonzó olvasmánygyá tesz. Főrészt természetesen a bibliai történet teszi, melynek egyes szakaszaihoz az ókori kelet többi népeinek történetei ügyesen vannak kapcsolva. Forrásai, a biblián kívül, első sorban Petrus Comestor (+ 1178) *Historia scholastica*ja és Viterbói Gottfried (+ 1191) *Pantheonja*, melyeket azonban nagyon szabadon használt föl. Ellenben e munkáknak hű, mondhatni szolgai átdolgozása a thüringiai tartománygrófnak ajánlott Világkrónika, melyet kezdő szavaitól rendszeren *Christherre-Chronik*nek neveznek.¹ Rudolf művét a XIV. században prózába dolgozták át, és ez alakjában is igen népszerű munka volt.

Egy osztrák író, JANS ENIKEL vagy ENENKEL (azaz: Jans dedunokája), ki Beesben született és 1250 körül meghalt, szintén írt a XIII. század nyolczvanas éveiben egy történet-tudományi szempontból értéktelen, 28,260 versre terjedő Világkrónikát, melynek kidolgozásánál mind Rudolf művét, mind a régi 'Császári krónikát' (I, 190) felhasználta.² Fontosabb osztrák krónikája³ (*Fürstenbuch von*

¹ A. F. C. Vilmar, *Die zwei Recensionen der Weltchronik Rudolfs von Ems*, 1839. — K. Schröder, *Zur Christherre-Chronik* (Germanistische Studien, II, 159). — Rudolf a bábeli toronyról szóló szakasz után 1600 versben terjedelmesen szól az összes, előtte ismeretes országokról s népekről. E fontos földirati részt kiadta O. Doberentz, *Zeitschr. f. ds. Philolog.* XII. és XIII.

² A költőt s e kiadatlan művét tárgyalja Phil. Strauch, *Zeitschrift* XXVIII, 38.

³ Kiadta Rauch, SS. rer. austriac. I. (Első kiadásai: Linz 1618, 1740.)

Oesterreich), mely tele van mulatságos történetekkel és érdekes kis novellákkal, melyek a munka népszerűségét nagy mértékben elősegítették, de tudományos megbízhatóságát persze nem emelték. A kedvelt mű első részében széles helyet foglalnak el a régi korszak mesés történetei, sőt jellemző, hogy már Harczias Frigyes alakját is elborítja a költői hagyomány repkénye; de saját korára elég megbízható Enenkel s főkép (közbeszótt genreszerű történetkéivel és rajzaival) műveltségtörténeti szempontból tanulságos tükre zavarokban gazdag korának.

Azonban sokkal kiválóbb munka a stájer OTTACKERnek, kit Lazius (1564) óta sokáig tévesen Hornecki Ottokárnak neveztek, rendkívül tartalmas *Osztrák krónikája*,¹ melynek szerzője 1240 körül született, 1290 és 1309 közt írta művét s nem sokkal 1309 után meghalt. Ottacker Liechtenstein Ottónak (+ 1311), a költő fiának állt szolgálatában és Rothenburg Konrád mesternél, ki előbb Manfréd király² udvarában élt Olaszországban, tanulta a költészetet. A nagy munka nem egységes alkotás. A költő, úgy látszik, Ottokár bukása után kezdte meg a munkát, melyet egyfolytában 1291-ig folytatott: ezután egyes eseményeket dolgozott föl önálló elbeszélésekben, külön címek alatt; végül a XIII. század utolsó és a XIV. század első évtizedének történetét dolgozta föl és jól-rosszul olvasztotta össze az egész kész anyagot hatalmas krónikájává, mit eshetőleg halála után

¹ Terjedelme 85,000 vers. Kiadta Hier. Pez. *SS. rer. austr.* III, 1745. Ottackerről még ma is a legjobb dolgozat: Theod. Jacobi, *De Ottocari chronico austriaco*, 1839. V. ö. Lorenz I, 242 és Franz Krones cikkét *ADB.* XXIV, 772.

² Ennek halálát (1266, a beneventi csatában) mély érzéssel siratja Aimeric de Peguillan troubadour, míg a német eszlingeni iskolamester hideg részvétlenséggel említi.

idegen kéz is végezhetett. Innen a kortani zavarok és a szereplők fölcserélése, melyekben a munka elég gazdag. Ottacker ismeri a régi udvari epikusokat és föl is használta őket: csatái, párbajai, párbeszédei sok helyütt Hartmann *Iwein*jából származnak;¹ de az olvasó érzi, hogy a költő az ily részletekben másnak a nyelvén és hangján beszél: az utánzás durva és néha a legkomolyabb helyzetekben is komikusan hat. Ottacker e fölékesítő virágokkal művét csak kellemesebb olvasmánynyá kívánta tenni; célja nem az volt, hogy költeményt írjon; történetet, igaz és megbízható történetet kívánt írni, és e célját ott, hol saját emlékezetéből merített vagy jó értesítésekkel rendelkezett, tehát első sorban az osztrák tartományoknak korabeli eseményeire, el is érte. Jelességei ezen felül: a hatalmas anyag összefoglalása, eleven korszépek rajza, a döntő helyzetek plastikai föltüntetése, a szereplők egyes jellemzése és találó beszéltetése. Magyar szempontból legfontosabbak a becses munka azon részei, melyek III. András király történetét, a halálára következett zavarokat és Csák Máté szereplését terjedelemben tárgyalják. Föhibái: bőbeszédű előadása és durva nyelve, melyet a másolók még jobban elronthattak.

A többi rimes krónikák közül csak a legfontosabbakat említem, melyek egy vagy más szempontból értékesek vagy jellemzők. Ilyenek: a *gandersheimi*, melyet Eberhard pap 1216 körül egy elveszett latin eredeti után írt, és a *holsteini*, mely nem sokkal fiatalabb;² — a *szász krónika* (Kronika von Sassen), mely voltaképp Eike von Repgow 1230 körül prózában írt, 'Római krónikájának' verses föl-

¹ Ezt kimutatta E. Henrici, *Zeitschrift* XXX, 204. de megjegyzendő, hogy más krónikások is hasonlóan jártak el.

² Mind a kettőt kiadta L. Weiland, *MGH., Chroniken* II.

dolgozása, és mások. Történeti szempontból is kitünő, előadás tekintetében is kiváló művek: a *Kölni krónika*,¹ melyen Hagen Gottfried, a rajnai városnak 1250 és 1295 közt notáriusa (ki később az egyházi pályára lépett és mint lelkész halt meg 1300 körül) 1250 és 1270 közt dolgozott, konzervatív álláspontú, de ügyesen és vonzóan írt munka; — a *livlandi krónika*,² mely az 1143 óta, de főképp az 1250 és 1290 közt lefolyt eseményeket, legnagyobbrészt szóbeli értesítések alapján, nem szárazon, mint a többi ide tartozó művek, hanem emelkedett nyelven és költői stílusban, de azért a korabeli eseményekre megbízható pontossággal tárgyalja; — és végre a *német lovagrend nagy krónikája*,³ melyet Jeroschin Miklós, Dietrich von Altenburg nagymester káplánja, 1335 és 1340 közt középnyelven írt. A munka történeti értéke csekély, mert a szerző minden lényegeseb anyagát Dusburgi Péter vallásos felfogáson alapuló⁴ latin krónikájából merítette,⁵ de annál fontosabb

¹ Kiadva *Deutsche Städte-Chroniken* XII.

² Kiadta Leo Meyer 1874, németre ford. E. Meyer 1848. Terjedelme 12,017 vers. Nem Dietleib Alupeke a szerzője, mint régebben hitték.

³ Kiadta E. Strehlke, *SS. rer. prussic.* I., 1866. Terjedelme 27,738 vers. — A szerző megírta, szintén versekben, sz. Adalbert életét is, de ezen művéből csak töredékek maradtak fenn, melyeket Strehlke (id. m. II, 423) kiadott.

⁴ Petrus sok csodát mesél s meg van győződve arról, hogy az Isten, Krisztus és a szentek közvetlenül segítik a keresztyéneket. A német rend háborúinak világi okai az ő előadásában teljesen háttérbe szorúlnak, s a pogányoknak semmi joguk és semmi ben sincs igazságuk.

⁵ Petrus de Dusburg ed. M. Töppen, *SS. rer. Prussic.* I. Hogy Jeroschin mily tekintélynek s népszerűségnek örvendett, legjobban mutatja az a feltünő tény, hogy krónikáját utóbb ismét visszafordították latinra (kézirat Königsbergben).

nyelvtörténeti szempontból, mert Jeroschin rendkívül gazdag szókinccsel rendelkezik és mint valóságos mester bánik a német nyelvvel.

2. Prédikátorok és tudósok.

Walther von der Vogelweide már a XIII. század harmadik tizedében látta, hogy a költészet hanyatlásnak indul. E hanyatlás föltartóztathatatlan volt: ¹ a tanító elem mind nagyobb tért foglalt el, míg végre a vers bilincseit lerázta és a kényelmesebb prózába öltözködött. Nem a szépség és művészet, hanem a tudás és javulás vágya lett a hanyatló század ideálja. Belső és külső okok eredményezték a fejlődésnek ezen menetét. A középkori költészet magában hordta a felbomlás csiréit: túlságosan idealistikus volt, veszedelmes mértékben szakadt el a reális élettől, jó részben valótlan alapokra volt fektetve. Igaz, hogy a XIII. század közepe óta kereste és részben meglepő sikerrel meg is találta a realizmus talaját; de ekkor a megváltozott korviszonyokból hatalmas ellensége támadt az egyházban, mely szerencsés fejlődését megakadályozta. Az egyház azonban csak folytatta a politika művét. A század közepe, főképp a Hohenstaufok bukása óta, egészen ellentétes politikai, társadalmi és gazdasági áramlat ² lesz uralkodóvá Németországban. Az olasz hadjáratok és a keresztes hadak a német idealismus művei voltak, melyek az udvari költészetben visszatükröződtek, belőle erőt merítettek s termékenyítőleg hatottak reá vissza. Az interregnum (1254—1273)

¹ E viszonyok kitünő rajza Scherer-nél, *Literaturgeschichte*, 230.

² GUST. SCHMOLLER, *Strassburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im XIII. Jahrh.*, 1874.

óta reális irányú lesz a német politika. A fejedelmek önálló, független hatalmuk megalapításán fáradoznak, a lovagi rend elveszti kiváltságos helyzetét, a hatalmasan emelkedő polgári osztály a kereskedelemre és iparra veti magát, mely gazdaggá s befolyásossá teszi. A régi erények nem vesztek el, de irányuk más és céljaik mások. A tanító költők s prédikátorok nem alap nélkül korholják az anyagiagnak induló kort; de a polgárság törekvései tiszteletet parancsolnak, mert helyes forrásokból fakadnak: az emberek tekintély után törekednek, becsületet akarnak szerezni, megfeszített munkával, kitartó erélyvel, kemény jellemességgel fáradoznak. A régi lovagi idealismust a német lovagrend tartotta fenn, mely bámulatos munkássággal és sikerrel hódítja meg az északi és keleti szláv tartományokat, melyek már két századdal utóbb a német műveltségnek legfontosabb területévé lesznek; délen a polgári rend száll síkra egy új világ megteremtésére, melynek főcéljai a vagyon és a tudás, a hatalom az anyagi és a szellemi téren. E pezsgő nemzeti élet megtermékenyíthette volna a költészetet és új anyaggal új alakban a virágzásnak egy újabb korszakát hozhatta volna létre. Hogy ez nem történt, hogy ez éltető elemek a költészetre nézve meddők maradtak, sőt károsokká lettek, leginkább az egyház magatartásából történt.

A középkori költészet virágzása összeesett a Hohenstaufok legnagyobb hatalmával. E geniális fejedelmekkel nem bírt az egyház: megbuktatta őket, de nem törte meg, és saját szolgái is az ellenfélnek fogták pártját, nagyrészt nemzeti érzületűek voltak és jobban érdeklődtek az udvari költészet alakjai mint a szentírás tanai iránt. Ismeretes az a tanulságos anekdota, hogy egy rajnai kolostor apátja egyszer nagy buzgalommal prédikált szerzeteseinek, midőn

egyszerre megdöbbenve látta, hogy hallgatói szundikálnak. Ekkor így folytatta: „Hallgassatok reám, testvéreim! Egy egészen új és csodálatos dolgot mesélek: volt egyszer egy nagy király, Artus volt a neve —, s a jámbor szerzetesek mind felébredtek, — hogy korholó prédikációban részesüljenek.¹ Ez történt a XIII. század elején, ugyan e század végén St. Gallenben, a költészet és tudomány e régi fényes tűzhelyén, egyetlen szerzetes sem tudott írni, de az apát azért hajnali dalokat faragott.² Ha már a szerzetesek és papok ennyire szakítottak a régi hagyományokkal, természetesen még nagyobb volt az egyház-ellenes irány a laikusoknál, kik Walther dalaiból és Freidank rimpáiraiból merítették politikai műveltségöket. De vallás nélkül nem lehetett el a nép: a pápától elszakadt és heves indulattal fordult ellene; a vallásos szükség kielégítéséről azonban le nem mondhatott. Lelkészeihez hiába fordult volna. IV. Sándor pápának 1258-ban a salzburgi érsekhez intézett levelében kifejezett panaszai a papság ijesztő hanyatlásáról nagyon igazoltak. A papok egészen el voltak világiasodva, ágyasokkal éltek, saját gyermekeikre fordították az egyház jövedelmeit, tudatlanok voltak s tudatlanságban tartották a népet, folytonos zsarolásaikkal s az egyházi büntetéseknek önző célokra való alkalmazásával pedig elidegenítették a nemességet és a népet. Azért találtak a Francia- és Olaszországból német területre is átjött waldeziek és egyéb eretnekek mindenütt buzgó híveket és a főrangúaknál hathatós oltalmat.

Az egyház érezte, hogy cselekednie kell, ha nem akarja

¹ Caesarius de Heisterbach, IV, 36.

² H. WARTMANN, *Urkundenbuch der Abtei St. Gallen* 1863—76, III. 266. és 292. l.

a talajt végleg elveszíteni, és cselekedett is. Megteremtette a sarutlan barátokat, a német próza megalapítóit, az udvari költészet elszánt ellenségeit. A század harmadik tizedében kezdik működésüket. A népre akarnak hatni, azért a városokban s népes falvakban telepednek le e lelkes prédikátorok, népies irányú szónokok. A legnagyobb befolyásra a ferenczrendiek tesznek szert, kik szerény műveltségökkel közelebb állanak a néphez, míg a domonkosrendiek inkább a magasabb társadalmi osztályokra hatnak. Szt. Ferencz hívei jeles népszónokok, elszánt férfiak. Szenvedélyes gyűlöléssel támadják meg a lovagi életet és a lovagi költészetet. A mi az életet széppé teszi, az nekik mind bűn: a lovagi játékok, az ízléses öltözet, a finomabb ételek, a költészet, a nőtisztelet, a táncz, az irodalom. Főkép a nőkre hatottak, kik buzgó hallgatóik voltak és lelkes híveiké lettek. Nem sokára fölhangzik Ulrich von Liechtenstein panasza, hogy a nők folyton a templomban ülnek, hogy sem tánczolni, sem a dalnok enckét meghallgatni nem akarják.

E prédikátorok nagy hatását a költészet is mutatja, a mennyiben e korszak még tovább ápolta. A tanköltemény lesz az uralkodó költői faj, és e tanító művek többé-kevésbé versbe szedett prédikációk. De főhatásuk, irodalmi szempontból, a próza megteremtése. A próza fejlődését Németországban egyoldalról a latin nyelv uralmát gátolta, mely a nyilvános és magánélet összes hivatalos nyilatkozataira és a tudományos irodalomnak egész körére kiterjedt, más oldalról meg megnehezítette e kornak előszeretete a vers és a rim iránt, melyek ismeretterjesztő műveknek is alakjává váltak. E mellett itt-ott legfeljebb latin zsoltárokat vagy egyéb ájtatos műveket fordítottak le német prózába, de e gyakorlati irányú törekvések irodalmi jelentőséggel nem bírtak.

Az első kiváló német próza-írók a XIII. századi prédikátorok,¹ kik közül DAVID VON AUGSBURG és BERTHOLD VON REGENSBURG a legkitünőbbek, kik korukra is a legnagyobb hatással voltak.

David ferenczrendi barát, kit kortársai 'Teutonicusnak' neveztek, a német próza és mystika egyik megalapítója. Életéről nem sokat tudunk. Valószínű, de nem bizonyos, hogy Ágostában született: 1230 és 1240 közt szerzetének regensburgi kolostorában működött, hol Berthold tanítványa volt, kivel ismételve bejárta az országot, tanítva és intve a népet; meghalt 1272. november 19. Ágosta városában. Kortársai nagyra becsülték benne a kitünő szónokot és a példás életű embert.² David nagy irodalmi munkásságot fejtett ki, latin³ és német nyelven. Német művei: *Az erény hét föltétele*, *Az erény tükré* és *Az emberiség megváltása*, azonfelül nem lehetetlen, hogy a *Száb tükrö* átdolgozásában is része van. De David jeles népszónok is volt, csakhogy prédikációi nem maradtak reánk. Értekezései után ítélve, tartalmasság és bensőség, egyszerűen világos s egyúttal szép nyelv jellemezhetette egyházi beszédeit, melyek azonban alig voltak a hallgatókra oly megragadó

¹ Német prédikációkat kiadtak H. Leyser 1838, K. Roth 1839, F. K. Grieshaber 1844, 2 kötet, Joh. Kelle 1858, W. Wackernagel 1876, A. Jeitteles 1878, A. Schönbach 1886, azonfelül számos darab folyóiratokban. (V. ö. Goedeke I, §. 27.) — R. CRUEL, *Gesch. der deutsch. Predigt im Mittelalter*, 1879 és *Anzeiger* VII, 172. — A. LLSSENMEYER, *Geschichte der Predigt*, 1886.

² Német műveit kiadta Fr. Pfeiffer, *Deutsche Mystiker* I, 1845, de Pfeiffer tévesen nyolcz művet tulajdonít neki. Róla l. Pfeiffer bevezetését és W. Preger, *Geschichte der deutsch. Mystik im Mittelalter*, 1874—81, 2 köt.

³ *Formula novitiorum. De septem processibus religiosi. Collationes ad fratres. Expositio regulae. De haeresi pauperum de Lugduno.*

és lelkesítő hatásúak, mint Bertholdéi. David inkább szemlélő, elmélkedő tehetség, Berthold valóságos agitátor, amaz tanár, ez népvezér. David már a mystika híve; 'Isten arczában eltemetve lenni, Istennel egy szel emmé válni', ez az ő célja is; de azért bizalmatlansággal van a szaporodó jövendölések és látományok iránt. Az ember főfeladata: a bűnöket kiirtani, az erény után törekedni, az írás igaz értelmét fölfogni, imával az ájtatosságot fölkeltetni. Fölvilágosodott, gondolkodó fő; de türelmetlen: a Waldez hívei ellen gyűlölettel teljes munkát¹ írt, melynek kérelhetetlen véres szelleme feltűnő ellentétben van egyéb dolgozataiban nyilatkozó szenteségével és kegyességével.

Sokkal hatalmasabb egyéniség BERTHOLD,² ki 1220 körül született, szintén ferenczrendi szerzetes, 1250 óta mint vándor prédikátor bejárta egész Németországot és Svájcot, sőt hazánkban is járt, hol tolmács közvetítette a néppel beszédeit. Meghalt 1272. decz. 13. Regensburgban. David tanítványa volt s élete végeig benső viszonyban maradt jeles tanárával. Berthold bámulatos hatású népszónok volt; a krónikások sok helyütt hatvan es százezerre teszik hallgatóinak számát. Rendesen a szabadban szónokolt, mert templomokban nem fért el messze vidékekről összesereglett közönsége, sokszor egy fáról, melyen állványt emeltek szá-

¹ Kiadta W. Preyer, Bajor Akad. 1878.

² Predikációit kiadta Franz Pfeiffer, 1862, I, a II. kötetet Jos. Strobl, 1880. Németre ford. Franz Göbel 1850, 3. kiad. 1873. — Latin beszédeit kiadta Petr. Hötzl, 1882. — Róla: Jak. Grimm, *Kleine Schriften* IV, 296; Joh. Schmidt 1871, Fr. Ahlfeld 1874, W. Stromberger 1877, K. Unkel 1882. B. Tod 1886. V. ö. HENRY THODE, *Franz v. Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*, 1885, 388—398. 1.

mára.* Beszédeinek hatásáról csodálattal beszélnek a kortársak: a hatalmaskodókat megalázta, az elkeseredetteket lecsillapította, a nyomorúságosokat megvigasztalta. Előkelő és közönséges rablókat nem egyszer rávett arra, hogy az igazságtalanul elsajátított birtokokat visszaadták; más alkalmakkor a szónoklatainak erejétől sújtott bűnösök ájultan rogytak össze vagy töredelmesen vallották be vétkeiket. Ily hatás nem gyökerezhetik egyedül a szónok nagy tehetségében, hanem mély hitében és emberszeretettel teljes szívében is. E tekintetekben Berthold a jámbor és nyájas David híve, de nem szemlélő természetű, mint tanára, hanem gyakorlati irányú: a népre akart hatni, melyet szeretett, melynek viszonyait és szokásait jól ismerte, melynek álláspontjára helyezkedni tudott, melyet azért magával ragadni képes volt. Ez irányúnak megfelel előadása, mely népies a szó legigazibb értelmében: erőteljes és természetes, hatásos képekben gazdag, de sohasem köznapi, mindig emelkedett és nemes. Különösen tudja a hallgatóság érdeklődését fölkelteni és közbeszótt történetekkel, önalkotta ellenmondásokkal, melyeket nyomban megczáfol, ébren tartani. Theológiája is gyakorlati irányú: a külső vezeklés értéktelen belső megtisztulás nélkül; az igaz hit és a jó tett többet ér minden zarándoklásnál vagy keresztes hadjáratnál; a ki a bűntől meg nem válik, az hiába épít templomokat és kórházakat. Födolog, hogy magunkat megalázzunk, hogy bűneinket lelkünk melyében megbánjuk, hogy minden jogtalan birtokot visszaadjunk, mert a kapzsiság, melynek utálatosságát nem győzi eléggé ríktó színekkel festeni, minden egyéb bűn kútforrása. A spekulációnak nem ba-

* Sokfelé Németországban még századok múlva is mutattak ilyen „Berthold-fákat”.

rátja: inti közönségét, hogy ne tépelődjék a hit titkain; ő maga nem is annyira a hittel, mint inkább az erkölccsal foglalkoztatja híveit, és nem a vallási tanok eltérő magyarázatai ellen szól, hanem a bűnök ellen. Megrettenteni akarja hallgatóit, utálatot ébresztene bennök a bűn iránt és félelmet a pokol kínjaitól. Az élet élvezetét hevesen támadja meg: a hegedősöket, a tánczot, a lovagi játékokat, az udvari finom életet keményen elítéli. Ő is türelmetlen: nemcsak az „elátkozott” eretnekek a pokol zsákmánya, hanem a „bűdös” zsidók és a pogányok is; még a jó és igazságos Cato is örökre el van kárhozva, mert hite hamis volt. Nemcsak vallásának lelkes híve, hanem egyházának is: a papot a menyeeiek is tisztelik, a pápa a császár fölött áll, hisz a császár még világi hatalmát is a pápa kegyéből bírja. Mi lett Walther nemzeti politikájából és Wolfram vallásos türelméből? És e nézeteket ezeken hallgatták és ezeken tették magokévá, — Berthold korszakalkotó egyéniség volt. Nem egyedül ő alakította át korát és készítette elő a középkor homályosabb századait; de kétségtelen, hogy ő ezen átalakulásnak egyik leghatalmasabb intézője volt.

Nem kisebb fontosságúak a domonkos rend tagjai, kik közül Albertus Magnus és Aquinói Tamás egész Európa műveltségére és tudományos fejlődésére legnagyobb befolyást gyakoroltak. A mystikusok, a német philosophiának ez érdekes megalapítói, az ő tanítványaik. De ezeknek munkássága már a jövő korszakba, a XIV. századba esik. . . .

A jog nem kevésbé érinti a népnek legfontosabb érdekeit, mint a vallás és az erkölcs, melyek sok kérdésben és a gyakorlati élet számos esetében átnyúlnak egyik a másiknak körébe. A jog nyelve Németországban is sokáig a latin volt, s csak a XII. században akad néhány kisebb jogi emlék német nyelven, mint a *Sváb eljegyzés* és az *Erfurti zsidók*

eskije.¹ Nagyobb jogi könyvek csak a XIII. században keletkeztek: a *Szász tükrök* és *Sváb tükrök* nevű munkák. Az elsőt EIKE (vagy ECKO) VON REPGOW szász lovag állította össze 1224 és 1235 közt alnémet nyelven, az északi Németországban érvényes törvényekből és jogi szokásokból, mire művét felnémet nyelvre is átírták, s mindkét alakjában ismételve átdolgozták, módosították és kibővítették. Eike 1209 és 1233 közt szerepel a Saale és középső Elbe vidékén kelt oklevelekben. Tekintélyes családból származott, de egyebet nem tudunk életéről. A „szász tükröt“ Hoyer von Falkenstein gróf kívánságára írta meg először latinul és csak később, bár nem szívesen, mert fölismerete a föladat nehézségeit, dolgozta át német nyelven. „A szászok tükrének“ nevezte, mivel a szászok jogát megismerhetni belőle. E munka az első német mű, mely a joggal foglalkozik; a németek jogtudományi irodalma e munkával veszi kezdetét. Eike érdeme annál nagyobb, mivel nemcsak mintája nem volt, melyet műve megírásánál követhetett volna, de írott források is csak igen csekély számmal álltak rendelkezésére, úgy hogy anyagát legnagyobbbrészt, majdnem kizárólag a nép tudatából és gyakorlatából kellett merítenie. És a szerző ez érdemét fokozza a munka jelessége: Eike a rengeteg anyagból tapintatosan válogatta ki a lényeges és maradandó értékű elemeket, melyeket szabatos és könnyen érthető nyelven foglalt össze.²

E munka alapján, egyúttal más források fölhasználásával, készült 1256 és 1268 közt, eshetőleg 1275-ben a *Sváb tükrök*,³ a délnémetek jogkönyve. Szerzője talán Berthold

¹ Mind a kettő Müllenhoff-Scherernél, 99. és 100. sz.

² Legjobban kiadta K. G. Homeyer 1835, 3. kiad. 1861.

³ Kiadták W. Wackernagel 1840, és Jos. v. Lassberg 1840.

barát, a híres prédikátor.¹ A szász és sváb tükör közt közvetítő állást foglal el az 1235 után keletkezett *Német tükör*, melyet Ficker Gyula csak e század ötvenes éveiben fedezett föl és adott ki. E főművek mellett jöttek létre már a XIII. század óta egyes tartományoknak és városoknak jogi könyvei (a legrégebb ezek közül az ágostai 1276-ból) és az egyes községek területein érvényes joghatározatok (*Weisthümer*), melyek műveltségtörténeti szempontból is igen értékesek.² Szintén a XIII. század vége óta mind szokásosabb lesz a német nyelv, az addig kizárólag uralkodó latin helyett, az oklevelekben.³

A mi egyéb ez időben prózában létrejött, mind kezdetleges, töredékes, elszórt kísérlet. A történetírást csak egyetlen munka képviseli: a *szász krónika*,⁴ melyet talán Eike von Reggow, a 'szász tükör' szerzője, 1232 körül írt. A szász krónika a legelső történeti mű német (alnémet) nyelven, mely az ókori történet terjedelmes tárgyalása után a német császárok viselt dolgait egyszerűen, forrásainak józan felhasználásával, lehető tárgyilagossággal (de mégis császárpárti szempontból) adja elő. Gyorsan terjedt el és déli Németországban átírták felnémet nyelvre s tovább folytatták 1454-ig. Későbbieknek főképp szerkezet és előadás tekintetében szolgált sokféle mintául.

¹ Josef Strobl, *Berthold v. R. und der Schwabenspiegel*, Bécsi Akad. 1878. — Pfeiffer Berthold tanárát, Dávid barátot, tartotta a 'Sváb tükör' szerzőjének, de nézete nem talált pártolásra.

² *Deutsche Weisthümer*, kiadta Jak. Grimm 1839—63, 4 köt., befejezte R. Schröder 1866—78, V—VII. köt. — Az osztrákok 1875 óta jelennek meg önálló gyűjteményben.

³ A legrégebb német oklevél különben 1070-ből való. V. ö. H. Oesterley, *Wegweiser durch die Literatur der Urkundensammlungen* I, 1885.

⁴ Legújabban kiadta L. Weiland, MGH., 1877.

A széppróza a XIV. és XV. századnak legjellemzőbb irodalmi faja. Egy első ilyenmű kísérletnek töredékei a XIII. századból is maradtak reánk: néhány levél egy *Lancellet-regény*ből,¹ mely természetesen francziából van fordítva.

Végre a természettudományok terén is tett a német középkor egy félénk német nyelvi kísérletet a *Meinawi természettanban*,² melynek szerzője valószínűen a német lovagrend³ tagja volt és a XIII. század utolsó évtizedében írta kis művét. Főkép csillagászati kérdéseket tárgyal s általában oly tanokat fejteget (pl. hogy földünk gömb, hogy az esés nem egyéb mint mozgás a föld középpontja felé stb.), melyekre a középkorban csak elvétve találunk s melyeket az egyház sem igen szeretett. De a természettudományoknak egyetemesebb lendületét csak a renaissance korszaka eredményezte.

¹ Kiadta K. Hofmann, *Bajor Akad.* 1870. V. ö. *Germania* XXIII, 441.

² Kiadta W. Wackernagel, 1851.

³ E rend 1272 óta bírta Meinau szigetét a Bodeni tavon.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A KÖZÉPKOR ESTÉJE.

A XIV. és XV. század jellemző eleme az irodalomnak, első sorban a költészetnek polgári jellege. Józanság a kor fővonása. Ez jellemzi a nagy politikát is. A német császárok közül még VII. Henrik (1308—13) és utódja Bajor Lajos (1345-ig) megújítják a Hohenstaufok olasz politikáját, de a nemzet nem lelkesedik többé a régi ideálok iránt. A többi királyok csak családi hatalmuk és birtokuk nagyobbitásán fáradoznak. Példájokat követik a többi fejedelmek és a nemesség is, melyek e céljaik szolgálatában a királylyal, egymással és a hatalmasan emelkedő városokkal végtelen harczokat folytatnak. A birodalom állapota szomorúan sínli meg e viszonyokat: jogtalanság s törvénytelenység uralkodnak mindenfelé. A nemzet az ököljog korát éli. És mintha a gondviselés is sújtotta volna e sa nyargatott századokat: éhségek, terméketlen évek, áradások, dögvész (1348-ban a „nagy halál“) kétségbeesésbe ejtik és nyomorba döntik a népet, mely a XV. század eleje óta a török és husszita háborúktól is sokat szenvedett. A királyok közül csak I. Miksa érdeklődött a költészet iránt, de példája kevés követőre talált. A többi fejedelmeknél a költő helyét az udvari bolond foglalja el.

A régi társadalom vezérlő osztályai elveszítették jelentő-

ségöket. A nemesség teljesen elvadult, csak rablásból élt, zaklatta a városokat és fosztogatta a kereskedőket; a korabeli népdal előszeretettel énekel a rabló lovagok borzasztó életéről s még borzasztóbb haláláról. A papság pedig hátat fordított a tudománynak, főkép a felső papság, melyet a nép és a nyomorral küzködő alsó papság gyűlöl és megvet. Ez utóbbi miveltebb, derék irányú és jó erkölcsű; ez készíti elő a reformációt. A nemesek és papok örökét a városok vették át, melyek meggazdagodnak s annál hatalmasabb virágzásnak indulnak, mivel a császárok erélyesen pártfogolják. A polgárok nagy barátjai a költészetnek, nagy barátjai a képző művészeteknek is: nagyszerű templomok és fényes városházák emelkednek, sokoldalú és eleven szellemi élet fejlődik főkép a rajnamelléki és délnémet városokban, melyek idővel a fejedelmek és nemesség fölött teljes diadalt ülnék. A nemesség egy letűnt multnak árnyéka, a városok egy szebb jövő urai.

A költészet teljesen a polgárok kezébe megy át, ők az irodalom szerzői, ők a közönsége is. És ez úgy marad a XVII. század elejéig; e viszonyokon a reformáció nem változtatott, legfeljebb még megszilárdította. A polgárok kezében van a tudomány is, csakhogy ezt nagyrészt latin nyelven művelik, a mi hatásának körét és súlyát tetemesen csorbítja. Főkép ez okból hatott Németországban oly lassan a humanismus és a renaissance, azért volt oly csekély befolyásuk az egyetemeknek is (Prága 1348). De a reformáció előkészítésében az egyetemeknek nagy szerepök van: a classikus ókorral való foglalkozásból szabadabb és magasabb műveltségnek voltak megteremtői; a kritikai szellem a tudományos vizsgálódásnak ezen székhelyein termett. Ugyane szellem szolgálatába léptek az alsóbb iskolák is, melyeneket főkép a 'közös élet barátjai' alapítottak.

A classikus tanulmányok emelése és terjesztése mellett első sorban az egyházban elharapódzott visszaélések megszüntetése volt a kor fő feladata. Ennek megoldásán fáradtak a mystikusok is, az „Isten barátjai“, többnyire domokosrendi szerzetesek, kik az egyházi s vallásos élet tisztaságát, eredeti egyszerűségét és bensőségét visszaállítani törekedtek. A középkori scholastika nem ismerte a szabad kutatást; föladata a theologiai tanoknak nem bírálata, hanem rendszerbe foglalása volt: *philosophia theologiae ancilla*. Az antik világnak tanulmányozása, az érzésre alapított új theologia, a tudományos szellem fölelése megsemmisítette a scholastikát. A kor összes szellemi életének és törekvéseinek világosabb vagy homályosabb célja az egyház javítása, az emberi gondolkodás és érzés fölszabadítása. Leghatalmasabb eszközét a könyvnyomtatásban (a latin biblia, 1450) találta, mely az írott szó közönségét óriási mértékben megsokszorozta.*

A szellemi életnek ez iránya nem kedvezett a költészetnek, melynek ápolói, a polgárok, különben is kizárólagos gyakorlati irányuknál fogva, nem művészi szempontokból írtak verseket és drámákat, hanem hogy önmagokat és embertársaikat javítsák, jobb keresztyénekké, erkölcsösebb emberekké tegyék. Innen az éles ellentét a régi és az új költészet közt: amott egy phantastikus világ, mely túlságosan elszakad a reális élettől, itt egy gyakorlati világnézet, mely ép oly túlságosan tapad a napnak igényeihez; amott alakú művészet, melynek tartalmát ideális tárgyak és eszmék teszik, itt tartalmi derékség, melynek az alak szépsége iránt még érzéke sincsen; amott gondolatok és mesék, melyek művészi törekvésekből származnak, itt becsületes-

* A. van der Linde, *Gesch. d. Buchdruckerkunst*, 1888.

ség és vallásosság, mely minél tisztábban és közvetlenebbül kíván nyilatkozni. Ily ellentétek nem eredményezhettek egyebet, mint a költészet hanyatlását és a próza túlsúlyra jutását. S íme, míg a XIII. században a próza anyaga, a történelem s a természeti ismeretek zsengei, költői alakba öltözködnek, most a költészet tárgyai is levetik a vers és rím köpenyét: az elbeszélés és dráma prózában jelennek meg. És e prózában is túlnyomó a tanító és satirikus elem: az élet nyomorúsága, a kor bajai önmagokra utalják az embereket; bűnösségek tudatát fokozza az ég haragja, melyet a birodalom hanyatlásában, a társadalom bomlásában, a számos országos csapásban fölismernek. Javulni és javítani volt a főczél: önsanyargatással és magába szállással, jó tanácscsal és korbácscsal. Mert a korbács is helyén volt. Féktelen élvágy, esztelen luxus, érzékiség és mindenféle kicsapongások, az evés és ivás embertelen túlzása tarkán és közvetlenül váltakoznak a vezeklés és bűnbánás túlhajtásaival. Átmeneti korszak ez, melyben a kiengesztelhetetlen ellentétek és ellentmondások minden lépten-nyomon föltűnnek. A régi kor még nem tűnt le teljesen, az új világ nem nyert még befejezett alakot, — chaotikus összevisszában nyüzsögnek az ellentétes korszakok elemei, de sejtjük és a kor maga is sejtette már, hogy e nyughatatlan életet egy szebb jövő napjai fogják követni.

1. Udvari lyra, mesterdalnokok, népdal.

A XIII. és XIV. század nem választhatók el szigorú határvonallal egymástól: a régi kornak most is akad még néhány kiválóbb képviselője, s a XIV. századi költészet fő jellemző vonásait már az előző kor egyes alkotásaiban is fölismerhettük. Áll ez különösen a lyráról, mely a XIV. és

XV. századnak, főkép persze a termékek számát tekintve, legvirágzóbb költői faja.

A régi udvari lyrának két kiváló képviselője tartozik e korszakba: HUGO VON MONTFORT gróf* és OSWALD VON WOLKENSTEIN, a századnak két érdekes alakja, kik a lényegesen megváltozott viszonyok közt és a társadalmi életnek alapos átalakulása ellenére is folytatták Walther művészetét. V. Hugo, Montfort grófja, 1357. született őseinek várában Bregenzben s bizonyára már ifju éveiben olvasta a lovagi költészet termékeit: ismeri a Nibelungokat s Artus király körét, hallott Trója pusztulásáról s Hektor haláláról, tud János papról s Aristotelesről, Nagy Károlyról és Detre kalandjairól. Mint családjának ifjabbik sarja tudományos nevelésben részesült, megtanult latinul s jártas volt a theológiában. Már tizennégy éves korában volt hölgye, kinek tiszteletére kalandokra indult, hogy lovagi tetteket végezzen. Alig tizenhat éves korában összeházasították Pfannberg Margit grófnéval, Cilli János gróf özvegyével, kivel nagy gazdagságot s előkelő összeköttetéseket nyert. De azért ezentúl is kalandos szerelmes életet élt a rendkívüli testi ereje által is kitűnő gróf. Mint húsz éves ifju Albrecht herczeggel keresztes hadjáratra indult Poroszországba, hol lovaggá avatták. Atyja halála (1378) nevezetes forduló pont Hugo életében: megkomolyodik, megszereti s számos dalban megénekli derék nejét. Ausztria fejedelmeivel bizalmas viszonyba lép: III. Lipóttal részt vesz Treviso ostromában és a szerencsétlen sempachi ütközetben (1386), III. Albrecht alatt ő képviseli a Habsburgok érdekeit Svájcban. Midőn neje 1391. meghal, Hugo számos költeményben gyászolja veszteségét, siratva egyuttal

* Ed. K. Bartsch 1879; életét megírta E. Wackernell 1881.

a szerencse állhatatlanságát és a világnak hiú csalódásait. A lemondás bánatos hangja hatja át ez időtájt irt dalait, melyek a költő életuntságának és elkeseredésének hű tükrői. De azért öt év múlva új frigyre lép Clementiával, a szép toggenburgi grófnővel, és midőn ez már 1400. meghal, Neuhaus Anna lesz harmadik hitvese. Nyugtalan élete volt: a XV. század első tizedében folyton háborúskodik a svájczakkal, utóbb Morvaországba hívják Sokol János rablásai, aztán jelen van a konstanzi zsinaton (1414—18). Végre 1416 óta visszavonul a nyilvános élettől, mely már csak szomorúságot okozott neki (legidősbik fia és unokája elhaltak és a svájcz parasztok megsemmisítették az osztrák lovagiság virágát), s 1423. tér örök nyugalomra. Hugo igen gazdag férfi, egyúttal erős, derek jellem s elismerésre méltó műveltségű ember volt. Innen kiváló politikai szerepe, számos hivatala s méltósága. Költő belső hivatottságból volt; nemcsak költötte, hanem élte is verseit. Rendszerint lóháton, erdőkben s mezőkön bolyongva írja dalait, hisz otthon nincs erre ideje. Lyrai költő, de nemcsak érzéseit fejezi ki, hanem gondolatait is: elmélkedik a világ ügyeiről, az ember sorsáról, az állam dolgairól, az egyház állapotáról. Dalai részben a régi minnegesang-utóhangjai, de nemcsak hölgyet magasztalja, hanem nejét is, s a moralizálástól sehol sem tud egészen tartózkodni. És dalainak melódiáit már nem ő maga, hanem egyik apródja készíti. Dalaihoz közel állnak költői levelei: ezek négysoros versszakokba foglalt üdvözetek a távolból, melyeket egynek kivételével mind nejéhez intézett. De költeményei túlnyomóan tanító irányúak (*reden*), politikai s erkölcsi tartalmú elmélkedések, melyekben korholja Venczel császárt és a schismát s keményen ítél szerzetesekről s eretnekekről. Két korszak mesgyéjén áll: stilje és verselése a

XIII. század gyakorlatában gyökereznek, de meglátszik rajtuk az új népköltészet hatása is; nyelve az aleman dialektus, — hisz a XIV. század egyik főjellemző vonása, hogy a költők ismét a saját nyelvjárásukban írnak. Az előző korszak egységesebb irodalmi nyelve elvész, vadul burjánoznak föl a dialektusok, melyeket sem grammatika sem stil nem feszélyeznek. Nyelv dolgában e két század a németek legbarbárabb korszaka, és sajnos, e barbárság főkép a költészetben üli orgiáit; a próza nyelve tisztább, világosabb, korrektebb. Az ész szava a próza nyelvét is igazgatja, a verses művekben a képzelet sem a tárgygyal sem a nyelvvel nem bír.

A montforti grófnál nagyobb költő, de nagyobb kalandor is Oswald von Wolkenstein*, az utolsó minnesänger, ki 1367. született s annyira beleélte magát a lovagi epika romantikájába, hogy már tíz éves korában három fillérel s egy darab kenyérral megszökött az apai várból s Ausztriába sietett, hogy Lipót herczeggel s Hugo v. Montfort gróffal a poroszok ellen induljon. Csak apródnak vették be: mint ilyen a lovakat látta el s a fegyvereket tisztogatta, sokat szenvedett éhségtől és fagytól, majd mindig a szabadban kellett aludnia. De e sok kellemetlenség nem törte meg jókedvét, melyet hegedűjével s dalával ébren tartott. Kitünő zenész volt, a hárfa s hegedű, a dob és síp mestere; gyönyörű tenor hangját még vén napjaiban is bámulták. A keresztések hazatértek, de Oswald ott maradt Poroszországban és nyolcz évig barangolta be Lithvániát, Lengyel- s Oroszországot. Sokszor sebesült meg, többször fogták el, de e sok baj nem fojtotta el kalandvágását: fölke-

* Kiadta Beda Weber 1847, németre ford. Joh. Schrott 1886. Életéről J. V. Zingerle, Bécsi Akad. 1870.

reste Novgorodot és Bergent, Brüggét és Londont is. Utóbb a dánok szolgálatában harczolt a svédek, s a skót Douglas Jakabbal az angolok ellen. De ez még mind nem volt elég: a század végén német kereskedőkkel eljutott a Krimbe s velencei urakkal, mint evezős és szakács, Trapezuntba, hol hajótörést szenvedett s majd elveszett. Innen Arméniát és Perzsiát járta be, átevezett Kandiába és végre 1391. tért haza, hogy Zsigmond királyt fölkeresse, kivel Poroszországban benső barátságot kötött volt. Zsigmonddal együtt részt vett a nikápolyi csatában (1396. szept. 28.) és együtt menekült urával Konstantinápolyon és Dalmácián át, mire végre hazájába, Tirolba, visszakerült. Itt új baj érte. Oswald megszerette Jäger Sabinát, ki csak gúnyt űzött belőle és szerelmének bizonyítékul azt követelte tőle, hogy induljon a szent földre. A költő zarándok ruhában eljutott Genuáig, innen lovagi öltözetben Egyiptomba, Arábiába s Palæstinába, hol végre Jernzsálemben a szent sír lovagjává avatták. Most Rómán s Firenzen át siet vissza Tirolba, hogy vitézségének jutalmát élvezze, — de csalódott, Sabina távolléte alatt férjhez ment. Fájdalmát számos dalban juttatta kifejezésre. Ugyanekkor meghalt atyja s Oswald átvette örökségét. De nem volt nyugta. A XV. század elején Pfalzi Ruprecht (1400—10) királylyal Lombardiába ment, hol 'mély a sár és drága a kenyér'. Itt három évig maradt, mire (1405) visszatérve a IV. Frigyes herczeg ('Friedel mit der leeren Tasche') ellen föllázadt nemesség élére állt és a herczeget megadásra kényszerítette. A béke helyreállt, de Oswaldnak nem kellett a béke. Már 1409. Hollandon s Anglián át Portugalba siet, hogy a mórok ellen harczoljon. A király fiai, kikkel a nikápolyi síkon ismerkedett volt meg, szívesen fogadták s nyomban magokkal vitték Ceuta-ostromára, hol a tiroli lovagnak rettenthetetlen vitézsége

bámulatra ragadta az egész sereget. Kincsekkel s kitüntetésekkel elhalmozva ment most a mór és keresztény Spanyolországon keresztül Lombardiába, hol megtudta, hogy Frigyes herczeg leverte a tiroli nemességet. Most nem volt kedve haza menni, azért Zsigmondhoz csatlakozott, kit Konstanzba, Avignonba s Párisba elkísért, mindenütt rendkívüli kitüntetésekben részesülve. Konstanzban, melynek állapotait a zsinat alatt elevenen rajzolja, eljegyezte Schwangau Margitot, de a tiroli ügyek elvonták menyasszonyától. A király fogságából megmenekült Frigyes herczeg kegyetlenül gazdálkodott Tirolban és Oswaldnak várát, Hauensteint is fölgyújtotta. Zsigmond a költőt küldte hozzá, hogy rendet csináljon. De a herczeg körülzárta őt a greifensteini várban és Zsigmond kénytelen volt a hatalmas ember föltételeit elfogadni. Most szomorú napok következtek Oswald számára, ki fiatal nejevel a felig kiegészített várban paraszttal s házi állatokkal volt kénytelen élni és énekével sem nyugtathatta meg elkomorodott kedélyét, mert kis fiának kiabálása folyton zavarta költői álmaikat. De a legnagyobb csapás csak ezután érte a tiroli Odysseust: Sabina ugyanis ezalatt özvegyiségre jutott, Frigyes herczeg udvarába jött s egy hatezer forintnyi régi követelést akart behajtani Oswaldon. E célra magához csalta, elfogatta, nehéz vaslánczokra verette és 1422-ig fogva tartotta régi imádóját, míg a császár és egyéb barátjai 4000 firton ki nem váltották. A szerencsétlen költő teljesen megtörve tért vissza várába, hol nejét haldokolva találta. Utóbb Zsigmond magához hívta Magyarországra, honnan a tiroli viszonyok rendezésére több ízben követségekbe küldte. Végre is kiegyezett Frigyes herczeggel, de a nélkül, hogy Oswaldot biztosította volna. A herczeg azért a hazatért költőt elfogta s csak azon föltétel alatt bocsátotta szabadon, hogy keresztet

hadjáratra indul a hussziták ellen. Oswald 1430. nőül vette Embsi Annát, mire a husszita háboruba ment, hol majd életét veszítette, midőn Nagy Procop megszalasztotta a német sereget. Ezután Zsigmondot elkísérte Rómába. Hazatérte után meghalt második neje is — s az elhagyatott költő megható dalokban panaszolja szomorú sorsát, melyet saját betegsége s környezetének szívtelen bánása még fokozott. Végre 1445. aug. 2. örök nyugalomra hajtotta le fejét.* E tarka kalandos élet, mely a költőt tapasztalatokban gazdaggá tette és látkörét rendkívül kiszélesítette, visszatükröződik az utolsó minnedalos költészetében. Oswald rendszerint nyugtalan pályájának pihenő óráiban írta dalait, melyekben a közel múlt eseményeire visszatekint. Innen van, hogy költeményeinek nagy része félig elbeszélő, majdnem történeti jellegű. Főképp sikerültek nejeire, Margitra, vonatkozó költeményei, melyeknek bensősége és igazsága még ma is meghatja az olvasót. Dalain még inkább észlelhető a népdal befolyása, mint a montforti gróféin. Vallásos költeményei telve panaszokkal és bánattal: a költő csak fájdalommal tekinthet vissza világi élvezetek közt lefolyt életére és hatalmas vonásokkal rajzolja „A pokol hét kamrájában” a XV. századi német „Infernót”. A lovagi szellem nála is, főképp ifju éveiben, nem egyszer durvasággá és póriassággá lesz, másutt mesterkéltséget és tudákos alkotásokra vezet. De a lovagi lyra fejlődése mégis méltó befejezését találja e későn született érdekes minnedalosban, ki társak nélkül s bizonyára csak kis közönség számára énekelte szép melódiáik által is kiváló dalait.

* Sirkövét a brixeni domban maga emelte 1408-ban. Az emlék félszeműnek tünteti föl; még gyermekkorában veszítette el jobb szemét egy farsangi multság alkalmával.

Mert a lyra korabeli képviselői különben mind polgárok, kik a költészetet egyletekben (iskolákban), pontosan megállapított szabályok szerint ápolták, soha pénzért vagy üzletből, sem mulatságoknál, hanem kizárólag Isten és az erény szolgálatában daloltak. Ezek a *mesterdalnokok*,¹ kiknek előzői már a XIII. században is föltűntek. Ők persze ősréginék mondták művészetüket: hagyományuk szerint a XIII. század legjelesebb költői 962-ben alapították meg a mesterdalnokok kedves művészetét és I. Otto császár s VIII. Leo pápa megerősítették és megjutalmazták az első „iskolát”. De ily „iskola” a XIV. század előtt alig volt: legrégebbsnek tartják a mainzit, melynek mintájára a mesterdalnokok egész Németországban összeálltak ily „iskolákká”. És ez iskolák a XVI. századig virágoztak, sőt egyesek a XVIII. századig, az utolsó meg épen csak 1839. okt. 21. és a memmingeni 1852-ben oszlott föl.

Az iskolák szabályzata a „tabulatura”,² mely 33 hibát sorol föl: nyelvtani, verstani, tartalmi bűnöket, melyekre az „örök” (Merker) vigyáztak, kik egy emelvényen (das Gernerck) ültek, később a bibliával kezökben. Az iskola tagjai pontosan voltak osztályozva s az előmenetel az egyik osztályból a másikba szigorú szabályokhoz kötve.³ A mes-

¹ Jak. Grimm, *Über den altdeutschen Meistergesang* 1811 (bebizonyította, hogy a mesterdalnokok költészete az udvari lyrának közvetlen folytatása). — *Meisterlieder der Kolmarer Handschrift*, kiadta K. Bartsch 1862. — Goedeke-Tittmann, *Liederbuch aus dem XVI. Jht.* 1867. — Goedeke I², §. 79 és 91.

² A légrégebbs, mely fönmaradt, 1493-ból való. — Adam Puschman, *Gründlicher Bericht des Deudschen Meistergesangs* 1571.

³ A tagoknak öt fokozata volt a rendes: 1. tanuló (Schüler) volt az, ki a tabulaturát még nem értette; 2. iskolabarát (Schulfreund), a ki már tudta; 3. énekes (Singer), ki több dalt tudott

terek szűk látköre és nyárspolgáris világnézete eleve lehetlenné tette, hogy a költészet bármely ágában is kiválót teremtsenek; a formalismus túlhajtása teljesen előlte a képzeletet. Csupa külsőlegesség egész törekvésök, üres formák pontos kitöltése. A tartalomra nagy súlyt fektettek, de nem költői voltára, hanem tisztességességre: becsületes, illedelmes, vallásos legyen e tartalom, — nem baj, ha nem költői. Annál fontosabb az alak: minél mesterkéltőbb, annál nagyszerűbb. Az egyik megénekelte a keresztet, a másik a csizmát: amannak dala egy keresztnek, emezé egy csizmának alakját tüntette föl, úgy alkották és rakták a sorokat. Ez alaki mesterkéltséggel jól összefért az alaki barbárság. A vers művészete megszűnt, rhythmusról nem beszélhetni többé. A középfelméret verselés törvényei nem illettek az uralomra jutott szójárásokra, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok törvényes váltakozása megszűnt; a szótagok olvasása volt az egyedüli rhythmikus törvény. A régi rimpárok verse (a negy ütemes sor) megmaradt, sőt még nagyobb elterjedést nyert, hisz a drámának is lett versévé, de nyolcz szótagos rhythmustalan sor vált belőle. Megmaradt a versszak¹ hármas tagoltsága is, de csupán mint külső jelzés; a strófa belső törvénye feledésbe ment. Nem a fülnek, csak a szemnek irták verseiket; ezt mutatja a rimelés is, melynek kedvéért eltorzították, rövidítették vagy meghosszabbították a szókat.² A népdal e tekintetben is művészibb, mert hallás után eléneklésre készült.

előadni; 4. költő (Dichter), ki idegen versszakra s melódiára tudott maga is költeményt írni; 5. mester (Meister), ki új alakban s új zenével tud költeményeket alkotni.

¹ Ennek neve *Bar* vagy *Gesätz* volt.

² Pl. braun : staun (stân helyett), aber : zaber (zauber h.), Hans : lans (landes h.) vagy : Herr : leidér, mehr : klafter stb.

A versalakok szaporodásában sem volt köszönet; az antik sorokat s versszakokat is kezdték utánozni, de minden rhythmikus érzék nélkül az antik metrika szabályai szerint;¹ a román formák (madrigal, canzone, motetta stb.) a nagy népszerűségre jutott olasz zenével kerültek a német költészetbe: a melódiához le kellett fordítani a szöveget, még pedig alakhíven, de ez is minden igaz érzék nélkül történt.

A mesterdalnokok száma rendkívül nagy, de kevés a kiemelkedő egyéniség, s a termékek nagy része sohasem jelent meg nyomtatásban. Az udvari lyra és a mesterdal mesgyéjén áll HEINRICH VON MEISSEN,² kit a kortársak FRAUENLOB-nak neveztek. E nevet vagy onnan nyerte, mivel általában a nőt dicsőítette, vagy mivel a boldogságos szüzzől nagy és híres, de dagályos hymnust írt, vagy mivel vetélytársával Regenbogen-nel szemben, ki a „Weib“ nevet magasztalta, a „Frau“ nevet dicsőítette. Henrik 1260 körül született, fölkereste a dél- és észak-német udvarokat s vegre Mainzban telepedett meg, hol mesteriskolát alapított, melyet a későbbi hagyomány a legrégebb és mérvadó iskolának tekintett.³ Mainzban halt meg 1318-ban s a monda szerint nők vitték a fájdalmasan siratott költő koporsóját a székesegyházba. Sírköve 1744-ben eltört, 1842-ben újat (Schwanthalertól) emeltek neki. Frauenlob tehetséges költő, kitől az érzés igazságát nem lehet megtagadni, de homályos, mesterkelt nyelvű és nehézkes előadású; verseit teli tömi élettelen tudományosságá-

¹ W. Wackernagel, *Gesch. des deutschen Hexameters und Pentameters bis auf Klopstock* (Kleine Schriften II.).

² Kiadta Ludw. Ettmüller 1843, életét megírta Alfr. Börkel 1880. V. ö. *Germania* XXVI. és XXIX.

³ IV. Károly császár 1387-ben állítólag czímet adományozott ez iskolának.

val, melyre rendkívül büszke. Innen talán a későbbi monda, hogy a theologia doktora volt. Ellenfele REGENBOGEN BERTALAN, kivel Mainzban versenyt énekelt, örvendetesebb jelenség. Ez abba hagyta kovács-mesterségét, hogy királyok s fejedelmek előtt énekeljen. Nem oly dagályos mint Frauenlob, de szárazabb is. Egyes dalai népies jellegűek. Inkább Frauenlob tanítványa MUSCATBLÜT a XV. század elején, izlés-telen s túlzó lyrikus, de egyes szerelmi dalai igazak és sikerültek. Husszita s egyéb politikai költeményei történeti szempontból érdekesek. A kor viszonyait mind a hárman sötét színekben rajzolják s a főurak fősvénységét majd jajgatva panaszolják, majd elkeseredetten korholják.

A tanító s elbeszélő költészet terén nagyobb sikerrel működtek a mesterdalmokok, de főerdemök, hogy a nép erkölcsi és vallásos érületére jótékonyan hatottak, hogy általában kitünő befolyással voltak a városok szellemi életére. A költészetet önállóvá s függetlenné tették a hatalmasak dícséretétől és jutalmától; a művészettel senki kedvéért s nem is haszonért, hanem kizárólag magáért a költészetért foglalkoztak, nem törődve a nagy közönség tetszésével vagy az urak kegyével. Kétségtelen, hogy bizonyos általános műveltséget is merítettek a költészettel és zenével való foglalkozásból. A költészet történetében mégis inkább kuriozumok, de a német műveltség fejlődésében elsőrangú tényezők.

A nép költői e korszakban a számtalan vándordalmokok, a XII. századi vagánsok igazi örökösei, kik nem nagy tekintélynek örvendtek, sokszor a bohócokkal olvadtak össze, de nagyon kedveltek s részben igen tehetségesek voltak. Sokan alkalmi költészettel tartották fenn magukat: mint czímerköltők (Wappendichter) lovagjátékoknál, mint paczkamesterek (Pritschenmeister) lövészünnepeknél, mint fel-

köszöntő bohócok (Spruchsprecher) lakodalmaknál, keresztelőknél stb.¹ E vándormadarak körében termett a német népdal,² a XIV. és XV. századi lyra legértékesebb remekei.

A népdal oly régi mint a költészet maga, de csak a minnedal hanyatlását követő korszakból maradtak valódi népdalok reánk. A régi német népdalt csak az udvari lyrára gyakorolt hatásából ismerjük: Walther és Neidhart a népköltészetből tanultak legtöbbet, a Kürenbergi és kortársai alig szakadtak még el tőle. De senki sem jegyezte föl ez igénytelen termékeket; csak most fordul a figyelem feléjük és a 'Limburgi krónika' szerzője sokszor idézi őket. Igen sok veszhetett el, de nagyon sok maradt is reánk. A népköltészetnek e termékei a kor legértékesebb költői gyümölcsei. A kor gyümölcsei, de mégis egyesek alkotásai. A népdalt nem a nép költi, mint meg most is sokszor ködösen állítják; de igen is a nép gyermekei, nagyrészt tanulatlan egyszerű emberek, kiknek dalaikkal semmi egyéb céljuk, mint hogy érzéseiket kifejezzék, tele szívüket megkönnyítsék. Ha sikerül daluk, fölkapja a szomszéd és tovább éneklí, módo-

¹ V. Károly császár 1548-ban eltiltotta őket. *Gumpelman* volt az ilyen költő-bohócznak XIII. századi neve, a XVI. száz. óta *Bänkelsänger*-nek nevezik őket.

² A legrégebb gyűjtemény az, melyet Hätzler Klára 1471-ben Agostában összeírt (kiadta K. Haltaus 1840); a legjobb újabb kiadás az Uliland Lajosé 1844 (hozzá értekezés: *Schriften* IV.). A többi gyűjtemények közül a legismertebbek: Achim von Arnim és Clem. Brentano, *Des Knaben Wunderhorn*, 1806—8, 3 köt., K. Simrock, *Deutsche Volkslieder* 1851 és R. v. Liliencron, *Deutsches Leben im Volkslied um 1530*, 1884. — V. ö. Vilmar, *Handbüchlein für Freunde des deutschen Volksliedes*, 1868. A népdalok újabb gyűjtését Goethe indította meg, ki 1771-ben e célra járta be az Elzászt. — V. ö. Goedeke, II², §. 111. — A történeti népdalról lásd alább a 134. l.

sít is rajta, elhagy egyes versszakokat vagy újakkal pótolja. Így száll a dal szájról szájra, senki sem tudja, ki a szerzője, hol és mikor keletkezett, milyen volt az eredeti alakja. De ki is törődött volna e problémákkal, és mi célra? A szerzők a dal végén sokszor megnevezik magokat: e dalt énekelte egy halász, vagy egy lovas, vagy egy katona. Néha tréfa vagy fictio a szerzőnek e megjelölése; de a legtöbb esetben bizonyára igaz.

A népdal főjellemzője a közvetetlenség és igazság. Semmi iskola, semmi szabály, semmi cél nem feszélyezi a költőt. Szíve tele van örömmel vagy búval, oly tele, hogy majd megreped, és e boldogságát vagy boldogtalanságát dalban juttatja kifejezésre, csupán azért, mert ezzel megkönnyebbül a szíve. Nem keresi a szokat, vagy a formákat, nem akad fönn egy hiányos versen vagy egy hamis rímen, nem törődik a versszakok összefüggésével vagy gondolatainak homályával: ő maga jól tudja, mit érez és mit dalol; mit törődik ő mással, érti-e, helyesli-e? És a természet jelenségeinek bevonása belső életébe sem poétikai vagy retorikai czafrang a nép költőjénél. Az illatos rét, az éneklő csalógány, a terebélyes hárs, a magas vár, a csörgedező patak — minden él neki, minden emlékezteti őt örömeire vagy bújára, emlékezteti őt kedvesére, kit oly kimondbatatlanul szeret. És e szerelem igaz és mély: nem egy férjes nő a költő ideálja többé, kihez bűnös szenvedély vagy társadalmi divat lánczolja, hanem kedves szép leány, ki viszonzza érzelmét s nejevé lesz, vagy kőszívű hajadon, ki visszautasítja a kérőt, mert már mást szeret. Azért mély és igaz a költő fájdalma is: kedvese megcsalta, vagy a szeretőknek el kell válniok, és a válás oly szomorú, oly fájdalmas. Fogja-e még viszontláthatni? Üzenetet küld neki a csillagoktól, madaraktól s a felhőktől, és ugyanezeketől vár

választ. A legtöbb szerelmi dal bánatos, hisz a boldog szerelem nem szorúl vigaszra. De azért van sok jókedvű népdal is, melyben egészséges humor, pajzán tréfa és csípős élcz jutnak kifejezésre. Vidámak a bordalok is, melyek száz meg száz hasonlattal és képpel sem győzik a bor édes-ségét rajzolni, és gyakori a komikai dal, mely a komoly helyzeteket és indokokat fesztelen jó kedvvel, de sértő czélzás nélkül parodizálja.

A népdal közvetlen és természetes, sehol semmi keregetség, semmi csinálmány. Az alakok egyszerűek és zengzetesek, a képek és hasonlatok úgy szólván magoktól teremnek, a refrain keresetlen, a helyzet való. A minnedalnál sokszor bánt a költő műveltsége és verseinek művészte; hajlandók vagyunk az oly érzes mélységét kétségbe vonni, mely a stíl és verselés balmozott nehézségeivel megbirkózik. A népdal igazságához nem fér kétség: alaki fogyatkozásai, összefüggésének hiányai, töredékes volta is meggyőznek a költő érzelmének valóságáról. Itt is találkozunk bizonyos elfogadott vonásokkal: a dal bekezdése a természetnek valamely jelenségéből indul ki, a virágok alatt leányokat kell értenünk, a szeretők sokszor madaraknak vannak nevezve; de mind e motívumok természetesek és közel fekvők. A népdal messze túlszárnyalja e jelességeivel, sőt e hiányaival is az udvari lyrát. Ennek termékeinél igazabbak a vallásos népdalok is, melyek szintén a polgári osztály művei. A nemesség egyáltalában nem írt ily költeményeket, a papság rendszerint csak latin nyelven, bár pl. Hermann salzburgi szerzetes már a XIV. század végén dolgozott át latin hymnusokat, de nem nagy sikerrel, és a Rajnamelléki Heinrich von Laufenberg, ki 1445 óta a strassburgi János-kolostorban élt, szépen fordított régi egy-

házi dalokat* és elég sikerülteket írt maga is. A vallásos dalok túlnyomó többsége mégis igazi népdalok, melyeket a nyomorral küzdő nép a dögvész és éhségek alkalmával, főkép a mystikusok hatása alatt, kétségbeesésben és lelki kínok közt énekelt.

És igen sikerültek az elbeszélő népdalok, a balladák, is. A ballada teljesen a népköltészet terméke, az udvari lyra még a 'hajnali dalban' lappangó epikai elemet sem tudta kifejteni. A nép ballada-költészete gazdag és sokoldalú. A szerelem itt is a főmotivumok egyike: a szeretők elválnak egymástól vagy megcsalják egymást; a halál elragadja egyiköket és az életben maradt követi párját vagy a halott eljön kedveséért; a boldogtalan fiú a csatába indul, a leány kolostorba megy, de halottas ügyükön is egymásra gondolnak s még a koporsóban is, melyen a föld alatt, egymásról akarnak álmodni. A bánat helyét másokban a szenvedély foglalja el: a megcsalt szerető megöli hűtelen kedvesét vagy gaz csábítóját, vagy kivégzi magát a szeretett leány ravatalánál. Ismét másokban fogságba kerül a szerető s a leány kimentí, vagy hosszú útból tér vissza a vőlegény és próbára teszi arája hűségét, vagy a bánat nyugtalanul üldözi s végre örülésbe vagy a halálba üzi a hűtelen fiút. De föltárul előttünk az élet egész teljessége, főkép nyomora és fájdalma: a gonosz mostoha kínozza az elhagyatott árvákat, kiket megholt anyjok éjnek idején meglátogat; rablók elragadják a játszó gyermekeket; a királyfi megszereti a pásztorleányt, vagy megfordítva az ifjú pásztor álmodik a

* Legtöbbször átdolgoztattak a *Veni creator spiritus*, *Jesus dulcis memoria*, *Hymnum dicamus domino* kezdetű himnuszok. A legrégebb német egyházi dalok közül valók a *Nun bitten wir den heiligen Geist*, *Christ ist erstanden*, *In Gottes Namen fahren wir* kezdetűek.

szép királyleányról; a gyilkos bitón lakol gaz tetteiért, és másszor kiderül, hogy ártatlan vértett el a pallos alatt. Nincs az életnek, az emberi szívnek oly rejteke, melyet a népdal föl ne tárna. És nem csak az emberek szerepelnek e balladákban: cselekvőként lépnek föl állatok és növények, a ragyogó nap és a halvány hold millió csillagaival is; a víz fenekéről fölszáll a sellő, hogy a földnek egy szép fiát magához csalja; az erdő mélyében lenge tánczra kelnek az elfek; tündérek játszanak a virágos mezőn a hold kétes világában, — minden él, minden érez, minden cselekszik. Bámulatos e balladai népdalok megragadó, sejtelmes hangulata, bánatos hangja, énekre készítő rhythmusa.

Már a történeti eseményeket¹ nem sikerült a népköltészetnek ily remek alkotásokban tiszta költészetté átalakítania. E historiai költemények valószínűleg legnagyobbrészt az oly vándordalnokok művei, kik már bizonyos mesterségszerű modorban verseltek. Egyes rablókról szóló dalok hideg rímelések, melyek világosan csak a hatást vadászsák. Rímelések jó részben a szorosb értelemben vett történeti népdalok is, melyek inkább krónikák mint dalok s azért nagyobb a történeti mint a költői értékök. A legfontosabbak a svájciaknak és a dithmarzoknak² szabadságharczait dicsőítik. A svájciak 1291 (az öskantonok szövetsége) óta előbb a Habsburgok, utóbb Burgundi Károly ellen védték

¹ A történeti népdalokat (1243—1554) kitünően adta ki R. v. Liliencron, 1865—69, öt kötet. Ezenkívül: *Einhundert histor. Volkslieder der Deutschen* ed. Leon. v. Soltau 1836, *Zweites Hundert* ed. Rud. Hildebrand 1856. — A svájci tört. népdalokat kiadta Ludw. Tobler, 1882—84, 2 köt.

² *Diet-marschen* a. m. német lápföld, ingovány; mások szerint a. m. Dietmar megyéje; a név legrégebb alakja: Thiatmares-gaho. Nagy Károly hóditotta s térítette meg.

szabadságukat; Morgarten 1315, Sempach 1386, St. Jakob 1444, Granson és Murten 1476, Nancy 1477 (Bátor Károly †) e harcoknak dicső emlékei, mind megörökítve a dalban, mely majd kivétel nélkül a népnek fogja pártját a fejedelmek ellen. A dithmarzok (friezek) nyugati Holsteinban már a XIII. század óta küzdöttek a dánok ellen; de elkeseredetté akkor vált a harc, midőn III. Frigyes császár 1474. tartományukat I. Keresztély dán királynak adta hűbérül. A szabad dithmarzok nem akarták a dán fejedelmet uroknak elismerni, fegyvert ragadtak s Hemmingstedtnél (1500) iszonyú csatában megsemmisítették a dán és holsteini nemesség virágát. A további harcok változó szerencsével folytak, míg hazájok 1559-ben végre dán tartománnyá lett. Főkép e nagy eseményeket énekelte meg a történeti népdal. Csak kevés ily költeménynek ismerjük szerzőjét; ilyenek HANS HALBSÜTER, a sempachi csatáról szóló dal szerzője, vagy VEIT WEBER, ki a burgundi harcokat megénekelte, melyekben maga is részt vett. Lelkes, hazafias szellem hatja át e dalokat, melyek hű és terjedelmes csata-rajzokban gazdagok, sokszor pontosan sorolják föl a szereplő vitézeket, kiket photographiai hűséggel leírnak, de nincsenek megszerkesztve és rendszerint költői hangulattal sem dicsekedhetnek. Nem is akarnak költészet lenni, hanem történet, és ennyiben a műköltészet rimes krónikái mellett a népköltészet lyrai krónikáinak nevezhetők.

És balladaszerű költői elbeszélésekké lettek a középkornak nagyobb epikai művei is, melyek magok eredetileg ily kisebb balladából alakultak volt. Így pl. az Ernő herczegről szóló 6000 versből álló nagy költemény most 54 tizenkét soros versszakban lesz újra népszerűvé.* A régi epika

* Az új „Heldenbuch“-ban, I. alább. Ed. K. Bartsch 1869.

egyéb műveit is összevonja, kisebb terjedelemre s gyorsabb menetre fogja a népköltészet. Az udvari költészet egyes művelői is hőseivé lesznek a népdalnak. Így Reinmar von Brennenberg bajor dalköltőről meséli a népballada azt az európaszerte ismeretes történetet, melyet Konrad v. Würzburg is földolgozott,* hogy a megcsalt férj megöli nejének kedvesét s szívét eledelül találja föl a hűtelen asszonynak. Heinrich v. Morungenre ruházza az ifjú hagyomány azt a régi történetet, hogy a keleten kalandozó hős épen jókor jön haza, hogy nejének új házasságát (az ifjú Neifen lovaggal, kiben Gottfried von Neifen minnedalos lappang) megakadályozza. De leghíresebb volt és számos népdal hősévé lett a Tannhäuser, kinek mondájában a népnek pápaellenes indulata is költői kifejezést nyert.

E korszak csupán a népdalban alkotott maradandó értékű költői műveket. De nem minden népdal értékes. A történetiek sokszor szárazok vagy költőietlenek, a lyrai s balladaszerű műveket néha elégteleníti a mesterkéeltségre való hajlam. A kor ferde ízlése nem kímélte meg a népköltészetét sem, mely a XVI. század felé mind jobban hanyatlik, míg végre a Calvin tanával terjedő román minták befolyása alatt elveszti eredeti nemzeti jellegét.

2. Epika. Reineke Vos.

A történeti népdal inkább az epika mint a lyra műve; csak strófás alakjával függ a lyrával össze, mert az epika alakja a rövid rímpárok, a négyütemes sor, melyet e korszak egyszerűen nyolcz szótagosnak vett és használt. Az

* *Die Mähre von der Minne oder die Herzmähre*, kiadta Franz Roth 1846. — L. fönt 48. l.

epika ez időben is gazdag termékekben, de termékei nem gazdagok költészetben. Sem új tárgyakkal, sem új alakokkal nem találkozunk, s az allegoria túltengése elrontja a régi értékes tárgyakat is. Legjobbak még a kis elbeszélések, főképp a komikai vagy tréfás tárgyúak (*Schwänke*), melyekben a XVI. században Hans Sachs nagy mester.

Legfeltünőbb az epika hanyatlása a hősmonda földolgozásaiban. Durva alak s durva fölfogás jellemzi e műveket, melyeknek legnagyobb értéke jó részben monda-történeti jelentőségekben rejlik, a mennyiben sokszor régi értékes, de elveszett műveken alapszanak. A legelterjedtebb ilyen munka a 'rég' *Heldenbuch* (Otnit, Wolfdietrich, Nagy és Kis rózsáskert), mely sokszor jelent meg nyomtatásban.¹ 'Hősökről, törpékről s óriásokról' ez. függelékében prózai kivonatokat tartalmaz régi, részben elveszett költeményekből. Még durvább az új '*Heldenbuch*'² mely egy 1472-ben írott (drezdai) kéziratban maradt fenn. Hárman írták össze, kik közül csak egynek nevét ismerjük. Ez a münnerstadti KASPAR VON DER ROEN,³ tanult és előkelő állású férfiú, kit régebben tévesen az egész munka szerzőjeül tekintettek. Tartalma: Otnit, Wolfdietrich, Etzel udvartartása, Ecke, Sigenot, Dietrich és társai, Laurin, Rózsáskert, Hildebranddal, tehát gót s lombardiai mondák földolgozásai; azután Ernő herceg és 'A tengeri csuda.' Ez utóbbinak tárgyában (egy lombardiai hős megszabadít egy királynét egy tengeri

¹ Először é. n., másodszer Augsburg 1491. Újabban kiadta Ad. v. Keller 1867.

² Kiadták Fr. H. v. d. Hagen és Al. Primisser 1825, 2 kötet.

³ Ersch és Gruber, II. Sect. XXXIV. 228. 1. — Steinmeyer szerint (*Zeitschr. f. ds. Philologie* III, 241.) a kézirat a nürnbergi mesterdalnokok köreiből keletkezett. Első birtokosa Boldizsár mecklenburgi herceg (+ 1507) volt.

szörnytől) Müllenhoff¹ a meroving család törzsmondáját vélte fölismerhetni. De kísérletet tett e korszak a *Nibelung-ének* átdolgozásával is. A piaristák bécsi kéziratában (a XV. század végéről) fönmaradt munka Hildebrand-versszakokban van írva (azaz : a sormetszet is rímel) s két részből áll: Siegfried lakodalma és Etzel lakodalma. Forrása ismeretlen; szerzője, ki igen szabadon bánik el tárgyával, a szóhagyományra s írott forrásokra hivatkozik. Költői értéke csekély, de a monda történetében fontos helyet foglal el.² Ugyanez áll a Siegfried ifjuságát tárgyaló rímelésről (*Vom hürnen Siegfried*), melynek tartalma lényegesen eltér a *Nibelung-ének* előadásától. Siegfried e dal szerint hosszas és veszedelmes kalandok után (óriásokkal küzd s törpék segítik) szabadítja meg Kriemhildát egy sarkány hatalmából, mely a királyleányt egy nagy ünnepély alkalmából elrabolta volt, hogy nejévé tegye, mert a sarkány egy elátkozott királyfi, ki bizonyos idő múlva visszanyeri emberi alakját.

A nemzeti tárgyú művekhez sorolható és e csoport legértékesebb műve az úgynevezett állatmonda alnémet földolgozása, a *Reineke Vos*, mely először 1498-ban jelent meg nyomtatásban Lübeckben.³ Kitünő, de nem eredeti munka. Már a X. és XI. századi latin állat-eposzok félig francia, félig német eredetűek és a tárgynak első német földolgozása (Heinrich der Glichezaere műve) is egy francia munkán alapúl. Franciaországban továbbra is igen népszerűek maradtak a ravasz róka csínjei és kalandjai: Pierre de St. Cloud 1205 körül újból földolgozta és ezen francia

¹ *Die merovingische Stammsage*, Zeitschrift VI, 430. V. ö. Grimm, *Deutsche Sagen* II, 72.

² Kiadta Ad. v. Keller, 1879. A mű 2442 versszakból áll.

Legjobban kiadta K. Schröder 1872, ford. L. Soltau 1803.

munkán alapszik a németalföldi *Reinaert*,¹ melynek szerzője, Willem, minden tekintetben messze fölülmúlta forrását. Willem költeményét egy csekélyebb jelentőségű költő, Hendrik van Alkmar (1486), átdolgozta és folytatta és ezen a munkán alapszik az alnémet „Reineke Vos”, melyet Beuther Mihály (+ 1587 mint strassburgi tanár) rosszul fordított németre (1544.) és Schopper Ármin kitűnően latinra (1566). A múlt században (1752) felnémet prózába fordította le az alnémet époszt Gottsched és, e prózai fordítás felhasználásával, a század végén (1794) hexameterekben Goethe,² — tehát ugyanazon alakban, melyben a tárgy legelőször nyert volt költői alakot.

A „Reineke Vos” szerzője ismeretlen; régebben Baumann Miklósban vélték fölismerhetni, újabban alaposabb okokkal Barkhusen Ármin nyomdász és Rostock városának jegyzőjét tartják szerzőjének. Barki írta, a költemény fölfogás, jellemzés és előadás által kitűnő munka, mely teljességgel megérdemelte rendkívüli népszerűségét s hogy az újkor legnagyobb költője újra földolgozza. A régi tárgy átalakítása persze nem a német szerző érdeme. Willem állította a rókát a cselekvény középpontjába. A ravasz Reineke számos gazságai, a többi megkárosított állatok vádjai, a róka perbefogása s elítélése Willem óta teszik a munka kerek cselekvényét. A németalföldi költő egyúttal eleget is tett a költői igazságszolgáltatásnak: Reineke lakol. De már művének folytatója átalakítja e befejezést: a ravasz kópé újra diadalmaskodik. Nincs igazság e világon, szemesé a világ, a ki bírja marja, — a népnek e pessimiztikus életbölcseége teszi a „Reineke Vos” ethikai alapját is. Ily ethika csak

¹ Kiadta Ernst Martin, 1874.

² Legjobban kiadta s magyarázta Alex. Bieling 1882.

erkölesi tekintetben nagyon hanyatlott korban lehet uralkodóvá; a XIII. század, Willem kora, nem tűrte e fölfogást; a XIV. században, az ököljog korában, csak ez fejezte ki a közvéleményt. De más tekintetben is módosult e században a Willem műve: szatirikus költeménynyé lett, s a szatira éles gúnnyal fordul a nemesség és főpapság ellen.

A nemzeti és idegen tárgyak mesgyéjén áll *Der Ritter von Staufenberg*,¹ egy ismeretlen elzászi költő műve a XIV. század elejéről. Szerzője Konrad v. Würzburg hivatott tanítványa. A költemény tárgya (Staufenberg Péter szerelmi viszonya egy csodás hatalmú nővel; ha megnősül, három nap lefolyása alatt meg kell halnia) emlékeztet a Melusina-mondára. A munka annyira sikerült, előadása oly eleven, jellemzése oly jeles, hogy meglep e korszakban. Talán egy régibb műnek átdolgozása.

Az idegen tárgyu munkák közt az új Heldenbuch' párja FÜTERER ULRIK² müncheni festőnek 1480 körül *Buch der Abenteuer* címmel összetákoltt rimelése, melyben a szerző az egész Artus- és Grál-mondát a trójai háborúval s az argonauták történetével együtt sanyarú versekbe szedte. Művét IV. Albrecht bajor herczegnek ajánlotta. Költőietlen s unalmas munka, de mondatörténeti szempontból fontos forrás. Füterer egy *Bajor krónikát* is írt, melyben hazája történetét Kr. e. 60-tól Kr. u. 1479-ig, persze sem a történeti megbízhatóság, sem a költői alakítás igényeit még nem is sejtve, döczőgős versekben előadja, s egy prózai *Lanzelot-regényt*, mely egy francia eredetinek részben fordítása,

¹ Strassburg 1480. (Utóbb Fischart átdolgozta, 1588). Kiadta Ch. M. Engelhardt 1823, középfelnémet nyelvre átírta O. Jänicke, *Altdeutsche Studien* 1871.

² Róla *Zeitschrift* XXVII, 262. és P. Hamburger, 1882. — Füterer prózai Lanzelot-regényét kiadta Art. Peter, 1885.

részben szabad átdolgozása. — A többi idegen tárgyú költemények a Károly-monda köréhez tartoznak. Így: *Valentin und Namenlos*, a népkönyvben (Bern, 1521) *Valentin und Orso*, Pipin király nővérének fiai, kik már születésök előtt számkivetésbe jutnak; * *Malagis, Reinold von Montalban, Dán Ogier, Margarete oder die Kinder von Limburg*, melyek mind francziából fordított németalföldi eredetieken alapszanak s utóbb prózai népkönyvekben lettek csak igazán népszerűekké. Talán szintén franczia eredetin alapúl *Die Königstochter von Frankreich* (Strassburg 1500, újra kiadta Merzdorf 1867), melyet HANS VON BÜHEL, a kölni érsek embere, 1401-ben írt. Igen ismeretes és elterjedt tárgy; voltakép Mai és Beaffor története (I, 537): egy király bűnös szerelemmel szereti meg leányát, ki megszökik s számtalan veszedelmes kalandon megy keresztül, míg végre az üldözött erény diadalt ül. A népkönyv (*Die geduldige Helena* 1508), mely e történetet tartalmazza, igen szép elbeszélés. Mind e művekben csak a tárgy kelthet érdeket, mert a földolgozások szomorúan tanuskodnak az epika ijesztő hanyatlásáról.

Nem sokkal költőiebbek a korabeli epikának allegorizáló termékei, melyek többnyire nemes származású írók művei s majd mind a szerelmet (Frau Minne) tárgyalják. Nagyon hasonlítanak egymásra s rendszerint mesterkelt, hideg rímelések, melyekben nem költői képzelet és kedély uralkodnak, hanem a tudományosságával büszkélkedő ész játssza a főszerepet. De a kor egész irányából megértjük, hogy ép e művek arattak legtöbb tetszést, köztök első helyen HERMANN VON SACHSENHEIM sváb lovagnak († 88 éves

* A népszerű tárgyat Ayrer Jakab négy drámában dolgozta föl s Lope de Vega is dramatizálta.

korában 1458. Stuttgartban) *A szerecsen nő* (Die Mörin, 1453) cz. költeménye.* Venus istennő, kinek nevében Brinhild szerecsen nő viszi a szót, állhatatlansággal vádolja a költőt Tannhäuser király előtt. Védelmét a hí Eckart vállalja el. Hosszas vádaskodások s védekezések után ártatlannak nyilvánítják a vádlottat. Hermann jártas a nemzeti s az udvari mondában s költészetben, melyekre sokszor czéloz; de alkotó ereje csekély s leleménye még csekélyebb. Legérdekesebbek e műben a kor ellen irányzott kifakadások: főkép a papság erkölcstelenségét, a fejedelmek önkényét és a polgárok túlkapásait korholja a költő, ki érezhette, hogy a nemesi osztály korszaka letűnt. A mi csekély költői értéke lehetne e műnek, elvész a terjengős, többnyire száraz előadásban. *Kaland a tükörrel* cz. költeményében hasonló allegóriával találkozunk. A költő, ki csak az imént erősítette határtalan hűségét, szenvedélyesen megszeret egy szép nőt, kit egy varázstükörben megpillantott. Midőn 'Aventüre asszony' értesíti, hogy e nő gonosz és csalfa, míg saját jó felesége otthon keservesen bánkódik utána, magába tér, mire őt egy törpe egy grifmadáron rögtön haza viszi. Mind a két költemény kerete egy pör lefolyása, a korabeli farsangi játéknak is legkedveltebb alakja. Hermann többi kisebb költői elbeszélései tréfás tartalmúak, de nagyon piszkosak és sokszor ijesztően izléstelenek; *Az arany templom* pedig, mely Sz. Mária dicsőítését czélozza, a Konrad v. Würzburg 'Arany kovácsműhely'-ének gyöngye utánzása.

A kor allegorizáló és tanító iránya bizonyos mértékben egyesül a középkori epikai hagyománnyal I. MIKSA (+1519) császársban, az utolsó lovagban, ki *Theuerdank* (t. i. der

* Először Strassburg 1512; újra kiadta E. Martin 1879.

auf Abentheuer denkt, Kalandvágó) cz. epikai művében¹ a lovagi költészet megújítását czélozza. Marx Treizsauerwein és Melchior Pfinzing segítették a munka kidolgozásában, melynek moralizáló iránya ez utóbbitól származik.² Tárnya a császár életéből van merítve. Theuerdank lovag (Miksa) nőül kéri Ehrenreich hercegnőt (Máriát), Ruhmreich király (Burgundi Károly) szép leányát. Az ördög, tudós orvos alakjában, siker nélkül akarja elcsábítani; hasonlóképp sikertelenek maradnak az ördög cimboráinak cselei; ezek: Fürwitzig (fiatalkori meggondolatlanság), Unfalo (veszély), Neidelhart (személyes ellenségei). Ez egész allegoria száraz és költőietlen; a szerzőnek nincs leleménye, a cselekvény unalmas, jó részben gyerekes, a hős majd mindig szálnalmasan naiv szerepet játszik. Kedvezőbben ítélhetünk a műről, ha annak veszszük, a minek a császár valószínűen tervezte: vadászati s hadi kalandok gyűjteményének. A Theuerdank nyelve igen jó (az udvari nyelv), könnyed és elég tiszta; verselese s rímelése is elég jó a Miksától származó részletekben; de Pfinzing versei és rímei nagyon rosszak. Főképp ez okból ügyesen dolgozta át a művet Waldis Burkard a XVI. században (Frankfurt 1553), és ez az átdolgozás is igen népszerűvé vált. Ellenben épen nem sikerült a Schultes Mátyás átdolgozása (Ulm 1679).

¹ Pompás kiállításban, gyönyörű fametszetekkel (Dürer Alberttől, Schäufelin Jánostól s más nürnbergi mesterektől) megjelent Nürnberg 1517. Újra kiadta K. Gødecke 1878. Igen jól jellemzi Uliland, *Schriften* II, 255—283.

² A becsi udvari könyvtár három Theuerdank-kézirata bizonyítja, hogy Miksa és Treizsauerwein a mű szerzői, s hogy Pfinzing ezt tanító és vallásos irányban átdolgozta s bővítette. Pfinzing különben a császár tudtával s akarására nevezte magát az eposz szerzőjének, de már a kortársak Miksát tekintették annak.

Miksának egy másik műve, a prózában írt *Weisskunig* (A fehér király), mely atyjának, I. Frigyes császárnak történetét tartalmazza, szintén allegorikus jellegű¹; egy harmadik műve, melyben uralkodásának történetét latin nyelven szándékozott megírni, úgy látszik csak terv maradt. Nagyobb érdemet, mint saját írói munkásságával, szerzett Miksa az Ambrasi kézirattal (most Bécsben), melyben a középkori nemzeti és udvari epikának legnevezetesebb termékeit összeíratta s több kiváló művet (pl. a Kudrun-époszt) a végenyészettől megmentett. A lovagias szellemű fejedelem törekvései különben, mint a politikában úgy a költészetben is, nem vezettek sikerre, s még a könyvnyomtatás sem tehetette a középkor remek epikáját az újabb nemzedékek kedvelt olvasmányává. A „Parzival” és „Titurel” megjelentek ugyan 1477-ben, de alig találtak sok vevőre, különben más műveket is nyomattak volna le az élelmes könyvkereskedők. Csak próza-regényekké átalakítva hódítottak „Wigalois” és „Tristan” (de nem a Gottfriedé, hanem Eilharté) s a középkori elbeszélő költészet egyéb művei nagy közönséget. A nagyszabású epika kora teljesen és, mondhatni, örökre letűnt.

A XIII. századi verses krónikák most is találtak követőkre. Legkiválóbbak a Suchenwirt és Beheim művei. PETER SUCHENWIRT² czimerköltő volt a XIV. század második felében. Olvasott, sokat utazott, tapasztalt ember, de iskolákat nem végzett, francziául s latinul nem tudott. Többnyire Bécsben tartózkodott II. Albrecht (+ 1358) és

¹ Kiadta (az eredetinek gyönyörű rajzaival) R. v. Libiencron 1888.

² Kiadta Al. Primisser 1827. G. E. Friess, *Fünf unedirte Ehrenreden*. Bécsi Akadémia 1878. — Fr. Kratochwil, *Suchenwirts Leben und Werke*, Kremsi progr. 1871.

III. Albrecht (+ 1395) alatt. Tanító költő is volt („Mária hét öröme“, „Az utolsó ítéletről“), józan világnézettel és igaz vallásossággal, ki okosan rójja meg a kor kinövéseit és ferdeségeit. De főjelentősége történeti költeményeiben (*Ehrenreden*) van, melyekben kiváló lovagokat vagy fejedelmeket, kik a lovagiság terén kitűntek, dicsőít. A czímerköltő tiszte volt: a lovagi játékokat a szokásos jogokkal és törvényekkel együtt bejelenteni (azért sokszor a. m. *Herold*, hirnök); innen bizalmas viszonya a nemességhez, melynek múltját s jelenkori viszonyait jól kellett ismernie. „Dicsőítő beszédjeit“ talán, legalább részben, maga adta elő lovagok gyűlésén vagy fejedelmek udvarain. Mindnyájokban a lovagiságot dicsőíti; ¹ ez az ő ideálja, de a XIII. századi lovagiság, melytől saját kora messze esett. Suchenwirt nem tanúsít e költeményeiben nagy képzeletet vagy költői erőt. Meglehetősen egyformák, úgy alakban mint tartalomban. A történeti anyag s a divatos allegorizálás korlátozzák phantasiáját s sokszor mesterkeltté teszik előadását. De egyes részletek igen sikerültek: sok az eleven leírás, a melegebb érzéstől áthatott elmélkedés. Általában nem volt költői tehetség nélkül, bár maga is belátja, hogy e tehetsége nem elég erős; ismételve panaszolja, hogy nem tudja eszméit a kellő szép alakba öltöztetni. Mintája, Konrad v. Würzburg, mögött messze elmarad. A lovag jellegei, melyeket „Dicsőítő beszédeiben“ ² egyes kiváló alakok tetteiben föltüntet, hűség, vendégszeretet, férfiaság, bőkezűség, istennek és a becsületnek szolgálata. Ugyan e jelességeket

¹ Azért mindig a fejedelmek pártján áll s pl. *Von fünf Fürsten* cz. költeményében ily szempontból tárgyalja a sempachi csatát.

² Ezek közül reánk nézve a legérdekesebbek: *Ehrenrede auf Ludwig von Ungarn* és *Schlacht von Kötse zwischen Oesterreichern, Böhmen und Ungarn*.

ről kimutatja tanító költeményeiben, hogy a korabeli nemesség már nem bírja többé. Kapzsiság, bectelenség, hűtelenség uralkodnak. A baj főforrása szerinte a rossz nevelés. A lovagok a divat bábjai, a szerelemben erkölcselenek, a játék (koczká) rabjai. De nem jobbak a papok és nők sem. Suchenwirt költői tehetségénél jóval nagyobb volt költői hajlama, még nagyobb lelkének tisztasága, szívének jósága, eszének józansága. Ezt, úgy látszik, fölismerte kora is, mely őt nagyra becsülte és Hugo von Montfort elmondhatta róla: „Sok ország ismeri nevét és műveit; nem hallottam soha senkit jobban verselni istenről és címerekről. Ezekről szép és virágos nyelven tud írni, a hogy én magam, sajnos, nem tudok“.

Érdekes alak a Suchenwirt jóval fiatalabb író társa BEHEIM MIHÁLY, ki 1416. született Sulzbachban Württembergben és 1474 körül halt meg. Családja Csehországból származott, innen neve. Atyja takács volt s ő is ezen a mesterségen kezdte; utóbb Weinsbergi Konrád tanácsára, ki költői tehetségét fölismerte, mesterdalmok lett s egészen a költészetnek szentelte életét. De persze a költészetből nem lehetett megélni; azért elsőben 1439—48-ban Weinsbergi Konrád szolgálatában volt, aztán Albrecht Achilles brandenburgi örgróf embere lett, 1450. pedig Dániába ment, honnan Drontheimban (Norvégiában) Keresztély király koronázási ünnepén is jelen volt. Utóbb Bécsben találjuk VI. Albrecht hercegnél, hol szókimondó modorával (dalaiban erélyesen megtámadta a rabló nemességet) sok ellenséget szerzett, mint már előbb Heidelbergában s utóbb másutt is. Innen Cillei Ulrikhoz került, kivel és László királyunkkal a törökök ellen indult (1456). E hadjáratot külön költeményben tárgyalja. Ulrik meggyilkolása után László király szolgálataiba lépett, ki kezdetben nagyon szerette. Ez időbe esnek

azon költeményei, melyek Ulászló lengyel király török hadjáratát, Giskra Jánost, a magyarországi örökösödési zavarokat és Konstantinápoly elfoglalását tárgyalják. De szabad szava miatt itt sem volt maradása. Bécsbe ment, III. Frigyes császárhoz, ki szívesen fogadta. Ekkor (1462) ostromolta a császár testvére Albrecht Bécset, mit Beheim *Buch von den Wienern*¹ cz. költeményében egyoldalú császári szellemben tárgyalt, miért a felbőszült bécsiek még életét is veszélyeztették, úgy hogy menekülnie kellett. Heidelbergába ment I. Frigyes palotagrófhoz, kit egy gyarló rimelésben Nagy Sándor és Hannibal fölé helyezett.² Utolsó nyoma 1474-be esik: ez évben bíró volt szülővárosában, hol ez időtájt meggyilkolták.

Beheim nem nagy, de lelkes költő, ki csak a költészetnek él és miatta minden sanyarúságot eltűr; egyúttal egyenes ember, ki mindig nyíltan kimondja meggyőződését, ha néha a hatalmasoknak bizeleg is, hisz szegény ember volt, ki tőlök függött. Mesterdala mesterkelt alakúak, és nyelvök meg stíljök faragatlan. Értékesebbek és egyszerűbbek történeti költeményei, bár nyelv és vers ezekben is felette gyarló; mint egy szem- és fültanú előadásai a források becsével bírnak. Legfontosabbak: Ulászló két hadjáratáról II. Murad ellen, László magyar király török hadjáratáról és a bécsiekről szóló költeményei, mely utóbbinak egyes részletei (pl. a vár ostromának leírása) nem közönséges költői tehetségről tanúskodnak. Költészetétől félt az

¹ Kiadta Theod. von Karujan, 1843. Ugyanaz: *Zehn Gedichte zur Geschichte Österreichs und Ungarns*, 1848. Sok műve még kiadatlan.

² Megírta ez I. Frigyes történetét is, 1469-ben; kiadta K. Hofmann, *Quellen zur bayrischen Geschichte* III., de e műve egészen értéktelen.

ellenség, míg a barát örömmel fogadta: mind a két táborban nagyon el volt terjedve. Beheim a kornak valóban jellemző alakja: félig költő, félig landsknecht; a toll meg a kard egyaránt fegyverül szolgálnak neki.

Verses krónikás JOHANNES ROTHE¹ is, tekintélyes szerzetes és városi jegyző² Eisenachban, Annának, a thüringiai tartománygrófnőnek udvari papja (+ 1434), kinek főműve *Szent Erzsébet élete*,³ melyet 1420 után, valószínűen egy latin eredeti mű alapján és egy régibb német költeménynek⁴ fölhasználásával ügyes versekben, de kevés költőiséggel, félig alnémet nyelven írt. Nem költőibb, de a vers és nyelv kezelése által kiválóbb 1421-ben írt *Thüringiai krónikája*,⁵ mely művelődéstörténeti szempontból is érdekes, mert jellemző kortörténeti vonásokban gazdag munka. Ugyanez áll *Lovagok tükré*⁶ címmel, talán egy thüringiai herceg számára 1400—1402 írt verses művéről, melyben, a lovagi rend erkölesi hanyatlásának ellensúlyozása céljából, e rend eredetét, hivatását és virágzását tárgyalja. Egyéb tanító költeményei csekélyebb jelentőségűek.

Legvonzóbbak a korabeli epika termékei közül a kisebb költői elbeszélések, melyekkel már a XIII. században is találkoztunk. A XIV. és XV. század főképp ilyenekben igen gazdag. E művek forrásai⁷ részben régibb költemények,

¹ Róla *Germania* V, 226; VI, 45, 257; VII, 354; IX, 172 és Ottok. Lorenz II, 103.

² Mint ilyennek nagy érdeme, hogy az eisenachi törvények gyűjteményét megindította, sőt nagyrészt be is fejezte.

³ Kiadta B. Meneke, *SS. rer. Germ.* II, 2033—2112.

⁴ Ez 1300 körül íratott, szép nyelven s igaz vallásos ihlettel.

⁵ Kiadta R. v. Liliencron 1859. V. ö. *Germania* XVII, 129.

⁶ Kiadta K. Bartsch, *Mitteldeutsche Gedichte*, 98—211. l.

⁷ Ezekről v. ö. Heinrich G., *Boccaccio* 1881.

részben a classikus ókor emlékei, legnagyobb részt e századok gazdag olasz és francia novella-irodalma, főképp azok a gyűjteményes munkák, melyek ez időben nagy számmal keletkeztek s rendkívül elterjedtek. E költői elbeszélések igen különbözök; legjobbak, mint már említettem, a komikus tárgyuak. Elég lesz, csak néhány jellemző főmunkát fölemlítenem.

Tárgyánál fogva érdekes mű *Diocletians Leben*,¹ melyet HANS VON BÜHEL (DER BÜHELER), kinek egyik művét már említettük, 1412-ben írt. A költemény tárgya: a 'Hét mester története', forrása: e műnek egy régibb prózai átdolgozása. A 'Hét mester története' ind eredetű, de szanszkrit szövege nem maradt fenn. Masudi X. századi arab történetíró szerint szerzője Sendabad ind böles. Legrégibb a sokat olvasott és kiaknázott munkának héber fordítása; megvan perzsa, görög, arab földolgozásokban is, de leg híresebb, legelterjedtebb latin fordítása: *Historia septem sapientum sive de calumnia novercach*, mely először 1490. jelent meg. Magyarul: *Poncziánus historiája*, Bécs 1573. Bühel költeménye a XV. század jobb termékei közé tartozik; stílje, nyelve, verselése tűrhető; a 'Hét mester története' mégis csak prózai fordításban, mint népkönyv (Augsburg 1473), lett rendkívül népszerűvé Németországban. Ily prózai német fordításai különben már a XII. század óta ismeretesek.

Értékesebbek azok a művek, melyek a német életet rajzolják. Ilyen *A kör* (Der Ring), melyet WITTENWEILER HENRIK svájezi polgár 1426 körül írt.² A költemény tárgya

¹ Kiadta Ad. v. Keller 1841; ugyanő adta ki jeles bevezetéssel az ó-francia verses földolgozást is: *Li romans des sept sages* 1836.

² Ed. Ludw. Bechstein 1851. V. ö. *Germania* XX, 66.

egy parasztlakodalom, mely iszonyú verekedéssel végződik. Ebben részt vesznek a hősmonda alakjai, Dietrich és Dietleib, Laurin és Ecke is. Másnap megrohanják a vendégek Lappenhansen falut, a nagy dinomdánom színhelyét, fölgújtják a helységet s kiirtják a lakókat. Csak a völegény menekül meg a Fekete erdőbe, hol mint remete végzi életét. A költemény czíme allegorikai értelmű: a költő a világ folyását akarja rajzolni egy körben. A költemény emlékeztet a „Meier Helmbrechtre”, de a satirikus novellából komikus éposz lett, melynek humorja a parasztlakodalom butasága, önhittsége, pöffeszkedése ellen fordul. Jó ötletekben gazdag, igaz humorral írt, komoly részleteiben is érdekes, de alakilag a kor izléstelenségében símlődő munka. Parasztlakodalomokat ez időben más elbeszélésekben s különösen sok farsangi játékban is dolgoztak föl.

Az alsóbb néposztályok pártjára áll *A tarhegyi pap* (Der Pfaffe von Kahlenberg), FRANKFURTER FÜLÖP bécsi polgár költeménye a XIV. század végéről.* Hőse Vig Ottó († 1339) osztrák hercegnek udvari papja Weigand von Dewen (Dévény, Theben), kitől a palota portása követeli, hogy ossza meg vele, a mit a hercegtől kap, mire Weigand egy adag verést kér Ottótól. E csínynyel megnyeri a herceg kegyét. A költemény régi és új trefák gyűjteménye, részben olasz forrásokból, melyek itt Weigandra vannak átruházva, s emlékeztet az „Amis papra”. Tendenciája, kimutatni, hogy az alsóbb rendek józan esze és emberismerete többet ér és jobban vezet célhoz, mint a kiváltságos osztályok tanúltsága. Sok humor, de sok durvaság és piszok is. Hasonló költemény, de paraszt-ellenes célzattal,

* Először Frankfurt 1515. Kiadta F. Bobertag, *Narrenbuch* 1884. A tárgyat újra földolgozta Anastasius Grün 1850.

Neidhart Fuchs (1500 előtt), melynek hőse Neidhart von Reuenthal, a mondai alakká vált XIII. századi híres lyrikus.

3. Tanító költészet, szatira.

Az epikában a tárgy értéke ritkán kárpótol az alak és szerkezet gyengéiért. Inkább áll ez, a faj természeténél fogva, a tanító költészetéről, mely e korban nem általános erkölcsi és vallási kérdésekkel foglalkozik, mint pl. a XIII. században Freidank, hanem főképp az egyházi és politikai állapotokat, a társadalmi viszonyokat, az egyes osztályok hibáit tárgyalja, azaz inkább szatira, mint igazi tanköltészet. Alak szempontjából elég változatos e csoport: tanító vagy elmélkedő költemények, allegóriák, állatmesék, priamolák (a latin *præambulum*ból). Ez utóbbiak epigrammszerű versszakok, melyekben több hasonló vagy ellentétes alakú vagy tárgyú cselekvényre vagy állításra bizonyos meglepő, élcezes fordulattal egy összefoglaló, rendesen tanító irányú ítélet következik.

Az állat-mese legjelesebb középkori képviselője is e korszak gyermeke: BONER ULRIK berni polgár, domonkos-r. szerzetes, ki 1324 és 1349 közt szerepel oklevelekben. *Der Edelstein*² cz. mesegyűjteményét szójárásai sajtóságokban gazdag nyelven³ 1340 előtt írta s Ringgenberg János berni patriciusnak ajánlotta. Az anyagot legnagyobbbrészt latin forrásokból vette, főképp Avianusból (52 mesét) és a Neveletféle Anonymusból (23 mesét); de fölhasznált anek-

¹ Ad. Keller, *Alte gute Schwänke* 1876². — Cam. Wendeler, *De præambulis eorumque historia in Germania* I, 1870.

² Ed. Fr. Pfeiffer 1844. Forrásairól R. Gottschick 1875.

³ Rud. Schoch, *Über Boners Sprache*, 1881.

dotákat és tréfás történeteket is, melyek az ő korában népszerűek voltak, sőt Freidank művéből is merített. A munka száz mesét tartalmaz, prologussal s epilogussal, és e száz mese meg van szerkesztve: két-két mese tartozik együvé és két oldalról tünteti föl ugyanazt a tárgyat; ilyenek: hű és hűtelen nők, ártatlanság és bűn, állás és elesés, mag és héja stb. Forrásaival igen szabadon, mondhatni, teljes önállósággal bánik el. Boner kiváló mesélő tehetség, kedélyes ember, humánus gondolkodású, de nem erkölcsi szigor nélkül. Terjedelmesen, részletezve meséli el történeteit: de a fősúlyt mégis a tanulásra fekteti, melyet azért sokkal bővebben fejteget mint forrásai. Polgári szellemű író: lovasgíssal s szerelemmel nem törődik, annál többet az Isten szeretetével és a házassággal. Sokszor bőbeszédű, gyakran nem illik a tanulás az elmesélt történethez; de előadása mindig egyszerű, világos, meleg. Korának mesterkéltségek költői stíljét határozottan rosszalja. Műve rendkívül népszerű volt; Boner morálja mindig általános irányú és sohasem vonatkozik tényleges állapotokra vagy viszonyokra; azért nem is avult el soha. A „Drágakő” első kiadása, Bamberg 1461, az első német könyv, mely nyomtatásban megjelent. Midőn a XVIII. században újra kezdtek a középkori költészettel foglalkozni, Boner értékét csakhamar fölismerték. Breitinger 1757-ben majdnem teljesen adta ki és Lessing is foglalkozott vele. — Az állatmese Boner óta igen népszerű a németeknél. Egyik legismertebb gyűjtemény a *Magdeburgi Aesopus*, melyet rendszeren Gerhard minden papnak tulajdonítanak,* a XV. század elejéről: 102 mese alnémet nyelven, egy kissé bőbeszédű, de sokszor eleven előadással és tekintettel a gyakorlati életre. E gyűjtemény

* Gerhard v. Minden ed. W. Seelmann, 1878.

szerzője fölhasználta a *Wolfenbütteli Aesopust*¹ is. Ez 125 mese, szintén alnémet nyelven, melyek egy XV. századi kéziratban maradtak fenn.

A XIV. század végén írta HEINRICH DER TEICHNER² osztrák polgár számos, de nagyrészt még ki nem adott tanító költeményeit, melyeknek összege vagy 70,000 versre rüg. Tanult és okos, szigorú erkölcsi irányú férfiú, ki főképp az egyház és a nemesség ellen fordul szatirájával, de a nőknek erkölcstelenségét és hiúságát is ismételve korholja. Kortörténeti szempontból gazdag és fontos forrás. Kortársa HEINRICH VON MÜGELN (Szászországban), a század egyik legtermékenyebb írója,³ hosszabb ideig élt Prágában IV. Károly császár udvarán, utóbb Nagy Lajos királyunknál, IV. Rudolf osztrák hercegnél (+ 1365) és Stájerban Petai Hertnitnél (+ 1385), kiknek egyes műveit ajánlotta. Valószínűen 1370 körül halt meg. Munkássága három irányú. Írt elsőben latin nyelven; főműve 49 művészien tagolt szakaszból álló magyar krónikája, mely a Kézai Simonéval rokon forráson alapszik. Aztán lefordított latin műveket németre, így Nic. de Lyra zsoltár-magyarázatát, a *Chronicou pictum Vindobonensét* (kiadta Kovachich, Budán 1805), Valerius Maximust (Augsburg 1489). Végre működött mint

¹ Kiadta Hoffmann v. Fallersleben, *Germania* XIII.

² Th. v. Karajan, *Über H. den Teichner*, 1855.

³ K. J. Schröer, Bécsei Akad. LV. 1867.

⁴ Kiadta Engel 1809. Marczali H. nézete szerint nem ő írta e művet, míg W. Willmanns (*Zeitschr.* XIV, 155) és G. Roethe (u. o. XVIII, 355) e munkát is neki tulajdonítják s ez utóbbi úgy fogja föl a kérdéses művek viszonyát, hogy Mügeln előbb a bécsi krónikát fordította le németre, azután saját német fordítását a latin eredetinek fölhasználásával dolgozta át latin versekben. V. ö. Ottok. Lorenz I, 338 és II, 410.

német költő is, és ép ezen művei oly tekintélylyé avatták, hogy a mesterdalmokok őt művészetök egyik alapítója gyanánt tisztelték. E kitüntetést persze nem versei költői értékének, hanem tudós voltának s homályosságának köszönhetette. Mügeln mestere Frauenlob, s ő maga is ép oly mesterkéltséggel s ép úgy szereti árulni tarka tudományát, mint sokat dicsőített mintája. Legterjedelmesebb költeménye *A leányok koszorúja* (Der Meide Kranz) IV. Károly dicsőítésére, tele holt, nagyrészt astrologiai tudománnyal és speculatióval. Tizenkét hölgy, a korabeli tudományok allegorikai képviselői (Philosophia, Grammatika, Logika stb.), lépnek a császár elé, hogy ez határozza meg értéküket. A mű költői becse csekély, de művelődéstörténeti szempontból annyiban igen érdekes, mivel a költő az egyes szakokban föltünteti a kor tudományos fokát. Írt ezenkívül 15 száraz, egy versszakos állatmesét, sok egyházi és világi dalt a legkülönbözőbb, részben egészen költőietlen tárgyakról stb.

Csekélyebb jelentőségű írók JOHANN VON MORSHEIM és HANS VINTLER. Az előbbi tekintélyes férfiú a rajnai palotagróf udvarán, ki 1497 után írt s 1532 előtt halt meg; 1496-ban Strassburgban egyházi átokkal volt sújtva, miért is két napig nem volt mise a városban; 1509-ben Prágában járt követségben, 1510-ben pedig az ágostai birodalmi gyűlésen. Az udvari életről írt, igen elterjedt és sokat olvasott műve *Spiegel des Regiments an der Fürsten Höfen, da Frau Untreue gewaltig ist* czímmel 1515-ben jelent meg s még a XVIII. században is ért új kiadást.* Az udvari nép ellen van intézve, mely a fejedelmeket megrontja. Szatirája már Brant befolyását érezteti. Derék, becsületes világnézet,

* Utoljára kiadta K. Goedeke, 1856.

de durva nyelv, ügyetlen verselés, száraz s költőietlen előadás. Nem nagyobb költő HANS VINTLER tiroli író, ki a XV. század elején visszavonulva élt Runkelstein várában, melyet nagybátyja Vintler Miklós, Lipót főberczeg tanácsosa, 1385. megvett és gyönyörű freskókkal¹ ékesítettetett. Itt fejezte be 1411. jun. 10. *Flores virtutum oder das Buch der tugent*² cz. tanító költeményét, melynek alapja Tomaso Leoni műve *Fiori di virtù* (1320 körül). Vintler elég híven követi eredetijét. Maga mondja, hogy ő nem költő, mert nincs művészete és leleménye. A munka vége felé önállóbb, s ép ez költeményének legjobb része. A mű 35 fejezetből áll s a kor butasága s erkölcstelensége, főkép a babona ellen fordul, de ostorozza a nők döllyfét és különösen a nemességet is, a mi Vintlernél annál nagyobb érdem, mivel a költő maga is igen tekintélyes és gazdag nemesi családnak volt tagja. A néppel s ennek gyengéivel sokkal kiméletesebben bánik el.

E korszak legkitünőbb tanítói és korholói Brant és Murner, kiket sokat olvastak és utánoztak.

BRANT SEBESTYÉN 1458. született Strassburgban, tanulmányait Bázelen végezte, hol jogtudor s egyetemi tanár volt; 1501 óta Strassburgban élt, hol 1521-ben mint városi főjegyző s levéltárnok halt meg. Brant a classikus tanulmányok nagy barátja, de még nem a humanismus, hanem a scholastika szellemében, mely a tudományt a theológiával kiegyenliteni, azaz ez utóbbiba beleolvasztani törekedett. Brant ideges és ingerlékeny, önhitt s makacs férfiú, és ifjúságának rövid szabadelvű korszakán túl még egészen a

¹ Tíz kép Tristanból, 17 a Pleiernek „Garel“-jéből, 8 pontosan föl nem ismerhető alakokat tüntet föl.

² Augsburg 1486. Kiadta Ign. Zingerle, *Die Pluemen der tugent*, 1874. — Zarncke (*Zeitschrift* IX, 68) két szerzőt tételez föl.

középkor embere. A realisták és nominalisták harczában az elsőekkel tartott, kik szigorú egyházi álláspontot foglaltak el, míg az utóbbiak a philosophiát a theologia fölé helyezték és az egyházjavítást sürgették. Bázelen Johannes a Lapide és Reuchlin János voltak az ellenséges pártok vezérei. A realisták keresztülvitték a bázeli zsinaton a szent szűz szeplőtlen fogantatásának dogmáját, melynek Brant egyik leglelkesebb védője és dicsőítője. A kor politikai mozgalmai is foglalkoztatták. E tekintetben igen érdekesek nagy számú latin költeményei, melyekben többnyire politikai kérdésekkel foglalkozik és Miksa császárt (ki nagy jóakarója volt, tanácsosává kinevezte s évdíjat fizetett neki) a régi hatalmas birodalom megújítására buzdítja. E költeményeit nagyrészt németül is megírta, de ezek elvesztek. Némileg politikai költemény a „Narrenschiff” is, mert a nép emelését czélozza, hogy nagy tettekre képes legyen. Élete végén visszavonult a nyilvánosságtól és nem nyilatkozott Luther föllépéséről sem; de nagy gondokkal tekintett a jövőbe, melyet igen sötét színben látott.

Brant főműve *Das Narrenschiff*,¹ elzászi nyelvjárársban írt, rhythmus és verselés tekintetében kifogásos, de hatásai-ban korszakos mű,² melyben a kor bolondságait meg-személyesíti, hajóra ülteti s Narragoniába viszi. Nemes és vallásos világnézet hatja át e munkát, melynek szelid sza-tírája javított, de nem sértett, mert inkább nevetségessé teszi korát, semhogy ostorozná. Több mint száz bolond van

¹ Basel 1494. Újra kiadta K. Goedeke 1872, ford. K. Simrock 1872 (a régi kiadás érdekes humoros rajzaival), de a fordítás igen szabad és gazdag félreértésekben.

² Locher Jakab latin fordításában (1497) európai jelentőséget nyert. Geiler von Kaisersberg, a kor legnagyobb egyházi szónoka, 1498-ban száztíz prédikációnak vette alapjául.

együtt a hajón: a könyvek bolondja, a divat, a kapzsiság, az önhittség stb. bolondjai, kiket Brant egyenként jellemez, úgy szólván bemutat a kegyes olvasónak. A munka költői értéke, sőt még eredetisége is csekély, és nem is szerves egész, hanem összefüggéstelen fejezetek (jellemzések) láncozolata. Példáit s mondásait a bibliából s a latin classikusokból veszi, a korabeli népies irodalmat lenézi. Főjellemezője, hogy a társadalomnak *minden* osztályát tárgyalja s hogy nem bűnöknek vagy gazságoknak bélyegzi a kor hibáit, mint a legtöbb szatirikus ez időben, hanem tévedéseknek s bolondságoknak veszi. Így nem sértett meg senkit s mindenkit mulattatott. Brant felköltötte e művével a kritika szunnyadozó szellemét s ezzel, valamint a korviszonyok általános bírálatával, bizonyára akarata ellenére, mert igazhítt s a régi világnézet talaján álló ember volt, a maga részéről is előkészítette a reformációt.

A „Narrenschiff“, e „divina satira“, mint Tritheim nevezte, egész bolond-irodalmát létesített. Átdolgozták, folytatták, utánozták. Még megjelenése évében, 1494-ben, keletkezett párja: *Das neue Schiff von Narragonia*. De Brant legkiválóbb tanítványa mégis MURNER TAMÁS minorita szerzetes, ki 1475-ben született Strassburgban, 15 éves kora óta sarútlan barát volt és sok egyetemen (Párizs, Köln, Prága, Bécs, Krakkó) tanult theológiát és jogot, melyeknek tudori oklevelét elnyerte. Igen kalandos, nyugtalan életet élt: 1506. Miksa császár költővé koronázta, 1523-ban Angliába ment, hová VIII. Henrik király meghívta volt a Luther szenvedélyes ellenségét. Visszatérte után összetűzött a

* Brant 1514-ben színi előadást rendezett: Hercules a válaszüton, valószínűen latin nyelven. Ez az első ismeretes színi előadás Strassburgban, melyet hamar mások követtek.

strassburgi tanácsossal, miért is 1526-ban Svájcba kellett menekülnie, hol Luzernben lelkész volt s a theologiai vitatkozásokban élénken részt vett. De 1529-ben innen is száműzték, s Murner Heidelbergába ment. Végül lelkész lett Oberehenheimban, hol 1536-ban 'csodálatos módon' meghalt. Szenvedélyes ember; a költészetben Brant utánzója, de ennél nagyobb költő, elevenebb s aktuálisabb, persze durvább s aljasabb is. Jellemét számos ellenei iszonyúnak rajzolták, alig kellő alappal, bár az igazságnak némi látszatával. Murner sohasem változtatta meg meggyőződését: sohasem volt 'reformatio előtti reformátor' s így nem cserélt szerepet, midőn 1521 körül Luther ellen föllépett. E föllépése mégis rendkívül meglepte a kortársakat, mert senki sem mutatta ki oly kiméretlenül az egyházi állapotok tarthatatlanságát s különösen a kolostori élet kinöveseit, melyeket a legrikítóbb színekben rajzolt volt. Sőt 1520-ban Murner latinra fordította Luthernek művét 'Az egyház babyloni fogságáról', bár névtelenül, valamint reformatio-ellenes polemikája is kezdetben névtelen és igen kiméletes volt.* Daczára ennek, Murner nem követett el jellemtelenséget, midőn a reformatio elleneihez állt, mert erélyesen és évtizedeken keresztül sürgette ugyan az egyház javítását, de egyúttal mindig hangsúlyozta azt is, hogy erre 'egy' ember nem lehet hivatva, ezt csak a zsinat a pápával s a császárral egyetemben indíthatják meg.

Murner öt nagyobb munkát irt. A *Narrenbeschworung* (1506) az egyes társadalmi osztályok ellen van irányozva, melyeket, főkép a papságot, igen hevesen megtámad és

* *Ein christliche und briederliche ermanung zuo dem hoch gelerten doctor Martino luter*, 1520.

ostoroz.¹ Még élesebb és erősebb a *Schelmenzunft* (1512), mely majdnem kizárólag a papok ellen van intézve és erőlyesen sürgeti az egyház javítását.² *Die geistliche Badefahrt* (1514) nem épen sikerült allegoria: a fürdő, mint az ember megtérésének allegoriája; Krisztus a fürdős, tana a fürdő. Grotosz és izléstelen. Szintén allegoriai jellegű a *Geuchmatt* (1519), mely a nők istenítői és a buják ellen van intézve,³ de az allegorikus elbeszélés nincsen keresztülvive és befejezve. Végre legjobb, mert aránylag legegységesebb műve: *Von dem grossen lutherischen Narren* (1522),⁴ melyben a reformatio gyöngéit, önkényességét és erőszakosságait, éles szemmel kiemeli és hatásos szatirával rajzolja, de durva, sértő és ennek következtében sokszor izléstelen. Csakhogy Murner ebben korának gyermeke, mint ellenfele, Luther is. E főműveim kívül, melyeket gazdag nyelv és a kor mértéke szerint folyékony verselés is jellemez, még sokat írt versben és prózában a reformatio ellen és rimékben fordította le Vergilius Aeneidét (1515).

Murner igen termékeny író. Latin dolgozatai, melyeket számtalan vitái ügyében kibocsátott, nem bírnak önálló tudományos értékkel. A szerző ügyes prókátor, de theologiai szakismeretei hiányosak, alapnézetei fölszinesek. Rossz latinista, nem a tudomány színvonalán álló jogász. Még legérdemesebb műve az 'Institutiók' fordítása (1519), csakhogy ez szolgálaián hű. Német költeményei közül a

¹ Kiadta K. Goedeke (kitünő bevezetéssel), 1879.

² Photholitogr. kiadta W. Scherer 1881. — Latinul: Joannes Flittner, *Nebulo Nebulonum* 1663.

³ *Der gouch* a. m. kakuk, kölyök, bolond.

⁴ Ed. Heinr. Kurz 1848. és Scheible, *Kloster*, X. köt.

nem-támadók gyöngék és unalmasak; főereje a szatirában van. Mint szatirikus igen kiméletlen. Hevesen támadja meg és teszi nevetségessé az összes társadalmi osztályokat, a magáét is, sőt önmagát állítja oda mint a legnagyobb bolondot. Ez helyes önismeretre vall: buja és hiú ember volt, s kortársai jól ismerték, midőn ezen hibáit ostorozták. Mint költőnek kevés az eredetisége, bár Murner igen büszke volt önállóságára. Minden tekintetben Brant tanítványa, de felülmúlja mesterét élczen, alakító erőben, népiességben és mellőzi a Brant élvezhetetlen tudományosságát. Még műveinek kiállítása is ugyanaz, csak hogy a képek, ha nem veszi egyszerűen Brant művéből, sokkal értéktelenebbek. Különben más korabeli írókat (pl. a humanista Bebelt) is utánozott. Még legeredetibb egyik kisebb, más tekintetben nem jelentékeny költeménye: *Die Mühle von Schwindelshelm* (1545), melyben a malomra vonatkozó példaszókat (számos piszkosat is) magyarázza, mire aztán a molnár szamarát keresi, melyet végre mindenütt (kereskedőknél, a városi tanácsokban, a fejedelmeknél stb.) nagy méltóságokban, kiváló tisztelettől környezve talál; a domokosoknál perjel, a sarútlan barátoknál guardian.¹ . . . Murner a reformatióval való összefüggésénél fogva már a XVI. század embere, de világnézete és izlése szerint teljesen ez átmeneti korszak gyermeke. Ismeri az új szellemet, de makacsul elzárkozik előle.

4. Novellák és népkönyvek.²

E korszak a széppróza bölcsője. Az elbeszélő költészet helyébe az elbeszélő próza lép; ez a XIV. és XV. századnak

¹ Újra kiadta E. Martin, *Strassburger Studien II.*

² John Dunlop, *The History of Fiction*, Edinburg 1814. 3. köt.

egyik legjellemzőbb ténye. Számos körülmény okozta e korszakos változást. Egyike a legfontosabknak a nyelv átalakulása. A XIII. századi költészet nyelve elavult; a szójárások, melyek ez időben az irodalom eszközei, folytonos fejlődésben haladtak s mind jobban eltávoloztak Walther és Wolfram nyelvétől. Az olvasó közönség csakhamar észrevette, hogy a ‚Parzival‘ és a ‚Tristant‘ nem érti többé, pedig szerette a régi történeteket, szívesen hallott és olvasott Artus lovagjairól és a szent grál csodáiról. És ép most tette a könyvnyomtatás az olvasást divattá, mondhatni betegséggé. Soha nem jutott még a közönség oly könnyen, oly olcsón olvasmányhoz. A nép valóságos lázzal ostromolta a könyvkereskedők vándorboltjait, kik nem teremthettek elég eledelt a sokaság felköltött éhségének csillapítására. Kezdetben kísérletet tettek a régi híres époszok lenyomatásával: így jelent meg 1477-ben Wolfram ‚Parzivalja‘, a német könyvnyomtatás egyik első nagyobb világi terméke. De a nép nem értette többé a nyelvet, talán hosszúnak, vontatottnak, mindenesetre drágának is találta; — kellett neki a maga nyelvén írt, nem leírásokban s elmélkedésekben, hanem regényes, érdekfeszítő kalandokban gazdag, könnyen megemészthető, olcsó olvasmány. A könyvnyomtatók s kereskedők megértették a kor szellemét és készítettek azokból a tekintélyes, régi

Németül: *Geschichte der Prosadichtungen* von Felix Liebrecht, 1851. (kitünő jegyzetekkel). — M. Ch. Nisard, *Hist. des livres populaires de la littérature du colportage*, 1864 2. köt. — Felix Bobertag, *Gesch. des Romans und der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland*, 1877 óta (hat kötetre tervezve). — W. Scherer, *Die Anfänge des deutsch. Prosaromans* 1877. — Heinrich Gusztáv. *A német regény zsenjei*, Fővárosi Lapok 1877, 244, 245 246. sz. (Bobertag I. kötetének ismertetése.)

codexekből egyszerüen irott, a köznép embere által is megérthető s élvezhető, rövid és olcsó prózai kivonatokat — prózaiakat, mert a vers művészete feledésbe ment s az alak szépsége iránti érzék kihalt. Így keletkeztek az úgynevezett *népkönyvek*, és ezek a későbbi regényeknek első zsengei. Az első ily termék volt a *Wigalois*, Wirnt von Grafenberg epikai művéből, melyet egy névtelen szerző már 1472-ben készített, de mely csak 1493-ban jelent meg Augsburgban.

De a népkönyveknek csak egy kis része származik középkori német epikai művekből, közvetve tehát ezek is francia forrásokra mennek vissza; a legtöbbben közvetlenül francia elbeszélések fordításai. Franciaországban az irodalomnak ugyanezen fordulata valamivel előbb állt be, általában hasonló okokból, s a német szerzők természetesen igen kényelmesnek találták a francia termékek egyszerű átültetését, melylyel sokszor a legfurcsább félreértések s főkép a tulajdonneveknek leggroteszkebb elferdítései jártak. A széppróza eredeti hazája különben Olaszország, kora a XIV. század, classikus mestere Boccaccio. Innen Francia- és Spanyolországba jut a novella és regény, hol a XV. és XVI. században rendkívüli tömegekben foglalja el az irodalmat, — de e termékek csakis tárgyi és művelődéstörténeti szempontból értékesek, költői becsök csekély. A világirodalomnak első classikus regénye a *Don Quijote* (1604), az előző regényeknek páratlan parodiája. A német regény teljes önállótlanysággal kezdi pályáját s több századon át csak kivételesen hoz létre igazán eredeti műveket. Már e korszak is fölismerte e tényt és *románoknak* kezdte nevezni a szépprózai elbeszéléseket. Csakugyan 'román', azaz francia és olasz eredetű volt ez irodalom java része. Termékei gazdagok voltak érdekfeszítő, a képzeletet fog-

lalkoztató, idegenszerű s kalandos elemekben, bővelkedtek túlvilági hatalmakban, emberfölötti erőkben, hihetetlen és (mai észjárással beszélve) lehetetlen dolgokban. Idővel azután nem többé az eredethez, hanem ezen tulajdonságokhoz fűződtek a ,román' és ,romantikus' elnevezések. De volt ez irodalomnak még egy harmadik jellemző vonása: a szerzők e műveikkel mulattatni akarták a közönséget. A regény, már ez első csiráiban is, az olvasók kellemes mulattatásánál magasabb célzt nem ismer; művészi szempontok, a tanítás iránya, ismeretek közlése nem gyakorolnak befolyást. Innen e népkönyvek alaki gyarlósága: nyelvök durva, stíljök fejletlen, szerkezetök kezdetleges. Idegen eredet, regényes tartalom, szórakoztatás s mulattatás, — ime a német, ,román' alakító elemei. A mulattatás czélja megváltoztatta idővel az elbeszélés módját, részben anyagát is. Nemsokára hosszadalmasoknak találták még a kis terjedelmű népkönyveket is; rövidebb, számosabb történetet kívántak, lehetőleg minél élesebb, csattanósabb, sőt sikamlósabb pointekkel. Így keletkeztek elsőben latin, utóbb német nyelven azok a gyűjteményes művek, melyeknek tartalmát számos apró, néha egy kerettel lazán összefűzött, többnyire minden kapcsolat nélkül egymás mellé helyezett történet teszi. A durva ízlésű és erkölcsi tekintetben is igen hanyatlott kor előszeretettel olvasta a sikamlós és érzéki tárgyú históriákat (Schwänke, facetiæ), milyeneket különösen a kóbor és erkölcsi dolgokban féktelenül fölvilágosodott humanisták produkáltak.* Mert a tudósok

* A frivol elem fölülkerekedése összefügg ez új irodalom egyik főjellegevel, hogy t. i. elolvasásra és nem fölolvasásra volt szánva. Olvasott könyvben sok lehetséges, a mi fölolvasottban lehetetlen; sőt prózában is sok mindenféle van megengedve, a mi versben

is osztottak a közönség olvasási dühében s ők is szerették a mulattató történeteket. Hisz egy Petrarca, egy Leonardo Aretino, egy Aeneas Sylvius nem tartották méltóságukkal összeférhetetlennek, hogy Boccaccióból egyes novellákat latinra fordítsanak vagy az olasz és francia beszédek mintájára önálló mulattató históriákat írjanak.

Németországban sem idegenkednek a kiváltságos és tanult rendek ez irodalomtól, sőt ép a társadalom legfelsőbb köreiből találjuk a novella-költészet leglelkesebb pártfogóit és ápolóit. Lotharingiai Erzsébet, a nassau-saarbrückeni gróf neje, fordította le a *Loher und Maller* (1483) és *Hug Schapler* (1500) cz. elbeszéléseket; Skót Eleonóra, Zsigmond osztrák herceg neje, dolgozta át a *Pontus und Sidonia* szerelmes történetét (1483); Osztrák Mechtild, Gyöztés Frigyes nővére, előbb würtembergi Lajosnak, 1450 óta VI. Albrecht osztrák főhercegnek neje * pedig ösztönözte és segítette a fordítókat, kik munkáikat az ő biztatására írták és aztán neki ajánlották. E fordítók közül kevesen ismeretesek, de jellemző, hogy a kikeről tudunk, mind tudósok. ALBRECHT VON EYBE, ki 1420. született, Paduában tanult, bambergi kanonok volt s 1475. mint würzburgi archidiakonus halt meg, Plautusnak első német fordítója, 1511-ben adta ki *Spiegel der Sitten* cz. művét, mely latin

nem tetszik helyesnek. Ezzel összefügg még az is, hogy a magasabb igényű epikától mellőzött alsóbb néposztály nagyobb szerepet visz e történetekben, melyek mindenre kiterjednek és semmit sem tekintenek illetlennek vagy éppen megtiltottnak.

* Ph. Strauch, *Pfalzgräfin Mechtild in ihren literarischen Beziehungen*, 1883. A nagy műveltségű hercegné a humanizmusnak is lelkes híve volt; férje VI. Albrecht alapította 1454-ben a freiburgi, fia (első házasságából), Szakállas Eberhard, 1477-ben a tübingi egyetemet, mind a ketten az ő ösztönzésére.

s olasz írókból vett idézetekből s érdekes történetekből áll. Még fontosabb író NICLAS VON WYLE,¹ ki előbb tanító és festő volt Zürichben, később több udvarnál hivataloskodott s végül mint Ulrik württembergi herczeg kancellárja halt meg 1479. Wyle egész irodalmat nyújtott kortársainak: lefordította az „Arany szamarat“, Lucian híres elbeszélését; barátjának Aeneas Sylviusnak európai kedveltséget nyert szép novelláját Euryalus és Lucretia szerelméről és elegáns értekezését a classikus tanulmányok hasznáról, végre Poggio facetiáiból egyes darabokat. A teljes „Decameronét“ (1490, ed. A. v. Keller 1860), egyúttal Boccaccio könyvét „A híres nőkről“ németre fordította STEINHÖWEL HENRIK ulmi orvos, ki 1412. született, Paduában tanult s 1482. meghalt. Aesopus meséit,² Poggio merész és sikamlós elbeszéléseit, Tyrusi Apollonius régényes történetét és sok egyebet is ültetett át németre. De, ismétlem, a legtöbb fordítónak nem ismerjük nevét, sok munkának nem tudjuk még eredetijét. Csak annyi bizonyos, hogy a produktió a széppróza terén, a mint egyszer megindult, mind magasabb hullámokat vert, mind szélesb körökben hódított közönséget s idővel egész Európát bejárta mulatságos anyagért, hogy az olvasóknak felköltött érdeklődését és olvasási mániáját kielégítse.

A *Népkönyvek*,³ melyeknek virágzása különben a XVI. századra esik, eredetük szerint két csoportra oszlanak. Régibbek és nagyobb számúak az idegen, túlnyomóan

¹ Fordításait kiadta Ad. v. Keller, 1861.

² T. i. Romulus meséit, Aesopus mondai életrajzával, melyet Maximus Planudes Európába hozott s Rimicius latinra fordított. Steinhoewel Aesopusa utóbb Spanyol-, Francia-, Olaszországban s Németalföldön is elterjedt. Kiadta H. Oesterley, 1873.

³ Kiadta K. Simrock, 1845 óta, 13 köt. — Jos. Görres, *Die teutschen Volksbücher*, 1807 (48 népkönyvről).

francia munkákon alapulók, kevesebben vannak s ifjabbak a német eredetiek. Ez utóbbiak természetesen az érdekesebbek és fontosabbak, de az első csoport termékei számos értékes anyaggal gazdagították az irodalmat és rendkívüli népszerűsége jutottak.

A legrégebb francia eredetű népkönyv a már (114. l.) említett XIII. századi alnémet *Lancelot*-töredék, mely tárgyánál fogva az Artus-monda köréhez tartozik. Ugyane monda-körből merítik meséjüket a szintén már említett *Wigalois* (1472, nyomt. 1493), melynek hőse igen népszerű alak volt, és *Tristan* (Augsburg 1493), mely Eilhart töredékesen reánk maradt eposzából készült és ez eposz megértésére fontos forrás.¹ E két népkönyv még eredetinek tekinthető, mert közvetlenül német forrásokból származik. Sok anyagot szolgáltatott a Károly-monda, mely voltaképp csak most lesz Németországban népszerűvé. A XVI. századból három népkönyv tartozik e monda köréhez: *Florio und Biancefiora* (Metz 1499), mely azonban nem Fleck Konrád régi német eposzán, hanem Boccacciónak 'Filocopo' (A ki a szerelem kinjait szereti) cz. regényén alapszik;² — *Loher und Maller* (1437, nyomt. 1513), melyet Frigyes lotharingiai herceg neje 1405-ben fordított latinból francziára s utóbb leánya Nassaui Erzsébet francziából németre. A történet hőse, Loher, Nagy Károly természetes fia, kit atyja számkivet, mire hű barátjával, Mallerrel,

¹ Kiadta Fr. Pfaff 1881. A *Germania* XVII., 416 Bartsch Károlytól kiadott Tristan-töredék valószínűen közvetlenül francziából van fordítva.

² Ennek forrása egy XIII. századi francia költemény: *Floire et Blancheflor* (Rózsa és Liliom), kiadta Edélestand du Méril, 1856. V. ö. Heinrich G., *Boccaccio*, 1881.

számos kalandon megy keresztül;¹ — és *Herpin* (XV-dik száz. kézirat, nyomt. Strassburg 1514), melynek szintén baráti hűség a főmotivuma. *Herpin* bourgesi herceget Nagy Károly számkivetésbe küldi. De nem ő a cselekvény igazi hőse, hanem fia Löw, ki egy fölakasztott lovag szellemét megmenti és ennek segítségével iszonyú véres tetteket végez. Eredetije eddig ismeretlen.

A nagyratörő polgári elem hőse *Hug Schapler* (Strassburg 1500), kinek történetét szintén Nassai Erzsébet dolgozta át egy XIV. századi francia költeményből,² mely majdnem ismeretlen maradt, míg a német népkönyv igen nagy népszerűsége jutott. A regényes elbeszélés főalakja (kiben a történeti Capet Hugo lappang) egy mészáros leányának fia, ki vitéz tettekkel Jámbor Lajos király utódjává küzdi föl magát. Szintén sokra viszi tíz természetes fia is. Egy másik fejedelmi hölgy, Skót Eleonóra, ültette át *Pontus és Sidonia* (Augsburg 1483) szerelmes történetét,³ mely közvetlenül egy XV. századi francia regényből (Lyon 1480) származik, de már XII. és XIV. századi ó-francia s ó-angol földolgozásokban is megvan. A történet némileg a ‚Hug Schapler‘ párja, a mennyiben a szegény származású Pontus rengeteg és bonyolódott kalandok után elnyeri az angol király leányának kezét, ‚mivel mindnyájan Ádám és Évától származunk‘.

Ösrégi, részben mythikus mondát tartalmaz *Die schöne Melusine* (Augsburg 1474), melyet a berni Thüning von Ringoltingen 1456. fordított francziából (Genf 1478 a legrégebb évszámú kiadás).⁴ Lusignan grófja megszereti Melusina

¹ Mai nyelven kiadták Schlegel Frigyes 1805, és Simrock K. 1868.

² *Anciens Poëtes de la France*, Paris 1864.

³ Egy másik korabeli fordításnak kézirata Heidelbergában van.

⁴ Ennek forrása egy latin költemény, melyet Jehan d'Arras

sellőt, ki minden szombaton eredeti alakját (alsó teste hal) visszanyeri. Midőn férje egy ízben meglesi, a vízi tündér visszatér övéihez. A népkönyvben az anya történetét még fiainak tarka kalandokban gazdag története követi, s kétségtelen, hogy a XV. és XVI. század e rendkívül elterjedt és népszerű történetben nem a Schwind Mór gyönyörű rajzaiban új életre ébredt szép népmesét kedvelte, melyet mi legtöbbször becsülünk, hanem a szövevényes kalandok tömegét. Az elbeszélés alapját valószínűen egy mythosz teszi, melynek hőse a kigyós szűz, kit már Herodot (IV., 8) és Siciliai Diodor (II., 44) is ösmernek. A „fehér nő”, ki oly sok családban mint ős anya szerepel és mindig megjelen, ha házát vész fenyegeti, szintén Meluzinára megy vissza.

Cseh forrásból származik *Eginhard von Böhmen* (XIV. század végén), szláv mondák töredékei Wenceslaus Hagecius (Hagek) krónikájából. Eginhard megszőkteti a kolostorból Ottó császár leányát, Adelheidot, de hosszas kalandok után ismét kibekül a császárral. Óriások, varázslások, csodák nagy szerepet játszanak e zavaros történetben. Még távolabb hazából került a németekhez *Apollonius von Tyrus* (Augsburg 1471), melyet Steinböwel Henrik a III. századi elveszett görög eredeti után készült latin fordításból* dolgozott át. Tarka kalandokban gazdag elbeszélés. Antiochus, Syria királya, szerelmi viszonyt folytat saját leányával, kinek kéréit e bűnös viszonyra vonatkozó rejtvényekkel elveszíti vagy visszariasztja. Apollonius föloldja e rejtvényeket, mire Antiochus az ifjunak élete ellen tör, de a tyrusi

1387. Berry János herceg megbizásából írt. A történet még régibb francia és angol földolgozásokból is ismeretes. Ez utóbbiakban a cselekvény színhelye Wales.

* Ez csak 1595. jelent meg először; kiadták Alex. Riese 1871 és Mich. Ring, Pozsony 1887. Magyarúl Kolozsvár 1591.

király megmenekül. Utóbb hajótörést szenved s Pentapolisba kerül, hol Archistratos király leányát, Lucinát, nőül veszi. Ezalatt a villám agyonsújtja Antiochust és leányát, és Apollonius lesz Syria királya. Hazamenet neje a tengeren leányt szül, Tarsiát, maga azonban látszólag meghal. A habok a tengerbe bocsátott királynőt Ephesusba viszik, hol fölébred és Diana templomában papnő lesz. Leányát Tarsusban hagyja a király, hol nevelő anyja meggyilkoltatja, de tengeri rablók megmentik Tarsiát a bérelt gyilkosok kezéből és Mitylenében egy bordélyba adják el, hol azonban szűz marad. Apollonius, kit nejenek s leányának elveszte búskomorra tett, végre újra ráakad szeretteire és egyesül velök. Rejtvények nagy szerepet játszanak e nagyon kedvelt s számtalanszor földolgozott történetben.¹

Szintén rendkívül népszerű történet a *Fortunatus* (1440 irva, először Augsburg 1480), mely homályos, semmi esetre spanyol vagy angol, még legvalószínűbben szintén görög eredetű.² *Fortunatus* és két fia Ampedo és Andalosia kiapadhatatlan pénzes erszénynyel és egy minden akaratukat rögtön teljesítő varázs-süveggel bírnak. E csodatárgyak a legbonyolódottabb kalandokba keverik őket — bebarangolják az egész világot — s végül vesztöket okozzák. A népkönyv legkésőbbben a XV. század közepén keletkezett, mert Konstantinápolyban görög császár székel, Havasalföldön

¹ A latin szöveg a VI. századból származik. Latin hexameterekben földolgozta Viterboi Gottfried (1185 körül), egy angolszász költői földolgozás származik a XI., egy ó-francia a XII., a bécsi Heinrich von Neustadt terjedelmes német költeménye a XIII. századból. Megvan a „Gesta Romanorumban” is és Shakespeare drámáivá („Pericles”) dolgozta föl. — Edwin Rohde, *Der griech. Roman* 1876, 408. — Herm. Hagen, *Der Roman von König Ap. v. Tyrus*, 1878.

² Jul. Zacher, *Fisch u. Gruber*, s. v., a német eredetet vitatja.

pedig Drakul vajda uralkodik. Az elbeszélés kétségtelenül két történetből alakult, mert az erszény és a süveg nem tartozhattak eredetileg együvé; Fortunatus nem is tud ez utóbbival mit csinálni, más oldalról pedig a süveg ellehet az erszény nélkül. Utóbb még más (keleti) elemekkel is kibővítették e históriát, melyet a különböző földolgozók geographiai tudományuk értékesítésére is fölhasználtak. Nagyon sokszor földolgozott tárgy.¹

Boccaccio novelláiból a *Griseldis*² történetét már 1471. fordította németre Steinhöwel, még pedig Petrarca latin átdolgozásából, és *Guiscard és Sigismunda*³ históriáját Niclas von Wyle (Esslingen 1478), Leonardo Aretino latin szövegéből. De nemcsak novellák tették a népkönyvek tartalmát. Népkönyv lett *Sir John Maundeville utazása* is, melyet a XV. században hárman is lefordítottak németre. Legnépszerűbb lett az utolsó fordítónak, Otto von Diemeringen metzi kanonoknak műve (1480 körül). A kalandos útleírás kedvelt olvasmány volt a felfedezések korában.⁴ Maundeville tényleg megtette a leírt utat. Az 1300 körül St. Albansban született angol orvos 1327. lett az egyiptomi szultán udvari orvosa; utóbb ugyan ily állást foglalt el a chatai nagykhánánál s vagy 34 évet töltött, többnyire utazva, Ázsiában s Afrikában, honnan hazatérve 1372-ben halt meg Lüttich-

¹ Magyarúl: Kolozsvár, XVI. század végén versben, Lőcse 1651 prózában. — *Gesta Romanorum* 120. cap. — Drámákban: Hans Sachs 1553, az angol Dekker Tamás 1600 (ném. ford. Valentin Schmidt 1819), Tieck Lajos 1816. — Regényes eposzszá kezdte földolgozni Uhland Lajos, de műve töredék maradt.

² Magyarúl Istvánfi Páltól, Debreczen 1574.

³ Magyarúl Enyedi Györgytől, Debreczen 1577.

⁴ Marco Polo (+ 1324) útleírása is megjelent ez időben németül, Nürnberg 1477. Legjobban ford. németre A. Bűrck, 1845.

ben. Egyiptomra, Syriára s az Euphrates vidékére vonatkozólag megbízható; de művének többi fejezetei telve mesékkel, melyekkel úgy látszik sokat olvasott könyvét a közönségnek kedvesebbé kívánta tenni.

Vége népkönyv lett a *Trójai háború* (Augsburg 1474) is, melyet Guido de Columna¹ alapján már 1392. dolgozott át németül a nördlingeni Mayr János, és *Nagy Sándor története* (Augsburg 1472), melyet Hartlieb János udvari orvos (+ 1471 után) 1444. mesélt el német prózában III. Albrecht bajor herceg számára.² De persze, mind a két mű szerzője azt hiszi, hogy hiteles történetet adnak elő.

E gazdag idegen irodalom mellett nagyon jelentéktelen a XV. századi eredeti produkció. A régi német költeményekből kivonatolt ‚Wigalois‘, ‚Ernö herceg‘ és ‚Tristan‘ már említve voltak. Szintén ily eredetű *Wilhelm von Oesterreich* (Augsburg 1481), mely Johann v. Würzburg költeményén alapszik, de nem lett népszerűvé. Annál nagyobb tetszésben részesült ez irodalomnak legjellemzőbb terméke: *Eulenspiegel*,³ mely számtalan kiadásban s átdolgozásban van meg. Első ismeretes kiadása Strassburg 1515, de már 1483-ban iratott. Till Eulenspiegel valószínűen történeti egyéniség, a ki a XIV. században Mölln vidékén Slezvig-

¹ Ez messinai bíró volt s 1287-ben írta művét. Róla Rob. Barth, 1877.

² Eredetije a *Liber Alexandri magni de preliis* (első évszamos kiadása Augsburg 1486). Hartlieb igen termékeny fordító volt, l. *Goedeke* I², p. 359 és Oefele, *ADB.* X, 670.

³ Kiadta J. M. Lappenberg, 1854 (az 1519-ki szöveg után, mely akkor a legrégebnek tartatott), ki a könyvet Murner Tamásnak tulajdonítja. Ma tudjuk, hogy Murnernek e népkönyvhöz semmi köze. V. ö. Prud. van Duyse, *Étude litteraire sur Tiel I. l'Espiegle*, Gent 1858.

Holsteinban élt. Neve már a XIV. század első felében ismételve szerepel oklevelekben. Bolyongó kópé volt, ki embertársait megréfálja és csinyeiből megél; egy alnémet krónika följegyzése szerint 1350-ben halt meg Möllnben, hol sirkövét még ma is mutatják. E sírkő talán későbbi korú, a fölírat bizonyosan ifjabb keltű, de a sír valószínűen a népszerű hősnek nyugvó helye. Eulenspiegel, a paraszt fiú, a pórnépet képviseli a városi polgársággal szemben, s csak azok a történetek eredetiek,¹ melyek ezt az irányt szolgálják; a többiek, melyek nagyrészt idegen forrásból származnak, későbbi toldalék, midőn a sokat olvasott könyvet újabb történetekkel nagyobb értékűvé törekedtek tenni. Első földolgozása valószínűen alnémet volt, de korán megjelent felnémet nyelven is s csakhamar világtypussá lett, melyet egész Európa ismer.² A XV. századi farsangi játékokban a paraszt a komikus alak, ki a városi népnek gúny tárgyául szolgál; Eulenspiegel tréfáiban a paraszt eszesebb, ravaszabb, mint a polgár, kit megréfál, kigúnyol, megkárosít. Beáll kézműveseknél s bolonddá tartja őket, mert szószerint veszi rendeléseiket, a mi mindig hóbortot vagy kárt eredményez. De fejedelmekkel s nemesekkel is kiköt; főfegyvere a ravaszság, de a durvaság is; együgyűnek tetteti magát, hogy büntetlenül bosszanthassa s megkárosíthassa az embereket. Eulenspiegel az elnyomott s lenézett pór nép képviselője a kiváltságos rendekkel szemben. A parasztok elkeseredése és bosszúsága alkotta meg

¹ Ezek az 1—10., 18—21., 39—62., 74. és 90—96. számúak.

² A francziáknál *espiggle* és *espiglerie* külön fogalmat jelentenek. A XVI. századból ismeretesek: 17 felnémet prózai s egy verses, egy alsó-rajnai szójárásban írt, 4 holland, 7 franczia, egy-egy angol, dán s lengyel, és 3 latin átdolgozás. Később a szövegek száma még tetemesen szaporodik.

s ruházta föl az egyetlen fegyverekkel, melyek rendelkezésükre voltak: ravaszsággal, illetlenséggel, durvasággal. Érdekes művelődéstörténeti, de nem épen örvendetes költői alkotás.

Rokon alak a *Salamon és Markolf* (latinul 1482, németül Nürnberg 1487, magyarul 1577) hőse. Markolf paraszt, ki még durvább és piszkosabb, mint Eulenspiegel.* Disputák, főképp rejtvényes versenyek a bölcs király s az együgyü, de ravasz, józanságával folyton diadalmaskodó paraszt közt már a IX., sőt, Markolf megnevezése nélkül, már az V. század óta ismeretesek. A monda eredete ismeretlen, de valószínű, hogy a bibliára megy vissza, melynek elbeszélését Sába királynéjáról a népies hagyomány önállóan fejtette tovább. A könyv két részből áll; az egyiket összefüggéstelen disputák teszik, a másik egy kis burleszk novellaforma, mely elég egységes. Végül Salamon föl akarja akasztatni arcátlan ellenfelét, de megengedi, hogy Markolf maga választsza a fát, melyen függni kíván. Természetes, hogy a ravasz paraszt sehol a világon nem talál e célra alkalmasat. Markolf is igen népszerű alakká vált egész Európában s története megvan francia, angol, dán, magyar s egyéb útdolgozásokban. A XVI. században Hans Clawert (1587) és Claus Narr (1572) méltó társai Eulenspiegelnek és Markolfnak.

Végre a gyűjteményes munkák, melyek legendákat s példákat, meséket és történeteket, élczes feleleteket s okos mondásokat tarka egyvelegben, de mindent az olvasók könnyű mulattatására, tartalmazznak. Ezeknek virágzása is a XVI. századba esik. Az első a 'Hét mester története',

* Kiadta Fel. Bobertag, *Narrenbuch* 1884. A magyar kiadásról: Ipolyi Arn., *Új Magy. Múzeum* 1855. I.

melynek német próza-fordítása 1470 körül jelent meg. Gyorsan követte a *Gesta Romanorum* (Der Römer tat, Augsburg 1489), a középkornak e kifogyhatatlan forrása, mely a XIV. század közepén Angliában keletkezett és páratlan népszerűsége jutott egész Európában.¹ Amaz keretes munka, ez egyszerű gyűjtemény. Ilyen a *Bidpai* meséinek gyűjteménye is, melyet PFORE ANTAL lelkész latinból vagy olaszból dolgozott át (Ulm 1483) s Eberhart württembergi grófnak ajánlott.² Kelet gazdag mese-irodalma e könyvben lép be közvetlenül a német irodalomba s nyomban a legnagyobb népszerűsége jut. E német átdolgozásból fordították le a sokat olvasott művet spanyolra s más európai nyelvekre. Német eredeti gyűjteményes munkák csak a következő században keletkeznek.

A beszély és novella idővel háttérbe szorít (a drámain kívül) minden egyéb költői alakot s idegen talajban is gyökeret ver. *Der Ritter vom Turn* (1493) pl. egy XV. századi, 'Winsbeke': egy nemes származású férfiú életbölcsestre tanítja leányait, de nem elmélkedve vagy fejtegetve, hanem elbeszélésekben s novellákban. Ez elbeszélések részben igen durvák, sőt piszkosak, de a könyv azért Francia- s Németországban sokáig igen kedvelt olvasmány volt. Forrása egy XV. századi francia murka,³ a német átdolgozó MARQUARD VOM STEIN császári tanácsos és ágostai kanonok,

¹ A lat. eredetit legjobban kiadta Herm. Oesterley, 1872, a XV. sz. két német fordítást (melyek 23 kéziratban vannak meg) Ad. v. Keller 1841. Újra németre ford. I. G. Th. Grässe 1842, magyarra Haller János, *Hármas Istória* 1695.

² *Das Buch der Beispiele der alten Weisen* címmel, újra kiadta L. W. Holland, 1860. Huszonkét kiadása ismeretes.

³ *Livre du Chevalier de la Tour Landry pour l'enseignement de ses filles* ed. M. A. de Montaignon, 1854.

ki 1559-ben halt meg. A történetírók is ily novellákkal tarkázzák elbeszéléseiket, mely főkép a XV. század óta gazdag csinosan kikerekített legendákban, mondákban, költött históriákban. Hasonlókép fölkarolják a novellát a prédikátorok is (mire elvéve már régebben is van példa), kik inkább az életből és az irodalomból vett történetekkel törekszenek hallgatóságukra hatni, mint elméleti fejtegetésekkel és száraz moralizálással. Szórakoztatás, mulattatás, a közönség képzeletére hatni, az olvasók és hallgatók érdeklődését felkölteni és figyelmét lekötni: ez minden író és szónok főczélja, és eszközeiket e cél elérésére a kornak tarka szépirodalmából veszik.*

5. Mystika és történetírás.

E korszakban jön létre a német philosophiai próza is, melynek megalapítói a mystikusok. A mystika, melynek virágzása a XIV. és XV. századba esik, egy oldalról a középkori scholastikából fejlődött, más oldalról az egyházi élet javítását célzó különböző törekvésekben és felekezetekben gyökerezik, melyeket az uralkodó egyház mind eretnekségnek tekintett és üldözött.

A scholastikának, azaz a középkori tudományosságnak főképviselei a XIII. században a domonkos-rendi szerzetesek, legbefolyásosabb s legnagyobb emberök Németországban ALBERTUS MAGNUS, egy sváb nemes család sarja, ki 1260—62 regensburgi püspök volt és 1280-ban Köln-

* E korabeli szépirodalmat, a mennyire tudomására jutott, felsorolja JAKOB PÜTERICH VON REICHERTSHAUSEN bajor lovag (1400—09) Mechtild osztrák főhercegnő számára írt *Lhrenbriefjában* (kíadva *Zeitschrift* VI. 31), mely e szempontból fontos irodalomtörténeti forrás.

ben meghalt.* Albert nagy és sokoldalú tudós volt, ki nagy hatású tevékenységet fejtett ki. Aristotelest, kit az egyház kezdetben erélyesen visszautasított, ő vezette be a középkori tudomány körébe, de persze oly alakban, mely az egyházi tanokkal összeegyeztethető volt. Főkép Aristoteles munkái alapján lett Albert a természeti tudományok megindítója a középkori nyugaton, egyuttal theologiai könyveivel a XIV. és XV. századnak egyik legtekintélyesebb tanítója. A német mystikusok, Eckhart mester is, közvetlenül az ő tanítványai. Hisz már Albert tanította, hogy a léleknek egészen vissza kell vonulnia minden földi dologtól és teljesen önmagába szállnia, hogy istennel, egy szellemmé egyesülhessen; hogy az isteni kegyelem útján azzá kell válnia, a mi isten maga természetből; hogy teljesen istenné kell lennie. Ezek a mystika fő tanai; Eckhart mester főkép e tanoknak telektani és metaphysikai fejtegetésén és magyarázatán fáradozik és hívei is voltakép csak ez eszmék körében mozognak.

A mystika másik gyökere az egyházjavító mozgalmak, melyek ép a középkor fénykorában, a XII. században veszik kezdetüket, midőn, ellentétben az uralkodó egyházzal, az egész keresztyénség újjáalakítására, az isteni tisztelet és a közerkölsök javítására irányzott törekvések megindulnak. Ez egyházi reform-törekvések mindenütt kapcsolatosak állam-politikai reform-mozgalmakkal, mert a laikusok fölszabadulása a papok aristokrátiája alól könnyen testvéresül a nép önfelszabadításával a politikai aristokrátiájármá alól. Ez egyházi reform-mozgalmak rendszerint az egyház eredeti állapotából indulnak ki, mely a hívők egyenjogúságát tanítja.

* Róla Pouchet (Paris 1853), Sighart (Regensburg 1857), D'Assilly (Paris 1870).

A szegények és gazdagok, gyöngék és hatalmasok ez egyenjogúsága okozza első sorban, hogy minden reformatio átcsap revolúcióba s többé-kevésbé hatalmas állampolitikai mozgalmakat létesít. Így már Arnoldus de Brescia sem elégedett meg azzal, hogy az egyháznak uralkodó tana és alkotmánya ellen szónokoljon, hanem egyuttal fegyveres kézzel támadta meg a pápák világi hatalmát, és Savonarola Jeromos is megdöntötte Firenze aristokratikus kormányát, hogy helyébe a népnek theokratikus kormányát tegye. Németországban a pórlázadások, Németalföldön a spanyol szabadságháború, Angliában a köztársaság követték az egyházi reformot.

Németországba Olasz- és Franciaországból került az eretnekség, és pedig már a XII. s XIII. században, de csak a Rajna mentén, főképen Kölnben és Strassburgban vert gyökeret. Az egész országot csak a XIV. században hódítja meg, midőn a polgári közszellem fölébred a városokban, a czéhek részt kezdenek venni a közügyek elintézésében, a fejedelmi s nemesi előjogok mind több tért veszítenek a harmadik renddel szemben. E politikai természetű körülményeken kívül nagyon fejlesztette e reformtörekvéseket a nemzeti költészet, mely már a XIII. századi lyrikusoknál pápa- és egyházellenes volt, és általában a nemzeti nyelven az egész nemzethez szóló reform-irodalom, melyet hiába tiltottak el és czáfoltak meg latin nyelven: az eretnekeknek német dalait és német iratait mindenütt énekelte és olvasta a nép, melyben e korszak számtalan csapásai: terméketlen évek és éhségek, áradások és dögvészek (az iszonyú fekete halál 1348*), felköltöttek a bölcséleti és moralizáló szellemet. Midőn a XIV. században a pápaság Bajor Lajosnak német királylyá választását megsemmisí-

* R. Hoeniger, *Der schwarze Tod in Deutschland* 1882.

teni igyekezett, az egész nemzetben újult erővel ébredt föl az egyházellenes irány s még a ferenczrendiek is a legnagyobb elszántsággal és szenvedélyességgel a király pártjára álltak XXII. János pápával szemben.¹

A polgári elem hatalmas emelkedésében nyilatkozó új politikai irányhoz járult tehát a pápák és császárok harczának megújulása, a papság erkölcstelen élete, melyet óp papok támadtak meg leghevesebben, a természeti csapások, melyeket a nép Isten bosszuló haragjának tulajdonított. Mind e körülmények okozták, hogy a XII. és XIII. században csak szórványosan s mélyebb hatás nélkül föltünetező eretnokségek a XIV. században az egész nemzetre kiható és az egész nemzetet magával ragadó hatalmas reform-mozgalommá fejlődtek.

A legrégibb eretnokség, a katharizmus tana, nem vert gyökeret a német népben, melynek egészséges esze és szive nem vette be e sajátságos világnézetét. Egészen máskép hatottak a valdéziek tanai, melyek Lombardiából s Burgundból jutottak Németországba, hol rendkívül népszerűek lettek és egészen a reformatióig, ha különböző nevek alatt s részben lényeges módosításokkal is, valóságos nemzeti eretnokséggé fejlődtek. És ezen nem csodálkozhatni; hisz a valdéziek az apostoli korszak megújításán fáradoztak és az első keresztyén hívők tiszta, jámbor életét törekedtek élni. Csak a domonkosrendi papok hibetetlen elvakulásából érthető meg az az üldözés, mely e mély vallásosságú és feddhetetlen életű jó embereket érte és erővel a máglyára vitte;² de számukat nem kevesbitette. A XIV. század eret-

¹ Riezler, *Die literar. Widersacher der Päpste* 1874, és C. Müller, *Der Kampf Ludwigs des Baiern mit der röm. Curie* 1879, 2 köt.

² Már 1212-ben, midőn a valdéziek első községe alakul Strass-

nekjei, Wicliffe és Husz követőit sem véve ki, majdnem mind voltaképp valdéziek.

Majdnem mind, de mégsem mind. A mystikusok közül többen önálló irányban fejlesztették a Dél-Franciaországból jött tanokat, mi által az általános eretnekségnek sajátos alfajai támadtak, melyek szintén számos hívőt hódítottak. A legrégebb ezek közt az a phantastikus fölfogás, mely a személyes istent mellözve, a világnak s az istennek egységéről álmodott s a keresztyénséggel csak úgy tudott kiegyezkedni, hogy allegorikai jelentőséget tulajdonított a bibliai tanoknak s az evangéliomi történeteknek. E régi pantheismus, melynek hivei a 'szabad szellemek', nagy tekintélyre jutott a XIV. században, midőn egy domonkos-rendi szerzetes, Eckhart mester, ki a német nyelvnek szövetségét a philosophiáival megalapította, e sajátos tant csábító alakban és következtetéseitől vissza nem riadó merészséggel valóságos rendszerre fejlesztette. Elmélkedésének fő tárgyai a lélek és az isten lényege, és egyesülésöknek metaphysikai lehetősége. De azért írt e nagy gondolkodó gyermekien egyszerű imádságokat is. Főképp a beginok és begardok* szegődtek Eckhart lelkes hiveiül.

burgban, nyolczvan férfi és nő szenved vértanúi halált a máglyán. Az indokolt ítélet, mely a bírakat és az elítélteket egyaránt jellemzi, olvasható Wackernagelnél, *Kleine Schriften* II, 158.

¹ *Beginok* férfiak egyesületei voltak, melyek főképp a XIII. században Dél-Franciaországban s Olaszországban igen elterjedtek; idővel eretnek tanokat vettek föl s igen üldöztettek; a XIV. században megszűntek: nagyrészt a ferencz- és domonkos-rendbe olvadtak. *Begardok* az ily nőegyesületek, melyek a XI. század óta, elsöben Németalföldön, létrejöttek. Nem kolostorokban laktak, hanem egyes házakban, melyek a templom, kórház és menedékház körül épültek. A reformatio korában e telepekből nagyrészt kórházak lettek. A begardok leginkább a XIII. században virág-

A valdéziek és Eckhartnak „szabad szellemű” emberei közt középhelyet a *mystika** foglal el, a XIV. századnak e legjellemzőbb német alkotása, a német kedélynek e sajátos terméke. Amazokkal vallásosságuk bensősége és a külső ceremóniák megvetése kapcsolta össze a mystikusokat, kik önmagokat „isten barátjainak” nevezték, ellentétben a „törvény szolgálival” (Ján. ev. XV, 15; Jakab II, 23); emezekhez közel álltak azon törekvésökkel, hogy istent közvetlenül szemlélni s vele egyesülni akartak; ezenfelül a mystikusok is szerették a bibliát jelképesen fogni föl s magyarázni. Igen gyöngye, néha alig fölismerhető határ választja el őket amott a valdéziektől, emitt a „szabad szellemektől”, s nem egy mystikusnál bajos elhatározni, nem sorolnók-e helyesebben akár az első akár a második irány hiveihez. És ez irányok sokáig tartják magokat. A reformatio századában Schwenkfeld Gáspár és Frank Sebestyén az „isten barátjainak” igazi utódai, míg az újkeresztelők voltakép a „szabad szellemek” testverei.

zottak, főkép a Rajna mentén (Köln). Utóbb ezek is eretnekek lettek s üldöztek; de Németországban még a XV. században is keletkeztek ily telepek. (Tagjaik neve: *Seelenuweiber*, házaiké: *Seelenhäuser*). A nők szerepe e kor vallásos mozgalmaiban, általában a kor vallás-erkölcsi életében igen nagy. A XIII. század végén a domonkos-rendnek Franciaországban 12, Olaszországban 42, Németországban 74 nőkolostora volt, köztök hatvannál több a Rajna s Duna vidékein. A nők tették ez időben az olvasóközönségnek tetemes részét, s ezen körülménynek is tulajdonítandó, hogy e vallás-erkölcsi reform-irodalom nyelve nem a latin, hanem a német.

* *Deutsche Mystiker*, kiadta Frz. Pfeiffer (I. Hermann von Fritzlar, Nikolaus von Strassburg, David von Augsburg. II. Meister Eckhart), 1845. Főmunka róluk: W. Preger, *Gesch. d. deutschen Mystik im Mittelalter*, 1874., 1881, 2 köt.

Már Clairvauxi Bernát is a Mindenhatónak közvetetlen, minden gondolkodást túlszárnyaló látásában találta az emberi szellem legfelső célját, melyet a balandó már e törekeny testben is, legalább órákra és perczekre, elérni képes. Hasonló eszméket találunk más középkori írónál, pl. Albertus Magnusnál és David von Augsburgnál is. Ez a fölfogás a mystika igazi alapja, és az egyház, midőn Bernátot a szentek sorába fölvette, szentesítette a keresztyén vallásosságnak ez új irányát. Istenhez hasonlók kívánnak lenni, vele egyesülni törekednek, mit csak teljes önmegtagadás útján véltek elérhetőnek. A lélek Isten menyaszszonya; földadata, hogy völegényével egyesüljön. Az 'Énekek Éneke' szenvedélyes szerelmi tartalmát ez értelemben magyarázták. Az egyházzal szemben ellentétes állást foglaltak el, mert annak legrégebb, legegyszerűbb alakját akarták visszaállítani. A kor sok elemi csapását arra használták föl, hogy az embereket a világtól elvonják és önmagokba szállásra bírják. A mystikusok nagyrészt domonkosrendi szerzetesek, kik, a fejedelmektől s főpapságtól eszméik megvalósítását nem várhatván, a néphez fordultak tanaikkal. Így lettek ők a német tanító próza megalapítói, a biblia első fordítói; ők e kor legjelesebb egyházi szónokai is.

Ez egész irány főembere ECKHART MESTER, * ki 1260 körül született (Thüringiában?), domonkos r. szerzetes lett, 1300 körül Párizsban tanított s rendjében utóbb magas állást foglalt el. VIII. Bonifác pápa 1302-ben doctorrá nevezte ki; 1312 óta Strassburgban, utóbb Kölnben élt és működött, csakhamar, szándéka ellenére, éles ellenkezésbe jutva az egyházzal, mely őt perbe fogta. De Eckhart még e per

* Róla W. Preger, *ADB*, V, 618; H. Martensen 1842; Joh. Bach 1864; Ad. Lasson 1868 és *Germania* XIV, 373.

befejezése előtt meghalt 1327. Tanainak egy részét XXII. János pápának 1329. márczius 27. kelt bullája kiátkozta. Eckhart nem a keresztyén egyház, hanem a keresztyén igazság szolgájának tekintette magát; „ha isten képes volna elfordúlni az igazságtól, akkor én az igazságba kapaszkodnám s elhagynám az istent“; e merész mondásából önkényt következik, hogy Eckhart a keresztyén hit tanait nem az egyház értelmében fogta föl és magyarázta, hogy fősúlyt az erkölcsanra fektetett, miért is beszédeivel és könyveivel nem az iskolához, hanem a néphez fordult. A keresztyének lelki üdve működésének főczélja, nem az egyház dicsősége, melynek emelését a scholastika tekintette főfeladatának. Eckhart az istennel való közvetetlen egyesülésre keresi a lehető legrövidebb utat és föl sem veszi, ha e törekvésben az egyházzal ellentétbe jut. Költői szárnyalású szellem, ki magasztos eszméit ritkán képes elméleti formulákban kifejezni. Azért költői képekhez folyamodik, melyek sokszor megragadó szépségűek, de természetesen sokféleképp magyarázhatók is.

Eckhart tanaihoz minden eretnokség csatlakozhatott s tényleg reá hivatkoztak úgy a pantheistikus „szabad szellemek“, mint az „isten barátjai“, kiknek főtörekvésök az istennel való rajongó egyesülés volt. A vallásos mozgalom, melyből Eckhart fejlődött, műveinek hatása alatt mind szélesb körökben terjedt el és mélyen áthatotta az egész német népet. Fokozták e hatást a mester tanítványai, kik közül a legjelesbik TAULER JÁNOS* híres strassburgi prédikátor (1300—1361), ki szintén ellenkezésbe jutott az egy-

* Művei Köln 1523, prédikációi Lipcse 1498; újabban sokszor adták ki modernizált nyelven. Róla K. Schmidt, 1841. H. S. Denifle, *Taulers Bekehrung kritisch untersucht*, 1879.

házzal, mely őt üldözte s tanait kiátkozta. Főkép későbbi beszédei mély tartalmuak és népies irányuak, bár Eckhart eszméin e legkiválóbb tanítványa sem ment túl. Igen népszerű volt *Von der Nachfolgung des armen Lebens Christi* cz. műve, melyet THOMAS A KEMPIS (1380—1471) *Libri quatuor de imitatione Christi* (1441 írva) cz. híres könyvével sem tudott kiszorítani.¹ Nyelvével Tauler nagy befolyással volt Lutherre. Eckhart másik jeles közvetlen tanítványa a konstanzi Suso HENRIK (1300—65), a mély érzésű s egyúttal költői lelkületű kitűnő író, kit szintén sokat üldöztek. Rajongó képzeletének vallásos alkotásai sajtóságon egyesülnek Eckhart elvont spekulációival. Suso valóságos egyházi minnedalos (költői prózában), ki a szerelmi költészet összes fogalmait és képeit a léleknek mennyei szerelmére átviszi. Női jellem és író, ki főkép a nőkre hatott. Önéletrajza és levelezése fontos kortörténeti források. Eckhart tanait, bár egy kissé szelídítve, tartalmazza az a XIV. századi kis könyvecske is, melyet Luther *Eine deutsche Theologie* czímmel 1518-ban kiadott² s mely még a XVI. században is rendkívüli hatással volt a német népre. A mystikusok köréhez tartozik HEINRICH VON NÖRDLINGEN³ költői kedélyű és lágyságra hajló bajor pap is, ki 1338 óta Bázelenben élt, honnan Ebner Margit bajor apáczával levelezett.

A mystika hatása alatt keletkezett a 'Közös élet testvéreinek' felekezete is, melyet Groote Gerhart⁴ 1376 körül

¹ Thomas Kempen vagy Kampen faluban született Köln mellett. Igazi neve Hamerken (Hämmerlein, Malleolus) volt.

² Szerzője ismeretlen. Kiadta Frz. Pfeiffer, 1851.

³ Róla W. Wackernagel, *Kl. Schriften* II, 167, és Phil. Strauch, *Margar. Ebner und H. v. Nördlingen*, 1882.

⁴ K. v. Raumer, *Gesch. der Pädagogik* I, 54. ADB. IX, 730.

alapított. Groote 1340. született Deventerben s 1374. tért meg ifjúkori kicsapongó életéből, mire teljesen a tudományoknak és vallásos gyakorlatoknak szentelte magát és 1379 óta egészen haláláig (1384) prédikált a népnek, bár az egyház eltiltotta szónoklatait. Midőn 1384-ben a dögvészben sinlődőket teljes odaadással ápolta, maga is áldozatul esett a fekete halálnak. A Groote alapította felekezet az első keresztyén községnek volt utánzása. E felekezetbe bárki is beléphetett, s a hívők együtt éltek, étkeztek, imádkoztak; ezenfelül másoltak szent könyveket és tanították az ifjúságot, de fogadalmakat nem tettek. Az egyházzal szemben sok tekintetben ellentétes állást foglaltak el, mert helytelenítették a papok életét, a főpapságnak világi szereplését, az isteni tisztelet külső formaiságát. De nem szakadtak el nyiltan az egyháztól. Voltak ilyen női felekezetek is. Egyes pápák és a konstancai zsinat elismerte őket, de a domonkosok nagy ellenségeik voltak. Leghíresebb emberök Thomas a Kempis. A reformatio előkészítői közt fontos helyet foglalnak el s utóbb nagyrészt az új egyháznak lettek hívei, míg egyesek a humanismus eszméit fogadták el. Iskoláik később a protestánsok vagy a jezsuiták kezeibe mentek át.

A reformatio előkészítői voltak a mystikusok magok is, kik a papok és laikusok közt föltételezett különbséget érvénytelennek mondták s kiknek fölfogása szerint laikusok is prédikálhattak s magyarázhatták a szent írást. E fölfogás legmerészebb képviselője RULMAN (azaz Hieronymus) MERSWIN strassburgi kereskedő, ki 1308. született és 1382. halt meg. Merswin egyenesen pharisæusoknak nevezi a papokat s azzal vádolja őket, hogy oly dolgokat tanítanak, melyeket nem képesek a szent írásból igazolni. Velök szemben magasztalja az isten kegyelméből áthatott laiku-

sokat, az isten igazi barátjait, kikhez utasítja a híveket a papoktól. Ily laikus szerinte „A felvidék isten-barátja”, ki valószínűen sohasem élt, hanem csupán Merswin fikciója, kiben azonban és Merswin által terjesztett kinyilatkoztatásaiban az egész kor hitt. *A kilencz szikláról* (1352) irt könyvében¹ leírja a kilencz lépcsőt, melyen a lélek följuthat istenéhez: a «Divina Commedia» mystikus párja.

Merswin iránya a biblián alapúl. Ennek első fordításai is a mystikusoktól származnak.² A legtöbb fordítónak neve ismeretlen, csak az 1343-ban Halléban készült négy evangéliomról tudjuk, hogy BEHEIM MÁTYÁS fordította németre.³ A bibliának legrégebb hű és teljes fordítása 1378-ban készült (értékes rajzokkal) Venczel király számára.⁴ A fordított biblia olvasása maga is egyház-ellenes tett volt. VII. Gergely pápa 1080-ban Wratislaw cseh herceghez, III. Ince pápa a metzi valdéziekről szóló levelében (1119), valamint több zsinat (Toulouse 1229, Tarragona 1233, Béziers 1246, Oxford 1408) is határozottan eltiltották a laikusokat a biblia olvasásától s helytelenítették a szent könyveknek a nemzeti nyelvekre való fordítását. IV. Károly császár szintén bocsátott ki 1369-ben egy rendeletet, melyben a kanoni határozatok alapján megtiltja a hívőknek mind azon könyvek olvasását, melyek a szent írásokat

¹ Kiadta C. Schmidt 1. 59. V. ö. S. Denifle, *Zeitschrift* XXIV, és *Deutsche Literatur-Zeitung*, 1880, 244. l.

² Jos. Kehrein, *Zur Gesch. der deutschen Bibelübersetzung vor Luther*, 1851. Már az 1231-iki trieri zsinat tesz említést a bibliának egy német fordításáról, hasonlóképp e század közepén David von Augsburg.

³ Középnémet nyelven. Ed. Reinh. Bechstein, 1867.

⁴ Kézirata (három nagy foliókötet) a bécsi udvari könyvtárban. V. ö. H. Palm, *Eine mittelhochdeutsche Historienbibel*, 1867.

német nyelven tartalmazzák vagy tárgyalják, és Bertold mainzi érsek 1486. jan. 4. kibocsátott rendelete majdnem indulatosan tiltja meg a német biblia nyomtatását.¹ Pedig a bibliát sem a *Plenáriumok* (vagy kézi postillák), melyek az evangéliumok és epistolák többé-kevésbé teljes szövegét tartalmazták és oly hívők számára készültek, kik nem járhattak templomba, nem helyettesíthették,² sem a *Historienbibel* név alatt ismeretes munkák, melyek a szent történeteket világtörténeti kiegészítésekkel adták elő. A valdéziek és az ezekkel rokon felekezetek nem is elégedtek meg e művekkel, hanem lefordították az egész szent írást németre. Kétségtelenül valdéli eredetű a *tepli biblia* (Codex Teplensis) is³, mely talán nem is, mint a többi Luther-előtti biblia-fordítások, a Vulgátán alapszik, hanem egy román fordításon, tehát valódi valdéli szövegen. Hasonlóképp valdéli eredetű a három első nyomtatásban megjelent német biblia is.⁴

A mystikusok mellett e korszak legjelesebb hitszónoka

¹ És jellemző, hogy sem Mainzban, a könyvnyomtatásnak ez első és legfényesebb székhelyén, sem más német érseki vagy püspöki városban nem jelent meg német biblia. A Luther előtti összes német bibliákat a három hatalmas délnémet birodalmi városban (Augsburg, Nürnberg, Strassburg) nyomtatták.

² Van ily plenárium az 1470 és 1518 közti időszakból vagy ötven. És még ezek a munkák sem származtak orthodox-katholikus körökből.

³ Kiadta Phil. Klimesch 1884. V. ö. Herm. Haupt, *Die deutsche Bibelübersetzung der mittelalterlichen Waldenser* 1885, és *Herrig's Archiv* 76. köt. 17. l.

⁴ Az első német biblia Kölnben jelent meg 1465 körül, a második Nürnbergben 1483. Wohlgemuth Mihály gyönyörű rajzaival. A reformatio előtti korból 15 felnémet és 5 alnémet biblia ismeretes.

JOHANN GEILER VON KAISERSBERG, ki 1445. született Schaffhausenben, 1475 óta a theologia tanára Freiburgban, 1477 óta lelkész Strassburgban, hol 23 esztendeig szónokolt a székesegyházban és 1510. meghalt. Első rangú prédikátor,¹ erélyes, bátor, szókimondó ember; logikus fő, ki nem meg-
hatni (mint a mystikusok), hanem tanítani, meggyőzni akar. A scholastika híve, kit a humanismus levegője még nem érintett; a népnek s az egyháziaknak erkölceit törek-
szik javítani, de az egyház javítására nem gondol. Nem is helyesli, hogy a hívők magok olvassák a szentírást, mert félre értik s félre magyarázzák. Különösen híresek voltak a Brant «Narrenschiffja» alapján tartott prédikációi (1511). Igazi népszónok lévén, sokszor naiv és izléstelen, de természetesen csak mai mérték szerint; kortársai előadásának e kinövéssein nem akadtak fönn.

És nagy lendületet vett a középkor utolsó századaiban a történeti próza is,² főkép a városok krónikáiban, melyeket polgárok írtak polgári szellemben polgárok számára. Ezek is a világ teremtésén kezdik az elbeszélést, de azért nem világtörténetek; csupán városuk eredetét kapcsolják az emberi ismeretek főforrásához, a bibliához. A hol legtöbb a történet, ott legtöbb a krónika is, Svájcban s a Rajna mentén. E művek nem mindig megbízhatók és sokszor csak kevés lényeges anyagot nyújtanak. Szerzőik többnyire szerény állású magánemberek, kiknek nem volt módjokban a nagy politika ügyeibe mélyebben bele tekinteni. Annál fontosabbak a polgári rend fejlődésére és művelődéstörté-
neti szempontból, mert eleven és gazdag képét tartalmazzák

¹ De nem ő maga adta ki beszédeit, hanem tanítványai, Strassburg 1505. Róla E. Martin, *ADB.* VIII, 509.

² Az irodalmat l. fönt 100. l., 2. jegyz.

a XIV. és XV. századi német életnek. E polgári krónikásokra is kihat már a classikus ókor hatása: hisz e korszak német fordításban olvashatta már Valerius Maximust, Cæsart, Liviust és Sallustiust. Utleírásokat is fordítottak mind nagyobb számmal németre; utóbb németek is tesznek nagy utazásokat és följegyzik élményeiket.¹ Az ily munkák nagy tetszésnek örvendtek és sokat olvastattak. A kornak élénk történeti élete és az új világrészek fölfedezése általában rendkívüli érdeklődést keltettek történeti és földrajzi ismeretek iránt.

Ez irodalom java része már szakirodalom, azért csak a legelterjedtebb és legjellemzőbb munkákra szorítkozom.

A városok krónikái² közt időrendben s érték szerint az első helyek egyikét FRITZSCHE-CLOSENER strassburgi krónikája foglalja el. A szerző előkelő strassburgi családból származott s pap volt. Állítólag 1384. halt meg, de csak 1362-ig írta meg szülővárosának történetét. E munka részben egyetemes, részben városi történet, gazdag politikai s művelődés-történeti anyagban. Amaz nem mindig megbízható, mert részben értéktelen forrásokon alapszik; emez igen érdekes és tanulságos. Closener eretnekekről és járványokról, építkezésekről és időjárásról, természeti tűneményekről s a polgárok viszályairól tarka adatokat közöl,

¹ Így SCHILTBERGER JÁNOS müncheni polgár (1427), ki a nikápolyi esatából mint hadi fogoly Ázsiába került, és BREYDENBACH BERNÁT mainzi főpap, ki egy festő társaságában Jeruzsálemben járt és 1497. meghalt. Utleírása 1486. jelent meg és sok kiadást ért; Schiltberger műve először 1473 körül jelent meg, újra kiadta Friedr. C. Neumann 1859.

² Ezeket Hegel Károly adja ki (kitünő magyarázatokkal) a bajor akadémia költségén (1862 óta).

melyek összevéve eleven és vonzó képet adnak.¹ Még érdekesebb és fontosabb a *limburgi krónika*,² melynek szerzője valószínűen TILEMAN ELHEN VON WOLFHAGEN császári nótárius, ki 1347. született és 1377. kezdte történeti följegyzéseit, melyeket 1308-ig folytatott. Tanult theologus volt (de nem pap) s mégis ifjú kora óta élénk érdeklődést tanúsított népies hagyományok és költemények iránt. Művében mindig pontosan megjegyzi, mely évben keletkezett vagy lett népszerűvé valamely népdal; ³ hasonlókép folyton figyelemmel van a melódiákra és a zene történetére. A szerző kétségtelenül tagja volt vagy legalább sűrűn érintkezett valamely mesterdalnoki iskolával. De műve különben is sajátos jellegű: elbeszélése megközelíti a széppróza stíljét, elevenen rajzolja és jellemzi a szereplőket, szereti az egyes történeteket kikerekíteni. A 'limburgi krónika' történet-tudományi értéke nem nagy: szerzője nem igen merített oklevelekből s távol állt a nagy politika körétől; de kultúr-történeti szempontból nincs e korszaknak oly műve, melyből a XV. századi életet jobban megismerhetnők.

Magyar szempontból érdekes a *boroszlói krónika*,⁴ melyet Eschenloer Péter (+ 1481), 1455 óta városi jegyző, Podiebrad György heves ellensége és Mátyás királyunk lelkes bámulója, a század második felében írt. Eschenloer különben egyházi s politikai dolgokban korlátolt ember s úgy latin mint német följegyzéseiben gyenge stílista. Mintája Aeneas Sylvius 'Cseh története', melyet németre is lefordított és saját munkáiban folytatott. Gyűlölete Podie-

¹ Hegel gyűjteményében VIII. Closenerről *Strassburger Studien* I, 1883.

² Kiadta A. Wyss 1883. Ottok. Lorenz I, 143.

³ Ez adatait már Herder és Lessing is föllhasználták.

⁴ Kiadta M. Markgraf, *SS. rer. Siles.* VII.

brad ellen, kiben első sorban az „eretneket“ utálja s kinek jeles tulajdonságai iránt semmi érzeke, hasonlókép ellen-szenve az önállóságra s befolyásra törekvő czéhek ellen, a régi kor emberének tüntetik föl, de műveinek pozitív értékét nem csorbítják.

Nagy jelentőségűek a *svájcei krónikák*. Az első kiváló svájcei krónikás Habsburgi Rudolf sok évi tanácsosa, a tudós HEINRICH VON KLINGENBERG, 1293 óta constanzi püspök, ki *De principibus Habsburgensibus* czímmel híres és a későbbiek által sokat fölhasznált történeti munkát írt, mely azonban eddigelé nem jutott napfényre. A „Klingenbergi krónika“, melyet A. Henne 1861-ben kiadott, fölhasználhatta a nagy tudományú és kiváló állású constanzi püspök följegyzéseit, de semmi esetre sem azonos az ő művével. De fönmaradtak a svájcei nagy kolostorok évkönyvei, melyeknek szerzői közül a latin „Caus Sti Galli“ német folytatója, CHRISTIAN KUCHIMEISTER* a legkiválóbbik. Műve, melynek megírásához 1335. fogott, Konrad von Bussnang apáttal (1226—1239) veszi kezdetét és Hyppolit von Wersteyn apát haláláig (1328) tartalmazza a híres kolostor történeteit, de folytonos tekintettel a birodalom ügyeire. A szerző tapasztalt, fölvilágosodott s teljesen megbízható író, ki az apátoknak s szerzeteseknek világi irányát s politikai szereplését, melyeket nem helyeselhet, nyíltan tárgyalja s bírálja.

De a svájcei történetírás virágzása csak a XV. századdal veszi kezdetét, még pedig szintén a „városi krónika“ alakjában. E történetírás atyja JUSTINGER KONRÁD, ki a XIV. század végén s a XV-diknek elején berni jegyző volt s a

* Kiadta G. Meyer von Knouau, 1881. A „Kuchimeister“ nem a. m. szakács, hanem egy régi st.-galleni polgári család neve.

városi tanács megbízásából írta *Berni krónikáját*,¹ melyben eszes, higgadt és tárgyilagos írónak bizonyul. Tényeket ad, nem vélekedéseket; mellöz minden mondai vagy bizonytalan anyagot, de számos történeti népdal közlésével érdekesebbé s reánk nézve kétszeresen értékesé teszi művét, melyet a luzerni DIEBOLD SCHILLING (+ 1485) jelesen folytatott és saját élményei alapján, a burgundi háborúk történetével kiegészített.

Az öt kantonok történetírása a XV. század közepén veszi kezdetét FRÜND JÁNOS schwyzi jegyzőnek (+ 1469) művével,² mely Svájc egyik legfontosabb korabeli eseményét, Zürichnek a toggenburgi örökségért folytatott háborúját tárgyalja. Fründnek egy másik műve, mely az öt kantonok régi történeteit tárgyalta, elveszett, illetve beleolvadt egy irodalmi s mondai szempontból egyaránt nevezetes munkába, mely *A schwyziek s felső-hasliak eredetéről s származásáról*³ címmel a svájci népnek Svédországból származását s egyéb mondákat tartalmaz. A szerző, valószínűen Eulogius Kiburger a XV. század végén, éjszaki germán hősökkel kívánja őseit kapcsolatba hozni, mint más városok és népek ugyanez időben s már régebben a trójaiaktól s rómaiaktól származtatták magokat. Ugyanezen szerző műve a *Stretlingeni krónika*,⁴ mely egy svájci család történetének fonalán számos mondát, a Tell históriáját, is meséli. Jóval többet tud még e mesés dolgokról, melyek nagyrészt tudós tákolmányokon alapúlnak, de rendkívül gyorsan mentek át a

¹ Kiadta, Schilling művével együtt, G. Studer 1871.

² Kiadta Chr. J. Kind 1875.

³ Kiadta Hugo Hungerbühler, *Vom Herkommen der Schwyzer*, Mittheilungen von St. Gallen XIV. — V. ö. Heinrich G., *A svájciak származása Svédországból*. Közlöny VII, 559.

⁴ Kiadta Jak. Bächtold 1876. V. ö. *Anzeiger* IV, 22.

nép vérébe, *A fehér könyv*,¹ mely a XV. század hetvenes éveiben íratott össze Sarnenben. A régibb és korabeli adatokat mind összegyűjtötte Russ MENYHÉRT a XV. század végén írt *Luzerni krónikájában*,² mely 1411-ig tárgyalja Svájc történeteit. Russ tekintélyes férfiú volt, ki mint Svájc követe 1487-ben Budán is járt, hol Mátyás király lovaggá avatta. Művét, mely korára nézve fontos forrás, folytatta PETERMANN ETTERLIN (+ 1509 körül) luzerni jegyző, korának legkiválóbb svájci történésze, kivel a XV. századi svájci történetírás méltó befejezését nyeri.

Ugyane század nagyobb szabású történeti művei közül a legkiválóbbik *Zsigmond császár életrajza*,³ melyet a császár bizalmas embere WINDECKE EBERHARD, talán Schlick Gáspár kancellár megbízásából, Zsigmond halála után írt. A nagy terjedelmű munka inkább oklevelek, újságok, történeti költemények stb. gyűjteménye, mint rendszeres életvagy korrajz, és tudományos szempontból csak annyiban értékes, a mennyiben a fölvelt anyag maga értékekkel bír. A XV. századi újság-irodalomra (mely legnagyobbrészt verses 'jelentésekből' állt) elsőrangú forrás; de az 'újság' maga, a szó mai értelmében, csak a XVI. század terméke.⁴

¹ Kiadta G. Meyer v. Knouau, *Geschichtsfreund* XIII, 1857. V. ö. W. Vischer, *Die Sage von der Befreiung der Waldstätte* 1867.

² Kiadta Jos. Schneller 1834. V. ö. Segesser, *Die Beziehungen der Schweizer zu Matthäus Corvinus* 1859, és Aug. Bernoulli, *Die Luzerner Chronik des M. Russ* 1872.

³ Kiadta Mencken, SS. I., ford. Hagen 1886. — Windeckének egy történeti költeményét 'A mainzi zavarokról' (1428—30) közli Liliencron, *Histor. Volkslieder* I, 63. sz.

⁴ E. Weller, *Die ersten deutschen Zeitungen 1872 és Germania* XXVI, 106.

6. A humanismus.¹

A széppróza fejedelmi pártolói a humanismusnak is hívei voltak s főkép a heidelbergai udvar köre nagy buzgalmat fejtett ki a görög és római irodalom termékeinek fordításában s magyarázatában. E törekvések, melyeknek előzményei még II. Frigyes császár korába, a XIII. századba nyúlnak vissza, a XIV. század közepe óta mind szélesebb tért hódítottak és virágzó, nagy hatású központokat nyertek az egyetemekben,² melyeknek elsejét (Prága 1348) IV. Károly császár alapította, ki Petrarccal, az első igazi humanistával, levelezett s élénk érdeklődést tanúsított az ókori tanulmányok iránt.³ De az első egyetemek (Bécs 1365, Heidelberg 1387, Köln 1388, Erfurt 1392), melyek mind a párizsinak mintájára alapítottak, sőt még az első XV. századiak (Lipce 1409, Rostock 1419, Greifswald 1456) is⁴ nem voltak rögtön a humanismus székhelyei, hanem még jó ideig a scholastika központjai, melyek a tudományokat még mindig másodrendű forrásokból merítették és a theologia főhatósága alatt elvont szellemben, terméketlen definiókkal s osztályozásokkal művelték. Az étellel is csupán

¹ Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des class. Alterthums* 1880² 2 köt. — Conr. Bursian, *Gesch. der class. Philologie in Deutschland*, 1883. — L. Geiger, *Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland* 1882. — W. Scherer, *Literaturgeschichte* 269. 1. — V. ö. J. Burckhardt kitünő művét: *Die Cultur der Renaissance in Italien*, 1877², 2 kötet.

² H. Denifle és A. Kaufmann a német egyetemek történetét tárgyaló nagy munkáiból eddig csak a bevezető kötet jelent meg.

³ Friedjung, *Karl IV. und sein Antheil am geistigen Leben seiner Zeit* 1876.

⁴ A német humanismus szempontjából is fontos krakkói egyetem 1402-ben alapított.

az egyházpolitika terén álltak, de itt is csak közvetve, benső kapcsolatban, mert ez egyházpolitikának uralkodó eszméi a XIV. századi egyetemeken alakultak hatalmas rendszerré. HEINRICH VON LANGENSTEIN-ról,¹ ki a párizsi egyetemen egyházjogot tanított s utóbb Bécsben matematikai előadásaival és az astrologia képtelenségeinek merész kimutatásával nagy hatást gyakorolt, azt állítja ugyan egy fiatalabbik kortársa, hogy a matematikát Németországba hozta s ezzel lehetővé tette a könyvnyomtatásnak s a löpornak föltalálását, valamint a hajózás művészetének elméletével előkészítette volna a fölfedezések korszakát. De e szellemes ötlet nem felel meg a tényeknek; elmélet és gyakorlat tényleg nem jártak együtt; a tudósok elvontan szerkesztették fogalmaik és tanaik rendszerét, a nagy föltalálók s fölfedezők pedig saját, néha nagyon különös útjaikon jutottak célhoz; az első egyetemek tudománya legalább nem segítette őket, nem is törődött a gyakorlati élet igényeivel. Ez általános viszony igazságát csak megerősíti az oly kivételes jelenség mint MÜLLER JÁNOS,² a század legnagyobb természettudósa, ki magát szülővárosától (a frank Königsbergtől) REGIOMONTANUSNAK nevezte, a jeles matematikus és astronomus, ki Nürnbergben az első csillagvizsgálót építette, könyvnyomdát állított, az első német naptárt adta ki (1474) és műhelyt rendezett be, mely csillagászati s földrajzi eszközöket szolgáltatott. E gyakorlati irányú tevékenysége azonban oly kivételes és meglepő volt a tudós körökben, hogy a nép élénk képzelete természetfölötti varázshatalommal ruházta föl a nagy kutatót, ki még sokáig élt a későbbi nemzedékek emlékezetében és utóbb a refor-

¹ O. Hartwig, *H. v. Langenstein*, 1858.

² Wolf, *Gesch. der Astronomie*, 1877.

matio korabeli Faust-monda megalakításához is anyagot szolgáltatott.

A német humanisták majd kivétel nélkül az olasz humanismus tanítványai, latin verselők, kik a nemzeti költészetet lenézték vagy büszkén mellőzték s úgy voltak meggyőződve, hogy saját költészetök, melyet mi manap hideg és üres csinálmánynak vagyunk kénytelenek tekinteni, a római classikusok költészetének méltó párja. De a legtöbben csakhamar szakítottak ez æsthetikai játékkal s a kor komoly problémáira fordították figyelmöket. Így már a humanismus első tanító képviselője Németországban, WIMPHELING JAKAB (1450—1528 Schlettstadtban), ki előbb jogász, utóbb theologus és tanár volt és rendkívül sokoldalú munkásságot fejtett ki, kinek sokoldalúsága azonban megfordított arányban van alaposságával. Művei nagyrészt fölszinesek, ő maga idegesen hiú volt és még távol sem bontakozott ki eléggé a scholastika bilincseiből. Még legértékesebb a pædagogia terén kifejtett tevékenysége, melylyel a XVI. századnak fontos iskolai reformjait előkészítette.¹ Fontosabb s különösen mint humanista kiválóbb férfiú kortársa PEUERBACH GYÖRGY, ki 1454 óta a bécsi egyetemen előadásokat tartott Vergilius-, Juvenalis- és Horatiusról.² A humanismus leglelkesebb apostola „az Alpeseiken innen” azonban a nagy műveltségű AENEAS SYLVIUS,³ a későbbi II. Pius pápa volt, ki 1442—55. a császári kancelláriában mint titkár működött és úgy az udvart mint a tudósokat a classikus ókor elévülhetetlen remekeinek tanul-

¹ Bernh. Schwarz, *J. W., der Alt Vater des deutschen Schulwesens*, 1875.

² Regiomontanus csak 1461. követte példáját. Jos. Aschbach, *Gesch. d. Wiener Universität* I. 1865, 353., 480. l.

³ G. Voigt, *Enea Silvio de' Piccolomini* 1862, főkép II, 342.

mányozására és magyarázatára buzdította. E tekintetben az ő tanítványa I. Miksa császár, a tudományok és művészetek áldozatkész pártfogója, ki a humanismust Bécsben diadalra vezette.

Már a XV. századi fiatalabb egyetemek (Freiburg 1457, Basel 1460, Ingolstadt és Trier 1472, Tübinga 1477) alapításánál közreműködtek humanistikai tendenciák is, a wittenbergai (1502) és odera-frankfurti (1506) egyeteme-
ket pedig egyenesen a humanismus székhelyeiül alapították a szász és brandenburgi választófejedelmek. Peuerbach példája e főiskolákon lelkes követőkre talált; most mind nagyobb számmal lépnek föl humanisták vagy „poeták”, mint a kortársak őket nevezték, kik az ókori classikusokat minden mellékes cél nélkül, tisztán hogy æsthetikai élvezetet, általános emberi műveltséget és elegáns stilst merítsenek e remek forrásokból, magyarázták és a költészet örök mintái gyanánt dicsőítették. Nyomban meg is indult a latin odák és elégiai, amores és heroidák gyártása, melyből sem a német költészetnek, sem közvetlenül a nemzeti művelődésnek semmiféle haszna nem volt. A humanismusnak ez iránya Olaszországból származott és leglelkesebb képviselője, valóságos bolyongó apostola német földön CELTES KONRÁD volt, ki 1459. szül. Wipfeld faluban Schweinfurt mellett, 1484 óta tanult Heidelbergában, nyugtalan vándor-életet folytatott Német- és Olasz-, Magyar- és Lengyelországban, míg végre 1492. Ingolstadtban, 1497. Bécsben egyetemi tanár lett. Itt Bécsben halt meg 1508-ban.* III. Frigyes császár 1487-ben

* Jos. Aschbach, id. h. II, 189—270. — Joh. Huemer, *ADB*. IV, 82. — Eugen Abel, *Die gelehrte Donau-gesellschaft des C. Celtes*. Liter. Berichte aus Ungarn. IV, 1880, 321.

Nürnbergben költővé koronázta, s e kitüntetés, az első e korban, rendkívül emelte úgy tekintélyét mint önbizalmát. Celtes igen lelkes, de egyúttal nagyon fölszines és hiú ember volt. A hová jött, mindenütt alapított tudós társaságokat,* melyeknek működésével, ha ugyan mindegyiknél ilyenről szólhatni, semmit sem törődött. Kétes értékű az ő költészete is, nem is tekintve szerelmi elégiáinak (*Amores* 1502) frivolságát s erkölcsi gyarlóságát; inkább rhetorikai mint költői termékek, telve hízlekedésekkel, melyek sokszor elég alaptalanok, legtöbbször legalább is izetlenek. A német irodalom szempontjából legérdemesebb tette, hogy Hrotsuit munkáit fölfedezte és kiadta (1501); művelődéstörténeti tekintetben főérdeme, hogy a humanismust terjesztette és az ókori tanulmányoknak nemcsak a tudósok közt, hanem az udvaroknál és az államférfiak köreiben is jóakaró és hatalmas hívőket hódított. Celtes mellett főkép LOCHER JAKAB (1471—1528), a „Narrenschiff” latin fordítója, Horatius első kiadója Németországban, képviseli a humanismus ez æsthetikai irányát, bár Locher már összetűzött a scholasztikával és ismételve kénytelen volt hatalmas ellenfelei elől menekülni. Saját költeménye s színművei még annyi értékkel sem bírnak, mint a Celteséi.

De a humanismusnak e világi és tisztán æsthetikai, részben pogány ízű iránya nem vert gyökeret Németországban. A német humanisták túlnyomó része épen nem vetette meg az ókori tanulmányokból meríthető általános műveltséget, főczéljuk mégis a humanismus értékesítése az „isteni dolgok” körül. E törekvésökben gyökerezik a német humanismusnak egy oldalról összetűzése az egyházzal,

* Sodalitas litteraria Vistulana, Hungerorum, Danubiana, Rhonana, Baltica.

mely tanainak és intézményeinek birálatát nem tűrhette, más oldalról nagy, bár igen közvetett jelentősége a nemzeti művelődés fejlődésében és a reformatio előkészítésében. Főérdemök e szempontból, hogy a tudós tanulmányok számára középiskolákat létesítettek, melyekből alaposabban képzett növendékek kerülhettek az egyetemekre. Ez irányú működésüket már előkészítették volt a „közös élet barátai”, Groote hívei, kik egy oldalról a nevelés főalapját a bibliában látták, melyet a laikusoknak a magok nyelvén adtak kezébe, más oldalról pedig, az olasz humanismus hatása alatt, classikus latinságot és a görög nyelv ismeretét szorgalmazták. Legjelesebb tanítványuk a rotterdami ERASMUS,* a szellemes és élcezes philologus, ki elegáns és classikus ízű latinsággal írta számos könyveit s a deventeri iskolában elsajátított philologiai módszert az új testamentom szövegének javításánál értékesítette. Erasmusnak egy másik jelentősége, hogy a dialogus alakját népszerűvé tette, mely utóbb a reformatio korában az ellenséges felek legjelesebb fegyverévé lett. Ez alak nem volt új a német irodalomban; vannak a középkorból is egyes értékes példányai, a legjelesebb talán az *Ackermann aus Böhmen* (1399, cseh fordításban 1408), egy özvegy embernek párbeszéde a halállal, ki őt nejétől megfosztotta, kitünő prózában írt, derék világnézet és jeles előadás által kitünő munka. De igazi virágzásra XV. századi előzmények alapján csak a reformatio korában jutott a dialogus alakja, mely a legnehezebb és legunalmasabb kérdéseknek világos és vonzó előadására s első sorban ellentétes álláspontoknak szabatos érvényesítésére kiválóan alkalmas.

* *ADB.* VI, 160. A. Horawitz, Bécsi Akad. XC., XCV., C. és CII. köt.

Wyle még a XIV. században fordította németre Petrarcának és Hemmerlin Felix svájci humanistának párbeszédeit, és ugyanekkor ültették át Lucian szellemes dialogusait is; a XV. századi humanisták Plato és Cicero mintájára írták elegáns és csipős párbeszédeiket, melyekben majd a köznapi élet jelentéktelen kérdéseit, majd a lázasan izgatott kor nagy problémáit tárgyalták.

Az ókori tanulmányok egyik főeredménye az emberi ismeretek első forrásainak föl kutatása volt. Ez a humanismus korszakos műve. A középkor második és tizedik kézből vette ismereteit, folyton hivatkozott Aristotelesre és Hippokratesre, de sem az egyiket sem a másikat nem látta soha. Most ép e források lettek a komoly kutatás és tanulmány tárgyai. Regiomontanus és Peurbach visszamentek Ptolemaeusra, az orvosok Hippokratesre, a jogászok a Corpus jurisra, a theológusok a bibliára. A tanulmányt követte a kritika, a kritikával járt a tekintélyek mérlegelése, és ez előkészítette a tudományok valódi haladását: Ptolemaeus kritikája nélkül csak úgy nem képzelhető Copernikus, mint Hippokrates kritikája nélkül Vesalus. És midőn Reuchlin és Erasmus a szent írásnak héber és görög szövegeit tették tanulmányuk tárgyává, egyúttal, valóban minden egyházellenes szándék nélkül, az egyház bibliájának, a latin Vulgatának bírálatához jutottak. Ezzel pedig a humanismus, akarva nem akarva, az egyházat magát vette bírálat alá. Ez összefüggésben nem véletlen, hanem korszakos jellegű tény, hogy Luther az új testamentomnak Erasmus megállapította szövegét fordította le németre.

A nemzeti irodalmat megvetették a humanisták, de, talán akaratauk ellenére is, mégis hatása alá kerültek. Erasmusnak szellemes szatirája 'A bolondság dicséretéről' Brant

főművén alapszik, és BEBEL HENRIK¹ csak classikus műveltségével és dolgozatainak nyelvével különbözik a korabeli német szatirikusoktól. Bebel, egy sváb paraszt fia, 1475 körül született, 1492 óta tanult a krakkói és bázeli egyetemeken, 1497 óta volt tanár Tübingában és 1518 után halt meg. A császár őt is költővé koszorúzta (1501. Innsbruckban). Kitűnő, elegáns latinista; facetiáival² s iskolai drámájával (*De optimo studio scholasticorum*, 1504) messze kiható befolyással volt korára. Szatirái egészen a század szellemében irvák. A „Venus diadala“ (1519) az összes társadalmi osztályok szerelmi hóbortjai ellen fordul, egyéb szatiráiban pedig főkép a papokat és szerzeteseket támadja meg. De Bebel benső viszonyát a nemzeti irodalomhoz még jobban mutatja az, hogy német közmondásokat és népies anekdotákat gyűjtött, sőt egy ismeretes népdalt³ le is fordított (distichonokban) latinra. Jó kedvű és szellemes, de egy kissé féktelen facetiáiból⁴ sokat merítettek a XVI. századi német gyűjteményes munkák szerzői.

A humanismus főhelye e korszak végén és a XVI. század elején az erfurti egyetem⁵ volt, melyen több fiatal és kiváló humanista nagy befolyású tudós kört alakított. E kör feje a szellemes gothai kanonok CONRADUS MUTIANUS

¹ L. Geiger, *ADB.* II, 195. — A. Horawitz, Bécsi Akad. 1878.

² Mintája a firenzei Francesco Poggio († 1459). Bebelt megelőzte az irodalomnak e kedvelt ágában TÜNGER ÁGOST, ki 1486-ban 54 német facetiát (csipős elbeszélést) írt (latin fordítással), melyek azonban nem jelentek meg nyomtatásban (kiadta Ad. v. Keller, 1874).

³ „Ich stond an ainem morgen Gar haimlich an ain ort.“

⁴ Strassburg 1508. Németül: *Die Geschwenk H. Bebelii*, 1558.

⁵ F. W. Kampschulte, *Die Universität Erfurt in ihrem Verhältnisse zu dem Humanismus und zur Reformation*, 1858, 2 köt.

Rufus, a ki az egyházi állapotokkal sehogy sem volt megelégedve és bár maga nem vált ki mint író, mégis személyes érintkezésével nagy befolyást gyakorolt társaira és tanítványaira.

Az erfurti körnek, melyhez rövid ideig Hutten is tartozott, főemberei az élczes Crotus Rubianus, a derék Eobanus Hessus és a csipős Euricius Cordus voltak. Az első, CROTUS RUBIANUS,¹ eredetileg Jäger János, 1506 óta volt magister és tanár Erfurtban; 1517. ment Olaszországba, honnan 1520-ban tért vissza Erfurtba, hol még ez évben az egyetem rektora lett. Utóbb kanonok volt Halléban és védelmébe vette Albrecht mainzi érseket Luther ellenében, mire a protestánsok hevesen megtámadták és elárulták, hogy ő az „*Epistolæ obscurorum virorum*” szerzője. Életének utolsó ideje s halálának éve ismeretlenek. Sokkal jellemesebb férfiú volt HELIUS EOBANUS HESSUS (1488—1540), ki főkép a classikus költőkkel foglalkozott, maga is írt elégiákat és latinra fordította a zsoltárokat és Homerus Iliását.² Költő társa EURICIUS CORDUS³ erfurti orvostanár (+ 1538. Brémában) volt, ki különösen az epigramma teren tűnt ki. Lessing nagyra becsülte e szellemes és élczes írót és sok epigrammját dolgozta át. E kör lelkesen üzte és terjesztette az ókori tanulmányokat, melyek hiveiket vallási dolgokban türelmesekké, sőt közönyösekké tették. Egyaránt nagyra becsülték az egyházi atyákat és a görög philosophokat, a bibliát és a koránt, a héber és a classikus irodalom termékeit. Innen az a nagy fölháborodás, melyet

¹ F. W. Kampschulte, *De Joanne Croto Rubiano*, 1862.

² Róla Mart. Hertz 1860, Gotth. Schwertzell 1874, C. Krause 1879, 2 köt.

³ Róla C. Krause 1863 és A. Horawitz, *ADB*. IV, 476.

főkép e körben PFEFFERKORN JÁNOS¹ morva zsidónak, ki 1503 tért volt át a keresztyén vallásra, az az indítványa keltett, hogy a héber nyelven írt könyveket (az ó testamentom kivételével) mind hivatalból el kellene égetni. Az indítványozót nem annyira zsidó-ellenes szenvedélyessége vezette terjedelmes és épen nem örvendetes munkásságában, mint inkább a domonkosok biztatása, kik német nyelven írt dolgozatait, hogy nagyobb körben terjedjenek, nyomban le is fordították latinra. Pfefferkorn csak kész eszköz volt a türelmetlenek kezében, kiknek főhelye a kölni egyetem, főemberei ORTWINUS GRATIUS (Ortwin de Graes, 1481—1542) és a kölni tartomány kegyetlen inquisitora HOCHSTRATEN JAKAB (1464—1527) voltak.

A tudomány és türelmesség nevében REUCHLIN JÁNOS² utasította vissza (*Augenspiegel* 1510) Pfefferkorn bárgyú szenvedélyességét és groteszk indítványát. Reuchlin 1454. szül. Pforzheimban, Párizsban és Orleansban tanult és 1474 óta volt a görög és római irodalomnak tanára Bázelen, 1481 óta a jognak s a szeptudományoknak tanára Tübingában. Utóbb Olaszországba kísérte Eberhard württembergi herceget, kinek halála után Heidelbergába ment, hol két vígjátékát (*Sergius* és *Henno*) megírta, melyekkel a német iskolai dráma fejlődésére a legnagyobb befolyással volt. Korszakos jelentősége görög és héber tanulmányaiban van, s ez utóbbiak révén keveredett vitába Pfefferkornnal. E vita, melyben a kölni „*obscuri viri*“ a kikeresztelkedett zsidót pártfogásuk alá vették, míg a humanisták egész

¹ L. Geiger, *Jüdische Zeitschr. für Wissenschaft und Leben* VII, 293—307.

² Róla L. Geiger jeles műve 1871, ki Reuchlin levelezését is kiadta 1875. Drámáiról alább 234. l.

Németországban a legnagyobb lelkesedéssel Reuchlin mellé álltak, a humanismus teljes győzelmével végződött. Reuchlin 1520 óta ismét tanár volt, Ingolstadtban, honnan a dögvész elől Tübingába menekült. Meghalt 1522 Stuttgartban. Rendkívül tudós és rendkívül szerény férfiú volt. A humanisták beteges hiúságából s önhittségéből egy csöpp sem volt véreben.

Pfefferkorn és Reuchlin vitája érlelte a német humanismus classikus termékét, az erfurti humanisták halhatatlan alkotását, melylyel a „Mutianus rendje“ örök emléket emelt magának, az *Epistolae obscurorum virorum* * című páratlan szatirát, mely egész Európa kaczagását és a kölniek teljes erkölcsi bukását eredményezte. A munka szerzetesek levelezése Ort. Gratiussal, kik e leveleikben önmagokat és egymást mesterien jellemzik, oly mesterien, hogy az ellenfél kezdetben állítólag komolyan vette a dolgot, azaz valódi tudós levelezésnek tekintette a hatalmas tréfát. A levelezők a legburleszkebb konyhalatinságon írnak, a legnevetségesebb problémákról vitatkoznak, a legnaivabbul mesélik el piszkos élményeiket. Rendkívül emeli a szatira hatását, hogy a szerzők sohasem vétének a valószínűség ellen és hogy a Reuchlin-féle vitára vonatkozó célzások igen ügyesen, inkább csak mellékesen, vannak beleszőve a kedélyes levélváltásba, melynek egyes túlzásait természetesen a munka szatirikus célja igazolja, vagy legalább menti. Különösen sikerült az első gyűjtemény (1515), melynek szerkesztője és főszerzője Crotus Rubianus volt, kitől az egész vállalat eszméje is származik. Már kevésbé sikerült a második rész (1517), melynek egyik főmunkatársa Hutten volt, ki komolyabb fölfogását, szenvedélye-

* Legjobban kiadta Ed. Böcking 1864², ford. W. Binder 1870.

sebb érdeklődését és elegánsabb latinságát nem tudta elég ügyesen palástolni. E tekintetben főkép a Schlauraff magister útleírása, a ki maga meséli el, még pedig latin versekben, hogy a humanisták mikép dobták ki mindenütt, a hol megfordult, remek tréfa ugyan, de nagyon túlmegegy a valószínűség határain.

E geniális munka, mely a középkori scholastikát és a szerzeteseknek máris barbárrá vált tudományát örökre eltemette, jelzi egyúttal az erfurti egyetemnek rövid fénykorát. E főiskola 1519-ben nyolcz humanistával dicsekedhetett, kik közül Eobanus Hessus volt az egyetem legkedveltebb és legbefolyásosabb tanára. De már néhány évvel később szétfutnak e jeles kör tagjai, és a reformatio következtében támadt országos zavarok végre teljesen elnyomják az egyetemet magát is. Tanítványai közül sokan foglalnak el a kor tudományos általában szellemi mozgalmaiban kiváló helyet; senki kiválóbbat, mint az a férfiú, ki 1501 óta tanult az erfurti egyetemen theológiát és jó viszonyban volt ugyan tanáraival, főkép Crotus Rubianussal, de már ifjúságánál fogva sem tartozhatott a humanisták szűkebb köréhez: Luther Márton, ki 1508-ban tanár lett az 1502-ben Wittenbergában alapított egyetemen és egy fél-századra e kis várost Németország szellemi központjává tette.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A DRÁMA KEZDETEI.

A német népnél is, mint Európa többi keresztyén nemzetinél, az isteni tiszteletben, a keresztyén kultuszban gyökerezik a színi költészet.¹ De a drámának némely kezdetleges elemei megvoltak már a régi pogány germánoknál s utóbb az új hitre tért németeknél is, és ezek föntartották magokat és fejlődtek, legalább jó ideig, az egyház közvetlen befolyása nélkül. Már rég voltak divatban bizonyos körmenetek, alakoskodások és játékok, melyek számára külön épületek is léteztek; ² csakhogy e játékok valószínűen néma látványosságok voltak. Dialogust először a népies

¹ W. WACKERNAGEL, *Geschichte des deutschen Dramas bis zum Anfange des XVII. Jhts.* (Kleine Schriften II. 69.) — R. PRUTZ, *Vorlesungen über die Geschichte des deutschen Theaters*, 1847. — K. HASE, *Das geistliche Schauspiel*, 1858. — H. REIDT, *Das geistl. Schauspiel des Mittelalters in Deutschland*, 1868. — E. WILKEN, *Geschichte der geistl. Spiele in Deutschland*, 1872.

² Középkori neveik: *spilstat*, *spilhof*, *spilhús*, *schimpfhús* (*schimpf* a. m. tréfa, játék). Igy pl. egy 1246-iki okiratban: *in teatro, quod vulgo spelhús dicitur*, vagy 1274: *theatrum villae, auf deutsch spilhús*. A drámának általában megszokottabb középkori neve *kapfspil* (*kapfen*, a mai *gaffen* a. m. bámulva nézni, száját tátni) vagy *showspil* (a mai *schauspiel*).

tavaszi mulatságokban¹ találunk, melyekben tél és nyár megszemélyesítve szerepelnek s egymással vitatkoznak; valamint a bábjátékokban,² melyek már a XII. században divatoztak. Drámai elem rejlik a vita-dalokban is, melyekben két idegen személy (nem a költő maga) vagy megszemélyesített fogalom szemben állnak egymással és rendszerint arról vitatkoznak, hogy melyikök ér többet: így szív és ész, szerelem és szépség, irgalom és igazság, lovag és pap, ősz és május stb. De ez mind nem dráma; nem dráma a Tacitusnál (*Germ.* 24. fej.) említett ösgermán kard-táncz sem; nem dráma a ,wartburgi dalnok-versenyről' szóló költemény sem, bár ebben több a cselekvény, mint az eddig említett emlékekben. Igazi dráma, ez is csak legkezdetleesebb alakjában, csupán a keresztyén egyház körében fejlődött: a *mysterium*, mint a francziák,³ a *spil*, mint a németek, a *ludus*, mint a középkori latin írók nevezték. Az egyház is tudta, hogy a színmű nagyobb és mélyebb hatással van az emberi kedélyre, mint a legjobb prédikáció: skandináv sagák sokszor említik, hogy egyes pogány norvégokat és izlandiakat a keresztyén kultusz fénye és pompája nyerte meg az új hitnek; vonzó erőt gyakorolt bizonyosan e kultusznak homályos és sejtelmes titokzatossága

¹ Nevök *österspil* volt, a mi később a. m. sikerült tréfa, komikus ötlet. E szó először egy Neidhartnak tulajdonított dalban fordul elő.

² *Puppenspiel*, ludus monstrorum. A báb régi neve *tocke* (innen *tockenspiel* is) vagy *kobolt* (eredetileg a. m. házi szellem) és *taterman* (ered. a. m. tatár).

³ Németországban ez elnevezés először 1316-ban, a wormszi zsinatnak egy határozatában fordul elő. Francz. *mistere* e. i. *mystere*, lat. *mysterium*-ból; mások szerint *ministerium*-ból, de ez ó-francziául *mestier*. L. HASE, *D. geistl. Schauspiel* 41. l.

is. Innen van, hogy az egyház pártolta és ápolta a keresztyén isteni tiszteletben gyökerező drámát is, míg ez, a pap-ság befolyása és vezetése alól mind jobban fölszabadúlva, a saját útjain kezdett haladni, mire az egyház elfordult tőle, sőt utóbb saját gyermekének erélyes ellenségévé lesz.

A keresztyén színmű középpontját a keresztyén nagy ünnepek teszik, ez ünnepek pedig régi pogány ünnepek és szokások helyébe léptek, melyekkel mind jobban összevegyültek. A román nemzeteknél a római histriók, mimusok és bűvészek a keresztyénség diadala után is kedvencei maradtak a népnek; ¹ a germánok pedig egyhamar ki nem irtható szeretettel ragaszkodtak minden drámai jellegű ünnepükhöz vagy alakoskodó szokásukhoz, melyek régi vallásukban gyökereztek. ² Az egyház egyforma ellensége volt a római és a germán pogányság maradványainak és erélyesen üldözte azokat. ³ De sem tilalmi sem büntetési nem vezettek célhoz. Azért az egyház maga tette magát a helyzet urává: keresztyén jelentőséget adott a pogány szokásoknak, Krisztus életének valamely momentumát kapcsolta a pogány ünnepekhez, fényesebbé és látványosabbá tette a keresztyén kultuszt magát. Így pl. deczember végére tette a Megváltó

¹ Még a keresztyén papok is eljártak ez előadásokra, mit a zsinatok (pl. a konstantinápolyi 680-ban, a toursi 813-ban, az aacheni 816-ban) és fejedelmek (pl. Jámbor Lajos a IX. században) ismételve szigorúan megtiltának. Különben a római drámai előadások magok is, bár nagyon módosult s elfajult alakban, fennmaradtak az egész középkoron keresztül.

² Már Toursi Gergely († 590) említ „barbatoriae“ néven kis játékokat, melyeket az apácák előadtak. Kolostori előadásokról (a refectoriumokban és oratoriumokban) még később is igen sokszor történik említés.

³ H. ALT, *Theater und Kirche in ihrem gegenseitigen Verhältnisse*, 1846.

születésének ünnepét, nem annyira a hagyomány szerint, mely nagyon bizonytalan volt, hanem hogy a román népeknél a kedvelt saturnáliák és a germán törzsöknel a Wuotan tiszteletének szentelt téli napfordulat, tehát az ez időpontra eső pogány ünnepélyek keresztyén jelentőséget nyerjenek. Így lettek a karácsonyi és husvéti szokások, főkép a német népeknél, sajátyszerű vegyületei a pogány és keresztyén elemeknek és eszméknek; így kapcsolódtak a többi ünnepekhez (főkép Vizkereszthez és Úr-napjához, mely utóbbi azonban csak 1264-ben alapított) régi pogány szokások és alakoskodások. És e régi elemekhez járult az új egyház kultuszának fénye és drámai pompája.

A keresztyén liturgia kezdettől fogva fölismerhetetlen drámai elemeket rejt magában; már a vasárnap megünneplésére alkotott, Krisztus egész életét felölelő, tizenkét órára terjedő ösliturgia is gazdag volt drámai csirákban, melyek mind jobban kifejlődtek, midőn az evangyéliomok nyújtotta beszédek és beszélgetéseket több személyre osztották el. Maga a mise is, a megváltás nagy titkának (mysteriumának) jelképezése, epikai, lyrai és drámai elemekből áll, mint minden (akár primitív akár kifejlett) színmű: epikai eleme a prófétia és evangyéliom, lyrai eleme az antiphonák és hymnusok, drámai eleme maga az áldozat és a korán párbeszédes alakot nyert responsoriák (dialogusok). A mise drámai elemeit még inkább kifejtették a keresztyén nagy ünnepek, melyek a Megváltó születésének, szenvedésének, föltámadásának és mennybemenetelének szent emlékéit megújítják, főkép karácson, nagypéntek és húsvét. Ez ünnepeken idővel a pap nem egyedül énekelte az evangyéliom szövegét, hanem József és Mária, Gábor angyal és a pásztorok, Heródes és Krisztus szavai különböző személyeknek adattak ajkára. A dialogushoz járultak ceremóniák és lát-

ványok, melyek a cselekvény legfőbb mozzanatait megszemléltették; így pl. kitették a jászolt, melyben a csecsemő Megváltó feküdt; fölléptették a pásztorokat, kik az angyalok hymnusát hallják, és a három keleti királyt, kik a csillagnak kalauzoló fényét követik; fölállították a sírt, melyben Krisztus teste nyugodott, melléje adtak katonákat, kik a halottat őrizték, fölléptették a szent nőket, kik fölkeresik,¹ és így tovább. Így keletkezett a legrégibb keresztyén dráma, a mysterium, mely a liturgiának kiegészítő része volt. E mysteriumok a templomban adattak elő és szorosban az isteni tisztelethez tartoztak; papok voltak a szereplők, az evangéliom szolgáltatva a szöveget, latin volt a nyelve. Emelte e játékok fényét és hatását a zene is, — mert mindent énekeltek, különben a nép a templomok nagyságánál fogva semmit sem hallott s semmit meg nem értett volna, — főkép Nagy Gergely pápának (+ 604) azon intézkedése óta, mely a templomi éneket külön szervezett karra bízta, úgy hogy a hívők a liturgiánál egyszerű néma nézőkké, valóságos közönséggé lettek.

Vannak ilyen karácsonyi és vízkereszti, úrnapi és húsvéti mysteriumok. Legrégibbek a húsvéti mysteriumok, s mégis ezeknek eredete és fejlődése a legvilágosabb.²

A húsvéti mysteriumok fejlődésében három fokot külön-

¹ Jelmezes öltözék sem hiányzott. Így pl. az *Office du mont St. Michel*-ben a pap, ki az Uristen szerepét vitte, koronát s hosszú szakált viselt s mezitláb járt, az angyalok pálmákat tartottak kezökben, a nőket ábrázoló papok pedig fehér dahuatikában, fűtyolokba burkolva és alabastrom-vázákkal kezökben jelentek meg.

² GUST. MILCHSACK, *Die Ostern- und Passionsspiele. I. Die lat. Osterfeiern* 1880. és *Közlöny* IV, 558. — C. LANGE, *Die lat. Osterfeiern*, 1887. — LUDW. WIRTH, *Die Oster- und Passionsspiele bis zum XVI. Jhdt.*, 1889 és *Közlöny* XIII.

böztethetni meg. A legrégibb darabok, melyeknek alig van még drámai jellegök, egyetlen egy jelenetből állnak: a nők megjelenése a sírnál és párbeszédök az angyallal. A második fokon e darabok még egy jelenettel, Petrus és Johannes apostolok szereplésével (Ján. ev. XX, 4) bővül, s e két jelenethez járul a harmadik fokon Krisztus megjelenése Mária Magdolna előtt. E mysteriumok legrégibb közös elemeit négy mondat teszi, melyek rövid párbeszédet és egy kis drámai jelenetet alkotnak. A legrégibb mysteriumokban e négy mondat teszi a keresztyén dráma teljes tartalmát, az egész drámát.

E mondatok Márk evangyéliomának XVI, 1—7. versein (és részben Máténak XXVIII, 6) alapszanak, de oly föltűnően eltérnek a biblia szövegétől és annyira azonos alakúak a különböző játékokban, hogy kétségtelenül egyazon ősi szövegből származnak.

E mysterium befejezését a népnek Te Deum-kara képezte. Ily alakban divott a húsvéti ünnep már a XI. században Francia- s Németországban, a XII. században Hollandban is. Hogy ez valóban 'drámai' jelenet volt, bizonyítják a szereplők föllépésére, a színre és az előadásra vonatkozó utasítások. Legrégibbnek tekinthető a párizsi XI. századi húsvéti mysterium, mely, az érintett négy mondat megjelölésével, így hangzik:

(*Chorus*). Psallite regi magno, devicto mortis imperio.

(*Angeli*). 1. Quem quæritis in sepulchro, o christicolæ?

(*Mulieres*). 2. Jesum Nazarenum crucifixum, o cœlicolæ!

(*Angeli*). 3. Non est hic, surrexit, ut et ipse dixit;

4. Ite, nuntiate, quia surrexit.

(*Chorus.*) Te Deum laudamus!

E mysteriumban még nincsen színi utasítás, de már van ilyen bőven XIII. századi darabokban és még telje-

sebben pl. egy St. Blasienből származó XIV. századi mysteriumban, melynek szövege is terjedelmesebb.

A húsvéti (és kétségtelenül minden keresztyén) mysterium tehát az ó-keresztyén kultusból származik, de legfontosabb elemeiben egyazon szövegen alapszik, melynek szerzője ismeretlen ugyan, de bizonyos, hogy egy szerzője volt, kinek szöveg-szerkezete a katolikus egyháznak egyetemes jellegénél fogva mindenüvé eljutott, a hol keresztyének laktak, s mindenütt a keresztyén szinmű alapjává lett. A húsvéti játék ünnepét régibb kutatók a húsvét reggelére tették, midőn az előző pénteken sírba fektetett feszületet Krisztus föltámadásának megszemléltetésére a sírból kiemelték. Ez téves nézet. Az ünnepi játék a matutinának, a húsvét-vasárnapi misének volt része, a mit már a játékokhoz kapcsolt és a misére vonatkozó előadási utasítások, de főképp az az ismételt pontos megjegyzés, hogy az ünnepi jelenet a matutina harmadik responsoriuma után adandó elő, végre az összes játékok befejezése gyanánt szereplő 'Te Deum' is bizonyít, melyet a hívők az egyház fölfogása szerint Krisztus föltámadása órájában énekeltek. A jelenetek közt is énekeltek már korán egyházi hymnusokat, s a német nyelv a második fokú mysteriumokban hangzott föl először a *Christ ist erstanden* kezdetű híres egyházi dallal.

De nem sokáig maradt a mysterium a liturgia kiegészítő része. Az ünnep mind fényesebb és látványosabb lett, mind számosabban működtek közre, úgy hogy a templom oltárának köre idővel szűk színhelynek bizonyult. Most mind jobban háttérbe szorúl a mysterium lyrai eleme, az énekek; előtérbe lép a drámai elem, a cselekvény és a dialogus; az egyszerű szerkezet gazdagabbá válik, a szereplők száma mind nagyobb lesz, s a játék kilép a templom falaiból; a templom előtti tér, a temető, a klastrom udvara lesznek

színhelyeivé.¹ A nagyobb számú szereplők nem teltek ki a papságból, s így idővel vándorénekesek, tánczosok, alakosok, a népnek e régi kedves mulattatói, a XII. századi vagánsok közvetetlen örökösei is jelmezbe öltöznek és szerepeket vállalnak. A nép e cselekvő részvéte maga után vonta a nemzeti nyelvet, mely előbb félenken és csupán mint a magyarázat eszköze tűnik föl a latin szöveg mellett,² de mind nagyobb tért hódít, míg végre teljesen kiszorítja az egyház nyelvét. Az angyalok énekei maradtak legtovább latin szövegűek, hasonlóképp a színi utasítások is. Most a *mysterium* tárgyainak köre is szélesbül: nemcsak a megváltás nagy titkára vonatkozó események teszik tartalmát, hanem már egyéb ó- és új-szövetségi történetek, egyes szenteknek tettei, vallásos allegoriák is. A néppel a világi elem is kezd tért foglalni a szent cselekvényben; komikai alakok s részletek mind nagyobb számmal fordulnak elő és mind nagyobb szerepet visznek³; a kalmár (*unguentarius*) már egy prágai XIV. századi darabban föllép. A zsidók nemcsak gyűlöle-

¹ De azért még sokáig adtak elő *mysterium*okat a templomokban is. Berlinben pl. a húsvéti játékoknak a székesegyházban való előadását csak 1598-ban, Bajorországban meg épen 1770-ben tiltották el.

² Figyelmet érdemel, hogy a X. s XI. században a modern nyelvek elvértve bejutottak az isteni tiszteletbe is. V. ö. ANCONA, *Origini del teatro in Italia*. Firenze 1877. I, 61. l.

³ E komikai elemek már igen korán tűnnek föl; ilyenek pl. a Halleluja bucsúja a nagy böjtot előző napon; a szamár-ünnep, azon szamarak tiszteletére, melyen Mária a csecsemő Jézussal Egyiptomba menekült, s melyen Krisztus Jeruzsálembe bevonult; a bolondok ünnepe az ártatlan gyermekek napján stb. Ez utóbbit eltiltotta VII. Károly 1445-ben Párizsban; a papok ekkor még álarczokban s groteszk átöltözködésekben vettek részt e nem épen áhíthatos jelenetekben.

tesekké, hanem nevetségessé is tétetnek; Judás fél, hogy a papok hamis pénzzel fizették ki és megvizsgálja a harmincz fillért; a sir őrei összevesznek és verekednek; a kereskedő, kinél a három Mária vásárol, zsidó kuruzsló, ki a nőket meg akarja csalni; inasa szemtelen tolvaj, kit ura lopáson rajta kap és elver; felesége zsémbes banya, kivel gorombán összetűz stb. A karácsonyi mysteriumokban a pásztorok furcsa s nem mindig ízléses tréfákkal mulattatják egymást és a közönséget, Mária pedig jajgat, hogy nincsenek pelenkái, melyekbe a kis Jézuskát takarhassa, mire József följánlja egy rongyos gatyáját stb. De a komikum főképviseelője az ördög, kinek hatalmát a Megváltó megsemmisítette, és ki nem félelmetes többé, csak nevetséges alak, „szegény ördög”, kit a jók és a rosszak egyaránt kigúnyolnak, megtréfálnak, kijátszanak.

Így lett a liturgia kiegészítő részéből, a mysteriumból, igazi dráma, még mindig egyházi termék, de már valódi színmű. Szerzői még mindig papok, az előadást is ők rendezik, a szereplők is, részben legalább, az egyházi rendből kerülnek ki. De a papság befolyása folyton csökken: a XIV. században már a czéhek és egyéb polgári testületek is rendeznek előadásokat; a mysterium mindinkább elvilágiasodik. Szerzői idővel történeti tárgyakat, sőt a közönséges mindennapi életből vett eseményeket is dolgoznak föl, és a XV. században a dráma már saját teremtői, a papok, ellen fordul. Természetes, hogy most az egyház ellenzi e játékokat és eltiltja a papokat tőlök.

E mysteriumok egészen epikai jellegűek. A jelenetek egymásra következnek, a mint az előadott események egyes részletei egymás után esnek. Minden szereplő azzal kezdi mondókáját, hogy bemutatja magát. A cselekvény összpontosításának semmi nyoma; az egész színmű az epikai

elbeszélésnek naiv dialogizálása. Néha Krisztus teljes élete képezi a *mysterium* tartalmát, máskor annak csak egy egyes szakasza; a passiói játékok rendszeren Krisztusnak Jeruzsálembé való bevonulásával kezdődnek és mennybemenetelével végződnek. Az új-testamentomi cselekvény közé sokszor beékelnek megfelelő részleteket az ó-szövetségből. Így pl. van egy 'Jézus élete' cz. *mysterium* (egy X. IV. századi st.-galleni kéziratban), mely a kanai lakomával kezdődik és kilencz folvonásban ('cselekvényben') Krisztus életének legfontosabb részleteit tartalmazza; az utolsó jelenet: Ádám megváltása a pokolból és Jézus bevonulása a paradicsomba.

Az előadások szabad ég alatt folytak; színpadul a nagyobb terjedelmű játékoknál az egész piac szolgált. Némely játék több (két, három, sőt hét) napig tartott, s a szereplők száma sokszor meghaladta a kétszázat is.¹ Sok helyütt több emeletes állványt emeltek, melynek felső emelete a mennyet, közepe a földet, alsó része a poklot ábrázolta.² Létrák az állvány mögött vezettek az egyik emeletről a másikra. Ha az egész piac szolgált színpadul, akkor a tér hosszában volt korlátokkal három részre osztva. A szereplők folyton jelen voltak a színen, a háttérben ültek; ha rájuk került a sor, előléptek és elmondták szerepüket, mire ismét visszavonultak és leültek. Dekorációk nem voltak, legfeljebb egy élő fa vagy egy asztal; a hegyet vagy várat hordó helyettesítette. Az öltözet is igen egyszerű volt, hisz történeti fölfogásnak semmi nyoma. Mint a 'Heliand' költője a

¹ Frankfurtban 1498-ban 265, 1506-ban 267 volt a szereplők száma.

² Hármastagoltágú volt a görög színpad is. Franciaországban hét emeletes színpadot is állítottak.

IX. században, úgy a mysteriumoknak német szerzői is német városnak tekintik Jeruzsálemet és német polgárok-nak vagy katonáknak Judæa lakóit. A darabokat rendszerint becsületes, józan polgári szellem hatja át; a lovagi világnak e művekhez semmi köze. A német dráma a polgári rend alkotása.

A mysteriumok műértékéről természetesen bajos beszélni, de azért vannak igazi költészetben gazdag részleteik. Különösen sikerült több darabban Mária Magdolnának, a megtért szép bűnösnek, alakja; valóban megindító és megragadó sokszor szűz Mária szerepe; az anya aggodalma, fájdalma, kétségbeesése nem egyszer hatalmas kifejezésre jut. Általában meglehetősen egyazon színvonalon állnak e művek, melyek némileg a népköltészet jellegével bírtak: elterjedtek az egész országban; módosították, bővítették, rövidítették; a szerzők nem nevezték meg magokat s az egyes darabok nem is tekintettek egyes szerzők alkotásainak, hanem köztulajdonnak, melyet mindenki a maga céljaira fölhasznált. Már a legrégibb időben a dráma terén is észlelhető a francia költészet befolyása,¹ hisz Franciaország a mysteriumok virágzó hazája; nemzetivé is a Rajnán túl lett legelőször az egyházi dráma.² Németországban soha sem oly fénynyel, sem oly hosszú ideig nem művelték e darabokat, melyek közül a szatirikus irányúak s a moralitások német földön ki sem fejlődtek a reformatio előtt. A németek, kétségtelenül vallásosságból, túlságosan ragaszkodtak a szent szöveghez; ezért mélyebbek és bensőbbek az ő darabjaik, de nem oly elevenek s drámaiak, mint a francziák. Szeré-

¹ Így pl. közös forrást sejtnek a freisingeni, roueni és orleansi játékoknál.

² A francia nyelvjárások elsőbbben a drámában tűnnek föl.

nyebb szerep jut a német művekben a komikai és világi elemnek is, mely a francia színművekben nemcsak igen nagy tért foglal el, hanem sokszor egyszersmind a jó ízléssel, sőt a szentnek tiszteletével is sértő ellentétben áll. Igaz ugyan, hogy sok, a mi ma durvának és izléstelennek látszik, e kornak naiv és népies volt: de a francia mysteriumok számtalan kétértelműségei, a vallás legszentebb elemeinek vakmerő kigúnyolása, a közönség legaljasabb szenvedélyeire számított tréfák és élczek¹ soha semmiféle korban nem lehettek a naivságnak vagy népies iránynak nyilatkozatai.

E szellem nem vert gyökeret Németországban, de egyes francia darabok szerkezete befolyásolhatta a szomszédok színmű-költészetét.

A legrégebb németországi mysteriumok talán két freisingeni vizkeresztii játék a IX.—X. századból:² *Herodes sive magorum adoratio* (Herodés vagy a magusok imádása) és *Ordo Rachelis* (Rachel síralma); a XII. századból származik a húsvéti játék *De adventu et interitu Antichristi* (Az Antikrisztus megjelenése és megsemmisülése), melyet inkább politikai mint egyházi jellegénél fogva már (I, 231) tárgyaltam; végre a XIII. század elejéről a *Ludus scenicus de nativitate Domini* (Színmű Krisztus születéséről).³ Ezek mind tisztán latin nyelvűek. De nemsokára föltűnnek egyes német részletek is; elsőbben egy XIII. századi húsvéti játékban *De passione Domini* (Krisztus szenvedése), mely

¹ Főkép hihetetlen, hogy egyes francia színművekben miket énekeltetnek el Mária Magdolnával.

² K. WEINHOLD, *Weihnachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien*, 1853, 56. l.

³ *Carmina Burana* ed. Andr. Schmeller, 80. l.

csak töredékesen maradt fön;¹ ezután egy *Passiõi játékban*² a XIII. század elejéről, Muri kolostorból, mely nemcsak azért nevezetes, mert, a mennyire fönmaradt, teljesen német nyelven van írva, hanem főkép azért is, mert egészen a lovagi költészet nyelvén és stíljében van tartva és így valószínűen nemes származású műköltőtől ered. E munka egyetlen a maga nemében, mert nincs több mysterium, melyen az akkori költészet nyomai észlelhetők volnának. A XIV. század óta a mysteriumok nyelve túlnyomóan, majd kizárólag német; csak egyes énekekben tartja magát az eredeti latin szöveg.

A XIV. és XV. századi *egyházi színműveket* legczélsezerűbben hat csoportra oszthatni:³

Első csoport: a *húsvéti játékok*, melyek rendszerint a húsvéti mysteriumokhoz csatlakoznak, a sír öreinek keresésével kezdődnek s többnyire Krisztus föltámadásával vagy a pokol előcsarnokában való megjelenésével végződnek. E játékokból alakultak a *passiõi játékok*, melyek már jóval terjedelmesebbek és egymás közt is sokkal eltérőbbek. Főczéljok: a húsvéti játékok cselekvényét Krisztus életével egészen sírba helyezéseig kiegészíteni. Rendszerint Keresztelő János föllépésével és Krisztus kereszttelésével kezdik a történetet s majd többet, majd kevesebbet vesznek föl a Megváltó életéből egészen haláláig, mire aztán a húsvéti

¹ U. o. 95. l. Nagy részét énekelték, mint a szereplők szavai elé tett *cantat, cantat, cantant* bizonyítja.

² Kiadta K. BARTSCH, *Germania VIII*, 273. V. ö. Wilken, 87. l.

³ Kiadások: F. J. MONE, *Schauspiele des Mittelalters* 1846. 2 kötet. — A. PICHLER, *Das Drama des Mittelalters in Tirol*, 1850. — F. KUMMER, *Erlauer Spiele* 1882. (hat XIV—XV. századi, valószínűen Gmünd karinthiai város vidékéről származó egyházi dráma, melyeknek kézírata Egerben van).

játékok cselekvénye következnek. A passiók soha sem voltak a liturgia vagy ritus részei (hisz tartalmuknál fogva nem is fűződnek valamely keresztyén ünnephez), hanem kezdettől fogva önálló színművek. De vannak játékok, melyek a Megváltó életének csak egyes kisebb részletére szorítkoznak, milyenek pl. az úrvacsora, a keresztre feszítés, Mária siralma, Krisztus a sírban, a mennybemenetel stb. *Mária siralma* (a kereszt alatt) a leggyakrabban földolgozott részlet, mely lyrai, epikai és drámai alakban számos műben maradt reánk.¹ E művek alapját a „Planctus ante nescia” cz. sequentia teszi, melyet a XII. század óta a húsvéti játékokba fölvettek és a drámai hatás emelésére Mária és János párbeszédévé alakítottak át. — A húsvéti játékok közül a legfontosabbak: az alsfeldi (ed. Grein, 1874), az ágostai (ed. Hartmann, 1880), melyen az oberammergaui játékok legrégebbi fennmaradt szövege alapszik, a heidelbergi (ed. Milchsack, 1880), a freiburgi (ed. Martin, 1872), a redentini (ed. Ettmüller, 1851), melyben az ördögök nagy szerepet játszanak s melyet már bizonyos moralizáló irány jellemez, a bécsi szt. istván-templomi (ed. Camesina, 1869) és mások a fönt említett gyűjteményekben. Az alsfeldi játék három napra, a frankfurti két napra, a Raber Vigil által 1514-ben Bozenben előadott passio két napra terjed.²

Második csoport: a *karácsonyi játékok*.³ Ezek közül

¹ A. SCHÖNBACH, *Über die Marienklagen*, 1874.

² Egy 1450 körül Bártfán előadott terjedelmes húsvéti játékot, melynek azonban csak „színlapja” t. i. a szereplők neveinek lajstroma maradt reánk, ismertet Ábel Jenő, *Századok* XVIII, 22. l.

³ K. WEINHOLD, *Weihnachtsspiele*, 1853. — H. G. SCHRÖER, *Weihnachtsspiele aus Ungarn*, 1858. — SOLYMOSY L., *A karácsonyi mysteriumok eredete*, Közlöny XIII.

legérdekesebb a 'Jézus gyermekése' cz. XIV. századi mysterium,¹ melynek főmomentumai: a próféták megjósolják a Megváltó születését, József és Mária egybekelése, Gábor angyal Máriánál, Krisztus születése, a pásztorok és keleti királyok imádása. Herodes félelme és gyermekgyilkos parancsa, a szent családnak Egyiptomba menekülése, a menekültek visszatérte Nazarethbe. Ez talán az első német színmű, melyben komikus személy szerepel. Egy hesseni játék² egészen a hegedősök burleszk stíljében van tartva; nyelve a népjelenetekben a köznapi élet népnyelve, cselekvénye esetlen. Hasonló jelleműek a körmözi és főrévi (oberuferi) játékok,³ melyek közül az utóbbit még ma is előadja a nép.

Harmadik csoport: *Mária-ünnepi játékok*, melyek közül a legnevezetesebb a Szűz mennybemenetelét tárgyaló, még részben latin nyelven 1391-ben írott, igen komoly hangon tartott innsbrucki játék (Ludus de assumptione b. v. Mariæ), mely az apostolok eloszlatásával kezdődik és valószínűen (mert töredék) Jeruzsálem elpusztulásával végződött.⁴

Negyedik csoport: *Az-úrnapj játékok*. Úr napja (Corpus domini, Fronleichnam) csak 1264-ben alapított és 1317-ben megújított ünnep; azért nincs hagyományos tárgya. Az úrnapi játékok virágzása csak a XV. és XVI. századba esik;⁵ legkiválóbb termékeit még későbbben, a XVII. században, a műdráma egyik legnagyobb mestere, a spanyol

¹ MONE. *Schauspiele des Mittelalters*, I., 143. l.

² Kiadta K. W. Piderit, 1869. V. ö. *Germania*, XV, 376. l.

³ Kiadta Schröer, *Weimar. Jahrbuch*, III, 391 és id. h. 61. l.

⁴ Mone gyűjteményében II, 21. l.

⁵ De már az 1227-iki trienti zsinat s az 1293-iki utrechti egyházi gyűlés szólalnak föl a pazar egyházi fényvel előadott úrnapi játékok ellen.

Calderon († 1681), teremtette. A legrégibb úrnapi játék egy angol mysterium a XIV. század második feléből, melyet a czehek az úrnapi körmenet alkalmával Woodkirk piacán adtak elő.

A darab a teremtéssel kezdődik; erre következik Lucifer bukása, az első emberpár büne, az ősatyák története és Izrael kivonulása Egyiptomból; az új-szövetségi történetek élén áll Augustus császár fejadója, mely József útját Nazarethből Bethlehembe okozza; azután következik Jézus egész története születésétől mennybemenetelig; a játék befejezését az utolsó ítélet teszi. — A német játékok nem oly terjedelmesek. A legrégibb úrnapi színmű Németországban 1391-ben készült Sziléziában (kézirata Innsbruckban van). Ennek cselekvénye Adám és Éva föllépésével kezdődik, kik Krisztust mint az emberiség megváltóját üdvözlik; azután fölváltva ő- és új-szövetségi alakok és, mint a pogányság képviselői, a keleti királyok dicsőítik az üdvözítőt; végre Krisztusnak földi helytartója, a pápa, „az élet kenyerét”, az úrvacsorát ajánlja a bűnös emberiségnek, hogy meggyógyuljon „a halál ételétől”, melyből az első emberpár jóllakott.

Már sokkal teljesebb, majdnem oly teljes mint a woodkirki angol játék, egy 1479-iki württembergi úrnapi darab, mely főképp azzal tűnik ki a korabeli mysteriumok közül, hogy legkisebb komikai elemet sem tartalmaz. Idővel allegorizáló alakok is szerepelnek: Isten leányai (a négy testvér: Irgalom, Béke, Igazságosság és Igazság) tárgyalják a bűnös emberiség megváltását; Zsinagóga és Ekkleziás vitáznak a zsidóság és keresztyénség fölényéről; kiválóbb szentek képviselik az Isten országát és az Úr diadalát. Ausztriában is ismeretes volt az úrnapi játék: Bécsben Szt. István templománál adtak elő ilyet 1481-ben, a cseh Egerben sokszor

a XV. században,¹ Bozenben egészen 1753-ig, tehát a XVIII. század közepéig. Az úrnapi játékokat is befolyásolta utóbb a renaissance; két freiburgi darab 1599-ből és 1604-ből félreismerhetetlenül a római színművek hatása alatt alakult. Az úrnapi mysteriumok utolsó nyomai a rajnai tartományban maradtak fenn 1671-ből, 1682-ből és 1691-ből; ezek már allegorikai művek, melyek nem hagyományon alapúlnak és nem a nép embereitől, hanem tudós vagy legalább tudákos iskolamesterektől származnak.

Az ötödik csoport: *legendai tárgyú mysteriumok*, melyeknek főalakjai Szt. Katalin, Szt. György (Ágosta 1473) vagy Szt. Dorottya. Midőn ily Dorottya-játékot 1412-ben Bauzenben előadtak, a színpadi állvány összeroskadt és 33 embernek okozta halálát. A szent kereszt föllelése, melyet a hagyomány Helena császárnénak tulajdonított, szintén gyakran volt ily legendai mysterium tárgya, hasonlókép Theophilus legendája (I, 184) is, melyet már Hrotsuit ismert a X. században s melynek drámai földolgozásai egy stockholmi, egy helmstädti és egy trieri földolgozásban maradtak reánk.

Végre a hatodik csoport az *idegen tárgyú* darabokat foglalja magában. Ide tartozik a *halottas táncz*,² melyet ismételve festményekben is föltűntettek. Ez utóbbiak közül a legrégibbek a lübecki, berlini és bázeli a XV. század elejéről; a XVI. századból igen híresek a berni (41 személylyel), melyet Manuel Miklós festett, és a drezdai, melyet György szász herczeg 24 életnagyságú alakban kőből farag-

¹ *Das Egerer Frohleichnamspiel* ed. G. Milchsack. 1881.

² *Franz. danse macabre*, spany. *danza general*, lat. *chorea Machabeorum*, talán mivel a Maccabeusok ünnepén adták elő? V. ö. W. WACKERNAGEL, *Kleine Schriften* I, 302—375.

tatott; a legrégebb francia halottas táncz a párisi 1424-ből, a legjelesebb a Hans Holbeiné: *Imagines mortis*, 1538. A halottas tánczot föltüntető színművekben megszemélyesítve lépnek föl az életkorok vagy a társadalmi osztályok (eredetileg 24 személy), és a halál irgalom nélkül ragadja mindnyájokat magával. E darabok megfelelnek a francia vagy angol moralitásoknak, melyekben allegorikai alakok vagy megszemélyesített fogalmak szerepelnek. Németországban a középkori drámának e külön ága nem fejlett ki, bár voltak (a halottas tánczokon kívül) egyéb darabok is, melyekben allegorikai alakok szerepeltek. Így czivódtak egymással a megszemélyesített „bőjt” a megszemélyesített „farsanggal” vagy az egyes társadalmi osztályok képviselői a bőjttel stb.

Ókori tárgyak még alig találkoznak¹; az ó testamentomból a legkedveltebb tárgy *Zsuzsanna története*, mely főkép a XVI. századból maradt fenn számos földolgozásban és még a XVII. századnak is egyik legnépszerűbb drámai anyaga. Azonkívül Ádám és Éva története, József Egyiptomban (1265-ben), Salamon ítélete stb. — Az új testamentomból *A gazdag emberről és szegény Lázárról*,² de főkép *Az eszes és a bolond szüzekről* szóló parabolák kerültek sokszor színre a XIV. és XV. században. Ez utóbbinak egyik földolgozását (*Ludus de decem virginiibus*), mely reánk maradt,³ 1322. április 24. adták elő Eisenachban a

¹ „Paris ítélete” *Archiv f. Literaturg.* III, 5, 17.

² Kiadta M. Rieger, *Germania* XVI, 173.

³ Kiadta M. Rieger, *Germania* XI, 129. l. V. ö. M. Rieger, *Das Spiel von den zehn Jungfrauen*, 1872. és G. BOSSERT, *Das geistliche Schauspiel von den zehn Jungfrauen*, 1883. — A színmű alapja Máté evangy. XXV, 1—13. — E tárgynak egy XI. századi latin földolgozását kiadta E. du Méril, *Origines*, 233. l.

Wartburg alatt, Frigyes tartománygróf jelenlétében. Az esztelen szüzek a világ gyermekei, kik játszanak s mulatoznak és azt hiszik, hogy még jókor érkeznek el a lakomára. De az Úr visszautasítja őket és még Mária ismételt könyörgése sem indítja irgalomra; az ördögök elviszik a bűnös leányokat, kik haugos jajokra fakadnak. A kezdetleges szerkezetű drámán reformációi szellem vonúl végig. „Ha az összes angyalokkal szövetkeznel”, mondja az Úr Máriának, „még akkor sem volnátok képesek egyetlen bűnöst is megszabadítani”. És ezt a XIV. században tanítja e színmű szerzője, midőn a Boldogságos Szűznek kiengesztelő és közvetítő szerepe a katolikus néphitnek egyik főoszlopa volt! És a kárhozatba jutott szüzek intik barátjait és rokonaikat, hogy ne hozzanak semmi áldozatot az ő lelki üdvökért, mivel az mind hasztalan volna! Tehát értéktelenek és céltalanok a bűnös lelkek üdveért mondott misék és följánlott adományok! Nem forradalmi szellem ez az egyház kebelében? és e forradalmi szellem szóvivői domonkosreudi szerzetesek, mert ők adták elő e színművet!... Midőn a tartománygróf ezt a drámát végignézte, kinos kételyek támadtak benne, megharagudott és fölkiáltott: „Mi tehát a keresztyén hit? Hát isten nem akar nekünk irgalmazni, még Mária és minden szentek könyörgésére sem?” És hazament a Wartburgba és tépelődött öt napig és azután megütötte a guta, hogy majd három esztendőig ágyban fekvő beteg volt és 1325-ben, még csak 55 éves korában meghalt. Ez egy példa is mutatja, hogy a színmű, még fejletlen és kezdetleges alakjában is, mennyire meghathatja s megrendítheti az embereket.

A XV. század legérdekesebb idegen tárgyú színműve azonban a Johanna pápa története: *Ein schön spiel von Frau Juten*, melyet Schernberk Theodorik mühlhauseni

lelkész 1480-ban írt.¹ A monda, melynek keletkezésére a pápaválasztásnál a XI. század közepétől egészen X. Leo pápáig használatban volt 'sella stercoraria' szolgáltatott alkalmat,² a XIII. század óta ismeretes. Már a XVI. században megtámadta Blondel Dávid az elbeszélés hitelességét, de csak a legújabb időben mutatta ki Döllinger a hagyomány teljes alaptalanságát.³ A monda eshetőleg csupán szatira a X., XI. és XII. János pápák (919—963) alatt a szent város udvarában elhatalmasodott nőuralomra. Johanna pápa, a monda szerint, IV. Leo (+ 855) és III. Benedek (+ 858) közt ült mint VIII. János isten helytartójának trónján. Johanna egy angol hittérítőnek Mainzban vagy Ingelheimban született tudós leánya, ki Fuldában a kolostorban szerelmi viszonyban élt egy baráttal, kivel utóbb Athénbe menekült. Innen Rómába került, hol előbb a pápai udvar nótáriusa, később bibornok s végül pápa lett. Két év múlva egy kórmenet alkalmával az utcán gyermeket szült s szülés közben meghalt. A XV. századi német lelkész darabjában természetesen Sátán segélyével éri el Johanna ördögi célját. A gonosz szellemek minden földi dicsőségben és kéjben részesítik a tudós, de tévútra

¹ Először Tilesius Jeromos, mülhauseni pap (+ 1566) adta ki, Eisleben 1565., legújabb kiadása: A. v. Keller, *Fastnachtspiele*, 900. lap.

² E szék (sella stercoraria a. m. árnyékszék) használata régi hagyományon és egy bibliai szöveg alkalmazásán alapul. Midőn ugyanis bibornokot pápává választottak, először e székre ültették és csak azután a pápai trónra, mire a 113. zsoltár 7. és 8. versét elénekelték: *Suscitat de pulvere egenum et de stercore erigít pauperem* (fölemeli a szegényt a porból és a szükölködőt előveszi a ganéjból, hogy ültesse őtet a fejedelmek közé, az ő népének fejedelmei közé).

³ *Die Papstfabeln des Mittelalters*, 1863.

került szép leányt, hogy annál biztosabban a pokol martalékjává legyen. De csalódnak: Mária könyörgése irgalomra bírja a mennyei atyát és a boldogtalan nő üdvözülni, de csak mély megbánás után és kínos szenvedések árán; és ez jellemző a német darabra nézve, mert pl. a francia 'Nostre-Dame-játékok' egyedül a csoda föltüntetését és dicsőítését célozzák . . .

Ime az egyházi játékok fejlődése: a mysteriumok a X. században veszik kezdetüket; a darabok eleinte latinok, a liturgia kiegészítő részei; a nép ájtatosságának emelését célozzák s magokban a templomokban adattak elő. A játékok egyes ünnepekhez voltak kapcsolva, melyeknek egyházi (evangyéliumi) szövegeit többé-kevésbé teljesen tartalmazzák; a szerzők tehát kötve voltak a tárgy megválasztásában, sőt valósággal kidolgozásában is. A drámának változó énekei az isteni tisztelet responsoriáin (a papság és a nép közt) alapszanak. Ez énekekhez csatolták a legszükségesebb cselekvényt, mely járás-menésben és füstölésben állott, de nem bővítették sem a szöveget, sem a cselekvényt idegen elemekkel. A XII. század óta fölvettek latin strófás dalokat, melyekhez a XIII. század óta modern fordítást csatoltak. A latin játékokra előbb a vegyes latin-német, utóbb a tisztán német játékok következtek. Ez átmenet a XIII. századba esik; a XIV. század óta a játékok már tisztán németek, a XV-ben az egyház már teljesen átengedi az előadásokat a világiaknak, a népnek. Most e darabok tárgyai is változatosabbak lesznek; a régi mysteriumokra csak a játékok szerkezete és stílje emlékeztet.*

* És e játékok sok helyütt föntartották magokat egészen a jelenkorig, természetesen már az újabbkori műveltség és a modern dráma befolyása alatt módosult alakban. Főkép híresek az Oberam-

A mysteriumoknak egyházi drámákká való átalakításában nagy részök van a ‚clerici‘ v. ‚scholares vagantes‘ név alatt ismeretes jókedvű legényeknek (I, 144), kik már korán kezdtek közreműködni az egyházi ünnepekben. A zsinatok ismételve fordúlnak ellenök és kitiltják őket a templomokból. Végre czélt értek, de a vagánsok magokkal vitték a színi előadásokat is, melyek idővel egészen az ő kezökbe mentek át és mind gazdagabbak lettek világi és tréfás elemekben. Ez elemek, nyelvi és stilbeli sajátságaikkal, föntartották magokat egészen a legújabb korig, de téves nézet, hogy a kalmár jelenetével foglaltak tért a mysteriumokban. Ez elemeket a vagánsok vitték be, még pedig kezdetben alakoskodásokkal, álarczokkal és improvizált tréfákkal, mit a zsinatok ismételt tilalmi világosan bizonyítanak. Utóbb is ők fejlesztették ki e világi elemet, ők vitték be a nép mulattatására sok durvaságot is (kétertelműségeket, verekedéseket stb.) a játékokba, ők a lovagi rend parodizálását és kigúnyolását is, hisz a klerikusok régtől fogva gyűlölték a főnhéjázó, önhitt, de üres és a XIV. század eleje óta jelentőségökből kiesett lovagokat. E fölfogásban osztozott a nép is, mely örömmel fogadta politikájának ez érvényesülését a drámai költészet keretében. A játékok végre csak kis részben szolgálták a hívök vallásos áhitatát; igazi multságokká lettek, melyekben néha a hit legszentebb elemeivel is gúnyt üzött

mergau bajor faluban 1633 óta minden tizedik esztendőben ismétlődő húsvéti előadások. E játéknak legrégibb fönmaradt, 1662-ből származó szövege a XV. századi szt. ulrichi (Augsburg) passiójátékon és a Wild Sebestyén augsburgi iskola-mesternek XVI. századi húsvéti színművén alapszik. Az ammergauai előadások mostani szövegét Weisz Othmar lelkész 1811-ben írta. V. ö. Aug. Hartmann, *Das Oberammergauer Passionsspiel in seiner ältesten Gestalt*, 1888 és *Közlöny* VII. 257. 1.

a vallásos meggyőződésében megingatott, jókedvének fékezésére nem képes közönség.

Máskép fogta föl a német dráma eredetét Grimm Jakob.¹ Szerinte a német dráma a régi pogány játékokkal áll szerves kapcsolatban; e régi pogány ünnepek, alakoskodások és jelenetek tekintendők a német dráma szerves előzőinek. Az egyházba a népből hatottak be a színi előadások, úgy hogy tehát a mysteriumoknak tréfái és vidám részletei volnának a német dráma legrégibb és legeredetibb elemeinek tekintendők. Az egyház a népnek pogány játékait keresztyén alkalmakkal és eseményekkel hozta kapcsolatba és az eredeti világi elemekhez tudatos szándékkal fűzte a keresztyén-vallási és egyházi momentumokat. A nagy tudóst e kérdésben is a népiesnek túlbecsülése vitte tévútra, — a tudomány véleményét a modern drámának egyházi származásáról az ő fölfogása meg nem ingathatta.

De kétségtelen, hogy világi, főképp komikus és tréfás drámai jelenetek és játékok már a legrégibb időben, függetlenül az egyházi drámatól s egyelőre semmi külső viszonyban vele, díváltak Németországban. E régi jelenetekből és tréfákból származnak a „farsangi játékok“ (*Fastnachtspiele*), melyek a XIV. és XV. századból igen sok példányban maradtak reánk.² A húsvétot megelőző nagy böjt kizárt minden mulatságot és tréfát; a nép azért, hogy még egyszer tehetsége és kedve szerint kitombolhassa magát, a böjt előtti utolsó napot, húshagyó keddet és főképp e napnak éjjelét, tette féktelen tréfák idejévé. Ez éjjel a „Fastnacht“,³

¹ *Kleine Schriften* V, 281. (A cikk 1838-ból való.)

² Legteljesebben kiadta Ad. v. Keller, 1853—58, 4 kötet (121 darab). Négy nürnbergi farsangi játékot 1461—68-ból adott ki C. Schnorr v. Carolsfeld, *Archiv f. Literaturgeschichte* III.

³ Először 1314-ben említetik. Alnémetül *fastelnaht*. Némelyek

a böjt éjjele, melynek elteltével minden játék és mulatság hosszú időre megszakad. E ,farsangi játékok' összeestek a régi pogány tavaszi ünneppel, melynek átöltözködései, alakoskodásai, körmenetei még elevenen éltek a nép emlékezetében. A régi pogány hit és az új keresztyén vallás tehát a vígjáték bölcsőjénél is kezdet fogtak, hogy a modern dráma egyik főágát, a vígjátékot, életre segítsék.

A farsangi játékok eredetileg igen kezdetleges tárgyúak és alakúak: eleven párbeszéd, lehetőleg híven visszatükrözve a való életet, nagyon kevés cselekvénnyel; inkább jelenet, mint cselekvény. E játékokat nem is színpadon adták elő, hanem magánházakban. Ügyes fiatal emberek betanultak egy tréfás jelenetet és házról-házra jártak, mindenütt előadva, a mit tudtak. Szívesen fogadták, étellel itallal jól tartották, módosabb udvarokban meg is jutalmazták a játszókat, kik, midőn előadásukat elvégezték, bocsánatot kértek csintalanságukért, mire tovább mentek és a szomszédnál összegyűlt vig társaságot is megörvendeztettek. Csak idővel fejlett e kezdetleges jelenetekből a világi vígjáték, melynek már drámai szerkezet és tudatos jellemzés ismertető jelei. Az eredeti német ,Fastnachtspiel' teljesen megfelel a francia ,sottie'-nak, míg később, fejlettebb alakjában, valóságos bohózzattá (francz. ,farce') lett.

Féktelen jó kedv jellemzi e műveket, de féktelen realizmus is. Főkép a nemi viszonyok s a házasság élet leplezetlen rajza és tárgyalása teszi e játékokat művelődéstörténeti szempontból igen érdekessé, de egyúttal ízlés szempontjából nagyon kifogásosakká. A szerkezet legkedveltebb alakja a per volt: vőlegény és menyasszony, férj és feleség, úr

e szót a *fasnacht*, *fasnaht* (ebből *fasen*, ma *faseln*, ered. a. m. tréfálni, játszani, bolondozni) elrontásának tekintik.

és cseléd, kalmár és vevő, pap és laikus lépnek bíró elé pörös ügyökkel; minden fél tanúkat hoz magával, és megindul az ügy tárgyalása, melynek folyamában a peres felek nemcsak indokokkal és tanúvallomásokkal, hanem szitkokkal és ütlegekkel is küzdenek egymás ellen. Ritka farsangi játék nagy verekedés vagy dulakodás nélkül. Néha régibb hagyományokat is dolgoz föl a farsangi játék: így Salamon és Markolf történetét, a minnedalos Neidhart civódásait a parasztokkal, Etele udvartartását, a breton mondakör egyes kalandjait, olasz novellákból származó vig históriákat stb. Mint mindenütt és mindenkor, úgy ez időben is csakhamar szatirikus élívé lett a tréfa és a komikum: a gúny főképp az egyház ellen irányul, melynek szolgálait a nép nyers élceze kiméletlenül sújtja és legszentebb intézményeit ijesztő póriassággal parodizálja. Féktelenség, illetlenség, durvaság e játékok legjellemzőbb vonásai, azon játékokéi is, melyekben a lefolyt év nevezetesebb, de többnyire csak helyi jelentőségű eseményeit szemle alakjában, szintén szatirikus éllel és túlzó torzképekben, színrehozták. Igaz, hogy sokfelé akadunk az igaz, törölmetszett, találó komikum pompás elemeire; de a nép élcezenek ez értékes alkotásait is majd elfojtja a vastag ízléstelenség burjánja. Durva szójátékok, félreértések és félremagyarázások, sértő egyértelműségek, dulakodások és verekedések, — ime a farsangi játékok 'komikumának' elemei, melyek csak a XVI. században kezdenek egy kissé 'finomúlni'.

A XIV. század az egyházi dráma virágzó kora, — a farsangi játék ez időben még kezdetleges és fejletlen; a XV. században a mysteriumok mind jobban elvilágosiadnak, — e század a farsangi játék legfényesebb korszaka. A XIV. században a vig világi dráma még a nép ajkán terem s a nép hagyományában él, — a következő században a német

vígjáték már az irodalom terméke. A legrégebb farsangi játékok, melyeknek keletkezése pontosan meghatározható, 1400—1414-ből valók; de a reánk maradt emlékek egy jó része, ha nem is mostani alakjában, bizonyára jóval régibb keletű. A dráma általában a polgári rendnek költői faja, fölvirágzása a középosztály fokozódó jelentőségével tart lépést. Áll ez főkép a vígjátékról. A farsangi játékok is akkor és ott érték el virágzásuk legmagasabb fokát, a midőn és a hol a polgárság a gazdagság és műveltség magas színvonalára emelkedett. Németországban a polgári elem a XV. században és főkép a déli városokban, mindenek előtt a gazdag és jó kedvű Nürnbergben örvendett fényes jólétnek, és csakugyan: a XV. században Nürnberg a farsangi játékok legvirágzóbb hazája.¹ Nem hiába nevezték a szép várost ez időben német Velenczenek: ép oly gazdag és művelt, oly élvágyó és kicsapongó, a művészetnek s költészetnek ép oly bőkezű pártolója, az ártatlan tréfák és kalandok ép oly regényes színhelye, a maga nemében ép oly egyetlen és páratlan volt, mint a páratlan Velenceze.

A világi darabok szerzői majdnem mind ismeretlenek; jellemző, hogy csak két nürnbergi költőnek neve maradt reánk: ezek HANS ROSENPLÜT és HANS FOLZ.² Az első, kit kortársai „Schnepperer“-nek, azaz fecsegőnek is neveztek, 1427 és 1460 közt írt. Voltaképen czímerköltő volt, ki sok országot bejárt és a hussziták ellen katonáskodott. Rosenplüt igen termékeny író volt; darabjai már közel állnak a modern vígjátékhoz. Fölfogása, világnézete egészen polgári, polgári a politikája is; mert Rosenplüt már politizál is: satirikus iránya a papság és nemesség, a parasztok és

¹ Azután Lübeck, Basel, Reval gazdag kereskedő városok.

² Ezekről bővebben Kurz I², 711. és 730. l.

orvosok ellen fordul, sőt már a nagy világ nagy eseményeit sem kiméli. Egyik színművében (*Vom Türken*) Németországban lépteti föl a Konstantinápoly elfoglalása után ismeretes alakká vált török szultánt, ki a német állapotokat igen keményen meg- és elítéli. De azért legtöbb darabjának tárgyát mégis a mindennapi nyárspolgári életből veszi; ritkán nyúl a hagyomány gazdag kincstárába: Artus, Constantinus, Aristoteles kivételes alakok nála, — annál rendesebbek a polgári társadalom mindenféle képviselői. Álláspontja a legelszántabb naturalizmus, komikuma gazdag, de igen vastag. Ő is nagyon szereti a per formáját; nála is, mint régiebb farsangi játékokban, nagy szerepe van az 'ostoba' és 'szegény' ördögnek, mely kétségtelenül e világi tréfákból került az egyházi játékokba. Darabjainak * szerkezete különben igen egyszerű; a személyek száma kettő és huszonnégy közt váltakozik. Rosenplüt a tréfás elbeszélés ('Schwank') és lyra terén (bordalok) is működött, itt is ott is jeles sikerrel; elbeszéléseit egészséges humor, dalait közvetlenség és igazság jellemzik.

Ifjabb kortársa, HANS FOLZ, wormszi születésű, de nürnbergi polgár volt. Mint borbély (t. i. seborvos) élt a víg városban 1447 és 1482 közt. Ez már igazi modern író, ki még nyomdát is állított termékeinek kiadására. Írt epikai mesterdalokat és tanító irányú költeményeket is, melyeket még a következő nemzedék is nagyrabecsült, hiszen Hans Sachs a tizenkét 'nagy mester' közt a nürnbergi borbélyt is említi. Költeményei többnyire elbeszéléssel kezdődnek s ezután mennek át dialogusba; nagyrészt gúnyosak s parodizálók; főkép a papság, a gyónás és a parasztok ellen

* Kiadta Keller a 227. l. említett gyűjteményében, ki róla p. 1077 terjedelmesen szól.

irányulnak, de az orvosok, részegesek és játékosok ellen is. Ugyanilyen irányú drámáinak jó része is. Folz nem oly termékeny, de tanultabb és gondosabb drámairó, mint Rosenplüt. Farsangi játéka bizonyos alaki fejlettség által különböznek előzőinek darabjaitól; különben tartalom és irány tekintetében egy színvonalon állnak amazokkal. Folz is a nyárspolgári mindennapi életből veszi tárgyait, ő is szatirikus és parodizáló irányú, nála is a komikum vastagsága a főczél. Darabjainak piszkossága és szemérmertlensége még e század szempontjából is ijesztő. Szenvedélyesen gyűlöli a zsidókat és a parasztokat, kiket ismételve megtámad és kigúnyol. Talán tőle származik a 'Császárról és apátról' szóló ismeretes hagyomány, mely Németországban a múlt században Bürger sikerült költeménye által újra igen népszerűvé vált, ez időbeli drámai földolgozása is.¹ Hans Sachsra mint drámairóra főképp Folz volt nagy befolyással.

Déli Németországon kívül még csak Svájcban virágzott a XV. század vége felé a farsangi játék; főképp Bazel és Luzern polgárai voltak az ily színi előadások nagy kedvelői. Egyes emlékek északi Németországból, alnémet nyelven is maradtak reánk. E vidékről névleg is ismerünk egy író, ki farsangi játékokat szerkesztett; ez a holsteini származású Nicolaus Mercatoris, ki, úgy látszik, a XVI. század elején élt és működött.²

De nemcsak tréfás darabokat adtak elő húshagyókedden: komoly, sőt bibliai tárgyú drámák, szatirikus vagy mora-

¹ Folz darabjait kiadta Keller, id. h., ki p. 1196 terjedelmesen szól a szerző életéről s műveiről. — Hans Folz úgy látszik Hans Zapf név alatt is írt; a Zapf neve alatt reánk maradt drámák legalább szerkezet, nyelv és stíl tekintetében feltűnően hasonlítanak Folz színműveire.

² KELLER, *Fastnachtspiele*, p. 1065: 'A halál és az élet'.

lizáló darabok is tartoztak e mulatságok repertoirjába. Azonban sem a komoly, sem a víg dráma nem emelkedett a XV. század végéig a virágzás magasabb fokára; de az egészséges fejlődés elemei megvoltak, és nem szenved kétséget, hogy a német dráma e nemzeti csirákból idővel magasabb értékű alkotásokig emelkedett volna. E szerves fejlődést azonban megakadályozta a *renaissance*, a tudományok és művészetek újjászületése, mely idővel a német műveltséget is mélyen áthatotta és a dráma fejlődését is az antik szellem és izlés irányába terelte. Igaz, hogy a renaissance első, közvetlen hatása egészen külsőleges volt: a dráma-írók csak a fölvonásokra és jelenetekre való fölosztást tanulták el a latin mintáktól; de nem sokára mélyebbre is hatott az idegen izlés, mely később teljesen megfosztotta a német dramát népies és nemzeti jellegétől.

A renaissance képviselői a drámai költészet terén a jeles latin vígjáték-írók, Plautus és Terentius voltak, kiket a humanisták német fordításokban a nem tanult körök számára is hozzáférhetőkké tettek. Albrecht von Eybe (szül. 1420, † 1475) bambergi kanonok és II. Pius pápa kamarása volt az első, ki római vígjátékokat németre fordított. Plautus két remeke, a ‚Menæchmi‘ és ‚Bacchides‘, csak évtizedekkel halála után 1511-ben jelent meg Eybe fordításában. Őt követték Nythart János ulmi polgár, ki 1486-ban Terentius ‚Eunuchus‘-át, és egy névtelen, ki Terentius összes darabjait kiadta német fordításban (Strassburg 1499). E fordítások mind igen kezdetlegesek, teljesen prózában*

* A német dráma alakja a régi rimpárok voltak, melyek ez időben, a verselésnek e barbár korszakában, egyszerűen nyolcz szótagú, rendszeren rhythmust még nem is sejtető sorokból álltak. Ez alaknak nyüge is akadályozta a dráma fejlődését.

és minden magasabb igény nélküliek. A közönség így bizonyára fokozott örömmel fogadta, hiszen e gyarló köntösben jóval közelebb álltak műveltségéhez, mint a remek eredetiek. Sőt egyes fordítók még azon voltak, hogy az idegen színt lehetőleg eltávolítsák a római vígjátékból; így pl. Eybe megváltoztatta a szereplők eredeti neveit, melyeknek helyébe a farsangi játékokból ismeretes népies neveket (Lutz, Enz, Benz stb.) tette és német közmondásokkal és szólamokkal helyettesítette az eredetinek antik alakú és szellemű phrasisait.

De a tudósok nemcsak lefordították, hanem utánozták is az antik vígjátékot.¹ A renaissance első hatásaival megindul a humanisták latin költészete, latin drámaköltészete is. Céljuk első sorban gyakorlati volt: szokássá vált, hogy az ifjuság ünnepélyes alkalmakkor színi előadásban mutassa be szüleinek és az intézet partfogóságának ügyességét és főképp latin nyelvi ismereteit. E célra kezdetben a római drámaköltők műveit, majd a görög tragédiák latin fordításait használták. De ez vegre is szegény repertoír volt. A század jeles latinistái könnyen segítettek e bajon. Irtak ők magok latin színműveket, melyek néha német eredetieken alapszanak, sokszor utóbb németre fordítottak le. A XV. századból a legjelesebb és legérdekesebb iskolai dráma² Reuchlin János (1454—1521) bohózata *Scenica progymnasmata* vagy *Henno*,³ melyet már Melanchthon

¹ E törekvések körébe tartozik Hrotsvit komédiáinak kiadása is, melyet Celses Konrád 1501-ben eszközölt. Chilianus, Millerstatti lovag, egy latin Dorottya-dráma (1507) szerzője, már hivatkozik a híres „Rosphitá”-ra.

² Az iskolai dráma virágzása csak a XVI. és XVII. századra esik.

³ Első előadása 1497. Reuchlin drámáit (*Henno* és *Sergius*) kiadta Hugo Holstein, 1888. V. ö. ismertetésemet *Budapesti Szemle* 1889.

„fabula gallica“-nak nevezett. Tény, hogy a latin humanista darabjának alapját a *Maître Pathelin*,* a régi francia komédiának ez elévülhetetlen remeke teszi, mely a XV. század hetvenes éveiből származik. Szerzője talán Blanchet Péter poitiersi ügyvéd, ki 1459-ben született. Reuchlin maga tanulmányi idejének egy részét Poitiersben töltötte, hol valószínűen a népszerű francia bohózzattal megismerkedett. Maître Pathelin, egy szegény ügyvéd, posztót vesz egy kereskedőtől, bár egy fillérje sincsen, s fölkéri a kereskedőt, hogy jöjjön maga el a posztó áráért s ebédeljen nála. Midőn a kereskedő megérkezik, Pathelin betegnek tettei magát és neje kijelenti, hogy férje nem vásárolt, nem is vásárolhatott semmit, hisz már tizenegy hete ágyban fekvő beteg. Egyszersmind folyton inti a kereskedőt, hogy halkán beszéljen, ő maga pedig tőle telhetőleg kiabál. A kereskedő nem tudja, mire venni a dolgot és elmegy. Az ügyvéd és neje már diadalmaskodnak, midőn a kereskedő visszatér. Az asszony nagy ijedten fogadja: férje sokkal rosszabbul van, lázban fekszik és nem tud magáról. Pathelin csakugyan mindenféle nyelven, latinul is beszél, mire a kereskedő újra távozik. Otthon pásztorát találja, kitől hallja, hogy nyájában újabb nagy veszteségei estek. A kereskedő megharagszik és csalással vádolja a pásztorát, kit perrel fenyeget. A pásztor, ki urát csakugyan évek óta lopta, Pathelint veszi védőjévé, ki azt tanácsolja neki, hogy feleljen a bírónak minden kérdésére *bé*-vel. A törvényszék előtt lefolyó jelenet igen komikus, mert a kereskedő, vádjának előadása közben, fölismeri Pathelint, előhossa a nála vásá-

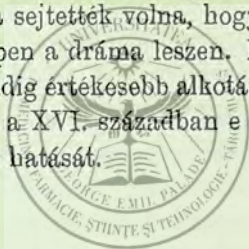
* Legjobban kiadta P. L. Jacob. Paris 1876; Bruyes és Palapzat 1706-iki átdolgozása után magyarra ford. Theisz Gyula (*Lőcsei Album*, 1882, 131. l.).

rolt posztót és folyton összezavarja a posztót és a borjúkat. A pásztor, ki minden kérdésre *bé*-vel felel, a bíró hülyének tartja s fölmenti, a kereskedőt pedig bolondnak nyilvánítja és elkergeti. Pathelin most ügyvédi díját követeli a pászortól, de ez neki is csak *bé*-vel felel.

A darab szerkezete igen egyszerű, de komikuma kitűnő. Az alakokban fölismerhetni az olasz *comedia* három főtípusát: a pantalon (az öreg kereskedőt), a bolognai doktort (az ügyvédet) és a Brighellát (a ravasz ügyes inast). A negyedik tipikus alakot, a Harlekint (a nép emberét), Reuchlin vette föl a cselekvénybe, ki, úgy látszik, csak emlékezetből használta föl a francia bohózat tárgyát. Reuchlin darabja művészibb, kerekesebb, szellemesebb, cselekvénye is gazdagabb, de hangja és stílje nem oly friss és népies, mint a francia farceé. Henno ellopja nejének nyolcz arany forintját, hogy magának új ruhát csináltasson, és Dromót, inasát küldi a városba, hogy ez összegért posztót vegyen; de Dromo, ki Henno leányát, Abrát, szereti, ellopja a pénzt. Henno felesége egy jövendőlo astrologustól akarja megtudni a tolvajt, míg Henno posztóját vagy pénzét keresi, mire pörre kerül a dolog. A további cselekvény nagyjában megegyez a francia farce tartalmával, csak hogy Reuchlinnél az ügyes inas nőül veszi Henno leányát, a mivel az öregeket kibékíti. Reuchlin darabján alapszik egy jeles német bohózat *Der kluge Knecht*,* mely körülbelül 1560-ban készült, és Hans Sachs vígjátéka *Der Henno*, 1531-ből. Reuchlin darabja az első, még pedig igen sikerült

* KELLER, *Fastnachtspiele* II, 820. l., v. ö. IV, 379. l. is. — L. GEIGER, *Johann Reuchlin*, 1871, 81. l. — H. GRIMM, *Das Luzerner Neujahrsspiel und der Henno des Reuchlin*, 1854. (*Essays*, 1859, 119. l.).

kísérlet, mely a népies anyagnak classikus alakba öltöztetését czélozza és ily módon a nemzeti és az antik elemek kiegyeztetését, összeolvadását megkísérli. Példája azonban nem hatott a korra: az antik művek fordítói nem követték Eybe példáját az idegen tárgyak germanizálásában; a német darabok szerzői csak értéktelen külsőségeket sajátítottak el a classikus drámából. Ily körülmények közt a német dráma nem indulhatott kedvező fejlődésnek, a mi annál sajnálatosabb, mivel a következő kornak épen a dráma a legkedveltebb és legnépszerűbb műfaja, melynek hatása a költészet és próza minden ágában, a dalban és az elbeszélésben, a tanító költeményben és a szatirában is észlelhető: mindenütt drámai fölfogásra és dialogikus alakra törekedtek, mintha sejtették volna, hogy az újkornak uralkodó költői faja épen a dráma leszen. De e kísérletek és törekvések mindaddig értékesebb alkotásokra nem vezettek, míg a reformatio a XVI. században e téren is nem érvényesítette fejlesztő hatását.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A REFORMATIO SZÁZADA.

A XVI. század¹ az ókori irodalmak hatásának és az egyház javításának korszaka. A XV. századi humanistikus és mystikus mozgalmak előkészítették az új világot, mely azonban oly rendkívüli, az egész nemzetet és az összes állapotokat megrázkódtató harcok folyamában alakult meg, hogy a költészetnek nem szolgáltatott kedvező talajt és éltető levegőt. A reformatio, mely előzményeiben nemzeti ügy, a népnek ügye volt, csakhamar szövetségessé a fejedelmekkel, kik szívesen vállalkoztak hathatós pártfogására, mert eszközül értékesítették a császári hatalommal² szemben. A nemzeti nagy mozgalom megszűnt ezzel a nép ügye lenni, politikai esemény lett, mely a nemzet érdekeit nem szolgálta többé. És a reformatio lefoglalta a század legnagyobb tehetségeit theologiai problémáinak megoldására. A korszak első felét a katholicismus, második

¹ Leop. v. Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, először 1839—43, 5 köt. — Karl Hagen, *Deutschlands literar. und relig. Verhältnisse im Reformationszeitalter*, 1841, 3 köt.

² V. Károly 1520—56, I. Ferdinánd 1556—64, II. Miksa 1564—76, II. Rudolf 1576—1612, Mátyás 1612—19. A korszak indító eseménye 1517 október 31. Luther 95 tételének kifüggesztése, befejező ténye a harminczéves háború kezdete (1618).

felét az 1540. alapított jezsuita-rend által vezérelt ellen-reformatio elleni harc foglalja el, melyben ép a nemzet legjobbjai sivár disputákra pazarolták más téren nagy-szerű eredményekkel kecsegtető erejüket. E theologiai viták nem érdekelték a nemzetet, a nép összesége nem is értette sem a nagy világtörténeti felek, sem a lutheránusok, kálvinisták s egyéb kis felekezeti töredékek elkeseredett harczait. Ily viszonyok közt nem csodálhatni, hogy a fejdelmek és az egyházak, a nemesség és a tudósok nem sokat törődtek az irodalommal, főkép a költészettel. Legkevésbé a tudósok, kik igen csekély kivétellel (Fischart János) latinul irtak s mind jobban elszakadtak a néptől és a nemzeti élettől. Mi más lett volna e század irodalma, ha az oly költői erők mint Eobanus Hessus, Petrus Lotichius, Nicodemus Frischlin németül irtak! Így csak azok a költői fajok virágozhattak, melyek az alsó és középosztály eszmekörébe estek vagy már régebben e korokban meggyökereztek: a népdal, a dráma s a komikus elbeszélés, s a nemzet és a tudósok közt mind szélesebben tátongó ellentét következtében a renaissance áldásaiból ezek is minél kevesebbet nyertek. A reformatio közvetlen hatása a költészetre nem volt kedvező. E nagy korszakos tett kapcsán rengeteg vallásos és moralizáló, szatirikus és polemikus „költemény” jött létre, de ép e művek mutatják legjobban, hogy a földolgozott anyag mennyire nem költői, s hogy a földolgozók maguk is mennyire nem uralkodnak sem a tárgy sem az anyag fölött. A theologiai viták sivár sivatagja előli a kedély és képzelet minden magasabb szárnyalását.

A reformatio csupán az egyházi dalt teremtette vagy juttatta nagy virágzásra; különben mindenütt csak az észre, nem a phantasiára támaszkodott s így a költészet fölvirágzását nem eredményezhette. Főkép áll ez a század első

feléről, melyben az egyházjavítási mozgalom teljesen fölemésztette a nemzet geniusát. Ez időben a műzsák elhallgatnak, a theologia az irodalomnak egyedüli ura. Csak a negyvenes és ötvenes években kezdenek æsthetikai érdekek is újból jelentkezni, és az 1555-iki vallási béke után magasabb lendületet vesz a szellemi élet. A theologusok vitái ezentúl is folytatódnak, sőt a jezsuiták föllépése óta hevesebbekké lesznek; de a nemzet érdeklődése e dogmatikai szörszálhasogatások iránt igen csekély. A század közepe óta különösen a dráma lép előtérbe s oly kedvező fejlődésnek indul, hogy egy elsőrangú nagy mesternek egyengethette volna útjait. De a XVII. század elején megindult vallásos háborúk és a tudósok elfordulása a nemzeti szellemtől megszakította e fejlődést és megghiusította gyümölcseit. 'E nagy mester nem jött, mondja Scherer. Az angolok dicsekedhetnek Shakespeare-jökkel. Németországra csupán árnyéka esett.' A többi költői fajokra sem lehetett kedvező hatással, hogy a század teljesen szakított a középkorral, melyet a sötétség és babona korszakának bélyegzett. A középkornak e hirtelen érvényben maradt egészen Herderig és a középkori költészet feledésbe ment, úgy hogy a XVIII. század közepén csakúgy kellett fölfedezni, mint Amerikát.

Egészen más hatással volt a reformatio a tudományos életre és ennek kapcsán a prózára. A reformatio új egyseges irodalmi nyelvet teremtett, szaporította és fölvirágoztatta az egyetemeket, nagy számmal létesített iskolákat a nemzet közép és alsó osztályai számára. Az ókor alapos tanulmányozása, a szabadon kutató szellem érvényesülése, a történeti és természeti tudományok lendülete mind annak a hatalmas impulsusnak eredményei, melyet a nemzeti genius a reformatio mozgalmaiból nyert. Igaz, hogy e tudományos irodalom java része latin volt, s hogy a nem-

zet csak közvetve jutott nagy eredményeinek birtokába, -- de birtokába jutott mégis.

A század irodalma legnagyobbbrészt protestáns jellegű; a katolikusok alig vettek részt benne, hisz az új nyelvet sem akarták elfogadni. Protestáns, s mint ilyen, mind jobban húzódik észak felé. A középkorban déli Németország az irodalom területe, s csak a XIV. század óta vesz középső Németország is részt az irodalmi életben. Most e közép-német tartományokból indul ki úgy a reformatio mint az új irodalom, s mind nagyobb területekben hódítja meg északi Németországot, mely már a XVII. században vezeti és irányítja a német műveltség útjait.

E korszak vége felé kezdődik a külföld befolyása a német költészetre, melyet első sorban a tudósok közvetítettek, kik szorgalmasan bejárták az európai tartományokat (igen sokan tanultak a külföldön, főkép a párizsi egyetemen). Európa nagy nemzeteinél e század hatalmas irodalmi virágzás kora: Angliában Shakespeare, Olaszországban Ariosto és Tasso, Spanyolországban Lope de Vega és Cervantes, még a kis Portugalliában is Camoens fölérnek az egész XVI. századi német irodalommal. A németeknél a reformatio akadályozta meg a nemzeti költészet igazi fölvirágzását, hazánkban a török hódoltság juttatta a végenyészet szélére a nemzetet. Sem a németeknek sem ősainknek nem volt okuk e században az istenek irigységétől tartaniok.

A XVI. század egyik legfontosabb ténye az *egységes irodalmi nyelv megteremtése*.* A nyelvjárások zavara, mely a XIV. szá-

* Heiner. Rückert, *Geschichte der neuhochdeutschen Schriftsprache* 1875. és ismertetésem *Közlöny* I, 132. — P. Pietsch, *Luther und die nhd. Schriftsprache* 1883. — H. Wülcker, *Germania* XXVIII,

zadban veszi kezdetét s a XV-ikben még fokozódik, Luther bibliájával¹ megállapodásra jut. E nyelv nem az ő találmánya; ki tudna nyelvet föltalálni! Luther egy már meglévő nyelvet fogadott el, melyet aztán bámulatos nyelvalkotó erejével kifejtett, alkalmazott s korára gyakorolt rendkívüli befolyásával általánossá tett, úgy hogy az még a XVI. században az irodalomnak egységes eszközévé lehetett. Luther maga így nyilatkozik nyelvéről:² „Nincs nekem külön sajátos német nyelvem; én az általános (egységes) német nyelvvel élek, hogy úgy felnémetek, mint alnémetek megérthessenek. A szász kancellária szerint beszélek, melyet Németország összes fejedelmei s királyai követnek. Az összes birodalmi városok és fejedelmi udvarok a szász és a mi fejedelmünk kancelláriája szerint írnak; azért a legáltalánosabb német nyelv ez. Miksa császár és Frigyes szász herceg ily módon a német birodalomban egy egységes nyelvbe vonták a német nyelveket.” E „birodalmi nyelv” létrejöttére főképp két körülmény volt nagy befolyással: Először a császári kancelláriából kibocsátott okmányok, melyek a XIII. századig latin nyelven, a Hohenstauf-kor vége óta németül állítottak ki.³ Ez oklevelek nyelve a középfelnémet nyelv. De a XIII. század közepén túl a császári korona délnyugati Németországból délkeletre,

191. — K. Burdach, *Die Einigung der nhd. Schriftsprache* 1884. — A. Socin, *Schriftsprache u. Dialecte im Deutschen* 1888.

¹ Az új testámentom 1522, az egész biblia 1534. Ezt Luther 1539-ben Melanchthon, Bugenhagen, Jonas s más társainak közreműködésével teljesen átdolgozta. A Luther eszközölte utolsó kiadás 1545-ben jelent meg; ezt lenyomatták Bindseil és Niemeyer, 1850—55, 7. köt.

² *Tischreden*, Eisleben 1507, Cap. 70.

³ Az első IV. Konrádtól 1240. jul. 25.

Bajorországba s Ausztriába megy át. Ezóta az oklevelekben is észlelhető a bajor-osztrák nyelvjárás befolyása: már a XIV. és XV. században igen gyakori az *ei* és *au* a *kfn.* *i* és *ü* helyett. Másodszor nagy befolyással volt e nyelv megalkotására a birodalmi gyűlések nyelve, s itt több körülmény jön számításba. E gyűlések tagjai nagyrészt középső Németországból valók; e vidékről származnak a XIII. század közepe óta a császárok is, ugyanide tartozik a hét választó fejedelem közül öt; délnyugati Németországból vagy alnémet területekről igen kevesen vettek részt a birodalmi gyűléseken. Hozzájárul, hogy e gyűlések a XIII. század közepe óta legnagyobbbrészt ugyane közép-német területen tartattak; hisz a király koronázása Frankfurtban történt, az első birodalmi gyűlést Nürnbergben kellett tartania. Természetes, hogy a gyűlések tagjai tanácskozmányaikban lehető egyöntetű nyelvre törekedtek, mely a mondottak szerint bajor-osztrák, felső szász és frank elemekből alakult. E nyelv azután visszahatott a császárok és fejedelmek kancelláriáira, melyeket még Opitz korában is „a tiszta nyelv valódi tanítóinak” tekintettek: a császári és a szász kancelláriáktól kiállított oklevelek nyelve már I. Miksa alatt, 1490 körül, majdnem azonos. És ez az a nyelv, melyet Luther elfogadott, mely már az ő korszakos föllépése előtt is közel állt a mai újfelnémet nyelvhez. De csak közel állt, még nem volt azonos vele; magában Luther nyelvében 1525-ig túlnyomó az ő honi nyelvjárása s csak 1526 óta használja tudatosan és következetesen az új nyelvet, melynek ő adott grammatikai biztosságot és egységet. Ő vitt bele e nyelvbe (jórészben saját nyelvjárásából) számos alnémet elemet, melyek miatt az új nyelv kezdetben a felnémeteknek igen idegenszerű volt, de melyek utóbb északi Németországban való elterjedését nagy mér-

tékben megkönnyítették. Később ez alnémet elemek még nagyobb tért foglaltak el.* Luther mélyen hatolt bele a német nyelv szellemébe, fölkarolta összes elemeit és megtöltötte hatalmas egyedi szellemével.

E nyelv nem lett rögtön uralkodóvá; a régi keverék nyelv főképp költői művekben maradt még sokáig érvényben, mert a költészetre nem hatott Luther közvetlenül. Azért még a lelkes protestáns Hans Sachs nyelve sem tiszta és kifogástalan. A költők nyelve e korszakban általában nehézkes, zavaros, kellem nélküli. Sokkal jobb a próza németsége, főképp a század első felében; a XVI. század második felében, midőn merev dogmatika és sötét türelmetlenség lesznek uralkodókká a szenvedélyes polémiaiban, újra hanyatlak a próza nyelve is. Az egyetlen kivétel Fischart János, e kor leghatásosabb s legeredetibb írója, ki a nyelvet valódi genialitással kezeli, de merész stíljével nem igen hódít követőket. De azért aránylag mégis igen gyorsan terjedt az újfelnémet nyelv, mire Luther munkáinak nagy hatásán és elterjedésén kívül, Miksa császár kormányának összpontosító iránya s különösen az a körülmény is igen kedvező befolyással volt, hogy a XVI. század első tizedeiben a legtöbb nyomtatvány Nürnberg és Augsburg sajtói alól került ki. A protestáns népiskolák, melyek mind növekedő számmal keletkeztek, első sorban a Luther bibliájának megértésére törekedtek növendékeiket vezetni s így fősúlyt a biblia nyelvének elsajátítására fektettek. E nyelv, egyetlen élő nyelvjárással sem lévén azonos, mindenütt idegen nyelv volt, melyet Németország

* Így alnémet a *-chen* kicsinyítő képző, melyet Luther pl. még csupán magánleveleiben, de a bibliában sohasem használ. Ma nagyobb tért foglal el, mint az eredeti felnémet *-lein*.

minden vidékén nyelvtanból kellett megtanulni. Így megindulnak, nyomban az új nyelv megalkotása után, a nyelvtanok, melyek mind világosan és tudatosan csupán a Luther nyelvét törekszenek szabályokba foglalni¹: Kolrosz János 1529, Frangk Fábián 1531, „az újabbkori iskolai nyelvnek, a Luther-féle németiségnek atyja”, Jordan Péter 1533, Ickelsamer Bálint 1534, Oelinger Albert és Ostrofrancus Lőrincz Albert 1573,² végre Clajus János 1578: *Grammatica germanicae linguae*. Ez utóbbi, mely még 1720-ban is megjelent 11-ik kiadásban, már a címlap szerint, „ex bibliis Lutheri germanicis et aliis eius libris” volt merítve, mit katolikus iskolákban, hol e könyv szintén sokfelé használtatott, „ex optimis quibusque auctoribus”-ra változtattak.³

De Németország déli és északi vidékein elég lassan haladt az új nyelv: nemcsak a régi egyház hívei, hanem a nyelvjárások is erélyesen védekeztek terfoglalásával szemben. Így jellemző tény, hogy pl. Zürichben Zwingli barátjai még 1531-ben is átírták Luther bibliáját a svájci (aleman) nyelvjárásba.⁴ Ellenben korszakos hódítást tett az új nyelv északon, hol a középkoron keresztül az alnémet nyelv volt az irodalom eszköze. A XVI. század 70-zepe óta csak ritkán szerepel e nyelvjárás irodalmi nyelvű, a XVII. század kezdete óta pedig kizárólag csak helyi érdekű művekben.⁵

¹ A legrégebb német nyelvtanfélé: Hueber Kristóf, *Modus legendi*, 1477. V. ö. Joh. Müller. *Quellenschriften und Gesch. des deutschsprachlichen Unterrichts bis zur Mitte des XVI. Jhts.* 1882.

² Oelinger kiírta Ostrofrancust, *ADB.* XXIV, 302.

³ A legelső német-latin s latin-német szótárt Dasypodius Péter írta 1535, — katolikus kiadása 1542-ben jelent meg!

⁴ Az 1638-iki zürichi biblia már alig tér el Luther nyelvétől.

⁵ Az utolsó alnémet biblia 1621. jelent meg, az utolsó alnémet

Luther érdeme, hogy az egész német nép egységes irodalmi nyelv birtokába jutott.

Ez új nyelv legfeltünőbb sajátosságai, melyek azt a közép-felnémettől megkülönböztetik: 1. a régi *i, û, iu* helyébe *ei, au, eu* lép (*mîn, hûs, hiuser*: *mein, haus, heuser*); ez határozottan bajor-osztrák elem, melyet délkeleten kelt oklevelek már a XIII. század közepe óta föltüntetnek; — 2. a régi *uo, ue, ou, ic* helyébe *û, ü, au, i* lép (*muot, güete, ouch, lieb*: *mut, güte, auch, lib*); — 3. az eredeti rövid töhangzó majd kivétel nélkül meghosszabbodott, még pedig vagy úgy, hogy a töhangzó maga lett hosszúvá, ez esetben a töhangzóra következő mássalhangzó egyszerű maradt (pl. *väter*: *väter, leben*: *leben*), vagy úgy, hogy a töhangzó megóvta eredeti rövidségét s a reá következő mássalhangzó megkettőztetett (*rîter*:*ritter, himel*:*himmel*).¹ Természetes, hogy az ilyformán lényegesen módosult nyelvre a régi, hangsúlyozáson alapuló középkori verselés törvényei nem voltak többé alkalmazhatók. Innen van, hogy az új nyelv első sorban csak fokozta a verselés terén már a XIV. és XV. században uralkodó zavart és durvaságot.

Rhythmusról e században alig beszélhetni.² A költők egyszerűen olvasták a szótagokat, a hangsúlynak teljes

énekeskönyv 1630-ban. És jellemző, hogy 1578 óta északnémet színművekben az alnémet nyelvjárás mint a parasztok és cselédek nyelve szerepel.

¹ A hangmennyiség e módosulása sok régi megkülönböztetést szüntetett meg, pl. *mâlen* örölni, és *mâlen* festeni, *tôr* kapu és *tôr* bolond stb. A hangzók módosulása is azonosított számos, előbb megkülönböztetett szót, pl. *wîde* füzfa s *weide* legelő, *tûbe* galamb s *toube* süket, ma mind a kettő *weide* és *taube* stb.

² E. Höpfner, *Reformbestrebungen auf dem Gebiete der deutsch. Dichtung des XVI. und XVII. Jhts.*, 1866.

ignorálásával. De azért jambusoknak vagy trochæusoknak tekintették verseiket s ilyeneknek kivánták olvastatni, a mi rendszerint, a vers és nyelv hangsúlyának éles ellentéte miatt, döcögős és értelmetlen declamatiót eredményezett. A metrika ez állapotának csak Opitz vetett tudatos szabályokkal véget (1624); de azért akadnak már a XVI. században is egyesek, kik a gyakorlatban, sőt kivételesen az elméletben is fölismerik a német nyelv természetét és helyesen alkotnak, a classikus költészet mintájára, jambusi és trochæusi sorokat, mint pl. Rebhun Pál, drámáiban (1536, 1538) vagy Clajus, nyelvtanában (1578). Ezóta a jambus és trochæus az uralkodó német verslábak, a mi, a német nyelv természete szerint, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok rendes váltakozásának felel meg, míg a középfehnemetben, a hangmennyiség befolyásánál fogva, e rendes váltakozás nem volt szabály, mert a thesis (a hangsúlytalan szótag) el is maradhatott. De nemcsak az antik jambusokat s trochæusokat utánozták ez időben, hanem tettek kísérleteket egyéb antik formáknak (az ódai strófáknak s a distichonnak) utánzásában is, részben az antik metrika t. i. a hangmennyiség szabályai szerint, melyek épenséggel nem alkalmazhatók a német nyelvre. E gyarló kísérleteken kívül a kor összes versei rímeseek, de a rímek ritkán pontosak; helyöket sokszor vagy az asszonáncz foglalja el, vagy önkényesen elváltoztatják a szókat, hogy legalább a szem számára helyes rímeket nyerjenek. A nyelvvel való e barbár elbánást az új nyelv lassú megalakulása folyamában alaposan megingatott nyelvérzék bizonytalansága és ingadozása nagyon elősegítette.

Az uralkodó vers a nyolczszótagú sor, mely a régi négy hangsúlyos szótagból álló vers helyébe lépett, s melyet sokan csak az egyházi dalban véltek mellőzhetőnek. De

irtak e mellett hat és hét szótagos verseket is. Az idegen versszakok utánzása, mely már az előző korszakban vette kezdetét, mind nagyobb tért foglalt. A párrím mellett, mely régebben az uralkodó volt, a keresztrím is kezd szokássossá válni. De mindenütt és mindenben általános az alaki nyomorúság, a forma szépsége iránti érzék hiánya. És e nyomorúság ép akkor volt a legnagyobb, midőn az ókori költészet termékeiben az alaki tökély bámulatos remekei mind szélesebb körökben lettek ismeretessékké. Úgynevezett jambikus rhythmus, nyolcz szótagos vers, a nyelv geniuszával ellentétes hangsúlyozás, — ezek a XVI. századi költészet alaki oldalának főjellemvonásai. Csak e század végén terjed a trochæusi vers, az alakok különfélesége, a helyesebb rhythmus. És ez alaki barbárság sokszor tudatos és szándékos volt: a költők szándékosan hanyagolták el az alakot, csupán a tartalomra fektetve súlyt; csak ez legyen vallásos, erényes, protestáns, úgy az egyházpolitika mint a társadalom szempontjából a reformatio szellemének megfelelő, — az alakot semmibe sem vették.

A költészet terén e kor főjellemzője a népies és tudós, a nemzeti és idegen irányok tusája. Mert most a tudósok mind nagyobb mértékben lesznek az irodalomnak igazi uraivá. Az ófelnémet költészet bölcsője a kolostor, a közép-felnémeté az udvar, az újfelnémeté a tudós íróasztala; előbb papok, utóbb nemesek, végre tanult polgárok teremtik az irodalmat. Jellemző a nemzet magatartása az idegen hatásokkal szemben is: az ókor és a szomszédok a legrégebb idők óta befolyásolták a német kulturát; de míg a nemzet régebben majdnem teljesen magába olvasztotta, lehetőleg németesítette ez idegen művelődési elemeket: e század óta mind jobban föláldozza nemzeti egyediségét és lehetőleg maga olvad bele a külföldi kulturába. A reformatio százada

ez ellentétes elemek harcának kora; a század végén el van dőlve e harc: a népies költészet elbukik a tudósok működésével szemben, és az irodalomnak nemzeti jellege elvész a külföldi hatásokban. A XVII. század azután a nemzetietlen, tudós irodalomnak virágzó korszaka, melynek voltaképp csak Klopstock föllépése és még inkább Lessing működése vet véget.

1. Luther és Hutten.

A XVI. század első felének korszakos eseménye a reformatio, legkimagaslóbb s legbefolyásosabb embere LUTHER MÁRTON, kiről a katolikus Döllinger elmondhatta, hogy Németország nálánál hatalmasabb népembert, népszerűbb jellemet sohasem ismert. Élete, mely teljesen nagy művének szolgálatában állt, ismeretes.* Főadatai: Luther 1483. novemb. 10. született Eislebenben, 1507. lépett be az Ágoston-rendbe, 1508. lett a philosophia tanára a wittenbergai egyetemen, 1510. járt Rómában, hol a pápai udvart közetlen közelből tanulmányozhatta, 1517. okt. 31. tűzte ki 95 tételét, melylyel a reformatiót megindította, 1520. egyházi s 1521. birodalmi átok sújtotta, mire Frigyes szász választó fejedelem a Wartburgra viszi, hol Luther a biblia fordításába fog; 1522. újból Wittenbergában van, 1524. kilép a rendből, 1525. meguósül; meghalt 1546. február 18. szülővárosában s Wittenbergában aluszsza örök álmát. Az irodalomtörténetbe, hatalmas egyéniségének bámulatos, az

* Legrégibb életrajza: *Chronica des Ehrwürdigen Dr. M. L.*, Wittenberg 1550. Érdekesek Mathesius János prédikációi, melyekben Luther életét tárgyalja, Nürnberg 1566. (újra kiadta Rust, 1841). V. ö. Plitt, *Die vier ersten Lutherbiographien* 1876. Luther életét legjobban tárgyalják Lang Henrik 1870. és Köstlin Gyula 1883². Kitünően jellemzi Gust. Freytag 1883.

egész korra kiterjedő hatásán kívül, munkásságának ¹ csak kis része tartozik: egyházi dalai, bibliafordítása és egyéb nagy számú műveinek nyelve és stílje, melyek a kortársaknak mintául szolgáltak.

Luther életének és működésének alapja és központja a szent irás volt. Ő reá is hatott a humanizmus, s az ókori irodalom termékei nem voltak ismeretlenek előtte.² De a klasszikusok szépsége nem kapta meg szívét, mely a bibliában ismerte föl a legnagyobb igazságot s egyúttal a legnagyobb szépséget. Ez volt neki „a könyvek könyve”; ebből merített hitet és vigaszt, tudományt és költészetet, erről kívánta, hogy minden német ember ismerje és olvassa, hogy a költők tárgyaik forrásául használják, hogy népének igaz birtoka legyen. E szempontból tekintette maga is élete főtettének, hogy a bibliát németre fordítsa.

E fordítást hét zsoltárnak átültetésével kezdte 1517-ben, még a Vulgata alapján, de már Reuchlin latin fordításának fölhasználásával. Ezután az eredeti szövegeket vette alapul és 1534-ben fejezte be a nagy munkát. Az előző német bibliák,³ melyek 1522-ig tizennyolcz nyomtatványban jelentek meg, mind egyazon szövegnek többé kevésbé egyező kiadásai, és e szöveg nem „egy” fordítónak műve. Nem tudjuk, hányan dolgoztak rajta, de tudjuk, hogy az egyes bibliai könyvek átültetése igen különböző becsű. Luther ismerte s fölhasználta e régibb fordítást, de nagy hasznát nem vehette, nemcsak azért nem, mivel az a Vul-

¹ Műveinek első kiadása Wittenberg 1539—59, 19 köt.; kritikai kiadása 1883-ban indult meg Weimarban.

² O. G. Schmidt, *Luthers Bekanntschaft mit den alten Classikern*, 1883.

³ W. Kraft, *Die deutsche Bibel vor Luther* 1883. Wilib. Grimm, *Gesch. der Lutherischen Bibelübersetzung bis zur Gegenwart* 1884.

gatán alapult, hanem azért sem, mert nyelve elavult, stíljé nehézkes, előadása idegenszerű volt. A régi biblia tele volt félreértésekkel, s az olvasó mindenütt érezte, hogy fordítással van dolga: a német szöveg sokszor érthetetlen volt, mert a fordítók túlságosan ragaszkodtak az eredetiböz, melyet majd igazán meg nem értettek, majd szabadabban, velős németséggel visszaadni nem mertek vagy nem tudtak. Luther máskép járt el: „német“ bibliát akart teremteni, fordítást, mely az eredetinek leghívebb mása, de egyúttal töszyökeres német könyv legyen. Maga is át volt hatva föladatának nehézségeitől. „A fordítás, mondja, nem minden ember dolga; kell hozzá mélyen vallásos, hű, szorgalmas, félénk, keresztyén, tudós, tapasztalt, gyakorlott szív.“ E sajátóság meghatározás sejteti, hogy Luther mit követelt a fordítótól, elsöben a szent könyvek fordítójától. Át kell éreznie és átértenie a szöveget, és kell hogy a német nyelvnek teljes hatalmú ura legyen. Németül írjon a fordító, mondja, ne görögül vagy latinul, s ne az eredetinek betűjétől kérdezze a helyes német kifejezést, hanem az anyáktól a házban, a gyermekektől az utcán, a nép emberétől a piaczon és lesse el ajkukról, mikép szólnak. Ez nem volt könnyü föladat, s meg is történt akárhányszor, hogy Luther és társai napokon és heteken keresztül törték a fejöket egyetlen szón vagy fordulaton s végre is nem bíztak benne, hogy a helyeset megtalálták. Pedig Luther szerette az anyanyelvét s meg volt róla gyözödve, hogy szebb és jobb, mint a világ hármely nyelve. De minél jobban mélyedt el az eredetibe és minél elszántabban volt azon, hogy fordítását a nép embere megértse, annál inkább érezte a föladat nagy nehézségét, melyet végül ernyedetlen munkával, teljes odaadással, de veleszületett hatalmas nyelvérzékével is legyöznie sikerült. Luther bibliájára vonatkozóan elmond-

hatta Goedeke, hogy soha a világon semmiféle könyv nem fordítottatott oly remekül más nyelvre. A szent könyvet Luther óta is számtalanszor lefordították németre, s e fordítások, a philologiai és történeti kritika hatalmas fölvirágzása alapján, részben pontosabbak, hívebbek, hibáktól s félreértésektől mentebbek. De a nép könyvévé egy sem lett, mert egy sem vetekedhetik a Luther művének magasztos egyszerűségével, velős szabatosságával, költői lendületével, egy sem találta el azt a megragadó hangot és színt, mely a szent tartalomnak magasztosságát az előadásnak népiességével, behizelgő bizalmasságával oly remek egészszé tudta volna összeegyeztetni.

A német biblia a nép könyvévé lett, nemcsak a nép válasos hitének, hanem egyszersmind műveltségének, világnézetének, érzésének és gondolkodásának fő, sokszor egyetlen forrásává, melyből egyúttal azt a nyelvet is megtanulta, mely neki az egész irodalomnak összes termékeit hozzáférhetőkké tette. Luther biblijája volt az első könyv, melyet az 'egész' nép olvasott, értett és szeretett, sokáig az egyetlen kapocs, mely a számos törzsre s számtalan 'államra' darabolt Németországot összefűzte és lakóiban a nemzeti egység érzületét fölkelte és föntartotta. Hasznát a reformatio ellenei is vették, mert Emser Jeromos (1527) és Dietenberger János (1534) katolikus szempontból egyszerűen átírták a Luther fordítását.

A biblia az isteni tiszteletnek is lett alapja, s nyelve az isteni tiszteletnek nyelvéné. A bibliai szövegen alapúlt úgy a prédikáció mint az egyházi dal: amannak elsőrangú mestere, ennek megteremtője volt Luther.

A XV. századi prédikáció népiességre törekedett, de ritkán érte el célját; inkább pórias volt mint népies, és sokszor nem igen felelt meg föladata szent méltóságának.

A legjobb egyházi szónokok is, pl. Geiler von Kaisersberg, gyakorlatiak, könnyen érthetők akartak lenni, de nem épen tapintatosan választották meg e célra eszközeiket. A közvetlen jelenből, hallgatóságuk mindennapi foglalkozásából indultak ki; allegorizálással s moralizálással hitték a prózai vagy nevetséges anyagot érdekessé vagy tanulságossá tehetni; mulattató és érdekfeszítő, gyakran frivol és sikamlós történetekkel igyekeztek közönségüket figyelemre csábítani; a közönyösöket szenvedélyes polemiával és éles szatírával iparkodtak az 'isteni dolgok' szolgálatának megnyerni. A mai olvasó csak ízetlennek, sokszor sértőnek, rendszerint az isteni tisztelet méltóságával ellenkezőnek találja e régi prédikátorok modorát és stíljét, mely a XVII. században Abraham a Santa Clarában kimagasló, de nem utolsó képviselőjét nyeri. Egészen máskép Luther.* Mint egész hitének és működésének alapja és forrása a biblia, úgy egyházi szónoklatai is voltaképen csak a szent írás magyarázatai. E főlényegökből önként következik prédikációinak jelleme. Míg előzői első sorban a hívek érzésére, de különösen képzeletére törekednek hatni, Luther a közönség eszéhez és lelkiismeretéhez fordul: megérteti vele a szentírás helyes értelmét, s arra utasítja, miképen kelljen az életben a biblia szavait érvényesíteni, szívet és életét a Megváltó tanaival megtölteni. E szónoklatai prózai remek: Luther oly világosan, annyi erővel és érzéssel fejtegeti tárgyát, oly bámulatos népiességgel magyarázza a legelvonatabb eszméket, oly hatalmas nyelvvél kopogtat híveinek szívéen: hogy sem kortársai közt, sem a következő nemzedékekben nem akad párja. Ismerte ő az ókori rhetorikákat és szónokokokat is; de egyházi beszédeire nem volt az antik

* E. Jonas, *Die Kanzelberedsamkeit Luthers*, 1852.

világnak sem elmélete, sem gyakorlata nagy befolyással. Hasonlóképen korán rázta le a mystikusok hatását, kiknek phantastikus, képekben gazdag, sokszor érzelgős és majd mindig homályos szónoklatait és egyéb ömlengéseit szintén igen jól ismerte. Mély hitét, telt szívét, rendíthetetlen bizalmát az Isten irgalmasságában, tántoríthatatlan ragaszkodását Krisztushoz: ezeket adta elő az ő páratlan nyelven, egyszerűen s mégis méltóságosan, világosan s mégis mély értelemmel, retorikai czafrang nélkül s mégis a szív mélyéig ható erővel. Példája nem maradt sokáig érvényben; legjelesebb tanítványa MATHESIUS JÁNOS (1504—65), kinek egyházi szónoklatai rendesen híveinek foglalkozását, a bányász-életet, veszik kiinduló pontul, míg legkiválóbb társa az egyház javításában, ZWINGLI ULRIK, sokkal nehezkesebb és tudósabb prédikátor, semhogy valaha igazán népiessé lehetett volna. Már a század második felében ismét túlsúlyra jut a dogma scholastikus feszegetése, a más hitűek indulatos megtámadása, a rosszul alkalmazott allegorizálás és a tudomány foztlányainak hiú fitogtatása. Luther több évszázadra hatalmas csúcspont a német egyházi szónoklat fejlődésében: előtte kezdeményezés, utána hanyatlás, míg Herder újra az ő műveit teszi tanulmánya tárgyává s ismét nagy virágzásnak indítja a prédikációt.

Más jellegű Luther prózája számos egyéb műveiben, melyek legnagyobbrészt polemikus természetűek s csakis nyelv és stil szempontjából tartoznak a nemzeti irodalom történetébe. E dolgozatai röpívek, melyekben a reformatio ügyét erélylyel és szenvedélylyel, sokszor durvasággal és ízléstelen személyeskedéssel védi. A lázadó pórok (1525), az újra keresztelők, VIII. Henrik angol király és Braunschweigi Henrik herceg (*Wider Hans Worst* 1541) ellen intézett támadó dolgozatai mesteri stilben, bámulatos nyelvi

erővel, meggyőző érveléssel vannak írva, de egyúttal helyenkint oly gorombák és személyeskedők, hogy ez alanyiságuk még a harc hevével és a megtámadott ügy szentségével sem menthető. Előadása azonban itt is világos, de szenvedélyesebb mint prédikációiban. Itt nem is tartózkodik mind azoktól az eszközöktől, melyeket a szószekeken mellőzött: majd élczes és komikus, majd kis történetkéket sző be, máskor népies szólásokkal s közmondásokkal érvel. Itt nemcsak közönségének eszéhez, hanem képzeletéhez is fordul; tudja, hogy a nyomtatott betű nem oly hatásos mint az eleven szó, azért máskép ír, mint a hogy beszélni szokott. Heves, indulatos ember volt: áthatva ügyének igazságától s ellenfeleinek rossz akaratától, isten előtt megalázta magát, de emberek elé emelt fővel lépett, s jaj volt annak, ki vele szembe mert szállni: Luther nemcsak czáfolta elleneit, hanem kigunyolta s megalázta, gorombaságokkal s szitkokkal elhalmozta, gróteszk torzképekké átalakította őket. Érezte ő maga is nagyon jól és fájlalta természetének e szilajságát, nyelvenek e féltelenségét, szellemének e tomboló és romboló erejét, s ismételve nyilatkozik bámulattal Melanchthonnak s más társainak békés, szende, csöndes szelleméről, melyből önmagában semmit sem érzett. De vigasztalta magát föladatával, melynek megoldása a derék Philippus módján nem volt képzelhető, és hogy ellenfelei ugyanily fegyverekkel küzdöttek.

Luther e röpivei páratlan hatással voltak népére. Soha még ember Németországban (sőt másutt sem) nem beszélt ily óriási hatással olyan óriási közönséghez. Ez óriási hatásnak egyik főtítka abban keresendő, hogy Luther a nép embere volt és tudott a nép nyelvén beszélni. A nagy tudós, a philosophia professor, a theologia doctora nem jutott nála szóhoz, ha népéhez fordult, ha azt akarta, hogy

az egész nemzet hallja és megértse szavát. És emelte népies stíljének e hatását érzésének igazsága és mélysége. Luther igen jó ember volt, a ki az egész emberiséget átkarolta szívének melegével. Mily kedvesek, szeretetre méltók, majd incselkedők majd az érzés erejétől áthatottak fiához és nejehez vagy legkedvesebb barátjaihoz intézett levelei! Mily megnyerően nyilatkozik józan esze, egészséges humora, jó szíve asztal fölött folytatott csevegéseiben,* melyekből e kiváló embert, minden számos gyengéjével együtt, oly jól megismerhetni! És mindenütt, komoly és tréfás, tudós és polemikus dolgozataiban, a nyelvnek ugyanaz az egyedi ereje és hatalmas rhythmusa hangzik föl, mely még ma is lebilincseli az olvasót és a német próza klasszikus munkájának tünteti föl minden sorát.

A prédikáció mellett az isteni tisztelet lényeges részévé tette Luther az *egyházi éneket*, mely a reformatio által a kor legvirágzóbb költői fajává lett. A vallásos és egyházi dal nem volt ismeretlen a régibbi irodalomban sem. Már a minnedalosok is írtak számos vallásos költeményt, melyekben mély hitök megragadó kifejezést nyert. De a vallásos dal nem azonos az egyházi dallal: amaz a költő alanyi meggyőződésének ad kifejezést, ez az egész egyházközség vallásos érzéseit és nezeit juttatja kifejezésre; amaz lehet orthodox vagy eretnek, mystikus vagy pantheistikus, ez mindig orthodox, a mennyiben mindig egy bizonyos felekezet vallásos hitének felel meg. Egyházi dalok voltak azok a remek latin hymnusok, melyek már a keresztyénség első

* *Tischreden oder Colloquia Dr. M. L.*, 1566. (A kiadó Aurifaber János.) Ujra kiadta K. Förstemann 1844. Az eredeti följegyzésekről, melyek még megvannak, l. Köstlin nagyobb Luther-művét II, 487. s 676. l.

századai óta keletkeztek s a XIV. és XV. század óta német átdolgozókra * is találtak. És egyházi énekeknek tekintetők némely népdalok is, melyek a tiszta keresztyén hitvallást, minden alanyi mellékiz nélkül, tartalmazzák. E régiebb egyházi dalokat a könyvnyomtatás föltalálása után össze is gyűjtötték és kiadták: 1470 és 1518 közt több mint harmincz ily gyűjtemény jelent meg. De nem hivatalból gyűjtötték és énekelték e dalokat, sőt a bázeli zsinat (1435) meg is tiltotta a nép nyelvén írt daloknak a mise alatt való eléneklését. Midőn Melanchthon az egyházi éneket elfogult támadókkal szemben védelmébe vette, hivatkozhatott arra, hogy a nép már régebben is énekelt sok helyütt német dalokat a templomokban; de ez énekeket csak türte és sok felé nem is türte a papság. Az isteni tisztelet rendes, lényeges, elengedhetetlen elemévé csak Luther tette az egyházi dalt, az első remek termékek e téren is tőle származnak.

Luther hívatott költői tehetség volt, de nem sok költeményt írt ** és későn fogott a versíráshoz, pedig Thüringiából, a népdal virágzó honából származott, s maga is nagyon szerette a költészetet. Magdeburgban s Eisenachban, mint tanuló, énekekkel kereste kenyerét; Erfurtban mint egyetemi hallgató sokat foglalkozott latin költőkkel; főkép Vergilius, Horatius és Ovidius voltak kedves olvasmánya. És később sokszor sajnálta, hogy fiatal éveiben nem olvasott több költeményt és szépirodalmi munkát. A humanisták latin verseit is olvassatta, bár e férfiak iránt, kik vallási dolgokban nagyrészt igen közönyösek, sőt a keresztyénség irányában néha ellenséges indulattal voltak, nem érezhetett igazi

¹ Ilyenek különösen a salzburgi szerzetes és Heinrich v. Laufenberg, l. fönt. 132. l.

² *Luthers Dichtungen* ed. K. Goedeke 1883 és *Közlöny* VII, 1107.

rokonszenvet, maga is csak egynehány latin verset írt. Végre ismeretes, hogy Luther, ötven évvel Shakespeare előtt, a színházat is pártfogása alá vette és hogy a zenének lelkes barátja volt.

Mégis csak a húszas években, tehát negyven éves korában, kezdett költeményeket írni, akkor is, reformatori műve szolgálatában, egyházi dalokat. Főkép 1523 óta foglalkozik erélyesebben az isteni tisztelet rendezésével. 'Szeretném, írja,¹ ha sok német énekünk volna, melyeket a nép a misénél énekelhetne. De nincsenek német vers- és zeneszerzőink, kik oly keresztyén és egyházi dalokat tudnának készíteni, melyek megérdemelnék, hogy a hívők Isten templomában naponként használják. És ugyanakkor fölszólítja és buzdítja tehetséges barátjait, hogy ily dalokat készítsenek, mert bennem (írja Spalatinnak) nincsen meg az a tehetség, hogy úgy tudjam megírni az ilyen dalokat, a hogy szeretném.' Szép és mégis népszerű költeményeket kíván. 'Szeretném, ha azok az új udvari szók elmaradnának, hogy a szöveg teljesen a nép fölfogása szerint, egészen egyszerű és mindennapos legyen, de mégis szépen és tisztán hangozzék.' Sokoldalú buzdítása nem vezetvén sikerre, maga fogott hozzá a munkához. Így lett az 1523—24-iki év a német evangelikus egyházi dalnak szülő éve.

Luther első költeménye valóságos történeti népdal,² melyben Voës Henrik és Esch János vértanú halálát (1523. július 1.) erélyes versszakokban megénekli; első egyházi dala a *Nu freut euch lieben Christen-Gmcin* (1524) kezdetű.³

¹ *Die Form der Messe*, 1523.

² *Neu Lied von zwei Märtyrern Christi, zu Brüssel von den Sophisten zu Löwen verbrannt*, 1524.

³ Első gyűjteménye: *Etlich Cristlich liden Lobgeseng und Psalm* 1524, az utolsó: *Geystliche Lieder* 1545.

Ugyanekkor hozzáfog egyes zsoltárok költői földolgozásához, úgy hogy az 1523—24-iki évben 25 egyházi dala készült el, melyekhez Luther életének még hátralevő huszonkét évében mindössze még csak 16 költemény járult. Leghíresebb egyházi dalát (*Ein feste Burg ist unser Gott*), melyhez azonnal Luther halála után mindenféle mese és monda fűződött, valószínűen 1529-ben, a speieri birodalmi gyűlés idejében írta (a 46. zsoltár alapján), midőn az evangélikus rendek a többség határozata ellen protestáltak és kijelentették, hogy Isten szava mellett megmaradnak. Utolsó egyházi dalai 1543-ból valók.

A czél, mely Luthert egyházi dalainak megírásánál vezette, az isteni tisztelet rendezése volt. Innen van, hogy dalait nagyrészt ugyanazon forrásokból merítette, melyek addig is szerepeltek az isteni tiszteletnél: a bibliából, különösen a zsoltárokból, a kátéból,* latin egyházi himnuszokból s régibb német vallásos dalokból. Luther 41 egyházi dalából csak kilencz teljesen eredeti, 10 alapszik a biblián, 7 a kátén, 9 latin himnuszok fordításai, 6 régi német énekek átdolgozásai. De az idegen forrásokon alapuló dalok is teljesen magokon viselik Luther egyéniségének és meggyőzésének, nyelvének és stíljének bélyegét. Férfias hang és mély hit jellemzik egyházi dalait, melyek az összes hívők meggyőzésének hatalmas kifejezései és teljesen átmentek a protestánsok vérébe, kik ma is ép oly áhitattal éneklük, mint három századdal ezelőtt. A hívők büntudata, Isten irgalmába vetett bizalmuk, a megváltás boldogító reménye nyernek e melodiáik által is kitűnő dalokban a lélek legmélyebb rejtekeibe elható szavakat. Luther is korának

* Luther saját kis kátéja 1520-ban, nagy kátéja 1529-ben jelent meg.

volt gyermeke: az ördög neki eleven hatalom volt, melylyel küzdött, melyet legyőzött; énekeiben is visszahangzik e küzdelem tusája, e győzelem diadala, de mindig olyformán, hogy az egyedi tapasztalásnak alanyi jellege háttérbe szorul s az egész hitközség hite és véleménye nyilvánul. Közvetlen követői az egyházi dalköltészet terén* sem költői hivatottság sem az énekekben kifejezett érzéseik s nézeteik egyetemessége tekintetében nem vetekedhetnek a nagy reformátorral. A legkiválóbbak HERMAN MIKLÓS joachims-thali kántor († 1560), EBER PÁL wittenbergi lelkész († 1569), SELNECCER MIKLÓS lipcsei lelkész és superintendens († 1592) és NICOLAI FÜLÖP hamburgi lelkész († 1608). Fejedelmek és fejedelmi nők is írtak egyházi dalokat, köztök MÁRIA magyar királyné, II. Lajos neje, V. Károly s I. Ferdinánd nővére. A későbbi költők a theologiai, dogmatikai vitatkozásokat is belevitték az egyházi dalba, mások túlságosan prózaiakká lettek, mert csak az eszt foglalkoztatták és lapos morált szedtek versekbe; ismét mások világi népdalokat irtak át egyházi énekekké, de megtartották az eredeti melódiát, mely a hívőket az isteni tisztelet alatt is akárhányszor kizavarhatta vallásos áhitatukból. Igazán méltó utódja az egyházi dalköltészet terén csak a XVII. században támadt Luthernek, a jeles Gerhardt Pálban.

Nem sokára fölhangzott az egyházi énekekben a kálvinisták kara is. Németország délnyugati részében, a Pfalzban és Hessenben terjedt el, francia befolyás alatt, e protestáns felekezet, mely az egyházi énekekben, rövid ideig tartó szabad-
elvűbb gyakorlat után, csak a zsoltárokat tűrte meg. Franciaországban Marot Kelemen és Béza Tivadar dolgozták

* Phil. Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied von den ältesten Zeiten bis zum Anfange des XVII. Jhts.* 1864—77, 5 köt.

föl a zsoltárokat egyházi dalokká, melyek Goudimel zenéjével (1565) mindenütt gyökeret vertek, a hol a kalvinizmus elterjedt. Németországban az 1539-ben Mehrichstattban született SCHEDE PÁL (írói nevén Melissus), a század egyik legjelesebb latin költője,¹ kit Ferdinánd császár latin verseiért 1561-ben költővé koszorúzott s 1564-ben nemesiségre emelt († 1602. Heidelbergában), dolgozta át az első 50 zsoltárt a francia kálvinisták szellemében,² de nagyrészt terzinákban! Nem csoda, hogy az 1515. Schneebergben született LOBWASSER AMBRUS, ki 1563 óta jogtanár volt Königsbergben és 1585. meghalt, 1573-ban kiadott s a francia melódiákhoz alkalmazott zsoltár-fordításával elhódította elődjétől a tért s hogy 'Zsoltára' a reformátusok hivatalos egyházi énekes könyvévé lett,³ bár a szerző maga a lutheránus egyház híve volt. De azon sem csodálkozhatni, hogy a német református egyházban, mely az egyházi dalt ily szűk körre szorította, ez utóbbi nem indulhatott soha igazi virágzásnak.

A század első felében Luther áll az irodalom közép-pontjában. Vagy vele vagy ellene, ez jellemzi első sorban kortársait, kik föltűnően növekedő számmal foglalkoztatták a sajtót, és versben vagy prózában, szenvedélyesen vagy nyugodtan, latin vagy német nyelven, legtöbbször szatirákban és személyeskedő röpívekben⁴ állást foglaltak a korának legbefolyásosabb emberével és korszakos művével

¹ Otto Taubert, *P. Schede's Leben und Schriften*, 1863.

² *Die Psalmen Davids in Teutsche gesangreymen, nach Französicher melodeien uont sylben art*, 1572.

³ *Die Psalter des königl. Propheten Davids*, 1573.

⁴ O. Schade, *Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit* 1863², 3 köt. — A. Baur, *Deutschland in den Jahren 1517—1525*, 1872.

szemben. Ellenfeleinek száma igen nagy volt, de ellenfelei magok nem voltak nagyok, — eltekintve persze a theologiai szaktudósoktól, kik nem tartoznak az általános irodalom történetébe. És még ezek sem támadták meg Luthert egyazon álláspontról, a mi a vitát természetesen csak zavarosabbá s szenvedélyesebbé tette. Az egyik félnek Luther nagyon messze ment, a másíknak nem ment elég messze; az első a katolikus párt, melynek a költészet terén legkiválóbb és leghatásosabb képviselője a XV. századi világnézetből kiinduló Murner Tamás; a másik az újra kereszteselők, kik a XV. századi mystikában gyökereztek és a tudós Franck Sebestyénben és a nemes Schwenckfeld Gáspárban jeles képviselőket küldtek a küzdőterre.

A nemzet színe-java, legalább az irodalom terén, Luther mellett foglalt állást. Hutten és Pirkheimer, Sachs és Manuel a reformatio lelkes hívei, kik a tudomány és költészet, a politika és társadalom terén a hatalmas reformátor eszméit és intézményeit helyeslik, partolják és védik. Legnagyobb hatású volt e férfiak közül a szerencsétlen HUTTEN ULRIK,* ki 1488. április 21. született Steckelberg várában Fulda mellett és 1523. auguszt. 29., elleneitől üldöztetve és híveitől elhagyatva, meghalt Ufnau szigetén, a zürichi tóban. Szülői a fuldai apátságba vitték a tehetséges fiút, hogy szerzetessé legyen; de Ulriknak nem volt nyugta a zárdában, világgá ment, bejárta Német- és Olaszországot, humanista és katona, tudós és költő volt, hozzászólt a kor nagy kérdéseihez, és elkeseredett ellenségeivé tette mindazokat, kik a középkori világnézetnek maradtak volt hívei. Élete

* Munkáit kiadta Ed. Böcking, 1859—70, öt köt., életét megírták David Strauss 1871², 2 kötet, Hans Prutz, Neuer Plutarch IV, 1876, és L. Geiger, ADB. XIII, 464.

nyugtalan, alakja ellentétekben gazdag. Származásánál fogva a kard embere, tehetségei és hajlama szerint író és költő, kinek egyetlen hagyatéka tolla volt; műveiben az egyszerű tiszta erkölcsök lelkes dicsőítője, életében forró szenvedélyek rabja és áldozata; az egyházi visszaélések erélyes ellensége és kényszerűségből a mainzi érsek hivatalnoka; lelkesedik nemzetének nagyságáért és szabadságáért, s egyúttal urának politikai ágense a francia udvarnál; az önhitt polgári elemnek nem minden elcítélettől ment ellensége és egy szép polgárleánynak szerencsétlen imádója; keresztül ment a gyakorlati életnek tanulságos iskoláján, és mégis elragadtatja magát élénk képzeletétől a politikai ügyek megítélésében: ily ellentétek alkotják meg alakját, mely legbensőbb részvétünkre méltó, de osztatlan helyeslésünket vagy dicséretünket nem nyerheti meg.

Ifjú éveiben már mint humanista is ellensége volt a pápai hatalomnak és részt vett az *Epistole obscurorum virorum* második gyűjteményében; életének utolsó négy évében a reformatio híve. Lázás izgatottsággal száll síkra Luther mellett, kit kezdetben semmibe sem vett volt. Tolla még élesebb, mint kardja, bár németsege igen kifogásos és messze elmarad klasszikus latin versei * és prózája mögött. Csak 33-ik életévében (1520) határozta el magát arra, hogy németül írjon; ekkor régibb latin dialogusait maga fordítja le németre, és lelkes versekben hívja föl egyoldalról nemzetét, hogy a hazáért fegyvert ragadjon, más oldalról V. Károly császárt, hogy Németországot szabaddá tegye. Ekkor már híres író volt, ki csak az imént szenvedélyes pathoszával fölizgatta déli Németországot. Midőn ugyanis Ulrik württembergi herczeg 1515-ben rokonát, Hutten Já-

* Ezekért Miksa császár 1518-ban költővé koszorúzta.

nost meggyilkolta, az izzó vérű humanista négy hatalmas latin beszéddel, a Cicero Catilina-szónoklatainak méltó párjával, lázította föl az egész országot; utóbb (1517—1521) leginkább párbeszédekben * fejtegette az országos ügyeket: megtámadta az udvarokat és a papokat, a német politikát és a római egyházkormányt. Olaszországban (1512, 1516) megtanult görögül, s Lucian dialogusai nagy befolyással voltak reá. A reformatio egyházi oldala nem igen érdekelte. Hutten e korszakos mozgalmat is a politikusnak szempontjából fogja föl: eszközt lát benne, melylyel hazája függetlenítheti magát Rómától s nemzeti, egységes, önálló állammá alakúlhat. Legjelesebb párbeszédei (*Das Fieber, Vadiscus oder die römische Dreifaltigkeit, Die Anschauenden*) ez eszméket fejtegetik, míg egyetlen lyrai költeménye (*Ich hab's gewagt mit Sinnen*) a kornak uralkodó hangulatát találóan juttatja kifejezésre. Hutten egyúttal (*Arminius* 1529) a német Hermann-kultusz megalapítója. Tacitus évkönyvei és Vellejus történeti műve ekkor lettek ismeretessé és nyomban nagy lelkesedést keltettek a német hazafiaknál, kik büszkeséggel utaltak az ellenségtől is dicsőített cheruszk fejedelemre, „Németország megszabadítójára.” De Hermann története mutatta egyúttal, hogy az egyenetlenség a németek eredendő bűne, s Hutten megragadja az alkalmat, hogy népét egyetértésre, közös működésre lelkesítse. De a kor nem értette meg szavát: úgy a reformatio, mint a német politika más irányban fejlődtek, mint a hogy ő várta, s így nemcsak megtört testtel, de megtört lélekkel is szállt sírba e bátor, önzetlen ember, ki

* *Huttens Gespräche*, ford. s magyarázta Dav. Strauss 1860. — *Gesprächbüchlein, sprachlich erneuert von K. Müller*, 1888 (Universalbibliothek).

sohasem mérlegelte tetteinek és szavainak következményeit, sem fölfelé sem lefelé nem tekintett, hanem csak az igazságot kereste, melynek győzelméről szíve mélyében meg volt győződve, kit sem egyházi sem politikai átok, még öreg anyjának könnyei sem rettenthettek vissza rögös pályáján.

Hutten szereplése fejlődésének magaslatán mutatja a reformatio előidézte irodalmi mozgalmat, mely körülbelül 1530-ig foglalja el a tért, azonban mind jobban átcsap a theologiai szakirodalom körébe. De az általános jelentőségű termékek száma is elég nagy még. Pirkheimer Willibald,¹ a jeles nürnbergi humanista, 1520-ban adja ki Luther ismeretes ellenfele ellen írt dialogusát (*Eccius de dolatus*, A meggyakúlt Eck); Eberlin von Günzburg² ferenczrendi szerzetes 1521-ben foglal állást 'Tizenöt szövetséges' czímmel kiadott cikkeiben az egyházjavítás mellett; Sachs János, a kor legnépszerűbb verselője, 1523-ban dicsőíti Luthert, 'A wittenbergai csalogányt', és 1524-ben írja jeles négy prózai párbeszédét³ melyekkel az ellenséges feleket békére és merséklésre inti; Manuel Miklós, kinek drámáiról még bővebben szólnunk, egy verses dialogusban támadja meg a szerzetes életet és egy prózai párbeszédben fejtegeti 'A mise betegségét' (1528). A dialogusok, levelek, jelentések, úgy versben mint prózában, nagy számmal tárgyalják a kor nagy kérdéseit. A pápa és a püspökök, Lucifer és ördögei, Luther és Murner, az egyes társadalmi osztályok képviselői, apácák és szerzetesek — mind megszólalnak e tarka irodalomban, melynek termékeit a kortársak már 'újságoknak' kezdték nevezni. De az

¹ L. Geiger, *ADB*. XXVI, 810. — A. Drews, *W. Pirkheimers Stellung zur Reformation*, 1887.

² Bernh. Riggenbach, *Joh. Eberlin v. G.*, 1874.

³ Újra kiadta Reinh. Köhler 1858.

igazi 'újságok', milyenek szintén e korban kezdenek megjelenni, mégis azok a jelentések voltak, melyek a nagy világ legújabb eseményeiről tájékoztatták a közönséget. Az első ily igazi újságot, mely Braziliáról tartalmazott híreket, a Fuggerek adták ki 1505-ben.* Ezóta mind nagyobb számmal jelentek meg, de számozott 'lapok' csak 1566 óta ismeretesek, midőn a közeledő törökök részéről fenyegető veszély lázas izgatottságot keltett mindenfelé. Húsz évvel később (1585) megindulnak a modern értelemben vett hirlapok, melyek mellett a nevezetesebb eseményekről szóló verses jelentések, a régi rimes krónikák utódjai, és a történeti népdalok még a XVII. század közepéig föntartották magokat és sokat olvastattak, de nem tudtak többé a hatalmasan emelkedő journalismussal vetekedni.

A kor uralkodó alakja egészen élete végéig Luther maradt, az ország középpontja Wittenberga volt, a nemzet közvéleménye Róma ellen irányult. A vallási felekezetek természetesen még ma is igen eltérően szólnak a nagy reformátorról és korszakos tetteről; de azt az egyet senki sem tagadhatja, hogy Lutherrel nemzetének java része volt, és hogy Németország azon tartományai, melyek ellene voltak, tudományban és műveltségben két századra elmaradtak s egészen a múlt század közepéig igen alárendelt szerepet játszanak a német kultúra fejlődésében. A német műveltség Luther óta az evangélikus népiskolán és a protestáns egyetemek szabad kutató szellemén alapúl, és a németek legnagyobb emberei még a jelen századig is az evangélikus lelkészek szerény, szegényes házaiból kerültek ki. A reformatio két félre osztotta Németországot, a protes-

* R. Grasshoff, *Die briefliche Zeitung des XVI. Jhs.* 1877, és R. Liliencron, *Bajor Akad.* 1874.

tantismus idővel fanatikus dogmatismussá csontosodott meg, a korlátolt önfejűség újabb és újabb felekezetekre bontotta magát az evangélikus tábort is, — e bajok mind Luther föllépésének, de nem szándékának következményei. Ő csupán az egyház javítását czélozta, nem az egyházszakadást; a tények ereje nagyobb volt mint az ő befolyása, s az eseményeknek forduló kerekét még az ő hatalmas szava sem tudta megállítani. De a német nemzet politikai és irodalmi fejlődése mutatja, hogy a reformatióval járó áldás messze túlhaladja káros hatásait. A német birodalmat, bár iszonyú rázkódtatások és megpróbáltatások árán, a reformatio tette Európa egyik leghatalmasabb és legműveltebb országává, s a reformatio emelte a hatalom és műveltség magas polczára mind azokat a nemzeteket is, melyek zászlója alá álltak.

2. Lyra és epika. Fischart.

A költészet terén a XVI. század folytatja az előző korszak munkásságát: a régi költői fajok és alakok most is érvényben maradnak, de a renaissance és reformatio új tartalommal és új alakokkal járúlnak az előbbi századok működéséhez. Így a lyra terén is: a népdal és a mesterdalnokok lyrája tovább fejlődnek, sőt most érik el virágzásuk legmagasabb fokát; az egyházi dalban és a tudósok költészetében pedig új irányokat érlel a kor.

A *népdal* most is a nép érzésének és tudásának hű és igaz költőiségben gazdag eszköze. A XVI. század a német népdal virágzásának korszaka: a legtöbb és legszebb népdalok ez időben jöttek létre. Jellemők a régi maradt (l. fönt. 129. l.), régi tárgyait sem ejtette el a népdal, de fölkarolta a kor eszméit és földolgozta a század eseményeit is.

A reformatio visszahangzik a nép költészetében is: Luther, Hutten és Sickingen alakjai, a pórok harczeit, az olaszországi hadjáratok és csaták a dalban is foglalkoztatják a népet.¹ De még számosabbak és értékesebbek a szerelmi népdalok és a népballadák, melyek legnagyobbrészt szintén most is a szerelem boldogságát és boldogtalanságát tárgyalják. És jellemző, hogy e dalok közt sok a túlságosan jókedvű, sőt akad akárhány frivol, sikamlós, sőt erkölcstelen is, miért a reformátorok ki is keltek az ily dalok ellen s V. Károly és II. Rudolf császárok eltiltották a helységről helységre járó „dalnokok“ mesterségét. A reformatio természetesen a népdalon is gyakorolta korszakos hatását: sok a vallásos és egyházi dal, többnyire protestáns szellemben, sokszor szenvedélyes és vak dühvel a pápa és Róma ellen. Mind e dalok szájról szájra szálltak s csak kivételesen jelentek meg egyes nyomtatványokban („Fliegende Blätter“). De a mint a társas éneklés divatja jobban terjedt, keletkeztek „Dalos könyvek“, melyek a szövegeket és a melódiákat tartalmazzák,² s utóbb nemcsak népdalokat vettek föl, hanem tanult, sőt tudós költőktől származó költeményeket is. E gyűjtemények darabjait „társas daloknak“ nevezték el újabban: félig nép- félig műdalok ezek, melyeken a tudósok közreműködése, sőt már a külföldnek befolyása is úgy a csiszoltabb és szabatosabb szövegeken, mint az idegen

¹ Aventinus, *Chronika* 1566, p. 302: *Von diesen Dingen und Sachen allen seind noch vil alte teutsche Reimen und Meistergeseng vorhanden in unsern Stiften und Klöstern: denn solche Lieder allein seind die alte teutsche Chronica, wie denn bei uns noch der Landsknecht Brauch ist, die allweg von iren Schlachten ein Lied machen.*

² Az első az Erhart Oegliné, Augsburg 1512, a leghíresebb az ambrasi dalos könyv, 1578, újra kiadta Jos. Bergmann 1845.

versformákon és mesterkéltőbb melódiákon észlelhető.¹ Ez idegen, első sorban francia és olasz befolyás idővel teljesen kivetkőztette a német népdalt eredeti nemzeti jellegéből és okozta teljes megszűnését.

A népdal mellett föntartotta magát az előző korszakból *a mesterdalnokok lyrája*, sőt ez is most érte el virágzásának legmagasabb fokát,² de hanyatlását és bukását is. A legbiresebb és legtekintélyesebb iskola e században a nürnbergi, több mint harmadfél-száz taggal, melynek dicsősége Hans Sachs volt. A mesterek költészete megtartotta, sőt még fokozta régi jellegét: igen becsületes és tisztességes, de egyúttal igen száraz, költőietlen, prózai volt. Előszeretettel dolgozták föl most is a régi mythikus allegoriákat és a bibliából vett történeteket, csak hogy a reformatio óta protestáns szellemben. Most is az alakra fektetik a fősúlyt s megkövetelik a „mestertől”, hogy új versformában énekeljen; de a gyakorlatban sokkal elnézőbbek lettek, hisz Hans Sachs is, páratlan termékenysége daczára, csak tizenhárom új versszakot talált föl. A mesterek költészetének legjellemzőbb vonása azonban ez időben, hogy majd kizárólag tanító irányú, még pedig az új egyház szellemében, hisz „iskolát” a templomban tartottak és az éneklők asztala a szószék mellett állt. Most a főhibák: tévedések a Luther bibliájának nyelve ellen és „pápai” tanok. Ily körülmények közt mind jobban eltávozik a mesterek költészete a nép lyrájától és mind közelebb jár a tudósok költészetéhez. Magok is félig-meddig „tudósoknak” kezdik magokat érezni, latin

¹ *Die deutschen Gesellschaftslieder des XVI. und XVII. Jhdts.*, ed. H. Hoffmann v. Fallersleben 1860².

² E században kezdték a mesterdalok gyűjtését is. Csak Drezdában van 2 $\frac{1}{2}$ kötet, melyekből H. Sachs maga hetet írt.

phrasisokat szeretnek verseikbe beleszőni és a theologia doctoraivá teszik nagy mintáikat, Frauenlobot és Heinrich v. Mügelnt. Legnagyobb emberök e korban, Hans Sachs, persze minden tekintetben kimagasló egyéniség; de már tanítványa PUSCHMANN ÁDÁM († 1600), a görlitzi varga, ki mesterének életét és működését roppant terjedelmesen, de minden költői szellem nélkül megénekelte, a korlátolt és tudákos mesteri költészet jellemző képviselője.

Az egyházi dal, melyről már megemlékeztünk, eredeténél és hivatásánál fogva a tudósok műve volt, kik a század közepéig majd kizárólag ez egyházi lyra terén működtek. Innen túl *a tudósoknak világi lyrája* is kezd számot tenni a költészet fejlődésében. E lyra egyes jó kedvű vagy parodizáló termékekben megközelíti a népdalt, főkép a deák-dalokban, melyeknek latin-német keveréknyelvé a vagánsok merész stíljére és könnyelmű modorára emlékeztet. De lényegében mégis a népiessel ellentétes e költészet jelleme, már csak azért is, mivel szerzői idegen, első sorban franczia, mintákat követnek. Az önálló tudós költészetet fordítások előzték meg, melyeneket főkép rajnavidéki reformátusok (Fischart János, Denaisius Péter, Habrecht Izsák) kísértettek meg. Már önálló költő a franczia zsoltár első fordítója (l. fönt 261. l.), SCHEDE PÁL, ki magát anyja (Melisse Otilia) után Paulus Melissusnak nevezte. Latin költeményeiért Ferdinánd császár költővé koronázta s nemességre emelte (1564). Két ízben is beutazta egész Európát, hosszabb ideig élt Bécsben és a törökök ellen is harczolt hazánkban. Mindenütt, a hol megfordult, a legnagyobb kitüntetésben részesült, sőt Erzsébet királyné udvarához akarta lánczolni. Tudós költő volt, ki latin verseinek köszönhetette nagy hírét; de mégis nagyrabecsülte anyanyelvét, sőt tanult a népdaltól is. Schede több idegen alakot honosított meg a német költészetben: a

sonettet,¹ terzinát, alexandrint. Nemzeti alakokban irt költeményei elég természetesek s fesztelenek; de az idegen formák idegenné s feszessé teszik nyelvét és stíljét. Egy másik, szintén sokat utazott kortársa, JUL. WILH. ZINGGREF († 1635),² a versszakokra nem tagolt alexandrinnak meghonosítója Németországban, egyúttal az elsők egyike, kik verseikben a szótagokat nem olvasták, hanem, a német verselés szellemében, a hangsúly szerint kapcsolták össze rhythmikus sorokká. E tekintetben még jelesebb és elméleti fejtegetéseivel Opitz igazi előzője volt ERNST SCHWABE VON DER HEYDE, kinek 1616-ban megjelent költeményei azonban nyom nélkül elvesztek.³

Schede és Zingref társa, mint tudós lyrikus, GEORG RODOLF WECKHERLIN,⁴ e csoport legjellemzőbb alakja, a francia, olasz és angol befolyások legerélyesebb képviselője. Költeményei legjobban mutatják, hogy a külföldi hatások mily ferde irányba tereltek a nemzeti költészetet, mikép másították meg nemzeti jellegét és vitték külsőségek utánzására s alaki játékokra az írókat. Weckherlin közelebb áll a néphez és nemzetéhez, mint később Opitz; de már az ő művei is telvék pompás szólamokkal, játszi szócsinálmányokkal, csattanós és antithetikus pointokkal. Közönségét azért csak a tudósok és műveltek köreiben keresi, mert csak ezek méltányolhatták teljes értékét. Élete is jellemző e 'tudós' verselőkre. Weckherlin 1584. szept. 15. szül. Stuttgartban. Atyja is már igen kalandos életet élt s egy időben a Tizsammelléki Kanizsán is tartózkodott, előbb mint táborigazgató,

¹ H. Welti, *Geschichte des Sonettes in der deutschen Dichtung* 1884.

² Róla C. Schnorr v. Carolsfeld, *Archiv. f. Lätgesch.* VIII, 1878.

³ Már 1624-ben nem voltak kaphatók.

⁴ Kiadta K. Goedeke 1873. V. ö. *Allgemeine Zeitung* 1888. máj.

utóbb mint katona. Visszatérte után tekintélyes hivatalt viselt hazájában s 1609. halt meg. Tizenegy gyermeke közül a legifjabbikat, a költőt, kiválóan gondos nevelésben részesítette a lelkes protestáns apa. A 17 éves fiú 1601. lépett be a tübingai egyetemmel kapcsolatos collegium illustréba, melyben a jog mellett különösen a modern nyelveket tanulták, és a melyet nagy számmal fejedelmek és előkelő nemesek fiai látogattak, kikkel a költő benső baráti viszonyba lépett. Innen későbbi magasra törő iránya. Jogi tanulmányainak befejezte után, valószínűen mint egy előkelő ifjunak kísérője, beutazta Német- és Franciaországot s utóbb Angliát, hol három évig maradt. Csak 1613. jött I. Jakab leányával, Erzsébettel, V. Frigyes választófejedelem arájával, Németországba vissza. A külföldön megismerkedett a külföldi költészettel és utánozta ennek fajait és alakjait, minek a délnyugati Németországban uralkodó külföldieskedés nagyon kedvezett. Itt az udvarok nem is ismerték vagy lenéztek a német költészetet; Weckherlin jól ismerte és látta, hogy nem oly fényes, mint a külföldi. Azért azon volt, hogy ennek magaslatára emelje, és tette ezt a hatalmasok túlzó dicséretével, gazdag mythologiai piperével, az idegen formák gondos utánzásával. Természetes, hogy az ő versei nem voltak többé eléneklésre szánva; e „tudós” lyrikusokkal kezdődik a német költészetben az elolvasásra szánt lyra. A sonettet és alexandrint voltaképp ő tette honossá Németországban, mert az előzők kísérletei nem hatottak széles körben. A verselésben a régi, németes rhythmikus törvényt követi: csak a hangsúlyos szótagokat veszi számba, míg a hangsúlytalanoknak elhelyezésével szabadon bánik el, úgy hogy pl. az alexandrin nála hat hébungos sor, de nem mindig tizenkét szótagú. Opitz reformja (1624) után aztán ő is javít versein, melyekben

most a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok rendes változására törekszik. Főtörekvése: az udvarokat és a főrangúakat a német költészetnek megnyerni s egyúttal magának ily módon kedvező állást teremteni. Ez utóbbi sikerült neki 1615-ben, midőn János Frigyes württembergi herceg titkára és fordítója lett. Ilyenre ekkor nagy szükség volt, mert ez időben szorították ki a modern nyelvek a nemzetközi és politikai ügyekben a latint. Az irodalom fejlődésére nem voltak költeményei nagy hatással, mert csak későn jelentek meg összegyűjtve, de a főrangú körökben, melyeknek első sorban szánva voltak, kedvelté tették szerzőjüket.

Weckherlin 1616-ban egy angol leányt vett nőül, kinek neve ismeretlen; költeményeiben Myrtának nevezi. Számos dalban dicsőíti, melyek igaz érzésről tanúskodnak, bár sok bennök a csinálmány, pipere és mesterkélttség. Legnagyobb részök különben elveszett, s a többiek is igen félre eső helyeken jelentek meg, úgy hogy nem igen terjedtek el. Innen az a feltűnő tény, hogy a XVII. századig alig tesz valaki e költőről említést. Verseinek első gyűjteményét (Stuttgart 1618) az angol Erzsébetnek, a másodikat (1619) György Frigyes badeni hercegnek ajánlotta. E pártfogói juttatták őt aztán az angol titkos tanácsnak német osztályába, melyben tekintélyes állást foglalt el. Ezóta a protestáns unio vezéreit és híveit dicsőíti, Braunschweigi Keresztélyt, Mansfeldi Ernőt, utóbb Gusztáv Adolf svéd királyt, kinek váratlan halálára terjedelmes költeményt írt, melyben a kínáló epikai elemet teljesen elhanyagolja és jelképekkel, retorikával, antithesisekkel, mesterkéltségekkel helyettesíti. Sehol igaz érzésnek föllobbanó heve, mindenütt csak kigondolt, faragott és csiszolt retorika. Sokkal jobbak, mert melegebbek, a kor nagy eseményeire vonatkozó heroikus sonettjei, melyekben a költő hazafisága is kifejezést

nyer. Összegyűjtött költeményei csak 1641. és 1648. (Amsterdam) jelentek meg. Ezek közt sok az egyházi dal, melyeket nem francia, hanem ismeretes német melodiákra irt, sok a horatiusi, anakreoni, pindari költeménynek Rousard mintájára modern alakban s szellemben való földolgozása. Legsikerültebbek zsoltár-fordításai, sonettei és éles epigrammái (Németországban az első kísérletek az antik epigramma szellemében), szerelmi és bordalai. Weckherlin 1643 óta államtitkár volt (1650-ben Milton lépett helyébe) és meghalt 1653. febr. 13., tehát már a XVII. század közepén; de műveltségével, ízlésével a XVI. század embere. E tudós lyrikusok Opitznak és a XVII. századi tudós költészetnek valóságos előfutárjai; senki közülök nagyobb mértékben, mint Weckherlin, ki két század mesgyéjén áll, s még önmagán is tapasztalta és érvényesítette az új Opitz-féle irány és iskola hatását.

Csak szerény határ s néha ilyen sem választja el a lyrát a *tanító költészettől*, mely ugyanabban az arányban hanyatlal, melyben a próza tért hódít, mely a XVI. század óta mind növekedő mértékben lesz a tanítás főalakjává. A tauköltészet mind jobban kiszorul az irodalomból, és a hol e korszak írói mégis költői alakot választanak a tanítás céljaira, előszeretettel a drámaihoz nyúlnak, mit a dialogus virágzása már régen előkészített. Számos XVI. századi dráma nem is egyéb mint dialogizált tanítás. A német tanító költészetnek e században három főképviselője van: Ringwaldt, Andrea és Scheit, de ezeknek művei sem dicsekedhetnek kiválóbb költői értékkel, különösen nagyobb terjedelmű műveik nem. Inkább sikerültek kisebb tanító, főképszatirikus költeményeik, hisz a szatira az izgatott századnak egyik főfegyvere. De költői érték tekintetében az elsőség mégis a latinúl verselő humanistákat illeti, kik az ókori

remekeknek idyllekben, ódákbán, alkalmi köteményekben való üres, első sorban csupán a nyelv és verselés kifogástalan-ságát czélzó utánzásaikon kívül, főkép a szatirikus és tanító költészetet művelték, de persze a nemzeti irodalomra csekély hatásúak maradtak. Pedig a latin verselők száma ép e korban rendkívül nagy,* de csak Hutten, kinek legjelesebb művei ide tartoznak, lett a nemzeti fejlődésnek fontos faktorává.

A tanító költők többnyire az egyházi lyrából indulnak ki. Így RINGWALDT BERTALAN († mint protest. pap 1600 előtt) is írt folyékony nyelv s könnyed verselés által jellemzett egyházi dalokat, melyek részben még ma is énekeltetnek; de főművei két tanító köteménye, melyek igen népszerűek lettek. *Die lautere Wahrheit* (A tiszta igazság, 1586) címűben kifejti, hogyan kelljen a világi és egyházi harcosnak viselkednie. A munka a kor tükre, melynek főkép sötét oldalait tárgyalja, jó akaroan ugyan, de nyíltan, miért is sokan megtámadták. A ezivakodó theologusokat ép oly kevésbé kiméli, mint a politikai partokat, melyeket a közeledő török veszélyre figyelmeztet. Az itt rajzolt erkölcstelen-ségnek következményeit föltünteti másik műve: *Christliche Warnung des treuen Eckart* (A hű Eckart keresztyén intése, 1588), egy Danteféle vízió, melyben a hű Eckart a költőnek a mennyországot s a poklot föltárja. De Ringwaldt nem bír Dante képzelő erejével s alkotó tehetségével; mégis annyiban is emlékeztet e nagy mesterre, hogy nála is sok-

* Gerard Faust (*Poetae historici item Germani aliquot celebres singulis Distichis descripti*, 1546) már a század közepén 92 latinul verselő író sorol föl. E költőket legterjedelmesebben, de igen föltületesen tárgyalja Wolfg. Meuzel, *Deutsche Dichtung* II. 266, és igen pontosan fölsorolja Goedeke II², §. 113. (300 költő, köztök 273 német!).

kal sikerültebb a pokol rajza, mely az összes társadalmi osztályoknak részben igen éles jellemzését tartalmazza. Ringwaldt¹ a századnak legjobb tanító költője: megfigyelő tehetsége kiváló, leírásai egyszerűek, de egyes eleven vonásokban gazdagok, morálja a keresztyén szereteten alapuló. Szintén egyházi, de mystikus irányú dalokkal kezdte írói pályáját ANDREÄ BÁLINT JÁNOS (1546—1654 prot. superintendens Stuttgartban) jeles theologus, kiváló tudós és igen művelt ízlésű férfiú, ki azonban német műveire sem nagy súlyt nem fektetett sem elég gondot nem fordított. Ő is két munkával tartozik a kor tanító költői közé. Az egyik, *Az igazi isteni szolgálattal legjobban és legnemesebben hivatásáról* (Strassburg 1615), bizonyos tekintetben önéletrajzféle. A költő (ez a munka tárgya) a papi pályára lépett, mert kényelmes és jövedelmező állásnak látta, de sehol és sehogy sem érezte magát jól s soha nem volt megelégedve. Ekkor összekerül egy öreg lelkészszel, ki őt tudós önhittségéből kigyógyítja és terjedelmesen kifejti, hogy, a lelkésznek milyennek kell lennie. Gyakorlati irányu, a gyakorlati élet tapasztalataiból fakadt munka, de nem épen népies stílusban írva. Hasonló irányú *A keresztyének vára* (Freiburg 1626), mely a keresztyénséget egy szigeten épült várnak allegóriájában tünteti föl. Midőn lakói elpuhulnak és gondatlanokká lesznek, megtámadja az Antikrisztus a várat és leveri a lakókat, mire egy Reformator nevű öreg ember élökre áll és győzelemre viszi a megjavultakat.² Ez allegoria rendkívül

¹ Róla Hoffmann v. Fallersleben, *Spenden zur deutsch. Litgesch.* 1845, II, 17—54. — Ringwaldt drámájáról (*Speculum mundi* 1580) alább lesz szó.

² Újra kiadta K. Grüneisen, *Zeitsch. für histor. Theologie* 1836, 231—312. A költőről l. *ADB.* I, 441. — Latin drámája *Turbo*

tetszett a kornak. A költő Luther czímerét (a rózsát és a keresztet) vette a költeményben szereplő titkos társaság jelképeül, melylyel már 1614-ben egy igen elterjedt titkos társaságot (*Rosenkreuzer*) alapított vagy megújított volt.¹

A tanító elemnél erősebb a szatirikus elem a harmadik ide tartozó írónál. Ez SCHEIT GÁSPÁR († 1565 családotúl mint a dögvész áldozata), wormszi iskolamester, Fischart tanára, a ki ismerte és szerette a francia költészetet, melynek német közvetítői közt fontos szerepe van, de ismerte és szerette a német népies irodalmat is. Főműve Dedekind Frigyes († 1598 superintendens Lüneburgban) latin *Grobianus*-ának (1542) német átdolgozása (1551), melyben igen önállóan járt el, a mennyiben Dedekind művét új történetekkel és jellemző vonásokkal bővítette, melyek oly sikerültek, hogy Dedekind egy részöket utóbb művének újabb kiadásába (1552) fölvette.² Szent Grobianus a kor durvaságának, nevelétlenségének, otrombaságának Brant Sebestyén teremtette igen sikerült megszemélyesítése. Dedekind-Scheit műve a szatira közvetetlen alakját alkalmazza: a legvastagabb durvaságra és a legotrombább viseletre tanít, igaz hűmorról és maró szatírával. A munka, mely

1616. Önéletrajzában (ed F. H. Rheinwald, 1849, p. 10) beszéli, hogy fiatal korában az angol komédiák mintájára két drámát írt: *Esther* és *Hyacinthus*, melyek eddigelé ismeretlenek.

¹ Talán az ő műve az első munka is, mely e társaságot tárgyalja: *Fama Fraternalitatis R. C. oder Entdeckung der Brüderschaft des löbl. Ordens des Rosen-Creutztes, 1615*. E társaság és jelvénye még Goethére (*Die Geheimnisse*) is hatással volt.

² Scheit Grobianusát újra kiadta G. Milchsack 1882. V. ö. *Közlöny* VII. 397. — Dedekind költeményét mások is lefordították németre, részben Scheit átdolgozásának fölhatalásával, pl. Hellbach Vendel, 1567. Dedekindről: W. Scherer, *ADB*. V, 12; Scheit-ről: Hauffen, *C. Scheidt, der Lehrer Fischarts*, 1889.

rendkívül népszerű lett és sok nyelvre lefordítottatott,¹ voltaképp a régi ‚Tischzucht‘-ok (fönt 79. l.) sorába tartozik, mit a Grobianus alakjának első fölhasználása is bizonyít. Ennek czíme ugyanis: *Grobianus Tischzucht bin ich genannt, den Brüdern im Säuorden wohl bekannt*, 1538.

A tanító és szatirikus elem nagy szerepet játszik a kor epikájában is, mely mind jobban elszakad a múlttól, úgy hogy nemcsak a régi művek, de még a régi tárgyak is feledésbe mennek. Kiválóbbat e korszak epikája csupán a kisebb elbeszélő költeményben termelt, első sorban az *állatmesében*, mely a XVI. századnak egyik legkedvesebb költői faja. Steinhöwel ‚Esopja‘ indította meg ez irodalmat, melynek leghathatósabb pártfogója Luther maga volt, ki az Aesopus-, helyesen Romulus-féle meséket nemcsak melegen ajánlotta, hanem 1530-ban maga is hozzáfogott azoknak fordításához, de nem fejezte be művét.² Most Mathesius az egyházi szónoklatba is bevitte a mesét, a tudósok pedig nagy számmal írtak állatmeséket. Már 1534-ben kiadta ALBERUS ERASMUS (szül. 1500., Wittenbergában tanult, hol Luther megszerette; sok helyütt volt lelkész, de mindenütt elvesztette állását, mert nem tűrte a világi hatalom befolyását az egyházi ügyekbe; meghalt 1553. mint neubrandenburgi superintendens) aesopusi meséit (*Etliche Fabel Esopi verteutsch vnnnd ynn Rheymen bracht*), melyek új meg új kiadásokban, folyton bővítve, nagyon elterjedtek. Első meséi igen rövidek, azért nem elég világosak; a későbbiek nagyon terjedelmesek. Nemcsak az u. n. Aesopus-

¹ Magyarra Csáktornyai Mátyás, Kolozsvár, XVI. század, valószínűen 1592.

² Luther meséit (első kiadásuk 1557) a vatikáni könyvtárban fölfedezett kéziratából kiadta E. Thiele, 1888. *Közlöny* XIII, 87.

ból veszi meséinek tárgyait, hanem régi német írókból is és maga is alkot egyeseket. A tanútság mindig a korviszonyokra, főképp az egyháziakra vonatkozik; szatirikus éle rendszerint a szerzetesek ellen irányúl, kiket leghíresebb prózai művében is: *Der Barfüßsermönche Eulenspiegel und Alcoran* (1542), melyhez Luther előszót írt, pellengérré állít; gúnyosan kimutatja, főképp nevetségesen túlzott csodákkal, hogy Szt. Ferencz azonos Krisztussal.¹ Nehány évvel később kiadta WALDIS BURKARD, ki a zsoltárt is versbe szedte (1553), meséit: *Esopus Gantz New gemacht* (1548). Waldis 1490 körül született Allendorfban (Hessen) és ferenczrendi szerzetes volt Rigában, honnan 1523-ban két társával együtt a császárhoz küldték, hogy segítséget kérjen a reformatio ellen. Ekkor Rómában is járt VII. Kelemen-nél. Visszatérte után elfogták, mire protestáns lett, czinüzletet nyitott s mint kereskedő bejárta fél Európát. Végre 1541 óta theológiát tanult Wittenbergában és 1544 óta lelkész volt Abterodében (Hessenben), hol 1556 körül meghalt. Első műve „A tékozló fiúról” szóló drámája (1527), a XVI. század egyik legjelesebb színműve. Ezt követte 1543: *A régi németek dicsérete* cz. költeménye,² mely lelkes hazaszeretetét erelyes stilben juttatja kifejezésre. De leghíresebb lett *Esopusa*,³ melynek forrása Dorpius Márton löweni tanárnak 400 mesét tartalmazó latin gyűjteménye (Strassburg 1519). Ebből származik Waldisnak első 283 meséje; a többi 117 költemény jó részben tréfák, komikus elbeszélések, saját élményeiből és más forrásokból vett állatmesék. Waldis is, mint Alberus, költőibbé, tartalmasabbá, vonzóbbá

¹ Alberusról *Archiv f. Litgesch.* VI, 1—20 és XII, 26—39.

² Kiadta Gust. Milchsack (terjedelmes életrajzzal) 1881.

³ Kiadták Heint. Kurz 1862, és Jul. Tittmann 1882.

akarta tenni a száraz æsopusi meséket, hogy velök az olvasó képzeletét is foglalkoztathassa. Innen a cselekvény színének terjedelmes rajza s az a sok apró vonás, melyekkel az elbeszélést az élet igazi képmásává törekedett tenni. Polemiája nem oly éles, mint az Alberusé, mert inkább általánosságokban mozog. Legjobbak a IV. könyv darabjai, melyek nagyrészt eleven fölfogás és előadás által kitünő költői elbeszélések.¹

Az emberi társadalom teljes szatirikus rajzává használta föl az állatmesét ROLLENHAGEN GYÖRGY, ki 1542. született Bernauban (Berlin mellett), Wittenbergában tanult, 1563 óta rector volt Halberstadtban, 1567 óta Magdeburgban, 1573 óta egyúttal lelkész is és meghalt 1609. Már Wittenbergában hallgatta a Batrachomyomachiának magyarázatát Ortel Bálint tudós és szellemes egyetemi tanártól (+ 1570), ki ezt a Homerusnak tulajdonított munkát páratlannak tekintette és mint az életbölcse ség valóságos kincstárát jellemezte s fejtegette. Rollenhagen már ekkor dolgozta át a megkedvelt költeményt német nyelven s Ortel segítette tanácsával; de a munka félben maradt s a költő csak harmincz év múlva vette újra elő, fejezte be s adta ki: *Froschmeusler* 1595.² E műve, saját szavai szerint, olyanforma, mint a „Reineke”: csupa mese, de melyekbe a tiszta, keserű igazság költői módon van burkolva. A terjedelmes költemény három könyvből áll: az elsőben meséli az egér, hogy nálok otthon mikép állnak a dolgok, ugyanezt meséli a második könyvben a béka a maga otthonáról, míg a har-

¹ Már említve volt, hogy Miksa császár *Theuerdankját* is ügyesen átdolgozta 1553. Ez átdolgozás 1596-ig négy kiadást ért.

² Kiadta K. Goedeke 1876. „Abraham” cz. iskolai drámája 1569-ben jelent meg. Egyik fia, Gábor, szintén drámaköltő.

madik könyv a békák és az egerek harczát tartalmazza. Mig az előző és a többi korabeli meseköltők csak egyes történeteket dolgoztak föl és egyes erkölcsi tételeket fejtegettek, Rollenhagen az egész életnek törekszik gazdag képét, a kornak teljes rajzát adni humoros alakban. A „Reineke” nem ennyire tanító irányú, fölfogása s előadása is sokkal naivabb. Ellenben Rollenhagen állatai teljes emberek; csak egyes vonásokat tartottak meg az állatokból, melyeknek színében szerepelnek, a mi nem zárja ki azt, hogy a költő egyes állatok életmódját és élményeit helyes megfigyeléssel és valóban költői lélekkel le ne írja. De főczélja: az emberi élet rajza, s e czél kedvéért néha egészen kiesik munkája köréből és oly dolgokat mesél állatairól, melyek már nem illenek bele allegóriájának keretébe. Életbölcse-sége józan: a polgári életben kell hogy az ember istenfelő, szorgalmas, jóltevő és elürelátó, de különösen, hogy sorsával megelégedett legyen. Az I. könyvnek ez alaptételét igen népies, mindig könnyen érthető, világos és velős fejtegetésekben adja elő, találó mondásokkal, epigrammatikus vagy közmondásos jellegű tételekkel, csinos történetekkel tarkázva előadását. A második könyv szélesebb körű: a vallásban a szent irás a legjobb alap, a világi ügyekben a királyi méltóság, melynek engedelmeskedni kell. Amott a reformatiót védi a régi egyház kinövéseivel szemben; emitt egymásután bírálja a különböző kormányformákat, hogy végül a királyságot tüntesse föl a legjobbiknak. Hisz a mennyben is egy király (Isten), a testben is egy úr (a lélek) van! A III. könyv végre a háborúra vonatkozóan tartalmaz tanácsokat, melyek a költőt ez ügyekben is gyakorlott és tapasztalt férfiúnak tüntetik föl. A munka főhibája, hogy történet történetbe van beékelve, a mi nem egyszer zavart okoz. Majd a költő mesél, majd valamely

állat; de az egyes mesében sokszor egy második és harmadik, sőt egy negyedik és ötödik állat is mesél, a mi az áttekintést sokszor megnehezíti. De e szerkezeti gyengéjét nem tekintve, Rollenhagen műve a századnak egyik legkiválóbb alkotása.

Az állatmesén és a kisebb költői elbeszélésen kívül, melynek legnagyobb mestere Hans Sachs, jelentéktelen mind az, mit e század a verses epika terén, pl. az allegorikai elbeszélésben, létrehozott. Annál virágzóbb a prózai elbeszélés, a *novella* és *regény* köre, mely ezentúl, a dráma mellett, az első helyet foglalja el a költői productio terén. Mindenekelőtt most is új meg új kiadásokban jelennek meg a XV. századi *nepkönyvek*, melyekhez a reformatio korában újabb, úgy idegen forrásokból származó, mint eredeti német művek járlnak.

Az idegen eredetűek most is legnagyobbbrészt Franciaországból származnak; így *Olivier und Artus* (1521), melyet a berni Ziely Vilmos fordított németre (a francia eredeti Genf 1482), a baráti hűség dicsőítése, melynek tárgya az Amicus- és Amelius-, vagy Engelhard- és Engeltrudról szóló középkori elbeszélésekre emlékeztet;¹ így *Fierabras* (Simmern 1533), mely egy XIV. századi francia költeményen² alapuló francia prózaregényből (Genf 1478) származik. Hősök és óriások, csaták és párviadatok, hosszas beszédek és párbeszédek teszik e tarka történetnek tartalmát, mely a népszerű Károly-monda részlete gyanánt lép föl.³ Ugyane

¹ H. Sachs hét fölvonásos drámában dolgozta föl.

² Kiadták Kroeber és Servois, Paris 1860.

³ A francia regény spanyol fordításán (Sevilla 1528) alapszik Calderon drámája *La puente de Mantible* (A mantiblei híd, 1635). Ugyan e regényből veszi Don Quijote (I. rész 17. fej.) páratlan balzsamának recipjét.

mondából való *Die Haymonskinder* (Simmern 1535), egy francia prózaregény (Lyon 1495) alapján, míg a későbbi azonos tárgyú *Reinold von Montalban* (Köln 1604) a francia regénynek egy németalföldi földolgozásán alapszik. Haymon Nagy Károly sógora, a ki négy fiával föllázad a császár ellen, a mi iszonyú véres kalandokra vezet, melyekben főkép Reinold tünteti ki magát. E kalandok oly rikitó színekkel vannak festve, hogy néha a legborzasztóbb jelenetek majdnem komikai hatásúak. A tárgyilagos olvasó alig lesz hajlandó ez elbeszélést oly nagyra becsülni, mint Görres tette,¹ ki azt hiszi, hogy a költő nem siker nélkül utánozta az Iliast (melyről bizonyosan nem tudott).

Vilmos angol király történeti alakjához fűződik a *Kaiser Octavianus* (Strassburg 1535), melyet Salzman Vilmos fordított francziából.² A cselekvény középpontjában az igazságtalanul elűzött hitves története áll, kinek ártatlansága rengeteg megpróbáltatások után diadalmaskodik: a nép- és műköltészetnek számtalanszor földolgozott kedves motivuma. Egy évvel később jelent meg *Die schöne Magelone* (Augsburg 1536), melyet Warbeck Bálint fordított az 1457-ben irt, de csak 1480-ban megjelent francia eredetiből. Tárgya: egy szerelmes pár elválasztása és hosszas szenvedések után újból egyesülése. E szép elbeszélés egyszerűbb s egységesebb, s így költőibb értékű is, mint a szokásos bonyolódott kalandos históriák.³ Rokon történetek a régibb irodalomban is akadnak; ilyen pl. *Der Busant*

¹ *Die teutschen Volksbücher*, 100. l.

² *Histoire de Florent et Lyon, enfans de l'empereur de Rome*, é. n. E regény egy latin eredetű alapszik. Tieck Lajos e tárgyat századunk elején phantastikus drámában dolgozta föl.

³ A tárgyat már a XII. században dolgozta föl egy provencei költő; utóbb Petrarca, Lope de Vega, Hans Sachs és Tieck Lajos is.

(egy sólyomfaj) című:¹ E madár elrabolja a szerelmes pár jegygyűrűjét, melyet a vőlegény keresni indul, míg végre a gyűrűt is, meg menyasszonyát is megtalálja.

De egyetlen francia munka sem hatott annyira a korra, mint az *Amadis*.² Legrégibb alakja Ordoñez de Montalvo regénye (öt könyvben, Saragossa 1508), mely egy még régibb, három könyvből álló spanyol munkán alapszik. Ezt Montalvo négy könyvben dolgozta föl; az ötödik könyv teljesen az ő műve. Utóbb egészen tizenkét könyvig folytatták, pedig a regény már a IV. könyvvel, Amadis házasságával, helyesen volna befejezve. Az 'Amadis' semmi esetre sem portugalli eredetű, mint régebben hitték, hogy Vasco Lobeira műve. Bizonyos, hogy a hős és története Spanyolországban már a XIV. század közepén igen népszerű volt;³ Montalvo is még Granada elfoglalása (1492) előtt fejezte be művét, mely azután a régibb munkát ellefedtette, úgy hogy ez teljesen elveszett. De ha a regény maga első alakjában kétségtelenül spanyol munka, tárgya lehet eredetileg francia vagy provencei, mire Ramon Muntaner spanyol krónikásnak (+ 1330) azon állításából is lehetne következtetni, hogy Galaor, a regény egyik főalakja, Tristan- és Lancelottal együtt az asztalkör tagja volt. Valószínű, hogy Amadis is a breton, ill. északfrancia mondakörhöz tartozik, és hogy a troubadourok, kik úgy

¹ Kiadva *Germania* XVII, 62. 1.

² Eugène Baret, *De l'Amadis de Gaule et de son influence sur les mœurs et la litt. au XVI. et XVII. siècle*, Paris 1873². — Ludw. Braunfels, *Kritischer Versuch über den Roman Amadis von Gallien* 1876.

³ Először említi, még pedig mint ifjúkori olvasmányát, Pedro Lopez de Ayala, Castilia nagykanzellárja, híres államférfiú és költő, ki 1332. szül. és 1407. meghalt.

francia, mint spanyol területen énekeltek, közvetítették a spanyol történetet északi Franciaországgal. A regényben igen sok a czélzás a breton-francia mondakör alakjaira, eseményeire s helyiségeire. Ezt bizonyítja az, „Amadis” színhelye is, mert „Gaula”, a hősnek hazája, Wales, melyet először az olaszok (Bernardo Tasso) értettek és fordítottak felre: „Amadigi di Francia.” Eddig semmiféle régibb francia vagy provencai földolgozás nem ismeretes; de kétségtelen, hogy a történet Franciaországon keresztül jutott Spanyolországba, s hogy ez útjában sok francia monda és mondai elem fűződött a breton elbeszéléshez.

A világot nem Montalvo műve, hanem ennek francia átdolgozásai¹ hódították meg, melyek bámulatos számmal² és terjedelemben végre 24—25 könyvig folytatták a történetet. E művek olasz,³ angol, holland, sőt héber fordításokban is kerültek napfényre és Németországban is rendkívül népszerűekké lettek. Az első könyv 1569-ben jelent meg,⁴ a huszonnegyedik 1595-ben, a helőle vett beszédek, levelek, beszélgetések stb. első gyűjteménye⁵ pedig 1596-ban.

¹ Az első fordító Nicolas Herberay des Essarts 1540 (az első nyolcz könyv), ki, talán nemzeti elfogultságból, egy régi francia munka megújításának nevezi művét.

² Több mint 52 francia kiadás és folytatás ismeretes.

³ Bernardo Tasso száz énekre terjedő, több mint 7000 stanzából álló eposza már említve volt. De Wieland *Új Amadisa* (1771), mint a költő maga hangsúlyozta, a világhírű regényhősnek csak névrokona.

⁴ Újra kiadta A. v. Keller, 1857.

⁵ *Schatzkammer schöner und zierlicher Orationen, Sendbrieffen, Gesprächen und dergleichen aus den vier und zwentzig Büchern des Amadis von Frankreich zusammengetragen.* Strassburg 1596 (még 1624-ben is ért új kiadást).

A német átdolgozások kevésbé ledérek és érzékiek, mint a francziák, több bennök a moralizálás, sőt itt-ott még a reformatio hatása is észlelhető: Amadis története is fegyverül szolgált a régi egyház ellenében.

Az „Amadis” tartalma négy elemből alakul, melyek közül a lovagi kalandok természetesen nagy tért foglalnak el; de nem kevésbé terjedelmesek az udvari és galans beszélgetések, melyekben a főúri osztály salon-műveltsége tükröződik és melyeket utóbb, a finom társalgás tan- és mintakönyve gyanánt, külön is ki adtak. Egy harmadik eleme a szerelmi kalandok, többnyire, főkép a franczia szövegekben, realistikus színezéssel, frivol vagy legalább érzéki iránynyal; és végül a természetfölötti elem: babonák, varázs-históriák, tündérek és csodák, melyek az olvasók képzetét nem kevésbé foglalkoztatták, mint a lovagok bámulatos vitézsége és a szerelmesek sikamlós kalandjai. Az „Amadis” különben egy teljesen képzelt, semmiféle reális alapon nem nyugvó világot rajzol, a milyen soha sem volt, és ennyiben a középkori versés lovagregények párja. Teljesen a levegőbe van építve, a képzelet féktelen játékának műve. A hősök vagy bolyongó lovagok (chevaliers errants), kik hihetetlen tetteket végeznek, a Don Quijote magasztos ideáljai, vagy holdkóros bolondok, kik férfiatlan szerelemnek betegei; de e szerelem és szenvedély csupa csinálmány, phrázis és affektált galantéria, igazi érzés és józan lélektan nélkül. A regény stílje nagyon terjengős és bőbeszédű, az epizódok száma óriási, a leírások igen detailszerűek, a beszédek és beszélgetések pedig, melyek a legnagyobb gonddal, de affektált modorban vannak kiczirkalmazva, főkép a későbbi könyvekben majdnem elnyomják az epikai anyagot. Hogy e munka mily óriási tetszésnek örvendett, legjobban mutatja (a számtalan folytatáson és kiadáson

kívül) a geniális Cervantes ítélete,¹ ki az ,Amadis' első négy könyvét a legjobb regénynek nevezi ebben a nemben,— pedig ép ő semmisítette meg páratlan parodiájával úgy az ,Amadist' mint általában a régi lovagregényt.² Torquato Tasso a szerelem szerepét dicséri benne, míg Fischart János³ igen erkölcstelennek mondja, — mindegyik kétségtelenül más részt, sőt más szöveget (Tasso a spanyolt, Fischart a francziát) értve. Már a kortársak közt is akadtak komolyabb férfiak, kik e regényt (nemcsak erkölcstelensége miatt) elítélték; de szavok elhangzott; a közönség nem gyözte olvasni, folyton új meg új köteteket kívánt, élvezetet, nyelvet, stílt és műveltséget merített belőle egészen a XVII. század végéig.

Olaszországból Boccaccio egyes novellái találtak új fordítókra; így *Cyprusi Cymon* 1516 (Decamerone V, 1), *Giletta* 1519 (Dec. III, 9), Shakespeare ,Minden jó, ha jó a vége' cz. színművének forrása, *Tebaldo és Ermelina* (Dec. III, 7) és *Andruccio Perugiából* 1557 (Dec. II, 5). Ugyanonnan származik *Ciaffer király fiainak utazása*, melyet Wetzels János bázeli polgár ültetett át 1583-ban. Az olasz eredeti (Velence 1557), mely kétségtelenül keleti (perzsa) forrásokra megy vissza,⁴ kis elbeszélések és utazási kalandok gyűjteménye. Már előbb ültette át, egy latin fordítás alapján, Zschorn János Heliodoros görög regényét,

¹ *Don Quijote* I. könyv, 6. fejezet.

² Cervantes halhatatlan műve a XVII. század elején jelent meg német fordításban: *Ritterliche Thaten des wunderseltzamen Abenteuerers Don Kichote de la Mantcha ... durch Falsch Basteln von der Sohle, Kothen 1621*. E fordítás a XVII. században még két kiadást ért: 1648. és 1669.

³ Pedig a VI. könyvet ő fordította németre, 1572.

⁴ V. ö. Dunlop-Liebrecht művét, 410. l.

Az aethiopiai történeteket (1559), mely utóbb (a ‚Buch der Liebe‘ cz. gyűjteményben) ‚Von Theagene und Chariclia‘ czimmel új kiadásban új olvasókat hódított.

De a XVI. század a fordítások és átdolgozások mellett önálló, német eredetű népkönyveket is hozott létre, melyek, főkép tárgyaiknak értékénél fogva, jóval fontosabbak és érdekesebbek, mint az említett külföldi elbeszélések. Az első *Friedrich Barbarossa* (1519), I. Frigyes kereszties hadjáratának mondája: A pápa elárulja a császárt a szultánnak, mire Frigyes a pápát haddal megtámadja. Halála után a hegyben ül a hatalmas fejedelem és várja visszatértének óráját.¹ A többiek mind a század második feléből valók. Jellemző vonásuk, hogy rekon tárgyú vagy irányú komoly vagy tréfás elbeszéléseket egy tipikus, néha történeti alakhoz fűznek, de egyúttal lehetőleg összefüggő, kerek egészsze megszerkesztenek. Ily típus a *Finkenritter* (1560), kire mindenféle régi és új, de merésznél merészebb hazugságot, nagyítást és képtelenséget ruházott a kor,² mely a hősből talán a sokat utazottáknak merész röptű és élénken túlzó mesélését is gúny tárgyává tette.³ A bolondok típusa *Claus Narr* (1572), ki 1486—1515 a szász fejedelmek udvari bolondja volt. Az alakjához fűzött nem igen élczes, de annál piszkosabb tréfákat Bütner Farkas prot. lelkész († 1596 előtt) állította össze.⁴ Sikerültebb a bolondoknak

¹ Kiadta Fr. Pfeiffer, *Zeitschrift* V, 253. Egy évvel később (1520) megjelent *Adelphus János* schaffhauseni humanista és orvos könyve Barbarossáról, mely azonban történeti munka és talán épen a mesékben gazdag népkönyv ellensúlyozását czélozza.

² C. Müller-Fraureuth, *Die deutschen Lügendichtungen bis auf Münchhausen* 1881.

³ Már a ‚Grobianus‘ mondja: *Die weit gewandert und die alt, die lügen beide mit Gewalt.*

⁴ *Archiv. f. Litg.* VI, 277. *ADB.* IV, 282.

egy másik korabeli typusa, *Hans Clavert* (1587),¹ a ,brandenburgi Eulenspiegel', ki alatt szintén történeti alak lappang. Krüger Bertalan városi jegyző Trebbinben, az ,A világ kezdetéről és végéről' (1580) cz. színmű szerzője, írta ez ügyes, mulatságos könyvet, melynek számos sikerült hazugságát a XVIII. századi Münchhausen báró örökölte. De a legkiválóbbak e német eredetű népkönyvek közül: ,Faust', a ,Schildbürger' és a ,Bolygó zsidó'.

Dr. Faust a XVI. századnak tipikus alakja. Történeti egyéniség volt, ki az izgatott század első felében élt és a kornak több kiváló emberével² érintkezett. Faust szegény földművelőknek nagyra törő fia, tudományos képzettségű, de felületes és kapkodó ember volt. Csak ,bolygó tanuló' lett belőle, a ki kóbor életet élt, az emberek babonás hiszékenységét ügyesen kiaknázta, sok botrányt követett el, többször került kellemetlen érintkezésbe a rendőrséggel, tudatosan és szándékosan titkos ügyességek és tudományok birtokosának hirdette magát, és ismeretlen módon, de valószínűen nem természetes halállal, talán mint kezdetleges természettudományi kísérleteinek áldozata, múlt ki a század negyvenes éveiben. A kortársak, kik róla említést tesznek, szédelgőnek vagy bolondnak mondják, de mégis úgy beszélnek róla, hogy a sokat hányatott doktornak bizonyos jelentőségét ők sem tagadják. Egy közönséges csalóval és ignoránssal nem foglalkoztak volna annyit, és a tudósok Speierben, Erfurtban és Wittenbergában nem bocsátkoztak volna vele tudományos vitatkozásokba. Csak az

¹ Újra kiadva Halle 1882.

² A főtanúk Thritheimius János sponheimi apát (+ 1516), Conradus Mutianus Rufus gothai kanonok (+ 1526), Begardi Fülöp wormszi orvos (1539) és Gast János bázeli prot. lelkész (1548).

ókori irodalomban kitünően jártas férfiú merhette azt az állítást, melylyel Faust Erfurtban oly nagy feltűnést okozott, hogy Plato és Aristoteles összes munkáit könyv nélkül képes elmondani.

E férfiú életét és borzasztó halálát tárgyalja a *Faust-könyv* (1587), mely három részből áll.* Az első rész szerint Faust, a theologia doctora, megűnja a szent tudományt, mely őt ki nem elégíti, mert mindent tudni, mindent bírni, mindent élvezni akar. Azért félredobja a bibliát, Krakkóba megy, a bűvészetnek e főiskolájára, orvosi és nigromantikus tanulmányokra adja magát, végre megidézi az ördögöt és huszonnégy évre szerződést köt vele: Mephistopheles e földön szolgálja Faustot, minden kívánságát teljesítve; a kiszabott határidőn túl Faust lelke az ördögé. A Gonosz most pénzt és mindenféle élvezetet juttat Faustnak, hogy komoly kutatásaitól elvonja, és fölvilágosítja őt a világról s poklóról, az angyalokról s szellemekről stb. Mephistophelesnek e tudománya a középkori babonának és az újkor derengő természettudományi ismereteinek tarka, de épen nem szellemes, még a kor tudományos színvonalán sem álló keveréke: Columbusról és Copernicusról nem tud a Faust-könyv. A második részben beutazza Faust az ördöggel a világot; legtovább Rómában és Konstantinápolyban tartózkodik; természetesen: a XVI. századot a pápa és a török foglalkoztatta leginkább, ezeket gyűlölte legjobban, és Faust mind a kettőt kigúnyolja és megtréfálja. A harmadik részben Faust mint bűvész szerepel: földézi Nagy Sándort és a trójai hősöket, tél közepén a legszebb szőlőt varázsolja

* Legjobban kiadták Braune V., 1878, és photolithographiai másolatban Scherer V., 1882. A Faust-könyv első kiadója Spiess János frankfurti könyvkereskedő.

az asztalra, a levegőn keresztül viszi az embereket köpenyén stb. Lelkiismerete fölébred és zaklatja, de a Gonosz ismét elcsábítja: a görög Helenát juttatja birtokába. Faust nem tud a szépségnek ellentállani, újra lemond Istenről és boldog napokat él Helenával. Végre letelt ideje: Faust végrendeletet csinál, elbucúzik tanítványaitól és barátjaitól, borzalommal tekint vissza istentelen életére, és iszonyú halállal ér véget.

A népkönyv gyöngé munka; szerkezete fölötté ügyetlen, az egyes fejezetek tele vannak ismétlésekkel, az események fonala minduntalan megszakad. Az előadás hangja és stílje is igen különböző: megragadó, hatalmas fölfogású részletek mellett egészen sületlen, bárgyú fejtegetések állnak. És látszik, hogy az ismeretlen szerző minél több furcsa történetkével, anekdotával, bűvészhistoriával akart kedveskedni kortársainak. Ezen történetkéek többnyire nem igen érdekesek, nagy részök nem is új, sőt sokan nagyon is régiek. De Faust, minden idegen befolyás daczára,* mégis eredeti alak, kinek törekvésében és sorsában a XVI. századi német szellem visszatükröződik. A renaissance és a reformatio, a természettudományok föléledése, a modern kutató és bíráló szellem első szárnyalása nyomokat hagytak a Spiess kiadta elbeszélésben is. A XVI. században nagy szerepet játszik az ördög: a tudósok az ő szövetségesei, Luther a legnagyobb ellensége; amazok neki köszönik bámulatos ismereteiket és a természet fölött kivívott hatalmukat, emez a Gonosznak legyőzésével találja meg az üdvözülés helyes útját. A kor

* Főképp az ókeresztyén mágusz-monda és a Cyprianusról és Theophilusról szóló legendák voltak hatással a Faust-mondára. V. ö. Boyesen H. H. és Heinrich G., *Goethe Faustja. Tanulmányok*, Budapest, 1888 (a teljes irodalom földolgozásával).

hiszékenysége és babonája éppen akkor volt, egészen természetesen, legnagyobb, midőn az antik világnak új életre ébredése és a szabadabb s mélyebbre ható kutatás megsemmisítették az emberi hitnek és tudásnak eddigi alapjait és egészen más, teljesen új alapot készültek teremteni az emberiség érzésének, hitének és tudományának. De Faust alakján a humanismus hatása is észlelhető: a bűvész ismeri a hellén világot, lelkesedik az ókor fényes alakjai iránt, feleségévé varázsolja a klasszikus kornak legideálisabb nőalakját, könyv nélkül tudja Platót és Aristotelest és képesnek mondja magát Plautus és Terentius elveszett műveinek helyrehozására. És végre a reformatio. A hit és üdvözülés nagy kérdései, a XVI. századnak e valóban égető kérdései őt is sokat foglalkoztatják; de Faust nem bír szenvedélyeivel és nem képes az emberi gyarlóság kinövéseit legyőzni; többet akar tudni és birni, mint embernek tudnia és birnia adatott; nem hisz az Istennek végzetetlen kegyelmében, hanem vakmerőségében isteni hatalomra akar szert tenni. Faust e tekintetben a Luther ellenképe: Luther hisz, Faust kételkedik; Luther tiszteli a szentírást, Faust „a pad alá dobja”; Luther nem bízik az emberi észben, Faust merészen kutat és azt hiszi, hogy korlátolt emberi eszével mindent kikutathat; Luthernek a bibornoki méltóságot és minden kívánsága teljesedését igéri az ördög, ha elhallgat, de nem ér célzt; Faust éppen földi méltóságok és javak érdekében szövetkezik vele és lesz rabszolgájává; Luther legyőzi az ördögöt, Faust áldozatává lesz. A bibliára és Krisztusra támaszkodó kutató szembeszállhat a világgal és az egyházzal, mégis üdvözül; a merész tudós, a ki egyedül szellemének erejében bízik és sem isteni sem emberi tekintélyre nem támaszkodik az igazság szenvedélyes keresésében, elkárhozik. Ez a XVI. századi orthodox protestantismus föl-

fogása, mely természetesen a XVIII. század közepén, midőn egy rokon szellemű és irányú forradalom közepett az ifju nemzedék újra fölkarolja és ismételve földolgozza a régi Faust-mondát, tetemesen átalakul. Ez ifjú nemzedék megragadja a népkönyvnek egy másik lényeges motivumát is, mely a Faust és Helena viszonyában rejlik: a renaissance kutató titanismusa frigyre lép az antik világnak alaki szépségével. De ez a motivum sem nyer megfelelő alakot a népkönyvben, melynek szerzője sehol sem hatol a nyersanyagon keresztül a szellemi tartalom mélyébe, a mi pedig, legalább részben, már a Faust-monda első önálló földolgozójának, az angol Marlowe Kristófnak talán csak egy évvel a népkönyv megjelenése után készült titanikus irányú tragédiájában sikerült.

Az 1587-iki népkönyv rendkívüli népszerűsége jutott és a kor legkedveltebb alakjává tette az ördöggel szövetkező, eget ostromló hőst. De egyházi iránya, bármennyire félreismerhetetlen volt is, nem elégítette ki a protestántizmus vakbuzgó hiveit. Első sorban ezen szempontból kívánta az ily célra igen alkalmas mondát az új egyház orthodox szellemében értékesíteni WIDMAN GYÖRGY RUDOLF, ki Faust történetét még a XVI. században három kötetben terjedelmesen és kézzel fogható irányzatossággal földolgozta (Hamburg, 1595). Widman célja: a Faust történetét lutheránus szellemben a régi egyház és főképp a pápaság ellen polemikus irányzattal előadni; eszköze: Faust szembeállítása Lutherrel. E könyv hét évtizednél tovább maradt a monda főforrása az olvasó közönség számára, míg 1674-ben javított és bővített alakban került újra a köny piacra. Ez átdolgozás szerzője PFITZER MIKLÓS nürnbergi orvos, ki a Widman könyvéből elhagyta a terjedelmes útleírásokat és rövidítette a beszélgetéseket, de még szaporította a vallás-

erkölcsi fejtegetéseket. Faust története Pfitzer átdolgozásában újból kedveltje lett a közönségnek, mely a XVI. századi hős iránt egészen a jelenkorig megtartotta élénk érdeklődését, melyet a monda későbbi földolgozásai, főkép Goethe kimagasló remeke, még fokoztak.

A Faust-könyvnél kerekébb elbeszélés a Schilda város polgárainak története, mely kiadásról kiadásra bővülve *Das Lalenbuch* (1597), *Die Schildbürger* (1598) és *Der Grillenvertreiber* (1603) címek alatt megjelent és szintén igen nagy népszerűsége jutott. Schilda szász városka a német Abdera; lakói, kik a hét görög bölcs egyikétől származtak, oly bölcsök voltak, hogy mindenüvé elhívták őket, a hol okos tanácsra szükség volt. Ily módon annyira elhanyagolták saját ügyeiket, hogy végre tettetett ostobaságra határozták el magokat. A mi kezdetben álarcz volt, utóbb természetökké vált, s a schildaiak a legnevetségesebb és legesztelenebb hóbortossággal intézték el ügyeiket. Egy ilyen bölcs intézkedésök okozta a jeles város pusztulását is. Egyszer nagyon elszaporodtak az egerek a községben s a városi tanács megkerített egy macskát, mely Schildát a kellemetlen állatoktól megszabadítsa. Ez okos határozatot siker koronázta. De most attól tartottak, hogy a macska, mely nem talált többé egereket, az embereket fogja fölfalni. Ennélfogva elhatározták, hogy a vérszomjas állatot kipusztítják, és fölgyújtották a házat, melyben a macska épen tartózkodott. De ez a szomszéd házba menekült, mire a bölcs polgárok ezt is fölgyújtották. Így elhamvasztották az egész várost, úgy hogy kénytelenek voltak elvándorolni. Innen van, hogy schildaiak az egész világon találhatók. E népkönyv az egész csoport egyik legsikerültebb terméke. Szerzője művelt ember s gyakorlott író volt, ki kényelmes hűmorról s népies stílusban meséli a részben szintén régi for-

rásokból merített történeteket, melyek tanulságosan, de nem tolakodó tendenciával mutatják, hogy a bölcseség milyen könnyen csap át hóbortba s hogy a játssi látszatzból mily hamar lesz komoly baj.¹

Más jellegű s inkább a Faust-könyvre emlékeztet a *Bolygó zsidó*-ról szóló népkönyv, mely, úgy látszik, már a XVI. század közepén keletkezett, de csak 1602. jelent meg.² Ekönyv szerzője Chrysostomus Dudulaeusnak nevezi magát. A legrégibb följegyzés szerint Eitzen Pál slezvigi püspök 1542-ben látta Ahasverust, ki a Golgothára menő Megváltót elutasította volt küszöbétől s azóta az Úr visszatértéig pihenés nélkül bolyongni kénytelen, Hamburgban a templomban. Utóbb más német városokban is látták a boldogtalanu zarándokot, kiben a hagyomány talán a Megváltó halála óta hontalanul bolyongó zsidó népet és ennek sorsát személyesítette meg.

E népkönyvek önálló füzetekben és összegyűjtve is a legnagyobb elterjedésnek örvendtek. A legismertebb gyűjtemény a *Buch der Liebe* (Frankfurt 1578, Feyrabend), mely tizenhárom népkönyvet tartalmaz.³ Népszerűségöknek némi mértéke, hogy pl. az egy Harder frankfurti nyomdász az 1569-iki vásáron az egyes népkönyvekből a következő számú példányokat adta el: ⁴ Hét bölcs mester 233, Pauli 202, Fortunatus 196, Magelone 176, Melusine 158, Pontus 147, Galmy

¹ Új kiadása F. Bobertag, *Volkshücher des XVI. Jhts.*, 1888.

² Heinrich G., *A bolygó zsidó*, Budapesti Szemle, XXVII, 1. L. Neubaur, *Die Sage vom ewigen Juden* 1884. P. Cassel, *Ahasverus* 1885.

³ Octavian. Magelone, Galmy, Tristrant, Camill und Emile, Florio und Biancellora, Theagenes und Chariclia, Gabriotto und Reinhard, Melusina, Ritter vom Turn, Pontus und Sidonia, Herpin, Wigoleis.

⁴ *M. Harders Messmemorial* ed R. Wülcker 1873.

144, Octavian 135, Wendunmut 118, Hug Schapler 97, Apollonius 85, Eulenspiegel 77, Herpin 77, Esopus 69, Wigalois 69, Loher 64, Tristrant 56, Flore und Blansche-flur 52, Narrenschiff 42, Grobianus 40, Barbarossa 39, Fierabras 37, Hurnen Seifrid 34, Marcolph 33, Schildbürger 29, Olivier 24, Ernő herczeg 17, Olivier und Artus 18, Pfaff vom Kahlenberg 8 és Heldenbuch 4. Ez adatok mutatják egyúttal, hogy az idegen eredetű elbeszélések keresettebbek voltak, mint a németek.

És igen keresettek voltak a *Gyűjteményes munkák* is, melyek, a ‚Gesta Romanorum‘ vagy a ‚Decamerone‘ mintájára, minél több mesét, történetet, legendát, okos mondást stb.—*Schwänke*-nek¹ nevezte e kor az ily tarka tárgyú s igen eltérő alakú darabokat, a közönség mulattatására és szórakoztatására összefoglaltak. Minél változatosabb, minél gazdagabb tartalomra törekedtek a gyűjtők, kik céljokat csak úgy érhették el, ha az egyes történeteket lehető röviden, majdnem kivonatossan mesélték el. A legelső és legnépszerűbb ily gyűjtemény a *Schampf und Ernst*, 1522,² melyet PAULI JÁNOS (ered. Pfedersheimer) zsidóból lett sarútlan barát, korának híres hitszónoka († 1530 körül), 1518—1519 mint thanni lelkész összeirt.³ Pauli egyes mesélő, ki történeteinek hatását még azzal is fokozza, hogy minden históriát saját élménye gyanánt ad elő. Forrásai közt fontosak a régi prédikációk, melyek a XIII. század óta

¹ K. Goedeke, *Schwänke des XVI. Jhts.* 1869, igen jó bevezetéssel, melyben a kiadó az egyes gyűjteményeket érdekesen jellemzi s forrásaikról számot ad. — F. Bobertag, *Vierhundert Schwänke des XVI. Jhts.* 1888.

² Kiadta H. Oesterley 1866. Eredetileg 693 darab.

³ Újabban tagadták, hogy Pauli zsidó származású és Pfedersheimer Pállal azonos. V. ö. *Alemannia* XVI, 34. 233.

gazdagok az ily elbeszélésekben. A későbbi kiadásokban, melyek nem tőle származnak, túlságosan előtérbe lép a tanítás és moralizálás tendenciája. Paulinak még a XVI. században hat követője akadt: WICKRAM GYÖRGY, az első német regényíró, ki *Rollwagenbüchlein* (1555) cz. gyűjteményébe¹ többnyire az életből vett történeteket vett föl, melyeket kedélyesebben és szélesebben mesél el mint Pauli; — HANS WILH. KIRCHHOFF, a ki sokat bolyongott s katonáskodott, *Wendunmuth* (1565) czímmel 2083 darabot gyűjtött össze, részben Bebel facetiáiból is, minden darabhoz erkölcsi tanulságot fűzve; ² — JAKOB FREY, városi jegyző Maursmünsterben, *Die Gartengesellschaft* (1556) cz. alatt összeírt elbeszéléseit Pauli, Boccaccio, Bebel s mások műveiből vette, de igen ügyesen dolgozta át. Ő is szereti a történeteket úgy előadni, mintha saját élményei volnának, s bizonyos előszeretettel tanúsít a frívól s piszkos kalandok iránt; ezeket még szaporítja, bár az ellenkezőt igéri, a strassburgi MARTIN MONTANUS, ki a 'Gartengesellschaft' második részét írta és *Wegkürtzer* (1557) czímmel maga is adott ki 42 elbeszélést; — a lipcei MICHAEL LINDENER két ily gyűjteményt adott ki: *Katzipori* (1558) és *Rastbüchlein* (é. n.), melyek igen elevenen elmesélt, élczes, de sokszor piszkos történeteket tartalmaznak; ³ — végre VALENTIN SCHUMANN betüöntő: *Nachbüchlein* (1558), mely két részben 22 és 29 népies tárgyú, ügyesen elbeszélt kis novellát tartalmaz. E gyűjteményeket, melyekben a protestáns szellem főkép a szerzetesekről s apáczákról mesélt piszkos kalandokban

¹ Kiadta H. Kurz 1855. Rollwagen a. m. a mai omnibusz.

² Kiadta H. Oesterley, 1869, öt kötet. V. ö. Dithmar, *Aus und über H. W. Kirchhoff* 1867.

³ Mind a kettőt kiadta Frz. Lichtenstein 1883. Katzipori körülbelül a. m. jó pajtások.

érvényesül, még a XVII. század is élvezettel olvasta, mely maga is még szaporította a mulattató irodalomnak e kényelmes ágát. De e későbbi gyűjtemények sem oly eredetiek sem oly elterjedtek többé, mint a XVI. századiak, és inkább csak mint egy borzasztóan komoly korszaknak jó kedvet terjesztő termékei érdemlik meg a művelődéstörténetíró figyelmét.

Ugyane korszakban teremtette meg a Colmarban született mesterdalnok és utóbb burgheimi városi jegyző WICKRAM GYÖRGY († 1562 előtt) az eredeti német regényt. Wickram¹ szorgalmas és sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki: megújította a XIII. századi Albr. v. Halberstadt *Ovidiusát* (1545); megírta a *Galmy lovag* szerelmi történetéről szóló vonzó népkönyvet (1539),² melynek forrása eddigelé ismeretlen; ³ működött az elbeszélő és tanító költészet, valamint a színmű terén; összegyűjtötte s ügyesen mesélte el a „Rollwagenbüchlein” elbeszéléseit. De főjelentősége négy regényében van, melyekkel a német regényt megalapította. Wickram nem tanult, de művelt és okos ember, ki elbeszéléseinek tárgyait a polgári körökből veszi és műveivel

¹ Róla Aug. Stöber, 1866. és W. Scherer, *Anfänge des deutsch. Prosaromans und J. Wickram* 1877. V. ö. *Archiv f. Litg.* VIII. 317—357. és *Zeitschrift* XXIII. 205.

² A tárgyat Hans Sachs drámává, Fouqué regénynyé (1806) dolgozta föl. Galmy skót herceg szereti a brit hercegnőt, ki őt jó híre érdekében Skócziába küldi, midőn férje a szent földre megy. Galmy távolléte alatt egyik híve el akarja csábítani a hercegnőt, kit, midőn nem ér célzt, házasságtöréssel vádol s máglyára íteltet. De a visszaérkezett Galmy szerzetesnek öltözve párban megöli az árulót, ki maga máglyán bűnhődik, mire a hős a herceg halála után ennek utódja és az özvegynek férje lesz.

³ Banello novellagyűjteménye nem lehet a forrása, mint Grässe állítja, mivel az csak 1554. jelent meg.

egyenesen a polgári olvasókhöz fordul. Erkölcsi derékség, józan világnézet, helyes érzés regényeinek jellemző vonásai. Az első *Gabriotto und Reinhart* (1551) még lovagi história, de ez is csak névleg az; a költő fölfogása és világnézete már ebben is egészen polgári: nem a politika, vallás vagy nyilvános élet az elbeszélés tárgyai, hanem kizárólag a szereplők családi élményei. A cselekvény középpontjában két szerelmes pár áll, kiknek boldogságát különböző rangjok megsemmisíti. Wickramnak egyetlen tragikus kimenetelű regénye, melyet a szerelemnek érzélgős fölfogása érdekes jelenségge tesz.¹ Egészen polgári szellemű és tárgyú *Az ifjak tükre* (*Der jungen Knaben Spiegel* 1554), mely voltaképp a tékozló fiúnak teljesen modernizált története. Ez a szerző legvonzóbb műve, melyben a cselekvény legjobban halad. Igazi családi regény, az első a német irodalomban, *A jó és rossz szomszédok* (*Von guten und bösen Nachbarn* 1556), Wickram legjobb regénye, melyben derék, becsületes világnézete leg hatásosabban érvényesül. A rengeteg kaland egy kissé furcsán veszi ki magát a szerény polgári körökben, de a költő nem igen vét a valószínűség ellen. Az elbeszélés a munkának és népnek dicsőítése: a paraszt emelkedik, a nemes süllyed; ezen szempontból is igazi és találó korkép. Párja a *Goldfaden* (1557): Leufried szegény pásztorfiú deréksége és szerencséje által egy gazdag és előkelő gróf vejévé s maga is gazdag s előkelő emberré lesz. Ebben legtöbb a valószínűtlenség.² Wickram jól ismeri a polgári életet, de regényeinek motivumait a régibb elbeszélő irodalomból veszi. Innen a sok kaland és a szerelemnek sentimentális fölfogása. Leleménye nem nagy, de ügyesen dol-

¹ Hass Márton 1602. *Philomena* cíművel dramatizálta.

² Megújította Brentano Kelemen 1809.

gozza föl az anyagot, jól mesél és mindig derék világnézetet juttat diadalra.

Végül a regény körébe tartozó egyik művével hatott legjobban korára FISCHART JÁNOS,* a századnak egyik legtudósabb s mégis legnépiesebb, egyik legtöbb oldalú és legtehetségesebb írója, Luther és H. Sachs mellett a reformatio korának legkiválóbb írói alakja. Fischart 1550 körül született Mainzban (innen „Mentzer“) s rokonától Scheit Gáspártól, a német „Grobianus“ szerzőjétől, nyerte első tudományos képzését. Utóbb sok felé folytatta humanistikai és jogi tanulmányait, mire 1574. Bázelen jogtudor lett. Közben nagy utazásokat tett Német- és Franciaországban, Angliában, Svájcban s Hollandban, mire 1576. Strassburgban telepedett meg. A nyolczvanas évek elején ügyvéd volt a birodalmi kamarai törvényszéknél Speierben, 1584 óta tisztartó Forbachban Lotharingiában, hol 1590. meghalt. Életének sok részlete homályos, alakját az újabbkori serény kutatások mindjobbán földerítették. Igen tudós, kiváló jellem és sokoldalú tehetség volt; a XVI. század második felének legnagyobb és legbefolyásosabb írója; a reformatio lelkes védője a jezsuitismus s a külföldi befolyások ellen; erős nemzeti szellemű, a nép erkölcsiségének emelésére törekvő férfiú. Fischart versben és prózában írt; de verses művei, főkép alaki tekintetben, nem igen emelkednek túl a kor színvonalán; prózája ellenben egyéni, önálló, eredeti, valóságos nyelvalkotó tehetség műve. Szóalkotásai, periodusai, fordulatai teljesen az ő genialis nyelvérzékének termékei. De Fischart néha vissza is él ez erejével: nem egyszer túlzó, nehezen érthető, izlés-

* Erich Schmidt, *ADB*. 1878, VII, 31–47. — K. H. Gregor v. Meusebachs *Fischartstudien* ed C. Wendeler 1879.

telen, a mi részben egész munkásságának irányából is származik, mert Fischart első sorban humorista, ki széleskörű világnézetének magaslatáról nézi és gazdag élezczel rajzolja a világ dolgait. E humorja gyakran átcsap a szatirába, mely irodalmi munkásságának egyik, mindig éles és hatásos fegyvere. Művei, főképp a széppróza körébe tartozó dolgozatai sokszor formátlanok: a szerzőt folyton mellékes útakra csábítja gazdag képzelete és sokoldalú műveltsége; de minden munkája, még a legkevésbé élvezetesekek is, gazdag értékes és igen sikerült részletekben.

Fischart legfontosabb munkái 1575 és 1581 közt jelentek meg: 1575. a Gargantua, 1576. a Szerencsés hajó, 1577. a Podagrammai Vigasztaló, 1578. a Házasságról, 1579. a Méhkas, 1580. a Jézusitakalap, 1581. Bodin Dæmomaniájának átdolgozása. Irodalmi tevékenységére rokona és tanára Scheit Gáspár nagy befolyással volt; valószínűen e népies irányú verselő fordította Fischart figyelmét is a népies irodalomra, melynek a «Grobianus»-ban egyik legsikerültebb termékét megalkotta. Scheit tervezte az «Eulenspiegel»-nek is hasonló földolgozását, de halála megakadályozta e tervének kivitelében, melyet aztán (1572) Fischart megvalósított. A humanista és francia művek átdolgozásában is Scheit utódja Fischart, ki, ép úgy mint tanára, leginkább komikus, humorisztikus és szatirikus művekkel gyarapította a korabeli irodalmat.

Verses művei * kezdetben a tudós költészet nyomdokain haladnak, de már 'Eulenspiegel'-je egészen népies irányú és tárgyú, s ilyen első nagyobb önálló költeménye: *Floeh-*

* Kiadta H. Kurz 1866, 3 köt. (E teljes kiadásból csak a versbe szedett Eulenspiegel és a Bullingerre írt költemény hiányzanak.) — Válogatott költeményeit kiadta K. Goedeke 1880.

hatz (Bolha-hajza, 1573, újra Halle 1877) is, melyben a bolha a legkülönbözőbb forumoknál beperli üldözőit, a nőket, kik erélyesen védik álláspontjokat, mire a költő mint „a bolhák kanczellárja” elutasítja a felperest. A mindennapi életből ellesett érdekes vonásokban gazdag, humortól duzzadó, élezes költemény meg közel áll a tudósok tanító irányához: hisz a bolha az embert jelképezi, ki sorsával soha sincs megelégedve s nagyzásból mind magasbra tör. Sokkal sikerültebb a *Szerencsés hajó* (Das glückhafte Schiff, 1576), mely egy polgári ünnepet dicsőít. Midőn a strassburgiak 1576-ban nagy lövészünnepélyt rendeztek, zürichi polgárok egy nap alatt tették meg hajón az utat Strassburgba: hadd lássa a hatalmas rajnai város, melyet a svájcezi szövetségnek megnyerni kívántak, hogy a svájceziak veszély idején mily közel vannak s mily gyorsan tudnak segítségül érkezni. Ez eseményt meséli Fischart költeményében, mely ugyan szintén nem ment a tanítástól és tudománytól, de sokkal egységesebb és kerekesebb, mint előző művei.¹ Ugyanez időből származnak zsoltárai s egyházi dalai, melyeket utóbb (*Gesangbüchlein* 1576) összegyűjtött. Fischart református volt; azért követi e költeményekben (mint Melissus és Lobwasser is tettek, fönt 261. l.) a francia kálvinisták egyházi költészetének alakjait s melodiáit.²

De kiválóbbak Fischart prózai művei, melyekben a vers és rim nem feszélyezték a szerző féktelen humorját és bámulatos nyelvkezelését. Már 1578-ban adta ki a *Házasságról s a Gyermeknek neveléséről* szóló könyvét (Philoso-

¹ Újra kiadták K. Halling, Uhland Lajos bevezetésével, 1828, és Jak. Baechtold 1880, ez utóbbi Rod. Gualtherus *Argo Tigurina* cz. latin költeményével együtt, melyet Fischart fölhasznált.

² *Fischarts Geistl. Lieder und Psalmen*, Berlin 1849.

phisch Ehzuchtbüchlein), Plutarchus alapján, de teljesen modernizálva, a német és keresztyén viszonyokra alkalmazva és tetemesen bővítve. Ezt követték a jezsuiták ellen intézett szatirái: a *Méhkas* (Der Bienenkorb des heil. röm. Immenschwarms, 1579) és a *Jesuiterhütlein* (1580), melyeket már tárgyuknál fogva bizonyos felekezeti türelmetlenség és méltánytalanság jellemez. Örvedetesebbek is azon művei, melyek a tiszta komikum és humor talajában gyökereznek, mint *Aller Praktik Grossmutter* (1572, újra Halle 1876), mely a naptárak babonás jövendöléseit gazdag élezzel kigúnyolja: a *Podagrammisch Trostbüchlein* (1577), a podagra szatirikus dicsőítése, Erasmus legismertebb művének ('A bolondság dicsérete') méltó párja, és prózai főműve, a *Geschichtklitterung der Thaten der Helden und Herren Gargantua und Pantagruel* (1575) ez. regénye, mely még a XVII. században is igen kedvelt olvasmány volt. E mű is, mint Fischart legtöbb verses és prózai munkája, voltaképp egy idegen eredetinek átdolgozása, de oly önálló és a német író szellemétől annyira áthatott átdolgozása, hogy, a cselekvény néhány száraz adatát nem tekintve, valóban eredeti munkának vehető. Fischart forrása Rabelais Ferencz világhírű regénye 'Gargantua és Pantagruel', melynek első kötete 1533-ban folytatása 1546-ban és 1552-ben, befejezése egy évtizeddel Rabelais halála után, 1564-beu jelent meg. Ez utolsó kötet csak kis részben származik Rabelaistaól, ki művéhez valószínűen egy francia népkönyvet ('A nagy Gargantua király krónikája',

* Németre fordította F. A. Gelbke, 1879, 2 köt. — A szerzőről: Neményi A., *Rabelais és kora*, 1877. — Rabelais Ferencz 1483. szül., szerzetes és orvos, 1550 óta lelkész Meudonban Párizs mellett, † 1553.

1532) használt föl forrásul.¹ Rabelais szatirikus műve rendkívüli hatással volt korára; a papság szenvedélyesen megtámadta szerzőjét, kit azonban II. Henrik király védelmébe vett; művének IV. könyve (1552) csakis a király egyenes parancsára jelenhetett meg nyomtatásban. Fischart a ‚Gargantuának‘ csupán első könyvét dolgozta át, mely a hősnek születését, gyermekkorát és nevelését tartalmazza, és ebből is csak a történetnek főadataira szorítkozik,² melyeket vörös fonalul használ, hogy nézeteit, kitéréseit, szatirikus elmélkedéseit és rajzait hozzá kapcsolja. A munka egyik főjellemzője a nyelve: soha könyvet nem irtak ily bámulatos virtuozitással kezelt eredeti s egyedi nyelven. Fischart kifogyhatatlan az új szókból, a szavaknak el- és kiferdítésében, a legfurcsább szójátékokban. De a nyelvnek e souverain humorral keresztülvitt merész használata nem öncél, hanem csak eszköz. Fischart munkája szatira, melynek élé a maradiság ellen fordul, bárhol s bármily alakban mutatkozzék is. A kor durva erkölcei, a szerzetesek élete, az oktatás elavult módja, az egyetemek czopfja, a scholastikának még mindig teljesen ki nem irtott maradványai, a lutheranizmus türelmetlensége és elfogultsága: ezek a gúny és korbács főáldozatai, melyekkel szemben Fischart a szellemi haladást, a modern világ eszméit, a protestantizmus szabadító irányát erélyesen védelmezi és lelkesen dicsőíti. Mert Fischart lelkes, de igen türelmes protestáns volt, ki úgy a németalföldi mint a francia protestánsok ügyeit figyelemmel és mély érdeklődéssel kísérte s főképp az európaszerte mind nagyobb túl-

¹ V. ö. Jak. Grimm, *Deutsche Mythologie*, p. 509.

² Ludw. Ganghofer, *Fischart und seine Verdeutschung des Rabelais* 1881, és *Közlöny* V, 76.

ságra vergődő spanyol politika szabadságellenes irányát nem győzte versben és prózában megtámadni s pellengérré állítani. Regényét is e szellem hatja át és e szellem tette korszakos hatású könyvvé. Mert művészi szempontból nem élvezetes alkotás e munka, mely mindenről szól, a miről egyáltalában szólni lehet, szokásokról s intézményekről, játékokról s nevelési elvekről, ételekről s italokról, közmondásokról s népdalokról; mely oly iszonyú nyelvi s tárgyi anyagot hord össze, hogy a cselekvény maga teljesen elvész a számtalan „radásban”; mely annyira tele van komikus elferdítésekben és humorisztikus célzásokban, hogy már a kortársak sem értették a könyv minden lapját. Mint egyéb művei, úgy és még fokozottab mértékben bizonyítja a „Gargantua” is, hogy Fischart első rangú tudós, önállóan gondolkodó fő, mélyen és nemesen érző ember, kiváló költői tehetség; de nincsen fejlett izlése, nem tud mértéket tartani, nem rendelkezik képzeletének megfelelő alkotó erővel. Hozzájárul egész munkásságának tanító és polemikus, moralizáló és korhólo iránya, mely egymaga is lehetetlenné tette, hogy művészi igényeknek megfelelő, tiszta élvezetet nyújtó műremeket alkosson. Fischart korának egyik legnagyobb embere, de egyuttal egyik legnagyobb áldozata is: genialitása nem tud kibontakozni századának ferde izléséből és költőietlen irányából. Sokoldalú munkásságot fejtett ki, nagyszerű hatással volt korára, de marandó értékű és minden korra nézve élvezetes művet még e kiváló hivatású férfiú sem teremtett.

3. A dráma.* Hans Sachs.

A humanizmus és a reformatio a költészet egyetlen ágának sem kedvezett annyira, mint a drámának. A humanisták már a XV. században ültették át Terentius és Plautus vígjátékait s maguk is tettek kísérleteket még latinul írt, de már modern tárgyú vígjátékokban. Most serényen folytatták működésüket: lefordították a görög dráma-költőket is és fokozódó számmal írtak önálló latin és német darabokat, első sorban a tanuló ifjuság számára. A német színműköltészetre jótékony hatással volt ez időben Németalföld is, hol az iskolai dráma főképp Gnaephæus, Crocus, Macropedius és Schonæus műveiben a virágzás magas fokát érte el. A humanizmus e törekvéseit a színmű terén nyíltan pártolta az új egyház. Luther és Melanchthon nagyra becsülték a latin vígjátékírókat, jó részben elegáns latinságuk miatt, de azért is, mivel Terentius és Plautus darabjait az életbölcse ség kincses házának tekintették. Melanchthon szerint nincsen költő, ki jobban megérdemelné, hogy minden ember kezében legyen, mint Terentius; maga is előadatta tanítványaival Terentius vígjátékait, valamint darabokat Plautustól s Senecától is, és

* A már említett munkákon kívül: Rud. Genée, *Lehr- und Wanderjahre des deutschen Schauspiels* 1882 és H. Holstein, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatis. Lit. des XVI. Jhts.* 1886. — A teljes anyagot adja Goedeke II, §. 115, 145—155, 167—171. — Kiadás: Jul. Tittman, *Schauspieler aus dem XVI. Jht.*, 1868, 2 köt. — Az iskolai drámáról: E. Riedel, *Schuldrama und Theater* 1885; Straumer, *Beiträge zur Gesch. der Schulkomödie in Deutschland*, 1868 és 1869, két rész; S. Francke, *Terenz und die lat. Schulkomödie* 1877; K. Reinhardstöttner, *Spätere Bearbeitungen plautinischer Lustspiele* 1886 és O. Günther, *Plautuserneuerungen in der deutschen Literatur des XV. bis XVII. Jhts.*, 1886.

írt ez előadásokhoz prologusokat. A reformátorok e fölfogásából megértjük, hogy Böles Frigyes herceg a wittenbergai egyetemen külön tanszéket emelt Terentius magyarázatára és hogy az 1538-iki szász taurend egyenesen előírja a két latin vígjátékiró darabjainak előadását.¹ De Luther egyuttal új anyagra is fordította a színműírók figyelmét: az ótestamentomra. A régi egyházi drámának, mely Krisztus életéből vagy katholikus legendákból vette tárgyait, nem kedvezett a protestantismus; hisz már a reformatio-előtti egyházjavító szellem, mely a XIV. század óta mind mélyebben áthatotta a német népet, nem látta szivesen a Megváltó szent alakjának és halálának e „profanatióját”. Főkép e körülménynek tulajdonítandó, hogy a mysteriumok Németországban soha sem virágoztak annyira, mint Franciaországban, és hogy sok helyütt még a reformatio győzelme előtt teljesen megszűntek, pl. Freibergben 1523-ban s Drezdában 1524-ben. A reformátorok vallásos szigora még kevésbé pártolhatta a Megváltó szenvedéseinek s mennybemenetelének színrehozatalát,² a legendát pedig, e szent hagyományok megragadó költészetének félreismerésével, tisztán kritikai szemmel „lügendának” tekintette és megvetette. Az új testamentom helyett a régít ajánlotta Luther a színműíróknak s az egyes ótestamentomi könyvek fordításához írt bevezetéseiben ismételve utalt azokra a tárgyakra, melyek drámai földolgozásra alkalmasak volnának, pl. kiemeli, hogy „Judith adna egy jó, komoly, vitéz tragédiát, Tóbiás pedig egy finom, kedves,

¹ Utóbb egyéb taurendek is: Magdeburg 1553, Brandenburg 1564, Boroszló 1570, Frankfurt 1579, Nordhausen 1583 stb.

² Hisz még a katholikus Macropedius is kijelenti Lazarus-drámájának (1541) prologusában, hogy ő nem merné Krisztus életét és szenvedését színre hozni.

istenfélő komédiát'. A régi mysteriumok azért csak katho-likus vidékeken tartották fön magukat a népnél, részben egészen a jelenkorig, befolyást nem gyakorolva a dráma fejlődésére és csak jelentéktelen befolyást szenvedve a továbbfejlődő irodalmi szinmű részéről; a protestáns tartományokban papok és tanítók, tehát tudósok, ápolják a renaissance hatása alatt fejlődő drámai költészetet, mely ennél fogva legnagyobbbrészt iskolai dráma. Csak Svájcban működnek a nép tanulatlan emberei is mint drámaköltők, s itt valódi népies jellegű és a nép mulatsága a szinmű, míg Németországban az egyetlen Hans Sachsban egyesülnek a népies és a tudós elemek szerves egészsze.

De az antik művek hatása igen külsőleges maradt. Az írók megkülönböztetnek a latin és görög művek után tragédiát és komédiát, de e drámai fajok lényegét nem értik s még a tudósok is egészen hamisan alkalmazzák ez elnevezéseket, melyek mellett a régi 'Spiel' elnevezés érvényben marad, sőt a 'tragicomödia' kényelmes neve is terjedni kezd. Ép oly kevésse értettek a dráma szerkezetét: föl- vonásokra és jelenetekre osztják a szinműveket, de a legtöbb szerző nem is sejtí, hogy a drámának e tagolása belső törvényeken kell hogy alapúljon. Csupán a cselekvény nagyobb gazdagságában, érdekfeszítőbb anyagában s erősebb bonyodalomban észlelhető feltünöbben az antik dráma bensőbb hatása, és ebből magyarázható az is, hogy a régi 'Farsangi játék' nem igen talált újabb művelőkre: túlságosan egyszerűnek, kezdetlegesnek, üresnek, de persze nagyon durvának s piszkosnak is találták. Ennek helyébe lépett a komédia, mely azonban csak H. Sachsnál a tiszta komikumnak színi földolgozása, a többi korabeli írónál legnagyobbbrészt a szatira és polémia fegyvere.

A színmű tárgyai¹ igen változatosak, de a főforrás a biblia, mely Luther fordításában az egész nemzet birtokává lett és minden részében költői anyagot szolgáltatott, mely persze ritkán volt egyúttal drámai jellegű; de ezen a század fenn nem akadt, mert a legtanultabbak sem tudták, hogy drámai földolgozásra nem minden történet alkalmas. A legnépszerűbb és legtöbbször feldolgozott ótestamentomi tárgyak az egyiptomi József története, melynek középpontját Potiphar nejének bűnös szerelme teszi;² Zsuzsánna historiája, az üldözött ártatlanságnak e tragédiája, melyben az anya búcsúja gyermekeitől megható epizódot képez;³ de Ádám és Éva, valamint a patriarchák és a későbbi ótestamentomi alakok történeteit is számtalanszor dolgozták föl a kortársak. Az újtestamentomból a legkedveltebb tárgy a tékozló fiú története, mely pedagógiai tanácsokra s panaszokra, de egyúttal a dözsölő élet vig jeleneteinek rajzára szolgáltat alkalmat.⁴ De itt is a biblia minden részéből vet-

¹ Ezekről jól tájékoztat Jace Minor, *Speculum vitae humanae, Ein Drama von Erz. Ferdinand Hebbel, Nebst einer Einleitung in das Drama des XVI. Jhts.* 1889, és Wäckernagel II. 105. §.

² W. Scherer, *Deutsche Studien* III, 29 és Alex. v. Weilen, *Der ägypt. Joseph im Drama des XVI. Jhts.* 1887.

³ K. Pilger, *Die Dramatisirungen der Susanna im XVI. Jht.* 1879. A Zsuzsánna-drámák közül minket közelebből érdekel a Stöckel Lénárd bártfai tanító műve: *Historia von Susanna in Tragödienweise gestellet zu Übung der Jugend zu Bartfeld in Ungern. Durch Leonart Stöckel, zu Bartfeld Schulmeister* (Wittenberg 1559). Az előszóban mentegeti a német nyelvnek „sok év óta” való használatát, mivel a hallgatók nem értik a latint. A darab különben egészen értéktelen és teljesen Sixt Birck német Susannáján (1532, latinul 1537) alapul, melyet mindenütt elront, a hol tőle eltér.

⁴ H. Holstein, *Das Drama vom verlorenen Sohn* 1880, Er. Schmidt, *Komödien vom Studentenleben* 1880 és Fr. Spengler, *Der verlorene Sohn im Drama des XVI. Jhts.* 1888.

tek tárgyakat drámai földolgozásokra, a Megváltó életéből azonban csupán születését és gyermekéveit merték színre hozni, úgy hogy a régi karácsonyi mysteriumok, bár részben igen módosított alakban, még a XVI. században is fönmaradtak. E bibliai tárgyak mellett igen szereti a kor mint egyéb költői fajokban, úgy a drámában is a tanítást, moralizálást és szatirát, mely most természetesen előszere-tettel az ellentétes egyházi pártok vitáira és viszályaira vonatkozik. Ez irányzatos művek csoportjába tartozik a régi Jutta-dráma (fönt 223. l.) kiadása is. Ritkábban vettek a drámaírók tárgyaikat az epikai költészetből (Magelona, Walther és Griseldis, sőt: A hét böles mester) vagy az ókor-ból (Damon és Pythias, Pyramus és Thisbe, Trója pusztú-lása, Lucretia, Scipio Africanus). A század vége fele már a jelenkori történet eseményeit és alakjait is színre hozzák: a reformatio egyes mozzanatait, Husst és Luthert, a törököket, Rudolf és Ottokar háborúját, a párizsi vérnászt. A kor a bibliai tárgyakból indul ki, utóbb átmegy világi histo-riákra, végre a modern történet kiváló eseményeit kezdi dramatizálni. E fejlődésre kétségtelenül nagy befolyással voltak az angol komédiások is, kiknek föllépésével új kor-szak kezdődik a német dráma történetében.

Közvetetlenül a középkori drámához fűződik a svájci dráma,¹ mely alakjában legjobban emlékeztet a passiói játékokra; rengeteg szereplő, a cselekvénynek terjedelmes epikai előadása, a mellékes momentumoknak is színrehozatala jellemző vonásai, melyekhez a svájcziai köztársasági szelle-méből még a nyilvános ügyek iránti eleven érdeklődés járul. Korra a századnak első drámaírója PAMPHILUS GENGENBACH,²

¹ Emil Weller, *Das alte Volkstheater der Schweiz*, 1863.

² Élete homályos. Kiadta K. Goedeke 1856.

1509 – 24-ig működő polgár és nyomdász Bázelen, ki kezdetben (történeti dalaiban) Ausztria erélyes hive, utóbb lelkes protestans. Mesterdalaiban és egyéb lyrai műveiben is szereti a párbeszéd alakját alkalmazni. Három drámát írt, melyek még a tanító dialogus és az igazi színmű mesgyéjén állnak, de azért mind előadattak. Az első, *Die zehn Alter dieser Welt* 1515, inkább tanító költemény, mint dráma, legfeljebb moralitás. Cselekvénynek semmi nyoma. A tiz életszak képviselői egymás mellett állnak s mindegyik jellemzi a maga jó és rossz oldalait, míg végre egy remete föllép s jó tanácsokat osztogat mindegyiköknek. A darab célja: az életszakok hibáinak s tévedéseinek föltüntetése és intések azoknak elkerülésére. Hasonló *Die Gouchmatt* (Bolondok rétje 1516), melyben a szerelem bolondjai életszakok szerint megszemélyesítve lépnek föl. Venus istennő mind kizsebeli őket, mire a parasztnak felesége megjelen és nagy botránnyal széjjelkergeti a léha legényeket. Még kevésbé dráma *Der Nollhart* 1517,¹ melyben egy remete a pápának, a császárnak, a francia királynak, a mainzi püspöknek, a palotagrófnak, a velencei polgárnak, a töröknek, a svájci embernek, a zsoldos katonának s a zsidónak jövendől. Semmi cselekvény, csupa tanítás és szatira. E darabokat farsang idején adták elő, de komoly irányuak: a kor sokféle romlottságának föltüntetése, okos morál terjesztése a helyes irányú szerző célja.

Sokkal hivatottabb és kiválóbb drámaköltő NICLAS MANUEL (Alleman, Deutsch), festő és katona, ki az olasz hadjáratokban francia zsoldban részt vett és 1536-ban Bernben meghalt.² Sokat írt, dolgozatai 1517—20 közt

¹ Forrása egy 1488-ban ugyanily címmel megjelent könyv.

² Kiadta Jac. Baechtold 1878. Róla C. Grüneisen 1837.

jelentek meg, de több műve elveszett. Átmenetét a festészettről a költészethez jelzi „Haláltáncza” (Bernben): 24. fresko 92 négysoros versszakkal. Drámáira egy oldalról Gengenbachnak a társadalom összes osztályait ostorozó szatirája, más oldalról a régi német farsangi játék voltak hatással. A költő lelkes híve a reformatiónak. A régi egyházat szenvedélyesen megtámadja 1522-ben berni polgárok által előadott két farsangi játékában: *Vom Papst und seiner Pricsterschaft* vagy *Der Todtenfresser* (t. i. az egyház, mely a halottak üdveért mondott misékből és hozott áldozatokból táplálkozik) és *Krisztus és a pápa*. Az első darabban a pápa, ki egész fényes környezetével megjelen, örömmel fogad egy temetést, mert ez nagyon jövedelmező. A nép képviselői igen elégedetlenek a papokkal. Egy máltai lovag segítséget kér a törökök ellen, kik Rhodust megtámadják; de a pápa rá nem ér. Majd megjelen a szultán maga és kigúnyolja a keresztyéneket, de siker nélkül. Szt. Péter és Szt. Pál bámulva nézik a dolgokat és rá nem ismernek Krisztus helytartójára. Végre a „tudós” hosszú beszéddel fejezi be a darabot, melyben a kor szelleme elevenen lüktet. A másik színmű egyetlen jelenet, inkább kép mint jelenet; mintha régi fametszet volna, melyhez a költő magyarázó szöveget ad: Krisztus és tanítványai egyszerű szegénységökben a szín egyik felén, a másikon a pápa fényes udvarával: rajz és magyarázat minden cselekvény nélkül. Ily korabeli szatira *Barbali* (1526) is, a ki nem akar apácza lenni és kolostor-ellenes érveivel nemcsak anyját, hanem még a papot is megczáfolja s megtéríti. Végre a kor legégetőbb problémáját tárgyalja *A bünbocsánat-árus* 1525, kit a felbőszült asszonyok arra kényszerítenek, hogy összes gazságait és a bünbocsánatnak teljes haszontalanságát bevallja.

Manuelnek e négy művében a polemikus tendenzia sok helyütt előli a költészetet. E darabok rendkívüli hatással voltak a nézőkre,* de drámai szempontból örvendetesebb *Elsli Tragdenknaben* (1530) cz. polgári színműve, melynek középpontját egy peres jelenet teszi. Elsli beperli szertőjét, Uli parasztot, ki őt elcsábította s most nem akarja nőül venni, mert kételkedik hűségében. A leány anyja s a legény atyja is beavatkoznak, egyéb tanuk is szerepelnek. A per folyamán kiderül, hogy Elsli csakugyan nem egészen kifogástalan, de Uli végül mégis elveszi, sőt, az ifjak példáján lelkesülve, az öregek is összekelnek, bár előbb iszonyúan lehordták volt egymást. Sok a gorombaság és szitok, de sok az igaz humor és élez is e darabban. Főkép nagyon sikerült a szereplők jellemzése! A darab igen népszerű volt s még a század végén is átdolgozták északi Németországban. Nem Miklósnak, hanem fiának, Hans Rudolf Manuelnek, ki szintén festő és költő volt, műve a *Weinspiel*, mely megint törvényszéki jelenetet tartalmaz: részegek beperlik a bort, de ennek kitünő védői akadnak, s a bírák fölmentik. Nem dráma, inkább dialogizált szatíra, mely túlságosan el van nyújtva (több mint 4000 vers!). Politikai vagy polemikus párbeszéddek és nem drámák Utz Eckstein svájci lelkész művei is, bár a szerző az egyiket (*Reichstag* 1527) maga „spilnek“ nevezi.

A többi svájci író műveiben képviselve van a drámának minden alfaja. Kolross János bázeli tanító, kinek német nyelvtanát már említettem s ki 1558 körül mint protest. pap meghalt, *Ein schön Spiel von fünferlei Betrachtungen den Menschen zur Busse reizende* (1532) czímmel allegorikai moralitást írt, mely a bűnös embernek életét, megtérését

* Bern 1528-ban elfogadta a reformatiót.

és üdvözülését tárgyalja. A thema rokon a ,Tékozló fiu' tárgyával s igen népszerű volt e korban. A szerző classikus tanúltságát a sapphikus versszakokban irt kardalok mutatják. Termékenyebb munkásságot fejtett ki HANS VON RÜTE berni író, ki 1531 óta a nagy tanács tagja volt. Hat darabját ismerjük ; az első: *Von Ursprung, Haltung und Ende beider, heidnischer und päpstlicher Abgöttereien* (1532. Bernben előadva) tartalomban s alakban Manuel hatására vall; szerzőnk szintén szenvedélyes ellensége a pápának. Második darabjának (1540. előadva) hőse *Gedeon*, de a Baal tiszteletében és papjaiban a régi egyház van rajzolva s megtámadva. E két színmű cselekvénye egészen epikai. Több drámaiság van *Goliathban* (1555), mely voltakep két darabból áll, melyeket két nap egymásután adtak elő: az első tárgyalja Goliátnak, a második Dávidnak diadalát. Dávid jellemezése drámai erőre vall. Többi darabjai (*József története* 1538, *Noé* 1546, *Húsvéti játék* 1552) dialogizált bibliai fejezetek. Ép ilyen *Adam és Éva* (1550. előadva), a szt. galleni származású JAKOB RUOF vagy RUOF zürichi sebésznek (+ 1558) utolsó színműve. százhat szereplő személylyel, mely a bibliai történeteket az első emberpár teremtésétől Noéig és az özönvizig sok naivsággal és merő epikai stilben tartalmazza. Ruof első darabja (*Jób*, 1535. előadva) is ily jellegű. Egészen más tárgyúak közbeeső két színműve: *Vom Wohl- und Übelstand einer löblichen Eidgenossenschaft* (1538) és *Wilhelm Thell* (1545). Ruof is lelkes híve a protestantismusnak (hisz Kappelnél 1531. ő is harczolt), de inkább politikus mint theologus. Első hazafias darabja* főkép a svájcziaknak azon eredendő bűne ellen van intézve, hogy idegen zsoldért ontják vérüket;

* Újra kiadta H. M. Kottinger 1847.

Thell-drámája pedig egy régibb darab,¹ az u. n. 'Uribeli Thell-dráma' alapján készült. E régi dráma kezdetleges munka, nincsen fölvonásokra s jelenetekre osztva és pontosan követi a krónika szövegét. A szerző nem tudja az anyagot drámai cselekvénynyé átalakítani; innen van, hogy fontos momentumokat elbeszéltet. Három prologusa és három epilogusa s végül a bolondnak zárbeszéde roppant terjedelműek, terjedelmesebbek mint a darab maga. Ruof már jóval ügyesebb, öt fölvonásra osztja a cselekvényt, de sokat markol: a helytartó (Grisler) halála után még két fölvonásban tárgyalja a többi idegenek elűzését is. A heroldnak hosszas zárbeszéde itt sem marad el.

Kevésbé kiváló VALENTIN BOLTZ elzászi származású, de Bazelben működő lelkész, ki 1539-ben adta ki Terentius-fordítását. *Szt. Pál megmentése* (1546), *A világ tükre* (1550, 158 személyvel) s *David és Goliath* (1554) cz. darabjai mind előadottak, de teljesen a kor színvonalán maradnak; — és JAKOB FUNKELIN, ki 1550-ben jött Konstanzból Bielbe, hol 1565-ben mint lelkész a pestisben meghalt. Sok darabot írt s adtatott elő. Kiválóan érdekes *Vom reichen Mann und armen Lazaro* (1550) cz. drámája, melyben a gazdag ember lakomáján *Ein Streit Veneris und Palladis* cz. három felvonásos színművet² adnak elő. A tanulókkal adatta elő 1552-ben *Vom Lazaro, welchen Christus von den Todten erweckt hat*, továbbá két-két napon *Loth és Abraham* és *Ahasverus és Eszther* cz. drámáit, melyek elvesztek. A városház előtti téren folytak az előadások, s Eszther királynét egy solothurni asztaloslegény adta. Többi darabjait csak tárgyaik miatt említem: *Von der Empfäng-*

¹ Ezt kiadta W. Vischer 1874, a Ruofét Fr. Mayer 1843.

² Kialta Tittmann a 306. l. id. gyűjteményében I.

niss und Geburt J. Christi 1553, Untergang Sodomas und Gomorrhias 1554, Die Apokalypse és Die in Lastern hinlebende Welt 1555, A tékozló fiú 1561, Unseres Herrn Auferstehung und Auffahrt 1562, Susanna 1565. Mind e darabokban sok a cselekvény és sok a szereplő, de sehol drámai szerkezet. A költő, mint legtöbb kortársa is, pontosan dialogizálja a bibliai szöveget s a cselekvénynek minden legkisebb részletét is színre hozza. Inkább életével, mint műveivel köti le érdeklődésünket HANS SALAT¹ surssei kötélverő, utóbb katona és tanító, Zwingli szenvedélyes ellensége, kit a reformatio hívei sokat üldöztek. Kalandos, zilált életet élt s a század közepén tűnik el. Krónikája fontosabb, mint a tékozló fiúról írt drámája.

Egészen ilyen jellegű az elzászi dráma is, mely teljesen a svájczinak befolyása alatt áll. Itt főképp két író érdemel figyelmet, Wickram és Gart. Az első, WICKRAM GYÖRGY, a német regény megalapítója, előbb svájcei darabokat dolgozott át, utóbb önálló műveket alkotott.² Főművei, 'A tékozló fiú' és 'Tobias'. Az első Binder György zürichi 'Iudimoderatornak' azonos tárgyú latin drámáján (*Acolastus* 1535) alapszik; az utóbbiban érdekes epizód Lucifer levele. A pokol fejedelmének ugyanis nem tetszik a vallás-erkölcsi irányú darab; azért egy ördöggel levelet küld, melyben arra szólítja föl a hallgatókat, hogy lármázzanak s veszekedjenek az előadás alatt; majd följegyzí a nyugtalankodókat mint kedves embereit, kik parancsának engedelmeskednek. Elég szellemes ötlet, melylyel a szerző

¹ Kiadta (életrajzzal) Jak. Baechtold 1876.

² Farsangi játéka: *Das Narrengeiessen* 1537, *Der treue Eckart* 1538, *Männer die durch Frauen betrogen werden* 1543. Komoly darabjai: *A tékozló fiú* 1540, *Tobias* 1551, *Der jungen Knaben Spiegel*, é. n.

csendre akarta birni a közönséget, melyet akárhányszor bajos volt fékezni. A darabot különben két nap adták elő, de nincsen fölvonásokra s jelenetekre osztva. Wickramnál szerepel először az 'Argumentator', ki prologus gyanánt a darab tartalmát elmondja. Csak egyetlen drámát írt GART THIEBOLD schlettstadi polgár: *Joseph* (1540 előadva), mely fölvonásokra s jelenetekre van osztva.* Az argumentator ebben is szerepel. Az előadás kezdetén megjelennek a színen Krisztus tanítványai, kik közönségképen végig nézik és megjegyzéseikkel kísérik a darabot. E két irón kívül érdekes alak egy felsőelzászi pap, RASSER JÁNOS, ki egyik darabját (*Von der Kinderzucht* 1573) berni, a másikat (*Vom König, der seinem Sohn Hochzeit machte* 1574) ensisheimi tanulókkal adatta elő, tehát reformatusok és katolikusok számára írt. Ez utóbbi darabjának tárgya Máté XXI. és XXII. fejezeteiből van merítve. Az elzászi novella-gyűjtők FREY JAKAB és MONTANUS MÁRTON is működtek a dráma terén; amaz bibliai darabokat (Ábrahám és Izsák, Lazarus, Judith, Salamon stb.) írt, ez a 'Decamerone' három novelláját (II, 8, VII, 7 és X, 8) dramatizálta. Novellai tárgyat dolgozott föl a strassburgi ISRAEL SÁMUEL lelkész (+ 1633) is: Pyramus és Thisbe történetét (1604), Ovidius elbeszélése alapján.

Svájczból Augsburgba vitte a drámát az augsburgi SIXT BIRCK (Xystus Betulejus), a latin és német nyelvű iskolai drámának valódi megalapítója, ki 1535-ig bázeli rektor volt s még mint ilyen előadatta első két drámáját (*Susanna* 1532 és *Wider die Abgöttere* 1535, mely Dániel harcát a bálványimádók ellen tárgyalja); 1536-ban visszatért Augs-

* Újra kiadta Erich Schmidt 1880.

burgba, hol 1554-ben meghalt.¹ Életének e második feléből származik három színműve: *Zorobabel* (Ezra 3. fejj. alapján) 1538, ugyanez évből *Ezekhias*, és *Judith* 1539. Ez utóbbi, melyet latinul és németül adott ki, legjobb darabja. Nincs ugyan fölvonásokra osztva, de jól van tagolva és gazdag életteljes, eleven népjelenetekben. Darabjainak szerkezete és a kardalokban alkalmazott horatiusi ódaformák az antik dráma hatásáról tanuskodnak.

A bibliai epikai színmű mellett érvényesül Svájcban a renaissance befolyása is. Már 1530. előadják zürichi tanulók DASYPODIUS PÉTER, „ludimoderatornak“ (+ 1559) a fősvénység ellen intézett latin drámáját: *Philargyrus sive ingenium avaritiae* (nyomt. 1565); 1531-ben színre kerül Aristophanes „Plutusa“ görög eredetiben, később Terentiusnak több vígjátéka és a németalföldi GNAPHAËUS VILMOSNAK „Acolastja“ német átdolgozásban. Romai tárgyú darabok is keletkeznek, így BULLINGER HENRIK (+ 1575) „Lucretiája“ 1533, melyben nem a szűz elesabitása, hanem a politikai aktio áll előtérben, MURER KRISTÓFNAK „Scipio Africanusa“ 1596 és GOTTHART GYÖRGYNEK, „Horatiusok és Curiatiusok“ (1584) cz., rendkívül terjedelmes színműve. Még inkább virágzik a humanistikai dráma Strassburgban,² melynek 1538-ban alapított „akadémiai színháza“ az iskolai dráma legfontosabb székhelye és fejlesztője volt. Sturm János, a strassburgi iskolák jeles szervezője, az antik költőket adatta elő latin és görög eredetiben. A közönség kezébe előbb a cselekvény német tartalmát, utóbb az előadott

¹ W. Scherer, *ADB.* II, 656, és H. Holstein, *Zeitschr. für deutsche Philologie* XX, 102.

² Goedeke II, §. 171. Ottok. Lorenz és W. Scherer, *Gesch. des Elsaeses*, 3. kiad. 393. Aug. Jundt, *Die dramatische Aufführungen im Gymnasium zu Strassburg* 1881.

darabok pontos fordítását adták. Az előadások külső pompájára nagy súlyt fektettek. Sturm halála után (1583) inkább modern költők latin drámái kerültek színre. E költők száma itt igen nagy; a kiválóbbak: JONAS BITNER, a ki Plautusnak (*Menaechmi* 1570) és a skót Buchanan Györgynek (+ 1582) egy-egy drámáját (*Jephtes* 1569) dolgozza át; GEORG CALAMINUS földolgozza Ottokár és Habsburgi Rudolf harcát 1594, MICHAEL HOSPEINIUS Vergiliusból veszi tárgyait (*Equus Troianus* 1590 és *Dido* 1591), JOH. PAULUS CRUSIUS is antik tárgyakat dolgoz föl (*Croesus* 1611, *Heliodorus* 1617), míg THEOD. RHODE számos bibliai, de Plautus és Terentius mintájára készült dráma mellett a párizsi vérnászt (*Colignyus* 1615) hozza színre. A legkiválóbb darabok e körből az úgynevezett strassburgi *Saul*, melynek latin eredetije elveszett, s mely csak Wolhart Spangenberg német átdolgozásában (1606) maradt fenn,¹ és CASPAR BRÜLOVIUS (+ 1627) művei *Andromeda* 1611, *Elias* 1613, *Chariclea* 1614, *Nebucadnezar* 1615, *Caius Julius Caesar* 1616 és *Moses* (Tragico-comœdia) 1621, melyek mind nyomban német fordításban is megjelentek.² Brülöwra a svájcei népdráma termékei, de már az angol komédiások is (kik 1596 óta majdnem évenként játszottak Strassburgban) voltak hatással: innen a cselekvény gazdagsága és a szenvedélynek igaz hangja, melyekkel a XVI. századi latin 'Saul' és 'Caesar' Shakespearere vagy legalább a nagy angol mester előzőire emlékeztetnek.

Luther közvetlen környezetében is lendületet vett a

¹ Kiadta E. Martin, *Spangenberg's ausgewählte Dichtungen* 1887.

² J. Janke, *Über den gekrönten Strassburger Dichter Caspar Brülöw aus Fyritz*, 1880 (főkép a Caesar-drámáról) és W. Scherer, *ADB*. III, 420.

színmű, de rendszerint túlzóan állt a reformatio szolgálá-
tába. Már említve volt AGRICOLA JÁNOS-nak műve: *Tragedia Johannis Huss* 1537, mely előadásra volt szánva s
talán színre is került, bár minden drámaiság hiján van. Szerencsésebb és termékenyebb költő volt a zwickau
JOACHIM GREFF¹, ki előbb Magdeburgban s Wittenbergában,
1541 óta Dessauban volt rector s Plautus - fordításán
(*Aulularia* 1535) kívül hat önálló színművet írt: *Jákob
és tizenkét fia* 1534, *Judith* 1536, *Mundus, Von der Welt
Art und Natur* 1537 (tárgya az az ismeretes mese, mely-
ben az apa és fia szamarukkal senkinek sem tudnak kedve
szerint tenni²; a prologust a bolond mondja), *Abrahám*
1540 (több mint hétezer vers), *Lazarus* 1545 (Sapidus
János latin darabja, 1539, után, de sok önálló részlettel),
*Neue Aktion auf das 18. und 19. Cap. des Evangelisten
Luca* 1546 (az evangélium két fejezete formátlan párbe-
szédbe szedve). Greff minden darabja nemcsak az általá-
nos morált, hanem egyenesen a reformatiót szolgálja és
telve van a régi egyház ellen intézett támadásokkal. Sok
személy, de merő epika, minden drámai szerkezet nélkül.
Még legjobb a *Lazarus*, melynél az alapul vett latin eredeti
helyesebb irányba terelte a német szerzőt. Sokkal kiválóbb
költő az osztrák születésű REBHUN PÁL³, a ki fiatalon jött
Szászországba, Luther házában lakott, sokfelé tanítósko-
dott s végül Oelsnitzben volt superintendens, hol 1546-ban
meghalt. Lelkes hive Luthernek, de darabjaiba (*Susanna*
1536 és *Die Hochzeit zu Cana* 1538) nem viszi be kirívóan

¹ W. Scherer, *ADB*. IX, 624 és Bécsi Akad. XC, 193—242.
Archiv f. Litgesch. X, 147.

² Földolgozták H. Sachs 1531 és Seb. Wild 1566 is.

³ Kiadta Herm. Palm 1859, a Susannát Tittmann is I, 19—106.

a protestáns polémiát. Rebhun tehetséges költő, a XVI. századnak első embere, kinek valóban fogalma van drámáról s drámai szerkezetéről. A keresztyén család és házasság darabjainak valódi themája. *Susannája* a század legjobb színműve, melynek úgy szerkezete mint jellemzése kitünő. E darab jóval magasabban áll, mint pl. a korabeli angol dráma, mely csak a XVI. század végén vesz, de ekkor persze óriási lendületet. Drámáiban minden fölvonás kardallal végződik, melyek néha antik alakúak, de mindig igen költői. A 'Susanna' egészen a XVII. század végéig tartotta magát a színen; másik drámája, melynek ördögei Naogeorg hatására vallanak, jóval gyengébb. Legtehetségesebb tanítványa HANS ACKERMANN, zwickaui polgár és tanító, a ki három darabjában ('A tékozló fiú', 'Tobias' és 'Az irgalmas samaritanus') szintén a keresztyén házasságot dicsőíti és metrikájában is Rebhun hatását mutatja.

Magdeburgban, hol az iskolai drámát Major György (+ 1636) rektor óta apolták, írta BOLLENHAGEN GYÖRGY is egyetlen színművét (*Abrahám* 1569) és fia, GÁBOR, ki jogot végzett, *Amantes amentes* (1609) cz. vígjátékát, melyet utóbb az angol komédiások átvettek. E darab főjellemezője, hogy a népjelenetek alnémet nyelvjárásban folynak, mit különben előtte már mások is megkísérlettek, pl. JOHANN BUTORIUS, kinek bibliai drámájában (*Isaak* 1600) az ótestamentomi cselekvény mellett egy házassági paraszthistória alnémet dialektusban halad. E körhöz tartoznak még VALENTIN VOIGT magdeburgi mesterdalnok (+ 1558 után) két bibliai darabjával (*Esther* 1537 és *Ursprung des Menschen* 1538), JOHANN BAUMGART magdeburgi lelkész (+ 1578), ki 'Salamon ítéletét' (1561) dolgozta föl, ANDREAS HARTMANN

* Kiadta H. Holstein 1885. V. ö. Herrigs *Archiv* LXXII. 303.

magdeburgi hivatalnok (+ 1600 után), ki „Amadis” (1587) kalandjait és „Luther” (1600) életét dialogizálta, és számosan mások, kik műveiknek sem tárgyi sem alaki sajátosságaival nem válnak ki.

A reformatio tendenciáit legélesebben érvényesítette e körben NAOGEORG (tul. Kirchmair) TAMÁS (1511—78), kinek hat latin drámája ismételve lefordítottatott németre.¹ Első darabjában (*Pammachius* 1538) a hős, kiben költönik a pápát rajzolja, Antikrisztussá és a Sátán hívévé lesz²; második műve (*Mercator* 1540) egy baldokló kereskedőt tüntet föl, kinek a katholikus egyház üdvözítő eszközei semmit sem használnak a pokol hatalmával szemben, míg végül Pál apostol tana megmenti lelkét az elkárhozástól; harmadik darabja (*Incendru* 1541) Henrik braunschweigi herezeg ellen van intézve, kit Luther is (*Wider Hans Worst* 1541) erélyesen megtámadott volt; negyedik színművében (*Hamanus* 1542) az evangélium ellen irányzott államférfiakat jellemzi és ostorozza; az ötödik (*Hieremias* 1551) Jeremiásnak a bálványimádás ellen folytatott harczában a reformátorok herezát a régi egyház ellen dicsőíti; végre utolsó drámája (*Iscariotes* 1552) a protestantismus árulóit állítja pellengerre. Naogeorg férfias, erélyes ember, ki csupán polemikus irányát annyira szolgálja, hogy alig szerepeltet nőket darabjaiban. E kizárólagos tendenciája persze elrontja műveinek drámai jellegét; főkép gyengék utolsó darabjai, míg az elsőben szenvedélyének ereje még megfér a drámai szerkezettel. Grotoszki ördögei mintául szolgáltak későbbi íróknak. Tehetséges tanítványa, az allen-

¹ Róla Erich Schmidt, *ADB*. XXIII, 245 és C. L. Cholevins, *Gesch. d. deutsch. Poesie nach ihren antiken Elementen* I, 277.

² W. Scherer, *Zeitschrift* XXIII, 190—197.

dorfi CHRYSEUS JÁNOS¹, a ki *Hoffteufel* (1545) cz. drámájában egészen Naogeorg szellemében és modorában dolgozta föl Dániel VI. fejezetét: a hős, Dániel, a protest. lelkész ideálja, ki a 'római' bálványimádás ellen küzd; az udvari ördög, ki őt elveszíteni törekszik, szerzetes, szövetségesei pedig püspökök és bicornokok. Az ótestamentomi tárgy ily módon a legnaivabb észjárással van modernizálva és teljesen a jelenkor viszonyaira alkalmazva.²

E körbe tartozik CYRIACUS SPANGENBERG tanító és lelkész († 1604 Strassburgban), a 'Hecastus' fordítója is, kinek fia WOLFHART († 1637 körül) Strassburgban működött és leginkább mint antik és újlatin drámák átdolgozója fejtett ki nagy munkásságát. Színművei: *Jeremia* 1604 (Naogeorg darabjának fordítása), *Alcestis* 1604 (Euripides drámája, Buchanan latin fordításából), *Hecuba* 1605 (Euripides utáni görögből), *Saul* 1606 (melynek latin eredetije elveszett, a kor egyik legkiválóbb színműve), *Conflagratio Sodomae* 1607 (Andr. Saurius latin eredetije után), *Amphitruo* 1608 (Plautus comœdiája), *Geist und Fleisch* 1608, *Ajax Lorarius* 1608 (Sophokles tragédiája, Scaliger József latin fordításából), *Balsasar* 1609 (Hirtzwigius Henrik lat. eredetijéből) és két vígjáték: *Glückswechsel* 1613 és *Mammons Sold* 1614.

Végül még két százsz drámaköltő érdemel említést: MARTINUS HAYNECCIUS (1544—1611, grimmai rektor), ki Plautus egy vígjátékát (*Captivi* 1582) lefordította és két önálló latin drámáját (*Almansor* 1578 és *Hansoframea* 1581) maga dolgozta át németül két ízben is; először

¹ H. Palma, *ADB*. IV, 253.

² E színművet utóbb kiírta Frauc. Ommichius († 1591) Damon és Pythias barátságát tárgyaló darabjában (1578).

1582-ben. „Almanson, der Kinder Schulspiegel“ és „Hanso-framea oder Meister Klecks“, és újra 1603-ban új címek alatt: „Schulteufel“ és „Hans Pfriem“. Ez utóbbinak tárgya egy még ma is ismeretes német népmese.¹ A második MARTIN RINCKHART, eilenburgi archidiakonus († 1649), ki a reformatio százéves fordulóját Luther dicsőítését czélzó érdekes drámával (*Der Eislebische christliche Ritter* 1613) ünnepelte meg.²

A színmű legvirágzóbb középpontja azonban, mint már a XV. században úgy e korszakban is, a virágzó és gazdag Nürnberg volt, hol ekkor a képzőművészetek első rangú mesterei (Kraft Ádám, Viseher Péter, Wolgemuth Mihály, Dürer Albert) is működtek, és hol HANS SACHS³ egy fél-századon keresztül nem csak a dráma terén, bár legnagyobb hatást színműveivel ért el, rendkívül termékeny és messze kiható munkásságot fejtett ki. Sachs 1494. november 5. született Nürnbergben. Atyja szabó volt, ki tehetséges fiát 1501—8-ig a latin iskolába járatta⁴, hol a kis János a latin nyelvet elsajátította, de görögül nem tanult, mire 1508-ban egy vargához került, hogy ezt a mesterséget

¹ Grimm, *Kinder- und Hausmärchen*, 178. sz. E darabot újra kiadta Raehse 1882. A költőről: Joh. Franck, *ADB.* XI, 163 és Joh. Bolte, *Zeitschr. f. d. Philologie* XX, 330.

² Újra kiadta C. Müller 1883.

³ Életét megírták Sal. Ranisch 1765, J. L. Hoffmann 1847, Otto Haupt 1868, Jul. Lützelberger 1876², Rud. Genée 1888, legjobban Goedeke és Tittmann kiadásuk bevezetésében. Hans Sachs nyelvét tárgyalja H. Frommann 1878, metrikáját Max Rachel 1870 és teljesebben W. Sommer 1882.

⁴ Ennek tananyagát most is a középkori quadrivium tette: grammatica, rhetorika, dialektika, musica. A nürnbergi iskolák főfelügyelője ez időben a classikus műveltségű Pirkheimer Wilibald volt.

megtanulja. Tizenhét éves korában (1510) vándorútra indult s főkép déli Németország városait járta be: dolgozott Regensburgban, Passauban, Salzburgban, Hallban, Braunauban s Welsben. Itt és Innsbruckban (1513), hol egyideig Miksa császár udvarához tartozott, határozta el, hogy mesterdálnok lesz, s e művészetben Nonnenbeck Lénárd takács volt tanítója. Utóbb járt még Würzburgban s Frankfurtban, Coblenzben s Aachenben, Westfáliában, Lübeckben s Lipszében is, mire a húsz éves ifjú, tapasztalatokban meggazdagodva és világnézetében megérve, 1515-ben vizsztatért Nürnbergbe, hol mester lett s 1519-ben, 25 éves korában, a 17 éves Kreuzer Kunigundával († 1560) egybekelt, kitől két fia és öt leánya született. Negyven évnél tovább élt a legboldogabb házasságban ez első nejével, kinek halála után 1561-ben, 67 éves korában, újra meg-nősült: elvette a 17 éves Hatscher Borbálát, és ez a házassága is igen boldog volt. A reformationnak, melyet Nürnbergben főkép Osiander András prédikátor terjesztett, korán lett lelkes hívévé s szenvedélyes érdeklődéssel vásárolta össze Luther műveit, kit 1523-ban egy gyönyörű, hétszáz versre terjedő költeményben (*Die Wittenbergisch Nachtigall*) szíve mélyéből üdvözölt és 1524-ben a biblia minden részében való bámulatos jártasságáról tanuskodó kitűnő *Párbeszédében* erélyesen és okosan védett. Irodalmi munkásságát általában korán (1515) kezdte és egészen 1569-ig ernyedetlen szorgalommal folytatta.* Már 1536-ban 500-ra ment költői műveinek száma; 1567-ben, egy évtizeddel halála előtt, maga mondja, hogy 6048 művet írt, még pedig 4275 mesterdalt, 208 drámát, 1492 mesét, elbeszélést, tanító költe-

* Ideje, úgy látszik, elég volt, mert mesterségének durva munkáját legényei végezték. Ezt maga is hangsúlyozza, V, 376 b.

ményt, 66 zsoltárt s egyházi dalt¹ és 7 prózai dialogust. Egyházi s komoly bölcselkedő költeményeit legnagyobb-részt 1562-ben írta, midőn a dögvész Nürnbergben dühöngött. Nyolczvankét éves korában halt meg szülővárosában, 1576. január 20. Műveit maga adta ki: Nürnberg 1558—61 három folio-kötetben és teljesebben u. o. 1570—79 öt kötetben, de mesterdalainak legnagyobb részét (négyezernél többet) nem vette föl e kiadásokba. Még teljesebb, de szintén nem Hans Sachs összes műveit öleli föl a kempteni kiadás, mely halála után 1612—16 öt negyedréf kötetben megjelent.²

Sachs a XVI. század leggazdagabb költője, valódi költő, kit csupán korának fejletlen ízlése és saját tanulatlansága nem engedtek classikus íróvá lennie. Századának egyetlen írója sem vetekedhetik vele a földolgozott tárgyak mennyiségében és sokoldalúságában, az alakok változatosságában, erkölcsi világnézetének mélységében, humorának igazságában s szeretetreméltóságában. Sachs korának valóságos tükre: a század minden ismerete és iránya központosul benne; ő mindent olvasott³ és mindent tud, a mit korában olvasni s tudni lehetett; a biblia és az antik írók, a német irodalomnak még teljesen feledésbe nem ment régibb ter-

¹ E munkásság kitesz egy félmillió verset!

² Az 1570-iki kiadást újra kiadják Ad. Keller és E. Götze 1870 óta, eddig 14 kötet; csupán farsangi játékait kiadta E. Götze 1880 óta, 7 köt. Sachs válogatott műveit kitünő bevezetésekkel adták ki K. Goedeke és J. Tittmann, 1883², 3 kötet. (Az I. kötet mesterdalokat tartalmaz a költőnek fennmaradt kézírataiból.) Munkáinak teljes időrendi sorozatát adja Goedeke, *Grundriss* II, §. 155.

³ Érdekes és tanulságos e szempontból a birtokában levő könyvek lajstroma, melyet a könnyen verselő mester 1562. január 28. versbe szedett. Tittmannál III, p. VIII.

mékei s a korabeli francia s olasz* írók művei, krónikák és tudományos könyvek: a mi német nyelven hozzáférhető volt, Sachs elolvasta s kiaknáza. És figyelmesen tanulmányozta az életet is, melyből annyi sikerült alakot, tárgyat és motivumot merített, mint előtte senki, és földolgozta a kor nagy eseményeit valamint saját életének boldog és boldogtalan kis élményeit is. De æsthetikai képzettsége nem volt: naivul dolgozta föl tárgyait, néha a legalkalmatlanabbakat (pl. az összes négylábú állatok vagy halak neveit s tulajdonságait; a római s német császárok egymásutánját az évszámokkal együtt; Németország folyóinak sorozatát stb.), töprenkedés és speculatio nélkül, a költői anyag és alak viszonyát nem fürkészve, még nem is sejtve. Innen rendkívüli termékenysége, mely a régi spanyol költőkre emlékeztet. Ily állásponton nem minden költői fajban alakíthatott kitünő műveket, legkevésbé a komoly drámában, mely alapos emberismereten kívül a művészet törvényeinek mélyebb fölfogását is föltételezi. Legsikerültebbek epikai költeményei. Sachs kiváló elbeszélő-tehetség, kinél benső világának rajza, érzéseinek kifejezése is a mese, az esemény alakjába öltözik. Nem írt ő egyetlen lyrai költeményt, melyet, tárgyalásának e sajátosságánál fogva, helyesebben epikai műnek ne kellene neveznünk. A komikus elbeszélésnek s tréfás legendának (pl. „Szt. Péter és a kecske“) ő a legnagyobb mestere. E téren (és a farsangi játékban, mely nála sokszor csupán valamely komikus elbeszélés dialogizálása) legjobban érvényesíthette gazdag humorát, józan élczét, népies stíljét, vonzó mesélő tehetségét, szerencsés alakítását. Nyelve és verselése is igen sikerült ez elbeszélésekben, melyeket a fiatal Gøethe oly nagyra becsült és oly

* Már legelső elbeszélésének tárgyát a Decameronéból vette.

mesterien utánzott.¹ A kortársak teljes érdeme szerint méltányolták is a népies hűmornak e kiváló képviselőjét; de a XVII. századi 'tudós' költők lenézték és csupán a szellemtelen s költőietlen 'mester-költészet' megtestesítésének, a hivatatlan versfaragás typosának vették, míg Goethe újra fölfedezte és gyönyörű jellemzésben méltányolta.²

Legfeltünőbb költőnk æsthetikai naivsága drámai műveiben. Sachs az egész világirodalomnak legnaivabb dráma-költője. Mai dramaturgiai műveltségünk magaslatán nem nézhetjük mosoly nélkül, hogy a nürnbergi mester mikép választja s mikép dolgozza föl színművei tárgyait, hisz még nem is sejtí, hogy drámai alakításra nem minden történet alkalmas. Pedig írt ő, saját nyilatkozata szerint, kétszáznyolcz drámát³: vigjátékot, bohózatot, színművet, tragédiát. A drámai alakra öt részben a Németországban ép e korban fölvirágzó színpad igényei, részben a nürnbergi drámaírók öregebb nemzedéke s a mind jobban terjedő antik minták, részben a kornak nagy hajlama a dialogushoz vezették. Sachs maga is írt, még drámai előtt, négy párbeszédet,⁴ melyek ezen alak legsikerültebb termékei közé tartoznak, sőt drámai életben és hatásban is gazdagabbak, mint számos tragédiája. Ép komoly színművei, főkép a bibliai tárgyak, leggyengébb darabjai, míg víg, farsangi játékaik⁵

¹ *Legende vom Hufeisen*. Sőt a *Faust* első részében is fölismerhető a régi nürnbergi mester stílje.

² *Hans Sachsens poetische Sendung*, 1776 (ép kétszáz évvel a nürnbergi mester halála után).

³ Tíz darabja, úgy látszik, elveszett, mert csak 198 színműve van meg, és pedig 64 farsangi játék, 59 tragédia, 65 vigjáték és 10 játék (saját elnevezése szerint.)

⁴ R. Köhler, *Vier Dialoge von H. Sachs*, 1858.,

⁵ Legjobbak az 1550—54 közt írottak.

tréfás elbeszéléseinek méltó párjai. E humoros darabokban sokszor meglepő a cselekvény drámai volta, a szerkezet ügyessége, a jellemzés ereje, a bonyodalom megszövéseben és föloldásában nyilvánuló drámai hivatottság. A németek Sachsnak e darabjaiban* birják a valódi nemzeti vígjáték életre való csiráit, melyeket azonban a század végén uralomra jutott külföldieskedés elfojtott s megsemmisített. E farsangi játékokban mellőzi Sachs a prologust s nyomban in medias res helyezi a hallgatót, míg tragédiáiban s komédiáiban az 'Ehrenholt' nyitja meg az előadást, a darabnak terjedelmesen előadott tartalmához nyomban a tanulságot is kapcsolva. A költő maga hangsúlyozza, hogy farsangi játékaiban nincs 'unzüchtig Wesen'. Ez természetesen a kor izlésének mértéke szerint veendő: de tény, hogy Sachs mindenkép tisztább és kevésbé illetlen, mint legtöbb kortársa.

Sokkal gyöngébbek Sachs komoly tárgyú színművei, melyekben a kor tanító és moralizáló iránya túlságosan érvényesül. A költő az erény és vallásosság hirdetését és dicsőítését, a bűnnek pellengérré állítását tekinti főfeladatának, de e tendenciája nem a cselekvény kifejlésében és a költő igazságszolgáltatásában nyilvánul, bár Sachs e tekintetben megfelel modern igényeknek is, hanem reugeteg terjedelmű prologusokban s epilógusokban, melyek nemcsak a cselekvényből magából vonják le a morális tanulságot, hanem a történetnek minden apró momentumát s a darabnak minden egyes szereplőjét, néha a legnagyobb erőszakossággal, néha a komikumnak ellenállhatatlan mellékizével, használják föl erkölcsi prédikációkra. Még legnagyobb a

* Egynelányat (így *Das heisse Eisen* címűt) újabban a legjobb sikerrel hoztak színre.

költő haladása a földolgozott tárgyakban : míg előzői s kortársai túlnyomóan, majd kizárólag a bibliából vették színműveik tárgyait, Sachs a német és külföldi történelem, a monda és költészet minden zugát átkutatta és a leggazdagabb és legtarkább anyagoknak páratlan tárházát nyújtotta népének. De különben csak korának színvonalán áll: megkülönböztet tragédiákat és komédiákat, de minden fölismerhető indokok nélkül és néha megfoghatatlan logikával; fölvonásokra osztja darabjait, de nemcsak öt, hanem tíz és tizenöt fölvonásra is, semmi tekintettel a cselekvény szerkezetére és a színi előadásra. E külsőségeket az antik drámákból vette, melyeket, a mi szintén jellemző reá nézve, csak úgy tekintett anyagot szolgáltató forrásoknak, mint a bibliát vagy Bonfiniust; a dráma lényegét, a drámai szerkezet törvényeit nem tanulta meg belőlök. E szempontból igen jellemző, hogy egyazon történetet¹ szerette mesterdallá, epikai költeménynyé, és dramává földolgozni, még nem is sejtve, hogy e hármas alakításra nem minden történet alkalmas. Néha persze véletlenül valóban drámai tárgyat választ, de földolgozása aztán bizonyítja, hogy ez nem tudatosan történt. Így járt a Bánkban történetével is: a tárgy megrázó tragikumot tartalmaz, de Sachs ezt nem veszi észre, nem is állítja a hőst a cselekvény középpontjába s alig sejtet konfliktust az olvasóval.² Sachs drámái-

¹ Pl. *Die ungleichen Kinder Ecae* cz. történetet, melyet Nic. Selneccerus (tul. Schellenecker), ki 1592. halt meg mint lipcsei superintendens, is *Theophania* (1560) ezimmel latin komédiává dolgozott föl. Ezt a 'Theophaniát' aztán magyarította Szegedi Lőrincz 1575. L. erről Heinrich G., *Szegedi Theophániája*, Közlöny XI, 1887, 163.

² Bánkban-drámájával 1561. deczemb. 17. készült el. Kiadta s magyarázta Heinrich G., *Bánkban a német költészetben* 1879. Sachs

ban is epikus költő marad: forrásainak anyaga, ez anyag-
nak részletei, e részletek egymásutánja irányadók a költőre
nézve; a jellemeknek lélektani rajza, a cselekvény minden
egy részletének indokolása, a történet színhelyének, korá-
nak vagy nemzeti jellegének hű föltüntetése¹ ismeretlen
problemák előtte, mint kortársai előtt is. Innen van, hogy
a forrás lényegesen befolyásolja a belőle meritett darab
drámai értékét is: ha az helyenként drámaibb, élénkebb,
csattanósabb, ilyen lesz a megfelelő részletekben költőnk
színműve is; a hol a forrás elbeszélése hézagos, kellő
átmenetek nélkül szűkölködő, indokolás szempontjából
kifogásos: Sachs drámája is föltünteti e gyengéket.

Sachs egész életén át írt drámákat, de főmunkássága az
1550—60 közti évtizedbe esik, midőn a bámulatos munka-
kedvvel dolgozó költő utlag évenként tizenöt színművet
produkált.² E munkakedvet természetesen lényegesen
fokozta a színpad: darabjai mind előadattak, nemcsak
Nürnbergben, hol a költő maga betanulta tanulókkal s
fiatal polgárokkal, hanem egész Németországban, mely-
nek XVI. s részben XVII. századi repertoírjában Sachs
a legelső helyet foglalja el. Mert a színi előadások
mindenütt dívtak, s az állam vagy a város jóformán köz-

forrása Boufinus volt, kinek krónikája Bazel 1545. jelent meg
német fordításban.

¹ Illuzióra egyáltalában nem törekszik, innen a számtalan, rész-
ben igen komikus anachronizmus darabjaiban. Így pl. a trójai
háborút tárgyaló egyik színművében ágyúkkal bombáztatja Tróját!

² 1517 és 18-ba csak egy-egy farsangi játéka esik, 1519—26.
nem írt drámát, 1527-ben egyet; 1530—36-ig 16 darabot; 1538—
40-ig négyet, 1541—43 egyet sem; 1544—49-ig ismét tizenhatot,
tehát 1517—49-ig, azaz 32 év alatt 39 darabot. Most 1550—60-ig
százötven színművet írt, 1561—64-ig csak 9 darabot s 1565 óta fel-
hagy a színműírással.

ügynek tekintette s pénzzel meg tekintélyével segítette az ily előadásokat.¹ Fialtal polgárok voltak a színészek, a női szerepeket is rendszeren ők adták, a mi sok illetlenséget kiment. Hogy minél többen részt vehessenek, lehetőleg ki kellett nyújtani a darabot és számos személyt fölléptetni², sok néma személyt is: így pl. Boltznak egyik drámájában (*Pauli Bekehrung* 1546) a „kapitánynak száz embere volt, kik mind az ő színeiben jelentek meg zászlaja alatt”. A színhely nem korlátozta a költöket, mert az előadások szabad ég alatt, többnyire a piacon folytak, természetesen a legegyszerűbb gépezettel. Százan és ezren nézték az előadást, és annál nagyobb gyönyörrel, mert ritka élvezet volt: csak vásár- s ünnepnapokon vagy nagy vásárok alkalmával játszottak. De ekkor sokat akartak látni, sok komoly és egyúttal sok mulatságos dolgot; ez utóbbi elem hordozói a zsidók, az ördögök vagy a bolondok, kik a tragédiákból is ritkán hiányzanak.³ A nép alkotása, a nép élvezete volt a dráma, — csak az iskolai színmű zárkózott el a teljes nyilvánosságtól, nemcsak a színhely, hanem az idegen nyelv által is, mert a tanulókkal majd kivétel nélkül csupán latin, sőt elvéteve görög nyelven³ írt darabokat adattak elő.

Sachs önálló színművein kívül lefordította Plautus és Terentiusnak néhány darabját, Reuchlin Hennóját (1531)

¹ Freiburgban pl. a városi tanács fogsággal büntette meg a fiatal embereket, kik a próbákra pontosan meg nem jelentek. *Heinr. Schreiber, Das Theater in Freiburg, 21. l.*

² pl. Ruof *Adám és Écájában* 158; Rassernek *Vom König der seinem Sohn Hochzeit machte* (1574) cz. új testamentomi darabjában 162 beszélő személy szerepelt.

³ Így pl. 1531-ben Zürichben Aristophanes Plutusát, 1598-ban Strassburgban Euripides Medeját görögül adták elő a tanulók.

és Macropedius (Lankveld) György Hecastusát.¹ A „Hecastus” és „Homulus” (ez a fontosbik) a század leghíresebb moralitásai, melyeknek alapját egy keleti porabola teszi. Allegoriája még a régi egyházban gyökerezik: Hecastus vagy Homulus az embert jelképezik, ki mindenféle bűnön és tévedésen megy keresztül, mire halála órájában mindenki elhagyja: a gazdagság, barátai, rokonai; csak az Erény és a Bűnbocsánat maradnak mellette, mire, a boldogságos szűz közvetítésével, üdvözülni. A moralitás legrégebb alakja a XVI. századi angol moral-play „Everyman” (Mindenkori) melyet Diesthemius Péter (P. van Diest) holland nyelven átdolgozott (de műve elveszett). E holland szöveget latinra fordította Ischyrius (Sterck) Keresztély jülich-i lelkész (1536) és e latin alakjában lett az érdekes dráma európai hírtüvé.² Legelső német fordítását (*Der Sünden Lohn ist der Tod*, Köln 1539), Jaspár von Gemep kölni nyomdász készítette,³ ki a latin eredetét is kiadta. E mű rendkívül népszerű lett; számtalanszor adták, sokat utánózták; a legismertebb utánzása Delekind Frigyes *Christlicher Ritter* cz. színműve (1576). A „Hecastus” ugyanazt az allegóriát tartalmazza, mely a „Homulus” tárgyát teszi, de cselekvénye reálisabb s szelleme modernebb. A protestáns Németországban a moralitásnak ezen földolgozása lett népszerűbbé.⁵

¹ *Eine Comedi von dem reichen sterbenden Menschen Hekastius genannt*, 1549.

² K. Goedeke, *Everyman, Homulus und Hecastus*, 1865.

³ Újra kiadta P. Norrenberg, 1873.

⁴ Alapja Szt. Pál az Ephezusiakhoz VI.

⁵ Németre fordították H. Sachs 1549. Rappold Lőrincz 1552. Spangenberg Cyriacus 1564, Rebenstock Péter 1568, Schreckenberger János 1589.

Sachs a legnagyobb befolyással volt a XVI. századi drámára; közvetlen tanítványainak tekinthetők Culman, Wild és Schmeltzl. CULMANN LEONHARD Crailsheimban szül. és 1522-ben jött mint rektor Nürnbergbe, hol 1539—44. írta négy drámáját. Meghalt 1562. mint bernstadti lelkész. Első drámája egy Homulus-féle allegorikus moralitás: *Christenlich-teutsch Spiel, wie ein Sünder zur Buss bekehrt wird*, melyet 1539. márcz. 4. („auf der Schul des neuen Spitals“) előadtak. A bűnös emberen kívül két gyámja (Tutor és Curator), a Bűn, a Halál és az ördög szerepelnek. Végül föllép Mózes, a ki a tiz parancsolatot előadja és magyarázza. Gelliusból veszi tárgyát második darabja, a *Der Aufruhr der ehrbaren Weiber zu Rom wider ihre Männer* (é. n.) cz. farsangi játék: Papius consul neje rendkívül kíváncsi, hogy a tanács mit határozott, mire fia megtréfálja, a mi az asszonyoknak valóságos forradalmára vezet. Sikerült vígjáték, csak fűlságosan elnyújtva. Sziutén antik forrásból, Hesiodusból, származik harmadik darabjának (*Von der schonen Pandora* 1544) teljesen drámaiattalan tárgya, míg a negyediknek (*Ein geistlich Spiel von der Wittfrau*, 1544, előadva febr. 14.) alapja a biblia (II. Kir. 4.). Ez utolsó egyúttal leggyengébb műve: a drámai földolgozásra alkalmatlan szöveg (Elizæus csudája a szegény özvegynek olajos korsójával) minden cselekvény hiján van, az egész darab merő moralizálás, mely végül hevesen fordul az újrakeresztelők ellen, a mi ugyan semmikép sem illik az ótestamentomi tárgyhöz, de kétségtelenül élénk aktualitást kölcsönzött a darabnak. Termékenyebb volt az ágostai WILD SEBESTYÉN, kinek tizenkét drámája (*Schöner Comedien u. Tragedien zwölff*, 1566) közül főképp azok érdemelnek figyelmet, melyeknek tárgyait népkönyvekből (Oktavianus, Magelona, Het böles mester) vette. A többiek bibliai

tárgyának. Ilyenek a pfalzi születésű WOLFGANG SCHMELTZL drámái is. Ez Bécsben működött, hol 1542 óta tanító volt és 1560 körül mint kathol. lelkész meghalt.¹ Hét darabja² Sachs utánzásán alapul. Más idegenek is, mint a landshuti THOMAS BRUNNER,³ ki Wittenbergában tanult és a hatvanas években tanító volt Steyrban, és a württembergi GEORG MAURITIUS,⁴ ki 1572—94. szintén steyri tanító volt, de elüzetett s 1610. mint nürnbergi tanító halt meg, áptolták az osztrák tartományokban a drámát, de a törökök részéről fenyegető veszély és az ellenreformatio megakadályozták a színmű fölvirágzását Ausztriában. A század közepe (1551) óta itt nagy befolyásra jutnak a jezsuiták, kik később az iskolai drámát, legalább a mi az előadások pompáját illeti, nagy virágzásra juttatják. Még legkedvezőbbek voltak a színi viszonyok Tirolban, hol a tartomány kormányzója, II. Ferdinand főherczeg maga is írt 1584-ben egy különben nem kiváló moralitást.⁵ Az osztrák udvaroknak viszonyáról a színházhoz még alább is (344. l.) szólunk.

Igen kezdetleges a színi költészet Brandenburgban, Pom-

¹ Róla Frz. Spengler 1883 és *Közlöny* VIII, 514.

² *Aussenhoy der zwolf Boten* 1524, *Judith* 1542, *Von dem blindgebornen Sohn* (Ján. evang. 9) 1543, *Hochzeit zu Cana* 1543, *A tékozló fiú* 1545, *David und Goliath* 1545 és *Samuel és Saul* 1551. Ezekon kívül: *Lobspruch der Stadt Wien* 1547 és *Der Christlich und Gewaltig Zug in das Hungerland* 1556.

³ Darabjai: *Jakob* 1566, *Tobias* 1569 és *Isaac und Rebecca* 1569. Róla W. Scherer, *ADB*, III, 447.

⁴ Tíz darabja (már a XVI. században jelentek meg nyomtatásban): *Die Weisen aus dem Morgenlande*, *Von allerlei Standen*, *Fall des menschlichen Geschlechts*, *Von dem Schulwesen*, *Walther und Griseldis*, *David und Goliath*, mind 1606, *Nabal*, *Jozaphat*, *Ezechia*, *Haman* 1607. Róla W. Scherer, *ADB*, XX, 709.

⁵ L. az I. jegyzetet a 309. lapon.

mernben s Poroszországban is, hol leginkább a karácsonyi játékot ápolják. Csak 1540-ben kezdődnek e vidéken a színi előadások. A legrégebb Berlinben működő drámaköltő az 1524-ben Hamburgban született KNAUST HENRIK (Chnustinus), ki latin színműveken (*Dido, Pecuparumpius* és *Agapetus*) kívül két német drámát is írt: *Cain és Ábel* (1539) és *Von der Geburt Christi* (1541). LASIUS KRISTÓFNak egy karácsonyi drámáját 1549-ben adták Spandauban, hol 1546—1602 dívtak színi előadások. E darabot fölhasználja a kellő ok nélkül Pondo Györgynek tulajdonított karácsonyi játék, melyet a berlini udvar fiatal nemzedéke 1589-ben előadott s melyben a pásztorok brandenburgi nyelvjárásban beszélnek.¹ E vidéken írta a „Hans Clawert” szerzője, KRÜGER BERTALAN is két színművét: *Von dem Anfang und Ende der Welt* 1580,² és *Wie die baurischen Richter einen Landknecht unschuldig hinrichten lassen* 1580;³ hasonlókép RINGWALDT BERTALAN prot. lelkész *Speculum mundi* (1590) cz. drámáját, melynek tárgya: egy igazságszeretete miatt üldözött papnak megmenekülése, tendenciája: a dözsölésnek és az isteni ige megvetésének pellengérré állítása. Brandenburgban a passiói játékokat 1598. febr. 27. tiltotta el Joachim Frigyes választó fejedelem, a mi azt bizonyítja, hogy az ily előadások itt a XVI. sz. végéig szokásban voltak.

Ahnémet területen⁴ a színmű a reformatio tendenciáit képviselő farsangi játékokkal indul meg. Ilyen pl. „Der

¹ Újra kiadta Ad. Gerstmann 1885, Universalbibliothek.

² Tittmann gyűjteményében II, 1—120.

³ Kiadta Joh. Bolte, 1884.

⁴ C. M. Wiechmann, *Mecklenburgs altniedersächsische Literatur*, 1864—85, 3 köt. és W. Seelmann, *Mittelniederdeutsche Fastnachtspiele* 1885.

Bauer Claus¹, melyet M. BADO,¹ és „Das Laster der Hoffart“ (1564), melyet JOH. RÖMOLDT írt.² A legkiválóbb író e vidéken az úgynevezett osnabrücker Hans Sachs: RUD. BEL-LINCKHAUS, ki egy nemes de szegény családból származott, varga volt Osnabrückben és 1645. meghalt. Rendkívül termékeny színműíró volt, kinek munkássága teljesen a reformatio védelmének volt szentelve: huszonnégy drámájának tárgyait majd kivétel nélkül az ó- és az új testamentumból veszi, de szárazon és kellő drámai belátás nélkül dolgozta föl. A múlt században, mely oly kevés történeti érzékkel dicsekedhetett, Lichtenberg, a szellemes humorista (Deutsches Museum 1779, II. 145), ezt a derék gondolkodású író-t is nevetségessé tette. A „Makranczos hölgynek“ egy régi földolgozása is alnémet területen jött létre.³

Sziléziában MARTINUS BOHEMUS (Böhme) lelkész († 1622) idegen minták után ír bibliai drámákat („Judith“, „Tobias“, „Tékozló fiú“), míg HIERONYMUS LINK és ZACH. LIEBHOLD a Gesta Romanorumból vett novellákat dolgoznak föl, TOBIAS KOBER, ki 1606-ban II. Rudolf seregénél tábori orvos volt hazánkban, egy történeti tárgygyal („Christoff von Zedlitz“, ki 1529. Bécs ostrománál elesett) tesz kísérletet és CZEPKO JÁNOS még 1617-ben is egy karácsonyi játékot hoz színre.

A dráma igazi hazája Délnémetország maradt, mely a

¹ Kiadta Alb. Hoefler 1850, ford. A. Freybe 1879.

² Kiadta K. Goedeke 1855. A darab tárgyáról: H. Varnhagen, *Ein indisches Märchen auf seiner Wanderung durch die Weltliteratur* 1882.

³ E vígjáték keretét (az álomban boldog paraszt történetét) földolgozta Lud. Hollonius 1605, V. ö. Alex. v. Weilen, *Shakespeares Vorspiel zu der Widerspanstigen Zähmung* 1884 és *Közöny* IX, 714.

század végén még egy kiváló, de latinúl működő dráma-költőt hozott létre. Ez NICOD. FRISCHLIN (1547—1590), a jeles tudós humanista, ki sokfelé járt és tanárkodott, míg a württembergi herczeggel összetűzött, ki Urach várába záratta. Midőn innen menekült, elszakadt a kötél s Frischlin a mélysebbe zuhant, hol szörnyet halt.* Hat komédiáját (*Priscianus* 1571, *Rebecca* 1576, *Susanna* 1578, *Hildecardis* 1579, *Julius redivivus* 1585, *Helvetiogermani* 1589) és két tragédiáját (*Dido* 1581, *Venus* 1584) 1576 és 1585 közt adták elő a stuttgarti udvar előtt. Frischlin kiváló komikai tehetség (tragédiái jóval gyengébbek), gazdag jó ötletekben, maró gunyban, nevetető éleztben. Alakjait az életből veszi és finoman jellemzi, főkép szatirikus epizódokban is. A bibliai tárgyakat világi humorral fogja föl s gyakran kivetközteti szent méltóságukból. Majd mindig aktuális: első darabjában *Priscianus* római grammatikust lépteti föl, ki iszonyt kínokat szenved az uralkodó konyhatinságtól; egy másik színművében Luthert dicsőíti, míg elleneit s az egész trienti zsinatot az ördöggel elviteti; egy harmadikban föllépteti Cicerót és Césart, kik nem győzik a németek nagy műveltségét bámulni, míg saját honfirtásaiktól, egy olasz kereskedőtől és egy kéményseprőtől, elszörnyűködnek. Bibliai drámái is ily aktuálisak: Zsuzsánája valóságos szatira a kapzsi ügyvédek és csaló keresztesek ellen, *Rebecca*-jában pedig Izmael valóságos porosz junker. Látszik, hogy a római vígjáték tipikus alakjait jól ismeri. Kevésbé sikerült darabjainak szerkezete, s a párbeszéd sem elég folyékony: Frischlin szenvedélyes, ideges ember volt, ki még személyeinek dialogusában sem tudta magát fékezni.

* Életét megírták D. F. Strauss 1855. és W. Scherer. *ADB.* VIII, 96—104.

Ime, egymás mellett halad, egymást befolyásolva, de nem egységgé összeolvadva, a népies és a tudós dráma az egész századon keresztül. Az ellentét a két irány közt mind nagyobb lesz, míg az angol komédiások föllépésével legmagasabb fokát éri el: az iskolai dráma teljesen elzárkózik a népies színpadtól, melyet lenéz s mely mind durvább, formátlanabb, faragatlanabb lesz. De nemcsak a népies színpadtól zárkózik el a tudósok drámaköltészete, hanem az élettől is: mind egyoldalúbban iskolai, stilistikai, metrikai gyakorlattá lesz, mely kizárólag az ifjúság gyakorlását a latin nyelvben, stilben s verselésben czélozza. Az életképes nemzeti irányra nézve a dolognak e fejlődése kedvezőtlen hatással volt, mert a tudós dráma lefoglalta a nemzet legtanultabb tehetségeit formális csinálmányok létesítésére, a népdramát pedig csak tanulatlan, kellő műveltség és aesthetikai belátás nélkül működő trókok művelték, kiktől a nemzeti dráma fölvirágoztatása nem volt várható.

És e nemzeti irány ömülő továbbfejlődését még megakasztotta e korszak végen az angol komédiások * föllépése, mely a század nyolczvanas éveibe esik. E 'komédiások' kezdetben valóban angolok voltak, többen közülök Shakespeare köréhez tartoztak, kezdetben angol darabokat adtak elő angol nyelven, főkép Dél- és Közép-Németországnak nagyobb városaiban fordultak meg, mindenütt rendkívüli tetszést arattak s átalakítólag folytak be a német dráma fejlődésére. Első föllépéseket nem határozhatni meg teljes pon-

Alb. Cohn, *Shakespeare in Germany in the XVI. and XVII. centuries*, 1865. Rud. Genée, *Gesch. der Shakespeareschen Dramen in Deutschland*, 1870. Teljes adattár: Goedeke II², §. 168 és W. Creizenach, *Die Schauspiele der engl. Komödianten* 1889, a kitünő bevezetésben. V. ö. *Közlöny XIII.* és különösen E. Menzel, *Gesch. der Schauspielkunst in Frankfurt a. M.*, 1882.

tossággal, mert kezdetben nem színészek, hanem u. n. *instrumentisták* (zenészek, trombitások, síposok) jöttek át Angliából, kik azonban útlevelök vagy meghívójuk szerint némi előadásfélétet (talán némajátékokat) is ígérnek.* Ezekhez csatlakoztak később igazi színészek is, mig végre ez utóbbiak önállóan kezdenek föllépni. Az instrumentisták ép úgy mint a színészek rendszerint valamely fejedelem szolgálatában állanak, mint az ez időben Angliában is szokás volt. Innen elnevezésök, pl. *des Kurfürsten zu Brandenburg Diener und englische Komödianten*. A társulatok mind vándorcsoportok, mert állandó színházak még az udvaroknál sem voltak; de némelyek állandóan telepedtek meg német földön és ezek alakítják utóbb, közvetlenül vagy közvetve, a XVII. századi német kóbor színtársulatokat. A kilenczvenes évek óta Németország minden vidékén találjuk ez angol komédiásokat, kiknek első csoportja, úgy látszik, Dániából került Berlinbe, hová II. Keresztély választófejedelem 1586-ban hívta őket.

De ezeknek működéséről nem tudunk biztosat. Az első angol társaság, melynek szereplése világos, az említett úti levéllel érkezett Németországba s már 1592. auguszt. 30. játszott Majna-Frankfurtban. E csapat nem sokára ketté oszlott; így keletkezett az angol komédiásoknak németországi két főtársasága: a braunschweigi udvari színészek Sackville, és a hesseniek Browne, Webster és 1606 óta Green János vezérlete alatt. Ezekhez járult (talán 1605 óta) harmadik főtársaság gyanánt a brandenburgi és szász udvari

* Egy társaság pl. 1591. febr. 10. kelt útlevele szerint *en fait de musique, agilité et jeux de comédies, tragédies et histoires* akar működni. E társaság tagjai közül névszerint említetnek: Rob. Browne, Joh. Bradstriet, Thom. Saxfield (Sackville?) és Rich. Jones.

komédiások csapatja, Spencer János alatt. Az első, a Sackville társulata, 1617-ig Heinrich Julius wolfenbütteli hercegnek, az ismeretes drámairónak állott szolgálatában. Ez adta elő 1604-ben Nördlingenben „Romeo és Julitha”-t és 1611-ben Halléban „A velencei zsidót”. A második, a Spencer csapatja, 1604 óta működik a brandenburgi választófejedelem szolgálatában Berlinben; főnökük 1620-ban fordul elő utoljára; valószínűen a harmincéves háború üzte el Németországból. Brandenburgi szolgálatban áll 1608—13 Artcher Róbertnek kisebb és csekélyebb jelentőségű társulata is. Végre a harmadik csoport 1592—1607 áll a hesseni tartománygróf szolgálatában, de ez is, valamint a többi társaságok, Németország minden részében föllépnek előadásikkal. Így csak a XVI. században játszottak angolszínészek: 1592 és 1593 Frankfurtban, 1594 Ulmban és Schmal-kaldenben, 1595 Prágában, 1596 Augsburgban, 1597 Kasselben, Ulm-, Augsburg-, Frankfurt- és Stuttgartban (itt az udvar előtt); 1598-ban találjuk Webster György társulatát Móríc hesseni tartománygrófnál († 1632), ki maga is írt számos, de eddigelé meg nem került színművet.¹ és Browne Róbertét Heidelbergában; 1599-ben játszanak angolok Hildesheimban, 1600-ban Memmingen- s Münchenben, Frankfurt-, Ulm- s Drezdában, és a XVII. században Németország minden vidékén.

Ausztriában² szintén a XVI. század utolsó tizedében találunk angol komédiásokat. Itt különben a viszonyok nem igen kedveztek a színházaknak és színészeknek. Német császár 1576—1612. II. Rudolf volt, ki 1578 óta Prágában

¹ W. Lynker, *Gesch. des Theaters in Kassel*, 1865.

² Joh. Meissner, *Die englischen Comoedianten zur Zeit Shakespeares in Oesterreich*. Wien 1884 és *Közlöny* VIII, 492.

lakott és csupán alchymistikus kutatások iránt érdeklődött. Bécsben 1594 óta Rudolf testvére s későbbi utódja Mátyás székelt, ki folytonos pénzzavarokkal küzdött. Midőn 1611-ben rokonát, tiroli Annát nőül vette, jobbra fordultak ugyan anyagi viszonyai, de most meg a podagra kínozza az öreg urat. A császárnak egy másik testvére, Miksa, 1612—18 Innsbruckban lakott; ez nőtlen volt. Végre egy negyedik osztrák udvart találunk Gráczban, a Habsburgok stájer ágát, mely szintén szegény volt és szegény háztartást vitt. Tehát Prága, Bécs, Innsbruck és Grác az osztrák udvarok Shakespeare korában; majd mindenütt nőtelen fejedelmek, kevés pénz és egyszerű élet. Hozzájárultak a reformatio és ellenreformatio kegyetlen harcrai, melyek nemsokára minden életkedvet előtek az iszonyúan nyomorgatott népben. Nem csoda, ha e vidékek nem igen vonzódták az angol komédiásokat, kik első sorban a fényes és bőkezű udvarokat, azután a jókedvű és gazdag városi népet szerettek és keresték. De azért megjelentek ők az osztrák hercegek székhelyein is. Innsbruckban találjuk ez időben a színháznak egy lelkes védőjét is. Ez Hippolytus Guarinonius (Guarimoni), a tiroli főhercegnök házi orvosa, ki *Grewel der Verwüstung* (A pusztulás borzalmai) cz., közel másfélezer lapra terjedő furcsa orvosi művében (Ingolstadt 1610) többek közt azt fejtegeti, hogy az embernek, egészségének megóvására, szórakozásra és mulatságra is van szüksége; e mulatságok közt pedig legtöbbre becsüli szerzőnk a ,tragédiákat, komédiákat és színműveket', milyeneket ő maga is ,Németországban vándorló németalföldi és angol komédiásoktól' (tehát nem Tirolban) ismételve látott.

Az angolok első nyoma Ausztriában 1595-ből való, midőn Mórnicz tartománygróf prágai ágensének ajánlja színezeit, ha ezek Prágában föllépni szándékoznának; de nem

tudni, vajon csakugyan elmentek-e Prágába. Tizenöt évvel később (1610) sok fejedelem érkezett Rudolf császár meghívására Prágába.¹ Valószínű, hogy ekkor a kasseli színészek is itt voltak fejedelmökkel s hogy a következő évben Bécsbe is elkisérték őt. Angol komédiásokról Bécsben csak egy kétségtelen adat van: egy folyamodvány a frankfurti tanácshoz, melyben egy angol társulatnak igazgatója előadási engedélyt kérve arra hivatkozik, hogy 1617-ben Bécsben az udvar előtt játszott. Bécs nem vonzotta a színészeket, de igenis a császári udvar. Midőn Mátyás Regensburgban birodalmi gyűlést tartott (1613), angol és francia komédiások (köztük Spencer János) játszottak előtte. Főképp tetszett 'Konstantinápoly elfoglalása' cz. darabjuk, melyvel Spencer már Königsbergben (1611) és Nürnbergben (1612) is elragadta a közönséget. A következő évben Linzben olasz színészek játszottak a császár előtt, kik őt (1614) Bécsbe is elkisérték.² Mátyás 1617-ben Prágába ment, hol Ferdinándot cseh királynő koronáztatta, s ekkor a jezsuiták Nagy Konstantinról adtak elő egy drámát. Angol színészek előadásairól nem történik ez alkalommal említés, de Spencer János és Green János ez évben is húztak fizetést a császári pénztárból.³

Legjobban a stájer udvar pártolta a színházat. A stájer hercegek kedvelt színészei a Green emberei voltak, kik mindenütt megjelennek, hol a Habsburgház stájer ágának tagjai élnek vagy megfordulnak. Igy 1607. és 1608. Grácz-

¹ Ekkor adtak elő a jezsuiták egy *Elias* cz. drámát, a Carolinum tanítványai pedig Hürzwegnek *Balsasar* cz. tragédiáját.

² Ez olaszok öt havi előadásaiért 5279 fítot kaptak, a mi elég tisztességes tiszteletdíj.

³ Az első száz, a második kétszáz fítot.

ban játszanak, 1616. Danzigban és Varsóban (a lengyel királyné szintén a stájer Habsburgok sarja volt) és utóbb Sziléziában, honnan Károly főherceg horozslói püspök 1617. márcz. 18. kelt levelében feltünő melegséggel ajánlja őket Dietrichstein bibornok morva helytartónak. Green 1607. jött Grácza, hol első ízben november 19-ig játszottak, mire Ferdinand főherceget Regensburgba kísérték a birodalmi gyűlésre. Ez útban Passauban két darabot adtak elő: „A tékozló fiuról” és „A zsidóról” (Marlowe tragédiáját). Visszatértök után a gráci udvar megünnepelte Magdolna főhercegnőnek eljegyzését Medici Cosimóval, s ekkor (1608. február 6—20.) az angolok majd minden nap játszottak.¹ Hogy a főhercegi család mennyire érdeklődött a színeszek iránt, mutatja Magdolna igen érdekes két levele,² melyekben a főhercegnő terjedelmesen szól az előadásokról s többek közt meséli, hogy az egyik színész párbajban megsebesült s hogy a főhercegi család a beteget saját palotájában ápolta. Green 1628-ban tért vissza Angliába; valószínűen a harminczéves háború iszonyú eseményei űzték haza a vén színészt.

Az előadások nyelve kezdetben az angol volt, melyet ez időben a művelt osztályok főkép északi Németországban jól értettek; a nép megelégedett azzal, hogy „látta” az előadásokat: a színészek eleven játékából megérthette a cselekvény fővonásait. Az előadások különben is első sorban „nézőkre” számítottak: a színészek nagy súlyt fektettek az öltözetre, mely igen pompás volt, és némajátékokkal, ugrásokkal, tánczokkal, mindenféle czirkuszi jelenetekkel (a bohóc, a clown, sohasem hiányzott) kárpótolták azokat,

¹ Minden egyes előadásért 40 tallért kaptak.

² Közli Meissner id. könyvében, 76—82 l.

kik az előadás nyelvét nem értették. Idővel egyes jeleneteket németül adtak elő; az angolok megtanultak németül, németek csatlakoztak hozzájuk, s a XVII. század második tizedében már rendszerint egészen német nyelven folytak az előadások, de a darabok még angolok voltak, gyalón lefordítva németre. Végre még az előadott darabok is német művek voltak, és az „angol komediások” elnevezés, mely megmaradt, csak az irányt, az iskolát, a modort jelentette.¹

Ez irányt megismerjük az *Englische Comedien und Tragedien* czímmel 1620-ban, másodsor már 1624-ben megjelent gyűjteményből, mely nyolcz színművet, két bohózatot (*Pickelharing-Spiel-t*) és öt „Actiót”, melyeneket a fölvonások közt adtak elő,² tartalmaz. Egy régibb gyűjtemény, mely már 1611-ben Hamburgban megjelent,³ telje-

¹ E szempontból tanulságos egy korabeli nürnbergi följegyzés: «1613. Sonntag den 27. Juni und etliche Tage hernach, auf eines Ehrbahren Rates Grossgünstigen Erlaubniss haben des Kurfürsten von Brandenburg Diener und englische Comedianten schöne Comedien und Tragedien von Philöete und Mariane, item von Celide und Sidea, auch von Zerstörung der Städte Troja und Konstantinopel, vom Türken und andern Historien mehr, neben zierlichen Tänzen, lieblicher Musica und anderer Lustbarkeit, im Halsprunner Hof allhie in guter teutscher Sprach, in köstlicher Mascarada und Kleidungen agiert und gehalten.»

² Az ily darab angol neve *Jigg* s ez a. m. a franczia *Gigue*, mely szó egy bizonyos táncznelódiának s aztán magának a táncznak neve. E kis darabok tehát félig daltjátékok, félig balletek; innen a párbeszéd rövidsége és sokszor összefüggéstelensége. Ugyanoly tárgyuk mint a farsangi játékok, de a földolgozás még durvább és piszkosabb.

³ *Musarum Aoniarum tertia Erato. Darinnem 44 aus-erlesene teutsche weltliche Lieder begriffen, beneben etlichen englischen Comedien mit vier Stimmen. Durch Mich. Praetorium. Hamburg 1611.* (A szerző szász udvari karnagy volt, † 1621.)

sen elveszett. Az 1620-iki gyűjteményből is csupán az angol komédiások irányát ismerjük meg, mert kétségtelen, hogy e darabok nem angol eredetieknek igazi fordításai. A társulatok Angliában ép úgy mint Németországban elleneztek darabjaik kinyomatását, nehogy azokat más társulatok is előadhassák. Az 1620-iki kiadás azért valószínűen az egyes szerepekből van jól-rosszul, de inkább rosszul mint jól, összetákolva. A kiadó vagy fordító nem lehetett tanult ember; ezt bizonyítják a nagyszámu tévedések és félreértések, ezt németségének hihetetlen sanyarúsága is. És egyes jelenetek valóságos kivonatok, itt-ott hiányzik is egy jelenet, mint az összefüggésből látható. De a darabok tárgyával megismerkedünk ezen földolgozásokból is, valamint szellemökkel s irányukkal. Főkép cselekvényt, tarka, bonyodalmas, gyorsan lefolyó cselekvényt tartalmaznak; a jellemzés sokszor tipikus, de majd mindig erőlyesen egyénítő; sok történet és sok a látni való; a színi hatás a főczél, melyet részben elég naturalisztikus eszközökkel is törekednek elérni. Gyilkosság és emberhalál, kivégzések és kínzások, párviadalok és csaták, fényes menetek és tüzi játékok, zene és táncz, trombita és dob, — mily egészen más világ, mint a XVI. századi német népdramában, mely minél kevesebb cselekvényt tartalmaz és sokszor csupa párbeszédből és prédikátori moralizálásból alakul! És a véres főcselekvény középett, sokszor kiszámított párhuzamban vele, haladnak a bohóc¹ tréfái és torzító mókái, úgy hogy a közönség

¹ Ennek szerepe ritkán van kidolgozva; a szerzők többnyire csak megjelölik a helyzetet s egészen az illető művészre (mert ilyennek kellett lennie) bízzák, hogy ügyes rögtönzéssel végig játssza a jelenetet. A szöveg ilyenkor csak azt mondja: *Alhier ajurt Fickelharing*. Ez alakkal összeolvadt a német népies drámának jellemző komikus alakja, a XV. század óta ismeretes *Hans-*

minden előadás alatt kedve szerint kisírhatta és kinevet-hette magát.

Az angol komédiások irányát és stíljét megérthetni az 1620-iki gyűjteményből,¹ de repertoirjuk gazdagságát és értékét legkevésbé sem. Ép oly kevésbé két későbbi gyűjteményből: *Liebeskampf oder ander Theil der englischen Comedien und Tragedien*, 1630,² és *Schaubühne engl. und franz. Comedianten*, 1670, 3 köt.³ (Ez utóbbi különben is már a XVII. század terméke, mely ugyan az angol izlés

wurst (Hans Wurst). Luther, a ki e nevet a braunschweigi herczeg ellen írt egyik leghevesebb dogozatában (1541) használja, azt mondja róla: «Das Wort ist nicht mein, noch von mir erfunden, sonderu von andern Leuten gebraucht wider die groben Tölpel, so klug sein wollen, doch ungerührt zur Sache reden und thun.» Alakja. Luther szerint, *fejt und kölligen Leibes*. Hanswurst tehát a falánk ripök, s miút ilyen más népeknél is egy nemzeti étel czimét viseli: Németalföldön *Jan Pikelharing*, Franciaországban *Jean Potage*, Angliában *John Pudding*, nálunk *Paprika Jancsi*, — tehát mindenütt János!

¹ Tartalma: *Eszther. Der verlorene Sohn. Fortunatus. Der Königsohn aus England und die Königstochter aus Schottland. Sidonia und Theagenes. Jemand und Niemand. Julius und Hippolita. Titus Andronicus*. És két bohózat: *Die schöne Maria und der alte Hahnrey* és *Pikelharing macht lustige Possen mit einem Stein*. Válogatott új kiadásuk: Jul. Tittmann 1880 (*Közlöny* V, 320), és W. Creizenach 1889.

² Tartalma: *Macht des kleinen Cupido. Aminta und Silvia. Probe getreuer Liebe. Mantalors Liebe. Két Singe-Comoe die. Tragi-Comedia. Tragödie unzeitiger Vorwitz*.

³ Tartalma (az első két gyűjteményben foglaltakon kívül): *Amor der Arzt. Comoedia ohne Comoedia. Die köstliche Lächerlichkeit* (Molière). *Der Hahnrey* és *Die Hahnreyin in der Einbildung. Die Eifernde mit ihr selbst. Antiochus. Die buhlhafte Mutter. Damons Triumphspiel. Der Verliebten Kunstgriffe. Der unbesonnene Liebhaber. Thaliclea. Der Geizige. Georg Dandin*.

további hatását mutatja, de egyúttal egy új külföldi elemnek, a francia színi költészetnek, uralomra jutását is bizonyítja.) E gyűjteményekben a virágzó angol drámaköltészetnek egyetlen kiváló darabja sem foglaltatik, mert 'Titus Andronicus' sem a Shakespeare drámája, hanem ennek régebbi forrása, mely iszonyatoságokban még gazdagabb mint Shakespearenek ifjúkori kísérlete, melyet különben egyes kutatók még ma is megtagadnak tőle. 'Julius és Hippolita' és 'Az angol királyfi' emlékeztetnek, amaz Shakespeare 'Két veronai nemesére', ez 'Viharjára', de csupán a nyers anyagban, nem a geniális földolgozásban. 'Fortunatus' Dekker Tamás angol eredetijén (1590) alapszik s nagyon tetszett ugyan (még 1679-ben is előadták Drezdában egy udvari ünnepély alkalmával), de végre is egy drámai földolgozásra teljesen alkalmatlan tárgy jelenetézése. Sőt az egyik darab, 'Sidonia és Theagenes', nem is angol dráma, hanem Rollehagen Gábor 'Amantes amentes' (1609) cz. német vígjátékának átdolgozása. Tárgya igen egyszerű: Sidoniát szülei férjhez akarják adni. Előbb egy öreg és együgyű báró lép föl kérőül, ki a leánynak nem kell; aztán egy paraszt ostromolja a kisasszonyt, de ez a szakácsnéhoz utasítja; végre a fiatal és szép Theagenes czélt ér. A német darab átdolgozásának oka valószínűen abban keresendő, hogy Rollehagen műve versekben van írva, melyeket az angol komédiások egyáltalában nem szerettek (darabjaik kivétel nélkül prózában vannak írva, csak az 'Actiók' tartalmaznak verses dalokat, melyek természetesen énekeltek) és hogy a parasztleány és a cseléd jelenetei alnémet nyelvjárásban folynak, melyet a déli németek nem értettek. Különben az átdolgozás elég

* K. Th. Gaedertz, *G. R., sein Leben und seine Werke* 1881.

ügyes; a darab borzasztó durvasága s piszkossága, de komikus frisessége és ereje is már Rollenhagennél megvannak. — Az 1630. és 1670-iki gyűjtemények darabjai, úgy látszik, egyáltalában nem alapúlnak angol eredetieken.

Ha e három gyűjtemény darabjai tennék ki az angol komédiások teljes repertoírját, bajosan érthetnők meg e társulatok rendkívüli hatását. De elszórt korabeli följegyzések-ből tudjuk, hogy az angolok nemcsak ezeket a drámákat adták elő, hanem a Shakespeare előzőinek és kortársainak és magának Shakespearenek is számos kiváló, elsőrangú művét.¹ Marlowe Kristófnak (+ 1593) három tragédiája volt igen népszerű Németországban: „Doctor Faustus”, mely a német népszínháznak Faust-drámájára is nagy befolyással volt, „A máltai zsidó” és „A párizsi vérnász”. Kyd Tamásnak (+ 1594 körül) „Spanyol tragédiáját” több városban adták elő, hasonlóképp Peele Györgynek (+ 1597) két színművét, a „Sir Clyomon és Sir Clamides” címűt és azt a szomorújátékát, mely Kisfaludy Károlynak Irene-tragédiájának tárgyát tartalmazza. Shakespeare pedig a következő tizenkét darabbal foglalt helyet honfitársainak német repertoírjában: „Tévedések vígjátéka”, „Szent-Iván-éji-álom” (de ennek csupán burleszk epizódja Pyramus és Thisbéről), „A makranczos hölgy”, melynek német átdolgozása („Kunst über alle Künste, ein böses Weib gut zu machen”) 1672-ben jelent meg nyomtatásban,² „IV. Henrik király” első része, „Titus Andronikus” (de valószínűbben ennek 1591-ben Londonban előadott forrása: „Titus és Vespasian”), „Romeo és Julia”,³ „Julius Cæsar”,

¹ L. különösen *Közlöny* XIII: *Az angol komédiások németországi repertoírja.*

² Újra kiadta R. Köhler, 1864.

³ Kiadva Alb. Cohn id. könyvében, p. 305.

„Hamlet”,¹ „Lear király”, „Othello”, „A velencei kalmár”,² és talán „Szeget szeggel”. Ezekon kívül Beaumont Ferencz (+ 1616), Fletcher János (+ 1625), Massinger Fülöp (+ 1639) és az angol dráma egyéb korabeli kiváló művelőinek darabjait adták elő az élelmes idegen komédiások, kiknek repertoirját a folytatott kutatások bizonyára még gazdagabbnak fogják föltüntetni, mint a milyenek eddigéle ismerjük. Ezen értékes és változatos repertoir hatása könnyen érthető: a földolgozott tárgyak újsága és drámai volta, a gazdag, bonyolult cselekvény, a bohócnak nagy szerepe, a zenei részletek, a tánczok s különböző testgyakorlati produktiók, a fényes kiállítás, és — kétségtelenül egyik legfontosabb tényező, — a természetű. Hatásos előadás: e momentumok, még nem is tekintve egyes darabok költői értékét, eredményezhették, hogy e színművek egészen a XVII. század végéig rendkívüli népszerűségnek örvendtek. És hatottak e darabok a német költőkre is, mit első sorban Ayrer Jakab és Henrik Gyula braunschweigi herczeg művei bizonyítanak.

AYERER JAKAB szegény vaskereskedő volt Nürnbergben, ki már mint meglett férfi ment Bambergbe, hol szorgalmasan neki feküdt jogi tanulmányoknak, úgy hogy nemsokára udvari és városi ügyész lett. De protestáns létére nem jól érezte magát a püspöki városban s ismét visszatért Nürnbergbe, hol 1593. polgárjogot nyert és 1605. márcz. 26.

¹ Nyomtatásban megjelent 1778. Újra kiadta W. Creizenach id. művében, 147. l.

² Kiadta Meissner id. művében, p. 131: „Das wohl gesprochene Urtheil eines weiblichen Studenten oder der Jud von Venedig.”

³ Andrae is két latin drámájának (*Eszther* és *Hyacinthus*) megírására *Anglicorum histrionum accumulatio* bírt. *Andreas Dichtungen* 1786, p. XXXII.

meghalt. Ayrer kezdetben egyházi dalokat (*Der ganze Psalter Davidis*, 1574) és rimes krónikákat (*Ein kurtzer summarischer Tractat von Ankunfft und Erbauung der Stadt Bamberg*, 1591) írt; utóbb, Hans Sachs hatása alatt, teljesen epikai jellegű és csak élete végén, az angol komédiásokkal¹ vetekedve, az 'új stilnek' megfelelő drámákat, de mindig versben és sem oly durva sem oly piszkos tartalmuakat, mint a milyenek a fenti gyűjtemények darabjai. Drámái csak halála után jelentek meg: *Opus theatricum. Dreissig ausbündige schöne Comedien und Tragedien, . . . samt noch andern sechs und dreissig schönen lustigen und kurtzweiligen Fasnacht oder Possen Spilen*. 1618. Ezekén kívül még három darabja maradt fenn kéziratban, úgy hogy összes színműveinek száma 69.² Összes drámáit életének utolsó tizedében írta. Tárgyait részben az ókori (Róma királvai öt darabban, Theodosi. s) vagy újabbkori történetből (III. Otto, Bamberg építése, Konstantinápoly elfoglalása, III. Eduárd), részben novellákból (Hug- és Wolfdietrich, Valentin és Orso, Szép Meluzina stb.) veszi, de főkép első darabjaiban igen naívvul, minden drámaiság nélkül, lépésről lépésre követve forrásának menetét dolgozza föl. Később is csak külsőségeket tanul el az angoloktól: a cselekvény nagy tömegét, véres részleteit. bo-

¹ Ezek 1597-ben játszottak Nürnbergben.

² Kiadta Ad. v. Keller, 1864, öt kötet. Több darabjának forrásáról írt Th. Wolff, 1875. Jelesen jellemzi Tittmann, *Schauspiele aus dem XVI. Jht.*, II, 123, hol két legérdekesebb darabja (*Phaenicia* és *Sidea*) le is van nyomtatva.

³ Ebben ugyanazt a tárgyat dolgozza föl, mely Peele György „A török Mahomet és Hyren a szép görög leány” cz. drámájának (font 349 l.) és Kisfaludy K. *Irenejének* tartalmát teszi. V. ö. Heinrich G., *Kisfaludy Irenejének tárgyáról*, Budapesti Szemle XXVIII, 140.

hócz-jeleneteit; de mindig nehézkes, drámai belátás nélkül szerkeszti meg és rossz rímpárokban írja össze műveit, melyek talán nem is kerültek soha színre.¹ Drámái közül legérdekesebbek a 'Szép Phœnicia', mely Shakespeare-nak 'Sok hűhó semmiért' cz. vígjátékával, és a 'Szép Sidea', mely a nagy angol mester 'Viharjával' áll eddig még teljesen föl nem derített viszonyban.² Bell Vilmos (1853) nézete, hogy Shakespeare a Lord Leicester társulatával 1586-ban Németországban járt s itt ismerkedett meg Ayrer két darabjával, melyeknek tárgyait utóbb oly bámulatos remekékké dolgozta föl, sokkal ingatagabb alapon nyugszik, semhogy elfogadható volna. Farsangi játékait Ayrer nevezi először Németországban *Possenspiele*knak³ s egyes ily vígj. darabokat ő alakított először valódi daljátékokká (*Singspiele*).

Ayrernél kiválóbb és eredetibb tehetség HEINRICH JULIUS, az 1564-ben született s 1589 óta uralkodó braunschweigi herceg, ki életének utolsó éveit legnagyobb részét Prágában élte, hol 1613. jul. 20. meghalt. Atyja, Julius herceg, ki a századnak egyik legműveltebb és legjelesebb fejedelme volt, kitünő nevelésben részesült, mivel az egyházi pályára volt szánva. De két idősb testvére a vallásháborúkban elesett, mire Julius uralkodó herceg lett. Jeles fejedelem volt, ki minden tekintetben emelte kis országát: rendezte

¹ Az előszó így nyilatkozik a darabokról: *nicht allein zu lesen so anmutig und lieblich ... sondern auch alles nach dem Leben angestellt und dahin gerichtet, dass mans (gleichsam auf die neue englische Manier und Art) alles persönlich agiren und spielen kann.*

² Petz Gedeon, *Shakespeare és Ayrer*, Közlöny IX, 313.

³ *Fosse v. Bosse* a m. fiú, szolga; később: tréfás, furesa alak. Innen e szólam: *einen Possen spielen* tul. a m. bolondot játszani adni, bolondnak föllépni.

a vallási és politikai viszonyokat, keresztülvitte a reformációt, törvényes alapokra fektette az igazságszolgáltatást s nagy figyelemben részesítette az oktatás ügyét; a helmstädti egyetemet is ő alapította 1575. E férfiú fia, Heinrich Julius, a század egyik legkiválóbb drámaköltője, igen művelt ember s elsőrangú jogász volt. Jól tudott latinul és görögül, jártas volt a classikusokban és a természettudományokban. Erélyes, nyakas férfiú és nagy autokrata; innen sok viszálya a rendekkel, melyeknek elintézésére két ízben ment Prágába a császárhoz. A herczeg nem nagy költői tehetség, nem is hívatottság vitte őt első sorban a drámaírásra, hanem a körülmények, főkép saját udvari színházának igényei. A herczeg az első német fejedelmek egyike, kik külön színtársulatokat tartottak. A színészeket kezdetben Angliából hozatta. Első neje a szász választófejedelemnek, második neje a dán királynak volt leánya. Szászország és Dánia udvarait sokszoros rokonság fűzte az angol udvarhoz; angol komédiások Drezdában s Kopenhágában régibb idő óta voltak járatosak.¹ Így tehát leánykorukból az angolok előadásaihoz szokott nejei is befolyással lehetek költőnkre, ki főkép második házassága óta nagy gondot fordított színházára s rövid két év lefolyása alatt tizenegy darabot² írt repertoírja számára.

E darabokon az angol komédiák és tragédiák hatását

¹ Heywood Tamás (*Apology for Actors*, 1612) említi, hogy Szászországban s Dániában már a nyolczvanas években működtek angol komédiások; Drezdában többek közt Pope Tamás és Bryan György is, kik London legjelesebb színészei és Shakespeare jó barátjai közé tartoztak.

² Kiadta W. Holland 1855, válogatva Jul. Tittmann, 1880. *Közöny* V, 329. Róla H. Grimm, *Essays*, 1859, 134. 1. és O. Heinemann, *Aus der Vergangenheit des welfischen Hauses*, 1881, 87. 1.

első pillanatra fölismerhetni. Mind prózában vannak írva, cselekvényök gazdag, a szerző egyénítő jellemzésre törekszik. Két pontban azonban eltér a herczeg mintáitól. Főtörekvése oda van irányozva, hogy a kornak sokoldalú hű képét nyújtsa: innen a sok epizódikus alak, főkép a nagyszámú népjelenetek, melyek csak arra valók, hogy a darabokban föltételezett állapotokat egyes eleven momentumokban föltüntessék. Azután jellemző a herczegnek tanító iránya és igazságszolgáltatása. H. Julius kitünő jogász volt; e jogi tudományát érvényesítette drámáiban is. A per nagy szerepet játszik; a per formáit a legnagyobb pontossággal tartja meg. De igazságszolgáltatása túlságosan szigorú. Sokszor érinti, hogy némely bűnök kikerültek az állam büntető karját; ezeket ő a színen, még pedig a legszigorúbban akarja lakoltatni. Feltűnő különben, hogy nála is, mint H. Sachsnaál, a komikus darabok sokkal sikerültebbek, mint a komolyak.

Első darabján (*Susanna* 1593), mely leginkább Frischlin színművén alapúl, még semmi nyoma az angol befolyásnak; de gazdagabb, életteljesebb, mint a többi német Zsuzsanna-dramák; több a szereplője, szerencsésebb a jellemzése, s a népjelenetek eleven képét adják a kornak, főkép a korabeli erkölcstelen igazságszolgáltatásnak.¹ A bohóc² nem hiányzik, de tisztességes alak, olyan intrikusféle, ki

¹ Ennek állapotát mutatja a korabeli példaszó:

Reiten und rauben ist keine Schande,

Das thun die Besten im Braunschweiger Lande.

² Neve itt is János (John, Jahn, Jan, Johann), de nem Pikelharing, hanem *Clant* v. *Klam* (azaz Clown), *Bouset* (Ayrernél *Posset*, azaz punci), *Banser*, *Panzer*, *Dickwanst* (francz. *panse*, alném. *Fanze*, felném. *Wanst*, gyomor, has) vagy *Conjet* (?). Többnyire, mint a nép emberei is, valamely nyelvjáráson beszél.

ellentétes álláspontjával elősegíti a cselekvény kifejlődését. A darab igen terjedelmes, miért is a herceg később rövidebb alakban is kiadta. Már e darabban, mely természetesen nem ókori zsidó, hanem modern német viszonyokat rajzol, érvényesül a herceg fölfogása a drámáról, melynek föladata szerinte: „a világ jelen folyását mintegy tükörben festeni.” Még jobban elérte e célját egy pár igen mulattató színművében, melyeknek középpontját a házasságtörés teszi. Ide tartozik a *Tragoedia von einem Buhlen*, melyben egy asszony fiatal szeretőjével folyton megcsalja részeges férjét, míg az ördög, ki a bűnös viszonyt közvetítette, az erkölcstelen párt elviszi. Hasonló a *Comoedia von einem Weibe*, hol az asszony szeretője maga meséli viszonyát a férjnek, kit neje végig ismételve rászéd, úgy hogy ez sohasem képes a hűtelt tetteiért érni. Még érdekesebb a *Tragedia von einer Ehebrüchlerin*, melyben a gyanakvó férj maga fogad föl egy ifjút, kivéve a nejét kísértetbe viteti. A fölfogadott csábító pontosan meséli a maga és kedvese csínjeit a férjnek, kiről nem tudja, hogy kedvesének ura. De a férj itt sem képes a bűnösöket tettei fogni s végül beleőrül az izgatottságba, mire a hűtelen nő megfojtja magát és az ördög elviszi a lelkét. A rémes befejezés nem illik a mulattató és ügyes cselekvényhez. A darab forrása a „Rastbüchlein” (főnt 297. l.), csak hogy itt a történet jól végződik. A hercegnek e műve elevenen emlékeztet Shakespeare „Vindsori víg nőire”, a nélkül, hogy a két költő viszonyát meg tudnók magyarázni.*

* Cohn (*Shakespeare in Germany*, p. XLIII) szerint Shakespeare ismerte és fölhasználta a német herceg művét, melyet Londonba visszatért angol komédiások magukkal vittek volna Angliába. De ez nem igen valószínű.

Kisebb, de ügyes tréfák s művelődéstörténeti szempontból érdekesekek: *Comoedia von einem Wirthe*, kit vendégei megcsalnak, *Tragica Comoedia von einem Wirthe*, ki vendégeit folyton megcsalja, míg egyszer az ördög tér be hozzá vendégül s magával viszi a csalót, és *Der Fleischhauer*, kit folytonos csalásai miatt beperelnek s kivégeznek. A szerző mindenütt a jognak kérlelhetetlen, sőt túlzó szigorral eljáró képviselője; e tendenciája okozza e tréfás kis daraboknak indokolatlan és rossz hatású véres befejezéseit. E szempontból is sikerültebbek a herczegnek leghíresebb és legjobb két darabja: *Von einem Edelmann und einem Abt*, annak az ismeretes tréfának * drámai földolgozása, mely különösen Bürgernek *Der Kaiser und der Abt* cz., a Percy-gyűjteménynek egyik balladáján alapuló költeménye által igen népszerűvé lett; — és *Comoedia von Vincentio Ladislao Satrapa von Mantua*, Gervinus szerint e kor legsajátosabb és legeredetibb darabja, egy fölfuvalkodott, üres és hazug szédelőnek igen mulatságos jellemrajza. Ilyeneket Plautus (*Miles gloriosus*) óta ismételve hoztak színre, s a *Capitano* idővel az olasz színpadnak egyik rendes tipikus alakjává lett. A tárgyban magában tehát nincs eredetiség, de a földolgozás egészen a herczeg műve, s ebben humora és ügyessége a legjobb színben tűnnek föl. Vincentio merész hazugságai jó részben Bebel *Facetiáiból* s Kirchhoff *Wendunmuthjából* származnak; egy részök átment később Münchhausen báró kalandjaiba.

A herczeg leggyengébb műve az iszonyú véres tragédia *Von einem ungerathenen Sohn*, melyben még a *Titus Andronikus* iszonyatosságain is sikerült túltennie. Severus herczeg fiatalabbik fia, Nero, vágyódik a trón után; ezért

* Már a XV. században is nyert volt drámai alakot, fönt 232. l.

meggyilkolja atyját, anyját, bátyját, sógornéját, unokaöcsését, sőt saját fiát, kinek szívét megeszi, mert ezzel védve hiszi magát minden baj ellen. Végre azonban föltámad lelkiismerete, a meggyilkoltak szellemei megjelennek és az ördögök elviszik a szörnyeteget. A darabban előforduló 18 szereplő közül kilenczet meggyilkolnak, kettő megöli egymást, egy megmérgezi magát, egy kivágja a saját nyelvét, egyet az ördög visz el. Csak négy marad életben, de ezek közül három nem is halhat meg, mert ördögök. A darab vérességét még fokozza az a feltűnő körülmény, hogy a bohóc nem szerepel benne. E darabon, mely különben nemcsak 'Titus Andronikusra', hanem 'III. Richárdra' is emlékeztet, legkirívóbban észlelhető az angol komédiások befolyása.

A braunschweigi herceg nem nagy költői tehetség s a dráma lényegéről és szerkezetéről sincsen világos fogalma. Tanúlt, eszes, erélyes férfiú, ki a dráma útján is helyes nézeteket, igaz erkölcsöket, a jog tiszteletét ébreszteni s terjeszteni törekedett. A német dráma történeti fejlődésében mégis kiváló állást foglal el: az új drámai iskolát, mely az angol színház befolyása alatt keletkezett, főképp ő képviseli, s munkássága még a következő századra is nagy hatással volt. És hatással maradtak az angol komédiások maguk is kiknek példájára már a XVII. század elején német szintársulatok is alakultak (így pl. Bázelen már 1602. és 1604. lépnek föl ily német színészek), melyek ellen nemsokára fölhangzott az egyház rosszaló szava.* De többet, mint az egyház, ártott a német dráma fejlődésének a tanúlt osztály elfordulása a népdramától, egy egységes, izlés dolgában irányt adó főváros hiánya, de különösen a harmincz-

* *Bedencken von Comoedien oder Spilen*, 1624.

éves háború, mely Németország teljes műveltségét részben megakasztotta, részben megsemmisítette.

4. Tudományos törekvések.

A reformatio benső kapcsolata a humanizmussal első sorban az oktatásügy terén észlelhető, melyen amannak érdekei összeestek ennek törekvéseivel. A ‚Præceptor Germaniæ‘, MELANCHTHON (tul. Schwarzerd) FÜLÖP (1497—1560), Reuchlin rokona, Luther barátja és társa, úgy a humanismus mint a reformatio híve, ki a humanistikai műveltséget és tudományt a legbensőbb kapcsolatba hozta a reformatio eszméivel és céljaival, szervezte a német iskolákat, melyek a töle nyert alakban egészen a XVIII. századig megmaradtak és még a jezsuitáknak is mintákul szolgáltak. Melanchthon¹ pedagógiája a XV. századi humanismuson alapul: a latin nyelv neki a tudósok nyelve; a tanítás főcélja: e nyelvnek szóban és írásban teljes és correct bírása; a görög nyelvet pedig fölvette a latin iskolák tantervébe, hogy a protestantismus hívei az új testamentomot eredeti szövegében olvashassák. Ugyanez irányt képviselik ezentúl a régi és a most alapított új egyetemek: ² a latin stíl és az egyház érdeke a döntő. Ezek mellett æsthetikai vagy irodalmi szempontok alig érvényesülnek. Az oktatás céljait szolgálta Melanchthonnak irodalmi munkássága is; számos tankönyve fölkarolja a század összes tudását: a latin és görög nyelvtant, a retorikát és dialek-

¹ Életét legjobban megírta Carl Schmidt, *Die Väter und Begründer der luth. Kirche* 1861. V ö. Jul. Wagenmann, *ADB*. XXI, 268 és K. Hartfelder, *Melanchthon als Præceptor Germaniæ*, 1889.

² Marburg 1527, Königsberg 1544, Jena 1558, Helmstädt 1576, Altorf 1581.

tikát, a theológiát és philosophiát. Új eszméket, önálló kutatásokat, tudományos vívmányokat nem tartalmaznak e könyvek, melyeknek szerzője igen sokoldalú és tudós, de sem önálló irányú sem úttörő férfiú nem volt. Melanchthonnak e 'compendiumai' csupán a megállapított ismeretek világos rendezésére és szabatos összefoglalására szorítkoznak; de művelődési szempontból igen fontosak, mert két század nemzedékei ezekből merítették, ha idővel közvetve is, tudásuknak alapvető elemeit.

A humanismus azonban szélesb körökre is kívánt hatni: az egész nemzetnek törekedett hozzáférhetőkké tenni az antik irodalmak remekeit. E célból csakhamar megindul az ókori költői és prózai termékek német fordítása,¹ mely azóta egészen a jelenkorig annyi tehetséget foglalkoztatott Németországban. De a XVI. században e téren sem döntő az æsthetikai szempont: a görög és latin lyrikusok nem keltenek figyelmet, Homerus és Vergilius csak mellékesen foglalkoztatják a kort. Nagyobb érdeklődésre találtak a latin s utóbb a görög drámaköltők, kikre a fölvirágzó s gyorsan rendkívüli népszerűsége jutott német színpad is utalt; és még nagyobbra az ókori moralisták (Plutarchus és Cicero), de mindenekeelőtt a történetírók, kik most egymásután jelentek meg német fordításokban,² nagy olvasó közönséget hódítottak s a legkedvezőbb hatással voltak a német történetíráásra, mely e században fejlődésének egyik virágzó szakát éri el. Igaz, hogy sokan a tudósok közül, kik történetírással foglalkoznak, még most is latin

¹ V. ö. Goedeke I, p. 443 és II. §. 142.

² Livius 1505, Cæsar 1507, Sallustius 1515, Tacitus 1535, Suetonius 1536, Herodotus 1535 (latinból) és 1593 (az eredetiből), Thukydides 1533, Xenophon 1540 és így tovább.

nyelven írnak, így a jeles JOHANNES SLEIDANUS (tul. Philippon, † 1556, *Commentarii de statu religionis et reipublicae Carolo V. Caesare* 1555), a kor legkiválóbb történésze,¹ ki európai tekintélyé emelkedett; vagy a Vellejus művének fölfedezője és Tacitus Germaniájának kiadója, BEATUS REENANUS² (tul. Bilde, † 1547, *Rerum germanicarum libri III*, 1531), ki a germán ókornak első összefüggő és sok tévedés mellett tudományos értékű rajzát adta; vagy MATHIAS FLACIUS ILLYRICUS (mert Albonában született Isztriában 1520., meghalt Majna-Frankfurtban 1575), a tudományos egyháztörténelem megalapítója, ki „Az igazság tanúiban” (*Catalogus testium veritatis*, 1566) és még inkább magdeburgi társaival írt *Centuriáiban* (1557—74) az egyháztörténelem hagyományos anyagát éles kritikával és korszakos sikerrel tárgyalta. De mégis túlnyomó, főképp a mi a történeti irodalom mennyiségét illeti, a német nyelven írott munkák száma és hatása.

Most is kiváló érdekűek és értékűek a történetírásnak svájci termékei. Ezek közül a legjelesbik a *Svájci krónika* (1570-ig), melyet AEGIDIUS TSCHUDI (1505—72), a helyes kritikával kutató, de egyúttal anyagát költői képzelettel megalakító alapos tudós, államférfiúi fölfogással, komoly igazságszeretettel és igen vonzó előadással írt.³ Mellette CHRISTIAN WURSTISEN († 1588) és MICHAEL STETTLER († 1642) a legkiválóbb svájci történészek: amaz egy Bázeli krónikának (1580), emez Helvetiai Annaleseknek (1626) a

¹ Herm. Baumgarten, *Ueber Sleidans Leben und Briefwechsel* 1878. Ugyan ő adta ki Sleidan levelezését 1881.

² Levelezését kiadták Adalb. Horawitz és K. Hartfelder 1886. V. ö. *Közlöny* XI, 614.

³ Tschudi életét megírta Hedefonz Fuchs 1805, művét („Chronicon Helveticum”) kiadta (de csak 1430-ig) Joh. Rud. Iselin 1734.

szerzője, mind a hárman még a svájci nyelvjárás emberei. Már félig felnémet nyelven írt JOHANNES STUMPF, ki 1500. Bruchsalban született s csak utóbb került Svájcba, hol mint lelkész 1566. meghalt. Stumpf 1546-ban megjelent főművében (*Gemeiner loblicher Eydgenossenschaft Stetten, Landen, Volckeren Chronickwirdiger thaaten beschreybung*) csak 1308-ig meséli, mindig alapos kutatásokra támaszkodva, az egész svájci szövetség történetét, mire az egyes tartományoknak egymástól független leírását és történetét adja. Rokon tárgyú, de szélesb körű és nagyobb értékű munka SEBASTIAN MÜNSTER (+ 1552) *Cosmographiája* (1544), melynek szerzője 1489. szül. Ingelheimban és szintén csak életének utolsó részét (1529—52 bázeli tanár) töltötte Svájcban. Münster, a ki Renschlin mellett Németország legjelesebb héber nyelvésze,¹ munkájának nagyobbik felét Németország leírásának szenteli és már érdekesen írja le Amerikát, melynek fölfedezését is vonzóan meséli.

A szorosb értelemben vett német történetírók közül első helyen áll SEBASTIAN FRANCK (szül. 1499. Donauwörthben, + igen hányatott élet után 1543 körül Bázelen), a legelső német nyelven írt eredeti világtörténet (*Zeitbuch* 1531) szerzője, ki az egész világ leírását (*Weltbuch* 1534) is megkísérlte és saját hazájának terjedelmes rajzát (*Germania* 1538) adta.² Franck önálló, kritikai fő; midőn Luther őt azzal vádolja, hogy a szentírás betűjének bírójává s mesterévé tette magát és hogy saját tudása és belátása szerint mert élni, gondolkodni s érezni és önnönmagának mestere

¹ Ő adta ki az első teljes héber bibliát is 1535-ben. Róla Ludw. Geiger, *ADB*. XXIII, 30.

² C. H. Hase, *S. Franck von Wörd, der Schwarmgeist* 1869.

lenni: e váddal a legnagyobb dicséretet juttatta kifejezésre a sokat gáncsolt és sokat üldözött férfiúról. Történeti műveiben is mélyebben gondolkodó, philosophiai irányú író, ki a népek jellemét kutatja és az egyes nemzetek jó és rossz oldalait erkölcsi szempontokból bírálja. Philosophiai hajlama később a mystika helytelen irányába terelte e kiváló tehetséget, ki kezdetben Luther lelkes híve volt, de utóbb a pantheismus homályaiba tévedt (*Paradoxa* 1533). Irodalmi munkásságát a német közmondásoknak egy jeles gyűjteményével* fejezte be (1541). Franck mellett csak MATHIAS QUAD tett még sikerült kísérletet egy nagyobb szabású történeti föladat megoldásában: *Teutscher Nation Herligkeit* (1609) cz. műve a német nép múlt és jelen állapotának terjedelmes, élénk előadás és hazafias szellem által kitünő rajza. A többi német történetíró szűkebb körű anyag földolgozásán fáradozott; így írt JOHANNES THURMAIR (1477—1534), ki magát szülővárosától (Abens-

* Újra kiadta F. Latendorf, 1876. Ily gyűjteményeket már a humanisták, pl. Bebel és Erasmus, is készítettek; Luthertól is maradt ilyen reánk, de csak kéziratban. A gyűjtők rendszerint nem elégedtek meg a közmondások összeírásával, hanem magyarázták, kis elbeszélésekkel illusztrálták is a nép életbölcseségének ez érdekes nyilatkozatait. A legjelesebbek JOHANNES AGRICOLA (+ 1566, berlini superintendens) és épen SEB. FRANCK gyűjteményei. Ez utóbbit e művénél hazafias lelkesedés is vezette: ki akarta mutatni, hogy a németek gazdagabbak az ily bölcse mondasokban, mint a föld bármely népe; „a hol a latinoknak, görögöknek s hébereknak egy közmondásuk van, van nekünk tíz is”. Utóbb nemcsak közmondásokat, hanem íróktól származó egyéb jeles mondasokat is gyűjtöttek és magyaráztak. A legjelesb és leg-hiresebb ilyen munka: *Der Teutschen scharpfsinnige kluge Sprüche oder Apophthegmata* (1626 és 1631, két rész), melyet Zinegref (l. fönt 271. l.) szerkesztett.

berg, lat. Aventinum) AVENTINUSNAK nevezte. egy Bajor krónikát (*Annales Bojorum*, írva 1522, nyomt. 1554, németül 1566), melynek bevezető, egész Németországra vonatkozó része tele van tarthatatlan mesékkel és mondákkal, míg a középkor tárgyalásával a német történetírás egyik korszakos úttörőjévé emelkedett; így irtak THOMAS KANTZOW (+ 1542) egy pommerni (1536), LUCAS DAVID (+ 1583) egy porosz, JOHANN SCHICKFUSS egy sziléziai, FRIEDR. ZORN egy wormszi, LEONH. WIDMANN egy regensburgi, CHRISTOPH LEHMAN egy speieri krónikát, mely talán a legkiválóbbik mindnyája közt stb. Kiválóan érdekes az u. n. *Zimmerni Krónika*, melyet Froben Christoph von Zimmern gróf (+ 1567) és titkára HANS MÜLLER 1564—66 irtak össze.* A gróf Tübingában, Franciaországban és Németalföldön járta az egyetemeket, a nagy Steidanusnak volt iskolatársa, igen sokat olvasott, kitünő emlékező tehetséggel volt megáldva, folyton érintkezett az előkelőkkel és a néppel, világiakkal és egyháziakkal, naiv és hívő lelkiületű, de mégis kritikai irányú, az anekdotának nagy barátja, humoros és élczes ember volt: ily előzményekkel s tulajdonságokkal határozta el magát a rokonszenves gróf a krónikairásra, a végleges szerkesztést és stilizálást titkárára bízva. E krónika a XVI. századi művelődéstörténelemnek egyik megbecsülhetetlen forrása, mert rendkívül gazdag az egész nyilvános és magánéletnek összes viszonyaira vonatkozó rajzokban és elbeszélésekben, mondákban, legendákban, dalokban, mesékben, tréfás históriákban és jellemző anekdotákban, úgy hogy e tekintetben legfeljebb még csak a hasonló irányú *Buch Weinsberg* állítható melléje, melyben a kölni HERMANN VON

* Kiadta K. A. Barack, 2. kiad. 1881, 4 kötet. A Zimmern grófi család 1594-ben halt ki.

WEINSBERG a század első felében családjának történetével kapcsolatosan szülővárosának nemzetének múltját (1588-ig) igen érdekesen, gazdag művelődéstörténeti anyaggal meséli. Fontos történeti s különösen művelődéstörténeti források még az életrajzok, pl. Wilvolt von Schaumburgé¹ vagy Frundsberg György és Gáspáré (1568), de különösen az önéletrajzok, melyek most folyton növekedő számmal keletkeznek. Ilyeneket irtak, hogy csak a legkiválóbbakat említsük, Götz von Berlichingen (+ 1562), kinek följegyzéseiből vette Goethe első nagyszabású színművének tárgyát, Jab. Schertlin von Burtenbach,² Barthol. Jastrow,³ Hans v. Schweinichen (+ 1616),⁴ Platter Felix és Tamás (+ 1582 és 1612),⁵ kiknek följegyzéseiben, társadalmi állásuk szerint, a nemesi osztályok hanyatlása és a polgári rend emelkedése élettelen, gazdag képekben tárul föl előttünk. Ez önéletrajzok kiegészítői azok a följegyzések, melyeket a kortársak nagyobb utazásaikról reánk hagytak. Ludw. Tobler és Hans Stockar, két svájci polgár, később Joh. Helfrich, Melch. von Seidlitz és Leonhard Rauwolf megjártak Jeruzsálemet, Ulrich Krafft Tripolisban volt fogságban, Samuel Kiechel sokat bolyongott a keleten, Mich. Heberer pedig Egyiptomban. Feyrabend Zsigmond, a frankfurti könyvkereskedő, a századnak egyik legvállalkozóbb kiadója, ki a *Buch der Liebe* cz. regénygyűjteményt is kiadta, már 1584-ben indíthatott meg *Reyssbuch des heyligen Lands* czimmel nagyobb gyűjteményt, melyben a fönt említetteknek útleírásai összefog-

¹ Kézirata 1507-ből való; kiadta Ad. v. Keller, 1858.

² Kiadta O. Schönhuth, 1858.

³ Kiadta G. Chr. Fr. Mohnike, 1823, 3 kötet.

⁴ Kiadta H. Oesterley, 1878.

⁵ Kiadta Heinrich Boos, 1878. Róluk Jakob Bächtold, *ADB*. XXVI, 265.

lalvák. A világ más részében, déli Amerikában jártak N. Federmann és H. Stade, kiknek útleírásai 1556. és 1577. jelentek meg.¹

Kevésbé örvendetes a theologiai és philosophiai spekulatio fejlődése e században.² A Tauler és Eckhart közti ellentét ismétlődött a század első felében Lutherben és Franckban, a század második felében Arndtban és Boehmében. JOHANNES ARNDT (1555—1621), a mély vallásosságú és mély érzésű hitszónok,³ egész működésével, de különösen *Vier Bücher vom wahren Christenthum* (1605) és *Paradiesgärtlein* (1612) cz. műveivel, melyek számos idegen nyelvre is lefordítottak, a legkedvezőbben hatott a hívőknek vallásos és erkölcsi érzületére, kik a háború borzasztó évtizedeiben erőt és vigaszt merítettek belőlök. Arndt e munkáit a pietismus megalapítói, Spener és Francke, Luther műveivel állították egy sorba s ez utóbbi a szentírás után a legértékesebb könyveknek nyilvánította; a nép pedig hű és lelkes, majdnem babonás tisztelettel olvasta és olvassa a mai napig e szende, szeretettel, bizalommal és vigasszal teljes elmélkedéseket, melyeknek nagy részük van abban, hogy a németek a vallás-ellenes mozgalmak sokasága és elszánt-sága daczára is, jó keresztyének maradtak. Ellenben JAKOB BÖHME (1575—1624), a görlitzi varga, kit a kortársak „Philosophus Teutonicusnak” neveztek el, csak zavart és meghasonlást hintett a kedélyekbe, mert magáévá tette és tovább fejtette a régi mystika azon ábrándos tanait,

¹ Kiadta K. Klüpfel, 1859. Federmann Venezuelában, Stade Braziliában járt.

² M. Carrière, *Die philos. Weltanschauung der Reformationszeit* 1847, 2. kiad. 1887.

³ *Arnolds sämtliche geistreiche Schriften*, 1734—36.

melyek az önismeretet Isten ismeretével és a világot Istennel azonosították. De Böhme¹ szerint Isten nemcsak azonos a világgal, hanem el sem lehet nélküle, mint a világosság nem lehet el a sötétség nélkül. A világ összes ellentétei már megvoltak az Istenben, mielőtt a világ maga kifejtett az isteni lényből, úgy hogy Isten a világ teremtésével voltaképp önmagát hozta létre. Rokon ábrándokat, mindenféle babonával összekeverve, fejtegetett a század első felében VALENTIN WEIGEL zschopau-i lelkész (1533—1588), kinek munkái azonban csak későn (1611 után) jelentek meg s így csupán kisebb körökben hatottak. Senkire erősebben mint Boehmére, ki tudományos tanulmány hiján, egészen homályos sejtelmeire, költői rajongására, merész képzeletére alapította spekulációját, melyben a legvonzóbb mélyértelműség a leggyerekesebb naivsággal egyesül. Még legtöbb jelentőséggel bírnak ez alaptalan és sikertelen spekulációk, melyeket újabban ismét erényre juttatni törekedtek,² nyelvi szempontból, a mennyiben az újfelnémet irodalmi nyelv e művekben kezd a philosophia nyelvvévé izmosodni. Ugyane szempontból fontos, hogy a német nyelv ez időben lesz az állam és törvényhozás nyelvvévé. V. Károly császár az ágostai birodalmi gyűlésen már nem latin, hanem német nyelven olvastatta föl az evangélikusok hitvallását, ugyanő 1532-ben birodalmi törvénynyé emelte a JOHANN

¹ Főművei: *Aurora oder die Morgenroethe im Aufgang* 1612 és *Mysterium magnum* 1623. Összes munkái Leipzig 1831—46, 6 köt. Róla: Jul. Hamberger 1844, Fr. Baader (*Werke* XIII., 1855). Alb. Peip 1866 és Joh. Huber, *Kleine Schriften* 1871, 34. l.

² A romantikusok századunk elején lelkesedtek érte, Hegel a legnagyobb tisztelettel szól róla, Schelling az ő befolyása alatt áll és Baader Ferencz valóságos tanítványa.

v. SCHWARTZENBERG által német nyelven kidolgozott új büntetőkodexet.

Lassabban haladt a német nyelv a természeti tudományok terén. KOPERNIKUS MIKLÓS (1473—1543) és KEPLER JÁNOS (1571—1630) csillagászati fölfedezései, melyek az emberiségnek egy új korszakát nyitják meg, latin nyelven léptek a világ elé és PHILIPPUS AUREOLUS THEOPHRASTUS PARACELSUS BOMBASTUS AB HOHENHEIM (1493—1541), a tudományos chemiának egyik megalapítója és az orvosi tudomány korszakalkotó reformatora, az első tudós, ki mint bázeli tanár (1526—28) német nyelven tartott egyetemi előadásokat, szintén csak kevésbé értékes, leginkább theosophikus, azaz nagyrészt Platoféle ábrándokon alapuló műveit írta német nyelven.¹ Paracelsus kétségtelenül félig lángeszű kutató, félig charlatan, de érdemei jóval nagyobbak, mint egyéniségének és működésének félszepségei vagy kinövései. Ő utalta az embereket először a könyvek holt betűjétől a természet eleven életére s ő ismerte föl először az embert bámulatos mikrokosmusként, mely az egész eget és az egész földet magában foglalja. A természeti törvények fölismerésére és minden kutatásban érvényesítésére irányzott modern tudománynak Paracelsus egyik legelső, bár korának némely balhitétől nem ment és viselkedésében néha kissé groteszk képviselője. De úttörő műveit ő is latin nyelven írta; hisz még KONRAD GESNER (1516—65), a sok oldalú zürichi tudós is, ki annyira érdeklődött anyanyelvének ügyei és a népies irodalom iránt,² szintén latinul

¹ Róla: Hugo Delff, *ADB*. XII, 675—83.

² Gesner (*Mithridates, de differentiis linguarum*, Zürich 1555) hexametereket és hendecasyllabákat is írt német nyelven, még pedig az antik, mértékes verselés szabályainak pontos megtartásával, pl. *Durch Jesum Christum, Gott und Mensch, unseren Herren.*

írta nagy főművét (*Historia animalium*, 1550), melyet utóbb (1557—63) mások ültettek át egyenetlen sikerrel német nyelvre. Ellenben ALBRECHT DÜRER (1471—1528), a nagy művész, nemcsak leveleit és útleírásait, hanem mennyiségtani s egyéb nagy műveit is* német nyelven, meg pedig szép németséggel írta meg. A német nyelvnek teljes diadala a tudományos irodalom terén azonban csak másfél század múlva dől el, első sorban ismét Lessing korszakos működése következtében.

* Főműve: *Vier Bücher von menschlicher Proportion* 1528. Ezenkívül: *Unterweisung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheit* 1525 és *Unterricht zur Befestigung der Städte, Schlösser und Flecken* 1527.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

AZ ÖNÁLLÓTLAN UTÁNZÁS KORA.

A XVII. század* a német irodalom történetében egy újabb fejlődésnek első korszaka. Opitz föllépésével megindul a tudós renaissance-költészet, mely közvetlenül vezet a mai irodalomhoz. A XVI. század csak nyelvben volt újfelnémet és még ebben sem teljesen; a XVII. század az újfelnémet irodalomnak kezdete. Ez irodalom egy teljes századon át stílusban és felfogásban, alakban és tartalomban idegen, nemzetietlen volt. Előbb a francziák, utóbb az olaszok voltak a minták; tanult, tudós férfiak művelték a költészetet, melyet a külföldi irodalmak színvonalára törekedtek emelni; a népre és ennek költészetére büszke megvetéssel néztek alá, s mind jobban elfordultak tőle, a mi a népköltészetnek előbb elvadulását s utóbb megsemmisülését eredményezte. A XVI. századon végig vonul a nép-

* K. Lemcke, *Gesch. der deutschen Dichtung neuerer Zeit*. I. *Von Opitz bis Klopstock*, 1871. — Julian Schmidt, *Gesch. der deutsch. Literatur von Leibniz bis auf unsere Zeit*, 1886 óta 3 kötet. — O. F. Gruppe, *Leben und Werke deutscher Dichter. Gesch. der deutsch. Poesie in den drei letzten Jahrhunderten*, 1864—70, 5 kötet. — Karl Grün, *Kulturgeschichte des XVII. Jhts.*, 1870, 2 kötet. — V. ö. A. Reifferscheid, *Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens während des XVII. Jhts.*, I. 1889.

és műköltészet harcza; de az első még erőteljes és a tudósok még nem szakadtak el tőle teljesen; a XVII. század a tudósok győzelmének és uralmának kora, s a népköltészet legfeljebb a világi és egyházi dalban, a régi de el nem avuló népkönyvekben és az angol komédiások hatása alatt alakult drámában tengeti életét, az irodalom egyetlen ágában sem alkotva kiváló vagy maradandó értékű termékeket.

Németország e században általában a hanyatlásnak, elvadásnak, kuszáltságnak szomorú képét nyújtja. A nagy politika csak oly nemzetietlen irányú, mint az irodalom, s még a hatalmasan emelkedő porosz királyság, mely mind nagyobb mértékben lesz az irodalom fő színhelyévé, főképp a nantesi edictum megszüntetése (1685) után nagy számmal Berlinbe özönlő francia 'refugiés' befolyása alatt, egészen francia szellemű és irányú.¹ Az idegen hatások minden téren érvényesülnek: a kormányzásban XIV. Lajos (1643—1715) példája uralomra juttatja az absolut autokrátiát (*L'état c'est moi*); a nyelvet elékteleníti a rengeteg idegen szó és szólam, az élet szokásaiban, a közerkölcsösségben, öltözetekben s mulatságokban diadalt ül a francia izlés, a külföld szolgálai majmolása, melyet hazafias írók siker nélkül támadtak meg s gúnyoltak ki.² Most a műveltség főbizonyítéka, hogy valaki Francia- vagy Olaszországban járt legyen, hogy minél több idegen szót keverjen nyelvébe és hogy saját nemzetét barbárnak tekintse.³ Az

¹ Frigyes Vilmos a nagy választófejedelem 1640—88, III. Frigyes 1688—1713 (1701 óta I. Frigyes király), I. Frigyes Vilmos, a Nagy Frigyes atyja 1713—40.

² Erich Schmidt, *Der Kampf gegen die Mode in der deutschen Lit. des XVII. Jhts.* Charakteristiken, 1886, 63. l.

³ Ilyennek még a század végén nyilvánította Bouhours francia ezsuíta a németeket: *Entretiens d'Ariste et d'Eugène*, Páris 1671.

ország mind jobban süllyed s mind nagyobb mértékben lesz a külföld zsákmányává: Elzászt magukhoz ragadják a francziák (1681), Pomerániát a svédek, Svájc és Németalföld teljesen elszakadnak a birodalomtól, melynek fejedelmei már csak névleg császárok.* A reformatio a 'birodalommal' és a császárral szemben önállókká tette az egyes tartományok urait, kiknek igényeit a theologusok a biblia alapján, a jogászok a római jog segélyével erélyesen támogatják; de önállókká tette őket a néppel szemben is, mely teljesen jogtalanná lett s legkisebb befolyást sem gyakorolt a közügyek elintézésére. Vallási téren a reformatio a protestánsoknál száraz és (még a francia üldözések következtében mind inkább elszaporodó kálvinistákkal szemben is) türelmetlen orthodoxiát, a régi egyház hiveinél a jezsuiták segélyével iszonyú reakciót és fanatizmust eredményezett, mely a déli, főképen az osztrák tartományokra annál nagyobb súlylyal nehezedett, mivel a katolikus országokban a jezsuiták a politikára is a legnagyobb befolyást gyakorolták.

A művelődési viszonyok hanyatlása az iskolákban s a tudományokban is észlelhető. A népiskolák, melyeket a reformatio mindenütt nagy számmal alapított, elhanyagoltattak; a középiskolák, melyek a vallástan és a latin irodalom alapján akartak volna általános műveltséget nyújtani, csak a gépies emlézést gyakorolták, mely a szellemet és szívet nem gazdagította, és még ezt is nem a nemzet nyelvén tették; az egyetemek pedig, melyeken csupán a theologiai s jogi szakok virágzottak, mivel csak ezek birtak gyakorlati fontossággal, a botrányos felületességgel kapcsol-

* II. Ferdinánd 1619—37, III. Ferdinánd 1637—57, I. Leopold 1657—1705, I. József 1705—11, VI. Károly 1711—40. A harminczéves háborút (1618—48) a westpháliai béke (1648) fejezi be.

latos polyhistoria székhelyeivé lettek: roppant tömegekben halmozták föl a legtarkább tudásnak száraz anyagát, mely minden szellem és eszme hiján volt, s ők is csupán latin nyelven és idegen szempontokból. A tanárok mind szűkeblüebbek lettek: a tudósok fölfuvalkodottsága e korszakban éri el legmagasabb fokát és szüli azt az undok pártoskodást és durva czivakodást, mely a XVII. századi egyetemi életet jellemzi és természetesen nem maradhatott hatás nélkül a hallgatóságra, melynek neveletlensége, durvasága és erkölcstelensége e korszaknak egyik legszomorúbb tünete. A XVII. század az egyetemi 'pennalismus' korszaka, mely az ifjúság osztályozásában, a fiatalabb hallgatóknak kinzásában s a legaljasabb szolgálatokra kényszerítésében kereste büszkeségét,* s melynek még a regensburgi birodalmi gyűlés tiltakozó föllépése sem volt képes véget vetni. Élénkebb szellemi és irodalmi élet mint a legtöbb egyetemen lüktetett néhány nagyobb városban (Hamburg, Nürnberg, Frankfurt), de általában hangsúlyozandó, hogy Németország e században súlyed úgy szellemi s irodalmi, mint politikai és társadalmi hanyatlásának legalsó fokára.

Igaz, hogy e sanyarú állapotok nem maradtak egészséges visszahatás nélkül. A theologia terén, ARNDT JÁNOS (+ 1621) kezdeményezése alapján, megalapítja PHIL. JAK. SPENER (+ 1705 mint prépost Berlinben), kihez a XVIII. század elején a rendkívül befolyásos AUG. HERM. FRANCKE (+ 1727) csatlakozott, a pietismust, mely a vallásosságot nem a száraz tudásra, hanem az érzésre alapítja s a dogmatikus scholastikával szemben az erkölcstant teszi a theologia

* Schöttgen, *Historie des ehemals auf Universitäten gebräuchlichen Pennalismus* 1747. — Aug. Tholuk, *Das akademische Leben im XVII. Jht.*, 1853.

alapvető tudományává. A pietistákkal szövetkezve indítja meg utóbb CHRISTIAN THOMASIVS (+ 1728) az egyetemek reformját. Ő volt az első, ki Lipszéban 1687-ben német nyelven tartott (tárgyuk által is nevezetes) előadásokat¹ és *Monatsgespräche* (1688—90) czimmal német folyóiratot alapított,² melylyel a tudós köröket és a nagy közönséget újra közvetlen érintkezésbe hozni törekedett. Thomasius, ki az 1694-ben III. Frigyes választófejedelem által alapított halléi egyetemet a német műveltség egyik hatalmas központjává tette, minden üldözés ellenére is, erélyesen küzdött az orthodoxia és a boszorkánypörök ellen és igaz hazafissággal követelte a nemzeti szellemet a tudományosság terén is. Nemzeti oktatást sürgettek JOH. BALTHASAR SCHUPP (+ 1661), ki 1648-ban Osnabrückben a béke-prédikációt tartotta, és WEISE KERESZTELY (+ 1708), a kornak egyik legtermékenyebb és legbefolyásosabb írója is. És az egyes tudományok terén sem hiányoztak egy jobb szellem képviselői. SAMUEL PUFENDORF (+ 1694) megalapította a tudományos ész- és államjogot,³ melyet a theologia főurasága alól függetlenített, nevetességse tette egy klasszikus szatírában⁴ a német birodalomnak korabeli alkotmányát és követelte a hit szabadságát minden ember számára, és a század egyik legnagyobb alakja, GOTTFR. WILH. LEIBNIZ (+ 1716), átkarolta és megtermékenyítette az emberi tudásnak egész óriási mezejét, míg JUST. GEORG SCHOTTEL (+ 1676) a német nyelv tudományos tárgyalásával a német philológiának ve-

¹ *Diskurs, welcher Gestalt man den Franzosen im gemeinen Leben und Wandeln nachahmen soll.*

² A *Journal des Savans* (1665 óta) mintájára, melyet előbb latin nyelven (*Acta eruditorum*, 1682 óta) utánoztak volt.

³ Nagy előzője Hugo Grotius volt, *De jure belli ac pacis*, 1625.

⁴ Monzambano álnévvel: *De statu imperii germanici*, 1667.

tette meg alapjait. De mind ez örvendetes mozgalmak részben már a XVIII. századba esnek, részben csak e században érleltek a nemzeti irodalomra s főkép a nemzeti költészetre jótékonyan visszaható gyümölcsöket.

Schottel a 'Gyümölcsöző társulatnak' volt tagja és ennek szellemében működött. E társulat, mely 1617-ben alapított Weimarban, a XVII. századi irodalomnak első jellemző ténye, egyúttal az első *nyelvmívelő társaság*,¹ mely a német nyelvnek tisztaságát, az idegen szók kiküszöbölését, a stílus egyszerű csinját föladatául tűzte, s melyet nyomban más ily egyesületek követtek. Még e kiválóan nemzeti társulatok is idegen minta után keletkeztek, de nem a francia Akadémia (1635), hanem az olasz 'Accademia della crusca' (Firenze 1582) mintájára, mely szintén az anyanyelvnek a 'korpától' való tisztítását célozta.² A 'Gyümölcsöző társulat' vagy a 'Pálmarend' a legtekintélyesebb e nyelvművelő egyletek közül.³ Teutleben Gáspár és Anhalti Lajos herceg alapították; hercegek, grófok és főnemések mellett polgári származásúakat is vettek föl, s a századnak alig van nevesebb írója, ki e társaság tagjai közé nem tartozott volna. A 'Pálmarend' igen jótékony hatással volt az egész irodalomra, már azzal is, hogy a társaság legfelső osztályában ismét érdeklődést keltett irodalmi s közműveltségi ügyek iránt és hogy e kiváltságos osztályokat folytonos érintkezésbe hozta az irodalomnak legnagyobb részét polgári

¹ O. Schulz, *Die Sprachgesellschaften des XVII. Jhts.*, 1824.
H. Schultz, *Die Bestrebungen der Sprachgesellschaften des XVII. Jhts. für Reinigung der deutschen Sprache* 1888.

² Egyik főműve: *Vocabolario della crusca*, Velence 1612.

³ F. W. Barthold, *Gesch. der Fruchbringenden Gesellschaft* 1848.
G. Krause, *Der Fruchbringenden Gesellschaft ältester Erzschein* 1855.

származású művelőivel. Ezzel emelte az irodalomnak s az íróknak tekintélyét, egyesítette Németország legkiválóbb íróit és ellensúlyozta a vidéki elkülönzést, mely egy mérvadó főváros hiányánál fogva eddig oly kedvezőtlen hatással volt az irodalmi életre. De jótékonyan hatott a német irodalmi nyelv megalapítására és fejlesztésére is, annál jótékonyabban, mert tartózkodott minden pedáns túlzástól és nem feszélyezte korlátolt szabályokkal az írói egyediségek érvényesülését. Már a ,Német érzelmű társaság' (*Teutschesinnige Genossenschaft*), melyet a ,Gyümölcsöző társaság' mintájára Zesen Fülöp 1643-ban alapított Hamburgban, inkább káros, mint jótékony hatással volt, mert túlzó purismusával minden idegen szót, még a régóta meghonosodott idegen szókat is ki akarta küszöbölni a német nyelvből, a mi nevetséges szóalkotásokra és izléstelen körülírásokra vezetett.* Inkább a költészetnek mint a nyelvnek fejlesztését célozta ,A pegnitz-i pásztorok társasága' (*Gesellschaft der Hirten an der Pegnitz*), melyet Harsdörfer Fülöp és Klaj János 1644-ben alapítottak Nürnbergben s mely, ha tetelesen módosult alakban is, még ma is fennáll. Már a társaság neve mutatja, hogy tagjai a korabeli ,pásztor-regény' játékaikat elfogadták: minden tagnak pásztorneve volt (Sidney ,Arcadiájából'), és a pásztor-regények édes-kés stílje és képtelen világa a tagoknak nemcsak irodalmi munkásságát, hanem köznapi viselkedését is jellemzi. Csekélyebb jelentőségűek ,Az őszinte fenyves társaság' (*Die*

* C. L. Cholevius, *Die bedeutendsten deutsch. Romane des XVII. Jhts.*, 1866. p. 109. Néhány példa: *Nase* helyett *Löschhorn*, *Spiegel* h. *Schauglas*, *Grotte* h. *Lusthöhle*, *Netz* h. *Garnsack*, *Schiff* h. *Wasserhaus* stb. Zesen még az ókori mythologiai neveket is németekkel kívánta helyettesíteni, pl. *Jupiter* h. *Erzgott*, *Juno* h. *Himmelinne*, *Venus* h. *Lustinne*, *Vulkan* h. *Glutfang* stb.

aufrichtige Tannengesellschaft), melyet Löwenhalti Rompler Ezsaiás 1633-ban alapított Strassburgban, és „Az elbai hattyúk rendje” (*Der Elbschwanenorden*), melyet Rist János 1656-ban alapított Wedelben (Holstein), s mely már Rist halálával (1667) megszűnt. E társaság tagjai is pásztorok és túlzó puristák voltak. Nagyobb és jótékonyabb hatással voltak a számos „Német társaságok”, melyek a század vége felé az egyetemeken létrejöttek. Az első volt a „Görlitzi költői társaság”, melyet 1697-ben Mencke Burkard alapított Lipszében. Ez 1719-ben alakult át „német társasággá” és főképp 1726 óta, midőn Gottsched állt élére, gyakorolt kiváló hatást az egész ország irodalmi életére. E társaságok előbb a költészet gyakorlására alakultak s csak később tüzték a nyelv és irodalom fejlesztését főadatukul. A lipcsei társaság mintájára majd minden egyetemen jöttek létre ilyen (a mai német semináriumokra emlékeztető) egyesületek, melyeknek nagyobb szabású működése azonban már a XVIII. századba esik.

Az irodalom művelői tanult, tudós férfiak, de nem többé túlnyomóan papok és tanfőfiak mint a XVI. században, és e tudós írók is, mire a nemesekkel való érintkezés befolyással lehetett, elegánsak törekedtek lenni. A „pedantériát” s a mi ezzel rokon volt, nevetségessé tették s kerülték; viselkedésöknek s munkásságuknak „galans” jelleget iparkodtak kölcsönözni.* De a „galans”-nak fogalmát s mintáját a külföld szolgáltatta s így e révén is tárt kaput nyitottak a külföld befolyásának, még a nyelvemelő társaságok is, melyek a nemzeti irodalom emelését meghatározottabban és leggyorsabban a külföldi termékek fordításával vélték eszközölhetni. A nemzeti törekvések és

* V. ö. M. v. Waldberg, *Die galante Lyrik*, 1885.

külföldi hatások e tusája végig húzódik a XVII. századon egészen Klopstockig és Lessingig, kik végre diadalra juttatják a német népnek nemzeti geniuszát.

A század döntő politikai ténye a harminczéves háború, mely kezdetben vallási küzdelem, utóbb egyoldalról a fejedelmek háborúja a császár és a birodalom ellen, más oldalról a világalomra törekvő Franciaország harcza volt a hanyatló Habsburg-házzal. A háború ez irányai visszatükröződnek az irodalomban is: az írók előbb túlnyomó számmal a protestantismus védői a katholicismus s az ezzel szövetkezett külföld ellen, utóbb a nemzeti eszmék és törekvések képviselői az idegen hatalmakkal szemben. A háború maga nem akadályozta meg, de az ország más vidékére terelte az irodalmi életet: ezóta Németország észak-keleti tartományaiban találjuk az irodalom legtermékenyebb és legbefolyásosabb székhelyeit,* míg a deli vidékek, Svájc és a Felső-Rajna, melyek a XVI. században még döntő befolyásnak, mind jobban háttérbe lépnek és utóbb majd teljesen elnémulnak. A színhely e változtatásával eldőlt az újfelnémet-irodalom jellege és iránya is: ez irodalom a harminczéves háború óta protestans szellemű, eszköze pedig kizárólag a Luther nyelve, melyet a nyelvészek is mind jobban szabályoznak s mind biztosabb alapokra fektetnek.

A kor feje a költészet terén Opitz Márton, ki elméletével (*Buch von der deutschen Poeterey* 1624) úgy mint saját költői műveivel, nyelv és stílus, alak és anyag tekintetében

* Ezt már Gottsched is helyesen fölismerte, *Deutsche Sprachkunst*, 1749, p. 46: *Der Sitz der deutschen Gelehrsamkeit ist seit der Glaubensreinigung nach Ober-Sachsen gewandert. Nicht wenig hat auch der aus Frankfurt am Main grösstentheils nach Leipzig gezogene Buchhandel dazu beigetragen.*

irányt adott a századnak. Az ő köre az „Első sziléziai iskola”; tagjai tanult és izléses, de többnyire hideg verselők, kiket nem a képzelet lelkesít, hanem az elméleti belátás vezérel. E csoporttal szemben a phantasia és érzés érvényesülésére törekedtek a „Pegnitzi pásztorok”, kik azonban tartalmatlanokká lettek s édeskés túlzásokba tevedtek. E túlzásokat még fokozta a „Második sziléziai iskola”, mely a legizléstelenebb dagályt honosította meg a német költészetben. Az ellenhatást e tehetséges, de olasz mintáik által megrontott költőkkel szemben képviseli egy oldalról Weise Keresztély és köre, kik ismét a józan ész tették a költészet döntő tényezőjévé, más oldalról néhány nagy tehetségű és igaz érzésű költő, mint Günther és Brockes, kik már a XVIII. századi irodalomra vezetnek át. Legértékesebbet alkotott a század a lyrában; nem sok örvendetes terméket értelt az epika és a tanító költészet; a regény, melyben a kor izlésének minden iránya és árnyalata visszatükröződik, számos érdekes és jellemző munkát hozott létre, míg a drámában a színpad jogos igényeit önhittén mellőző produkció még a kiválóbb tehetségek működését is sikertelenné tette. Befolyással volt a költői fajok szerepére a kortársak fölfogása a költészet gyakorlatáról is: csak melles, szórakoztató, a férfiüres óráit igénybe vehető foglalkozásnak tekintették a költészetet, nem életcélnak, mely az ember teljes erejét igénybe vehesse.* E fölfogás még kedvezhetett a lyrának, de éppen nem a nagyobb költői termékeknek, melyek beható elmélyedést és teljes odaadást kívánnak. A költészet és próza viszonya e században

* Weise, *Curiöse Gedanken*, 1692, II, p. 13: *Also wird die Poeterey aestimirt, wenn der Mann etwas anderes daneben hat, davon er sich bey Mitteln und bei Respect erhalten kann.*

szintén lényegesen más mint a reformatio korában. Míg a XVI. században próza és költészet egyenrangúak voltak, sőt az előbbi talán nagyobb tért foglalt el: most aránytalan túlsúlyban vannak a költői fajok; s míg a reformatio korában a nyelvnek s alaknak elvadulása a költészetben feltűnőbb és sértőbb volt, most a próza nyelve csiszolatlanabb és kevésbé tiszta, ellenben a költők a nyelv és vers szépségére kiváló gondot fordítanak. S a próza nyelvvel hanyatlottak a prózai írásfajok: úgy a történetírás, mint a szónoklat s a tanító próza termékei egyáltalában nem vetekedhetnek a XVI. század megfelelő alkotásaival. A tanító prózában azonfelül újra divattá lesz a tudománynak régi egyetemes nyelve, a latin, vagy a század uralkodó népének nyelve, a francia, melyen még Leibniz is, ki a német nyelvet oly nagyra becsülte s maga is fáradozott emelésén, legkiválóbb munkáit írta.

Alaki tökély által kitűnő tudós költészetet akart Opitz teremteni, s a század készségével és lelkesedéssel állt zászlaja alá. E költészet nélkülözötte a népies, nemzeti talajt, de más oldalról ép a kor legjobbjai úgy vélekedtek, hogy a való életnek sanyarúságával szemben ép ez a költészet a legindokoltabb, mivel egy oldalról megóvható volt a háború okozta nyomortól, melyet tőle telhetőleg ignorált, és más oldalról lehetővé tette, hogy a kik művelték s a kik élvezték, legalább órákra és perczekre, a véres jelenből egy szebb, ideális, képzelet alkotta világba menekülhessenek. De e fölfogás egyoldalú elméletnek volt eredménye, melynek azután a gyakorlat nem felelt meg: a kor romlottsága és durvasága, a század erkölceinek s izlésének éktelen kinövései mégis csak behatoltak ugyanazokba a termékekbe, melyek Ronsard stilbéli eleganciáját, Marini nagyszavú pompáját vagy Guarini udvari csiszoltságát utánozták. Az Opitz-féle

„akademismus” ily módon célt nem érhetett. A nemzeti és külföldi irányok és tényezők ellentétjéhez járult még az idegen izlés- és műveltségnek összeférhetetlensége a hazai barbársággal, melynek befolyásától a kor legjobbjai sem tudtak teljesen megmenekülni. Innen van, hogy a század sok jeles emberének legjobb irányú törekvései sem vezethettek kívánt sikerre, és hogy tiszta élvezetet nyújtó műremeket még a leghivatottabb tehetségek sem hozhattak létre.

1. Opitz. Az első sziléziai iskola.

A kortársak már 1624-ben, „az összes német költők fejlődelmének és phönixének” nevezik Opitz Mártont és Gottsched még egy századdal utóbb (1739) „a német költészet atyjának” tekinti a sziléziai költőt. Pedig Opitz költői tehetsége s önállósága, képzelete s kedélye igen szerény; csupán műveltsége, tanultsága és formaérzéke érdemelnek elismerést. Opitz mindig önállóan, rendszerint utánczó, sokszor csupán fordító, de tanult és izléses ember, ki a renaissance-költészet és költészettan meghonosításával korszakos jelentőseget nyert a német irodalom történetében.

OPITZ MÁRTON¹ 1597. december 24-én született Bunzlauban s Odera-Frankfurtban és Heidelbergában tanult, honnan a közeledő spanyol sereg elől Hollandiába menekült. Itt ismerkedett meg személyesen is Heinsius Dániellel (1580—1655), kit oly nagyra becsült,² s más hollandi írókkal. A formailag jeles, de hideg és feszes német-alföldi

¹ Róla: Fr. Strehlke 1856, K. Weinhold 1862, L. Geiger, *Mittheilungen aus Handschriften* I. 1876, H. Palm. *Beiträge zur Gesch. der deutsch. Literatur des XVI. und XVII. Jhts.*, 1877, p. 129—260.

² J. B. Muth, *Das Verhältniss von M. Opitz zu D. Heinsius* 1872.

költészet egészen elragadta őt; első önállóan megjelent nagyobb költeményei (*Lobgesang Jesu Christi* 1621 és *Hymnus Bacchi* 1622) is fordítások Heinsiusból. Két évvel utóbb (1622) Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a gyulafehérvári iskolához tanárnak hívta meg a jeles philologust, ki a classikus nyelvekben s irodalmakban kitünő jártassággal bírt s mint latin költő kiváló hirnévnek örvendett;¹ de Opitz már 1623-ban távozott Erdélyből, hol a német irodalmi élettől elzárva érezte magát. Sziléziába visszatérve 1626. titkára lett Dohna Hannibal Károly várgrófnak, ki Felső-Szilézia lakosságát a legborzasztóbb kegyetlenséggel a kathol. hitre visszatérítette. Ugyanez időben németre fordította Becanus Márton jezsuitának *Manuale controversiarum* cz., a protestantismus ellen irányzott vádiratát is (1631). Már az előző évben költővé koszorúzta Opitzot II. Ferdinánd császár, mire 1626-ban a „Gyümölcsöző Társaság” is fölvette tagjainak sorába („der Gekrönte”), a császár pedig (1628) nemességre emelte („von Boberfeld”). A következő évben Párizsban járt, hol Grotius Hugóval megismerkedett s megbótránkozásal tapasztalta, hogy nagyra becsült mintái, a XVI. századi francia költők, a „Pleiade” tagjai, tekintélyüket már elveszítették s hogy egy új s részben más irányú nemzedék foglalja el az irodalmi tért. Hazatérte után elhagyta Dohna grófot (+ 1633), mire a protestans ügy szolgálatába lépett. Utóbb Ulászló lengyel király udvari történetírójává tette, de Opitz nem sokáig élvezhette e tekintélyes és kényelmes állás kedvezményeit: 1639. augusztus 17-én meghalt Danzigban dögvészben.² Halála után megégették összes holmiját s ekkor

¹ Hermann Ant., *Opitz M. Erdélyben* 1879.

² Összes művei legteljesebben 1690-ben jelentek meg Boroszló-

veszett el talán a régi *Dáciáról* („Dacia antiqua“) még Erdélyben irt vagy legalább előkészített nagy munkája. Személyes jellemét már a kortársak is elítélték: udvari ember volt, ki a hatalmas és befolyásos urak kegyét versben és prózában, szóval és tettel kereste és első sorban egyéni érdekeit szolgálta, melyekről úgy volt meggyőződve, hogy a legfontosabb irodalmi s tudományos érdekek előfeltételei; sem nemzeti, sem vallási meggyőződés nem lakozott benne. De költői érdemeit, döntő irodalmi szerepét mindenki elismerte. E kiváltságos állását és korszakos befolyását első sorban elméleti munkásságának köszönhetette, hisz a XVII. századi irodalomnak egyik jellemző vonása, hogy elméletre van alapítva és mindenekelőtt ez elmélet követelményeinek törekszik megfelelni.¹

Opitz már húsz éves korában (1617) lépett föl egy latinul irt értekezéssel (*Aristarchus sive de contemptu linguae Teutonicae*), mely első sorban a német nyelv és költészet kisebbitői ellen volt intézve, de már elméleti irányelveket és szabályokat is tartalmaz. Terjedelmesebben fejtegette költészeti nézeteit *Von der deutschen Poeterey* (1624) cz. kis művében, mely az új költészetnek alapvető, korszakos törvénykönyve lett.² Opitz e kis könyvét öt nap alatt írta meg, a min nem csodálkozhatni, ha tekintetbe vesszük, hogy itt is csak oly önállótlan, mint legtöbb költői művében. A költészet

ban. Egy új kiadást Bodmer és Breitinger indítottak meg (Zürich 1745), de ebből csak az első kötet jelent meg. Válogatott műveit kiadták Jul. Tittmann (igen jó életrajzzal) 1869 és H. Oesterley, é. n.

¹ Em. Grucker, *Histoire des doctrines littéraires et esthétiques en Allemagne*, 1883, és alaposabban: K. Borinski, *Die Poetik der Renaissance*, 1886.

² Az Aristarchussal együtt kiadta és magyarázta Georg Witkowski, 1888.

lényegeről és értékéről, valamint az egyes költői fajokról kifejtett fölszines és összefüggéstelen megjegyzései nagyrészt szóról-szóra a francia, „Pleiade”¹ költőinek műveiből származnak. Főforrásai Du Bellay († 1560), ki az új classikus irányt *Deffence et Illustration de la Langue Francoyse* (1549) cz. könyvével megindította, és P. de Ronsard (1525—85), a „Pleiade” sokat dicsőített feje, kinek *Abbrege de l'art poetique françois* (1565) cz. kis műve úgy a francia, mint a német-alföldi és német költészet fejlődésére döntő befolyással volt. Ezeknek tanai ismét nagyrészt Jul. Cæsar Scaliger († 1558) élvezhetetlen nagy költészet-tanán (*Poetices libri septem*, 1561), részben még Hieron. Vida tanköteményen (*Poeticorum libri tres*, 1520), és Daniel Heinsiusnak a tragédiáról írt művén (*De tragoediae constitutione*, 1611) alapszanak. Ezekhez járultak Aristoteles költészet-tana,² bár a legutóbbi esetekben közvetlenül, és Horatiusnak nagy tekintélyű költői levele „De arte poetica”. Csupán könyvecskejének utolsó három fejezetében, melyek stilistikai s metrikai kérdéseket tárgyalnak, önállóbb Opitz, de talán csak azért tetszik nekünk ilyennek, mert Ernst Schwabe von der Heide műve, melyről már (271. l.) említés történt, elveszett.

Opitz elmélete két alaptételen nyugszik. Először: a költő

¹ Joachim du Bellay, Pierre de Ronsard, Han Dorat, Remi Belleau, Antoine de Baif, Pontus de Thyard és Etienne Jodelle. E hét költő a classicismus, azaz a renaissance-költészet megalapítói Franciaországban, kik, a régi naiv és nemzeti francia költészet megvetésével, az ó-kor elméleteinek s példányainak merev utánzását követelték és gyakorolták.

² Ez 1498. jelent meg latin fordításban, 1503. eredeti szövegben és 1548. Robertelli magyarázatával. Opitz valószínűen nem ismerte.

mulattatni is, használni is van hivatva;* azaz: minden költői mű kell, hogy a józan ész követelményeinek megfelelő és tanító jellegű legyen. E törvénnyel egy századra a legkedvezőtlenebb hatással volt Opitz a német költészetre, bár az észszerűség s világosság hangsúlyozása elég indokolt volt. Másodszor: elmélet és minták nélkül nem alkothatni értékes költői műveket. Mind a kettőt a régiiek szolgáltatják: nem lehet költő az, ki a görög és latin írókat nem tanulmányozta.

Opitz határozottan és tudatosan szakított a XVI. századi népies költészettel s a külföldi minták utánzásával törekedett művelt német költészetet létesíteni. Neki a költészet megtanulható művészet volt, mely nem a természet adományától vagy az élet viszonyaitól, hanem kizárólag a költő tanultságától és elhatározásától függ. Beszél ő a költő 'szellemes ötleteiről és találmányairól', sőt 'nagy, elszánt kedélyéről' is; de elmélete⁹ és gyakorlata kétségtelenné teszi, hogy az első alatt csupán az antik költőkből összehúzódtak a rhetorikai elemek, az utolsó alatt pedig a költő szélesebb műveltségét és nagy feladatok megoldására irányzott törekvését értette. Így lett a XVI. századi német költészet költői rhetorikává, mely a költészetnek igazi lényegét teljesen háttérbe szorította. Működésének nagy sikere jó részben föllépésének tudatosságában és elszántságában gyökerezik: tudta, hogy mit akart, és szerencséjére csak azt akarta, a mit tudott. A mit Opitz könyve egyebet tartalmaz, mind mellékes jellegű, bár a korra minden sorhatott. A költészet dicsőítése és védelme elkelt oly században, mely csak a polyhistorikus tudást volt hajlandó nagyrabecsülni. Az alkalmi költészet elítélése nagyon is

* A Horatius-féle *aut prodesse volunt aut delectare poetae.*

indokolt volt oly időben, midőn főkép a lyra egyéb sem volt, mint a legköznapibb események dagályos dicsőítése. Fontosabb volt, hogy költői nyelvet követelt, mely a prózainál választékosabb, tisztább, hangzatosabb legyen, bár az ékes melléknevekről, a hasonlatokról, az antik mythologia használatáról és az egyes költői fajok stíljéről adott utasításai igen külsőlegesek és legkevésbé sem mélyrehatók. Igy pl. majdnem naiv egy tanács, midőn azt mondja, hogy a komédiában, mely 'rossz dolgokról s személyekről szól', vagy az idyllben egyszerű lehet az előadás; de a hol, mint pl. a tragédiában vagy époszban, istenekről, hősökről, királyokról, fejedelmekről, városokról s hasonlókról van szó, ott tekintélyes, teljes és heves szólamokat kell használni, ott a dolgokat nem szabad csak egyszerűen megnevezni, hanem pompás magas szókkal kell körülírni'. Opitz a római költők nyelvét és stíljét, melyet a humanisták latin verselményeikben szolgailag utánoztak volt, akarta a német költészetben is meghonosítani. Ezzel megalapította a német renaissance-költészetet, mely csak nyelvvel volt német, stíljével és jellemével pedig latin törekedett lenni, s tényleg latin volt is. Az ókori írók utánzása annyira ment, hogy Opitz megengedhetőnek tartotta, a mi a későbbieknek már különös érdemnek tetszett, hogy a német költő a rómaiaknak műveiből ne csak egyes képeket, hasonlatokat, fordulatokat, hanem egész verseket és szakaszokat is átvehessen.

Legdöntőbb hatással a *verselés* terén volt Opitz reformja, sőt voltaképp csakis e téren volt igazán reform. A XVI. század teljesen elveszítette volt a rhythmus iránti érzéket; a költők csak olvasták a szótagokat, melyek közül a szokásos nyolczszótagú versben négyet hangsúlyoztak, legkevésébbet sem törődve azzal, hangsúlyképes (nehéz)

szótagra esik-e a hangsúly vagy sem. Opitz megtalálta¹ az újfelnémet nyelv szellemének megfelelő verselési törvényt. A hangsúly csak nehéz szótagokra eshetik, a könnyű szótagok hangsúlytalanok s a hangsúly hordozására képtelenek; nehezek pedig a töszótagok, könnyűek a ragok és képzők. Ez az általános törvény, mely még ma is érvényben van, s melyet már Opitz előtt is tanítottak egyes írók (pl. Clajus, nyelvtanában 1578) és helyesen alkalmaztak egyes költők (pl. Rebhun s utóbb Spe), de nagyobb hatás vagy siker nélkül. Ez új törvény sokkal szegényesebbé s egyhangúbbá tette a német verset, mint a milyen az a középfnémet korszakban érvényes finom és a rhythmus szabadabb mozgását megengedő metrikai szabályok alapján volt. De véget vetett az előző korszak barbárságának és megfelelt az új nyelv szellemének.² Opitz voltaképp csak jambusokat és trocheusokat tartott megengedhető német verslábaknak; ideülja az alexandrinus volt, a francia heroikus verse, melyet már Weckherlin is megkísértett, a nélkül hogy versei nagyobb figyelmet keltettek volna. Most a tiszta nyelvű, minden nyelvjárási sajátástól ment, jó hangzású vers³ lett a költők főfeladata;

¹ Vagy talán a németalföldiektől vette át, kiknél Abr. van der Myle 1612-ben ugyanezt a törvényt fejtegette, csak hogy Myle a rhythmikus versek mellett a mértékes verselést is jogosnak és lehetőnek tekintette, mit Opitz erélyesen tagadott.

² Ezóta *Knittelverse*-knek nevezték a régibb rhythmikus törvény szerint alkotott négy hebungos verseket, melyekben a hangsúlyos szótagok mellett a hangsúlytalanok szabadon voltak elhelyezve. Goethe e verseket újra alkalmazta, pl. satirikus játékaiban, a lópatkóról szóló legendában, sőt a „Faust” első részében is.

³ Természetes, hogy Opitz a szóknak a vers vagy rím kedvéért való divatos megcsönkítését vagy önkényes bővítését is helytelenítette.

mellette tartalom, képzelet, érzés, eredetiség mellékes dolgokká sülyedtek. Opitz egész reformja voltaképp csak az alakra vonatkozott, és így formalismus lett a saját valamint századának költészete.

Mert Opitz nem volt kiváló költői tehetség. Lelkesedéssel fogta föl költői hivatását s lelkesedést ébresztett a kortársakban is a megvetett német költészet iránt; de saját alkotó ereje gyenge volt. Mint Heinsius Németalföldön, úgy utalt ő Németországban is a haladottabb román nemzetek költői termékeire, melyeket a németeknek is utólkell érniök s utól lehet érniök. A főhiba szerinte a szabálytalanság; azért maga is első sorban szabályosságra törekedett s másokat is a szabályok pontos megtartására utasított. Ez igényeknek már első* gyűjteménye (1625) is megfelelt, mely utóbb számos bővített s javított újabb kiadást ért. Tartalmát dalok (melyeket Ronsard mintájára ódáknak nevezett), sonettek s epigrammák teszik, tehát lyrai költemények, melyek a költő tehetségét legkedvezőbb oldaláról tüntetik föl. Opitz sokszor meglepően találja el a dal hangját s nem egyszer igaz érzést juttat kifejezésre. Főkép sikerült több szerelmi dala (részben már a pásztori költészet játékaival), melyek sokáig énekeltettek (többnyire francia melódiákra). De mindezekben igen önállótlán, és sok nála is, mint a kor egész lyrájában, az alkalmi, azaz megrendelésre készült költemény, a mi természetesen csak nagy hangzású szók és szólások halmozása, mintaszerű nyelven és kifogástalan alakban ugyan, de alapjában mégis üres, igaz érzés híján csengő rimelés. Hogy a hizelgés heve és

* A Zingref által tudta nélkül eszközölt gyűjteményt (1624) elítélte s darabjait csak részben és csupán lényegesen javított alakban vette föl saját gyűjteményébe.

foka e versekben sokszor elragadja a költőt, nem tetszhetik föltünőnek oly korban, melynek egyik legtekintélyesebb mintája Horatius volt s melyben a német költő először jutott közvetetlen érintkezésbe a föld uraival s a kiváltságos osztályokkal. Rokon jellegűek többi, tanító és leíró irányú művei, melyekben előszeretettel a mezei élet csöndes boldogságát dicsőíti. Itt is sokszor igaz érzésnek tolmácsa, hisz a hosszas háborúskodások és Opitznak magának nyugtalan, az udvari ármányoktól is zaklatott élete, Horatius híres második epodosa * nélkül is, valóban fölkölthették a falu zajtalan örömei iránti vágyat. Ilyenek: *Lob des Feldlebens* (1623), *Zlatna oder von Ruhe des Gemüts* (1623) és *Vielgut* (1629), az első Horatius említett költeményének (melyet már Fischart is átdolgozott volt) önállóbb átalakítása; a másik kettőben két Mécénásának falusi jószágait írja le és kifejti, hogy csak a megelégedett, szerény, visszavonult, de egyúttal erényes élet tesz boldoggá, míg a nagy világ zaja és a szenvedélyek heve boldogságunknak ellenségei. Mélyebb érzés és férfiasabb világnézet jut kifejezésre már 1621-ben írt *Trostgedichte in Widerwärtigkeit des Krieges* cz. sorozatában, mely azonban csak 1633-ban jelent meg s gazdag ugyan szép és helyes gondolatokban, de túlságosan tanító, sokszor majdnem értekezésjellegű. Ennek ellentéte a Dohna grófnak ajánlott *Laudes Martis* (1628), melyben a protestánsoknak gyáva türelmét kigúnyolja: tartalmilag s előadás tekintetében egyaránt ellenszenves verselés, mert teljesen érzéketlennek tünteti föl a költőt hitsorsosainak iszonyú helyzetével szemben és telve van üres retorikai phrasisokkal és tudós czélzásokkal, melyeket már Opitz maga is jónak látott jegyzetekben

* *Beatus ille, qui procul negotiis stb.*

magyaráztatni. Ép ilyen a *Vesuvius* (1633), a német irodalomnak első önálló leíró költeménye, inkább értekezés, mint költemény, izetlenül tele tömve tudós anyaggal.¹ Mind e költemények, hasonlókép életrajzi s irodalomtörténeti szempontból érdekes *Epistolái*, valamint több önálló² és átdolgozott³ vallásos költeménye alexandrinusokban vannak írva, míg egyes rokon tárgyú költeményekben⁴ szabadabb versszakokat alkalmaz. A dráma terén csupán fordító, de itt is antik művek átültetésével és az első operának (*Daphne* 1627), valamint a regény terén az első pásztorregénynek (*Schäferrei von der Nymphe Hercynie* 1622) megalkotásával egy hosszú századra irányt adott korának.

Opitz kiválóan lyrai tehetség volt; a könnyű dal, mely az élet bölcs élvezetere tanít, a tavaszt és a szerelmet megénekli, legjobban sikerül neki, bár e téren is ritkán önálló. Többi műveiben hideg és száraz. Leírásait s elmélkedéseit egyes helyeken az igaz érzés melege hatja át; de általában telvük üres retorikával és izetlen tudománynyal. Kora elragadtatva olvasta s mérvadó mintáknak tekintette e leíró és tanító költeményeket, melyeket a kortársak és a következő nemzedékek részben több tehetséggel, de nagyobb sikerrel ritkán utánoztak. Opitz köre, az első sziléziai iskola tagjai, a lyrai, leíró és tanító költészetet művelték, mind a háromban mesterök nyomdokait követve.

¹ A Vesuvnak 1632-iki erős kitörései tették a tárgyat korszerűvé.

² *Lobgesang über den freudenreichen Geburtstag Jesu Christi* 1624.

³ *Von der Wahrheit der christlichen Religion* (Hugo Grotius után) 1631, és a bibliából: *Klagelieder Jeremia* 1626 és *Jonas* 1628.

⁴ *Episteln des ganzen Jahres* 1624, *Salomons Hoheslied* 1627 és *Psalmen* 1637.

A lyra a század legvirágzóbb faja, és ebben Opitz még legjótékonyabban hatott. De még ez is jó részben csinálmány, nem igaz érzés kifejezője: a költészet nem a valónak idealizálása, hanem akárhányszor ellentétben áll vele. A költők maguk is tudják, hogy költészetök csupán játék, hogy alapja költött, hogy a költeményekben kifejezésre juttatott érzések önkényesek és valótlanok.* Innen az alkalmi költészet virágzása, melyre a római és francia, a németalföldi s olasz minták is nagy hatással voltak. E költészetet a megénekelt 'alkalmak' köznapisága, költőietlensége eleve megfosztja minden magasabb értéktől; hozzájárul a 'megrendelt' érzések valótlanúsága, mert a költők boldogok vagy boldogtalanok, ujjongnak vagy sírnak, a mint az 'alkalom' megkívánta, mely rendszerint legkevesebbé sem érintette lelköket. A XVII. századi lyrának másik jellemző eleme a tanító irány, mely első sorban a költők 'tudós' voltában gyökerezik. A tiszta lyra ép oly ritka, mint a tiszta tanító költemény: a két elem rendszerint együtt jár s többé-kevésbé egységes egészszé olvad össze. Még legtisztább a tanítás a szatirában s az epigrammban, melyek ismét igen könnyen átmennek egymásba: a szatira szereti az epigrammszerű élt, az epigramm pedig túlnyomóan gúnyoros és korholó irányú.

* Már Opitz, 1625: *die wissen nicht, ... dass ein Poet die Sprache und sich zu üben, wohl etwas vornimmt, welches er in seinem Gemüthe niemals meinet.* Schwiger, *Liebesgrillen: Denn ich bezeuge es vor jedermann, dass kein einziges Lied darunter zu finden, welches ich für mich einer einzigen Jungfrau zu gefallen, verfertiget.* Rist: *Scaligers Lesbien und Opitzius Vandalen, welche Nymphen doch nichts als blosse Namen sein, also auch wenn ich der Amaryllis, Charitin, Silvia u. a. gedenke* stb. bármely költőnél számtalan helyen.

A minták, mert ilyenek nélkül sehol sem lehetett el ez önállóan korszak, a régiek közül Juvenalis és Martialis, az újabbak közül Owenius és később Boileau (+ 1711), de „Cato párversei” (ford. Opitz maga, 1629), sőt Saadi „Rózsás kertje” (ford. Ad. Olearius, 1654) is.

Opitz elmélete és költészete rendkívül gyorsan terjedt el egész Németországban. A „német költészet atyja” mindenfelé talált, még katolikusok közt is, hű és részben hivatott tanítványokra. Szilézia, Szászország, Königsberg, Hamburg és a Rajna vidéke szolgáltatták az első sziléziai iskola dalnokait, kik mind első sorban természetességre s alaki megnyelvi correctságra törekednek. Józanság e csoport fő jellemzője; a tanító elem minden alkotásukból kiérzik.

A mester közvetlen honfitársai, a sziléziaiak, egyúttal legbensőbb hívei, kik legszigorúbban ragaszkodnak elméletéhez és mintájához. Ezek, valamint a königsbergiek, többnyire meglelt, komoly férfiak, kikre Opitz személyes érintkezése is hatott, de meg inkább a borzasztó háború okozta nyomor és a protestánsok üldözése fölötti aggodalom s fájdalom. Innen van, hogy a sziléziai költők nagyrészt vallásos és elmélkedő irányúak; ilyenek SCULTETUS ANDRÁS, kire újabban Lessing figyelmeztetett¹; WENZEL SCHERFFER VON SCHERFFERSTEIN (+ 1674), ki a „Grobianust” alexandrinusokban átdolgozta (1640) és a korabeli nyomort élénk színekkel rajzolta²; a bundzlai TSCHERNING ANDRÁS, ki 1644 óta a költészet tanára volt Rostockban (+ 1659) s legnagyobbrészt csupán alkalmi költeményeket legkülönbözőbb antik versszakokban írt; a liegnitzi TITZ JÁNOS

¹ *Gedichte von Andr. Scultetus, aufgefunden von G. E. Lessing* 1771. Lessing nagyon túlbecsülte a „fölfedezett költőt”.

² Kochanowsky lengyel epigrammait is lefordította németre. Scherffer orgonista volt Briegben.

PÉTER, ki 1648 óta Danzigban volt a költészet tanára. († 1689), művelt, helyes izlésű férfiú, ki jól ismeri a régi s a modern irodalmakat s kinek igaz érzés s szép alak által kiváló költeményeit sokszor szellemes földolgozás is jellemzi. Opitznak jó barátja volt, s tovább fejtette és terjesztette mesterének nézeteit: *Die Kunst hochdeutsche Verse und Lieder zu machen*, 1642. Titz az epikában is tett kísérletet (*Lucretia*, 1642) s tőle származik az első német heroida (*Knemon an Rhodope* 1647) is, mely azonban a németalföldi Cats Jakab (1577—1660) egyik költeményének átdolgozása. Titz mellett Opitz irányának főképviselője az elmélet terén a drezdai BUCHNER ÁGOST († 1661 mint wittenbergai tanár), kinek költészettani művei¹ csak halála után (1665) jelentek meg, de kéziratban, még szerzőjük életében, nagyon elterjedtek.²

A königsbergi körnek igazi kapcsát a zene tette, mely e költők érzelmességét emelte s folytonos, igen kedvező érintkezésben tartotta őket a népdallal. Egyébiránt a kör tagjai leginkább az alkalmi költészetet művelték s teljesen Opitz hatása alatt álltak. A körnek főembere s egyetlen igazi költője (mert a többiek inkább műbarátok s zenészek) DACH SIMON, ki 1605. szül. Memelben, 1633 óta gymnasiumi, 1639 óta egyetemi tanár volt Königsbergben s 1659-ben meghalt.³ Sokat küzdött az élet nyomorával, sokat szenvedett a háborútól és dögvésztől (1649); hivatala is terhes, egészsége pedig egész életén át gyöngye volt. Gyermekkorától fogva irt verseket és gyakorolta a zenét, de csak a königsbergi kör tette költővé: a barátság lett mű-

¹ W. Buchner, *Aug. Buchner, sein Leben und Wirken* 1863.

² Főműve: *Wegweiser zur deutschen Dichtkunst* 1666.

³ Kiadta (terjedelmes életrajzzal) Herm. Oesterley 1876.

zsája, s barátjai igen jótékonyan hatottak izlésére is, mert a kör tagjai együtt olvasták a külföldi irodalom termékeit és bírálták egymás műveit. Ezek is vettek föl pásztorneveket, de nem estek a pegnitziek gyerekes játékaiba s túlzásaiba. Dach alkalmi versekkel kezdte költői működését s írt ilyeneket egészen haláláig, mert nem nélkülözhetette az e forrásból származó jövedelmet. E költeményei gyengék, azok is, melyeket 1635-ben IV. Ulászló lengyel királynak, s 1638-ban Opitznak tiszteletére írt, midőn ezek Königsbergbe jöttek. Jóakarói voltak a brandenburi választófejedelmek is: György Vilmos, ki 1638-ban járt Königsbergben s 1639-ben a költészet egyetemi tanárává kinevezte, és Frigyes Vilmos, ki sok jót tett a beteges és szegény költővel. Sokkal értékesebbek szívből fakadt dalai, bár tagadhatatlan, hogy a költőnek egyhangú élete és szűk köre költészetének ez üde forrását is idővel elsekélyesítették. Dach szenvedő, a világtól visszavonult ember volt, ki csak Istenbe s barátjaiba vetette teljes bizalmát. A külvilág nem igen hatott reá, korának heves theologiai s politikai vitái iránt nem érdeklődött. Lyrai költő volt, ki csupán tiszta szívet és meleg kedélyét juttatta kifejezésre egyházi és világi, az érzés igazságától áthatott, nemes gondolatokban gazdag dalaiban, melyek kifogástalan alak s zenei rhythmus által is kitűnőek. Számos költeménye foglalkozik a halállal s a földöntúli élettel, melyek a beteges költő lelkében szende melancholiát keltenek. Több dala valódi népdal lett, különösen azok, melyekben a barátságot dicsőíti (pl. ‚Der Mensch hat nichts so eigen‘) és ‚Aennchen von Tharau‘ cz. alnémet dala, melyhez egész mondakör fűződött.¹ A königsbergi körnek feje ROBERTIN RÓBERT

¹ Neander Anna a tharai papnak volt leánya s Portatius János lelkésznek arája. Dach a völegénynek volt benső barátja s

(† 1648), tehetséges költő s igen művelt államférfiú volt, ki éveken keresztül beutazta Francia- s Olaszországot, Németalföldet s Angliát és a külföldi irodalmakat jól ismerte,¹ míg a körnek zenei irányát ALBERT HENRIK orgonista († 1651) képviselte, ki ugyan maga is írt verseket, de leginkább mégis mint zenész² hatott barátjaira (*Arien* 1638—48, nyolcz rész). A kör többi tagjai jelentéktelenek s a kör maga is Dach halálával megszűnt. Ennek utódja az egyetemi tanszéken RÖLING JÁNOS (1634—79) lett, kinek alkalmi költeményei jelentéktelenek, ellenben *Teutsche Oden* (1672) czímmel kiadott vallásos tárgyú, igaz ihlettel és szép alakban írt dalai igaz költői értékkel bírnak. Világi költeményei,³ melyeken Dach hatása nagyon észlelhető, jóval gyengébbek. Szintén Dach tanítványa MÖLLER GERTRUD († 1705), ki alnémet nyelvjárásban is írt dalokat,⁴ és PEUCKER MIKLÓS († 1674 mint bíró Spree-Kölnben), ki a nagy választófejedelmet megénekelte s számos alkalmi költeményt írt.⁵

Legjelesebb hívét Szászországban találta Opitz a tizenkét évvel fiatalabb FLEMING PÁL-ban, a századnak legjelesebb lyrikusában. Fleming 1609-ben született Hartensteinben, mint egy néptanítónak fia. Korán írt latin verseket s gyer-

ennek érzéseit juttatta kifejezésre a gyönyörű dalban. A leányt magát nem is ismerte.

¹ Összes költeményei: *Altpreussische Monatsschrift* XII.

² Albert nagybátyja Schütz Henrik, a híres drezdai karnagy, ki Opitz operaszövegeihez a zenét írta.

³ Kiadva *Archiv f. Literaturgesch.* VIII.

⁴ Möller Péter königsbergi orvostanár neje, — kilencz fiú s hat leány anyja.

⁵ *Wohlklingende lustige Paucke von hundert sinnreichen Scherzgedichten* 1702, újra kiadta G. Ellinger 1888.

mekkorától fogva nagy barátja volt a zenének, melylyel főkép Lipsében, hol orvossá képezte magát, foglalkozott. Tanulmányait Leydenben fejezte be. Huszadik éve előtt írt számos német alkalmi költeményét mind megsemmisítette, midőn Opitz műveivel megismerkedett, kinek korlátlan bámulója volt¹ s kivel 1631-ben Lipsében személyesen is megismerkedett. Latin verseket még később is írt, sőt szerelmi boldogságát s bánatát is ismételve juttatja latin versszakokban kifejezésre, a mi legjobban mutatja, hogy latin költeményei is szíve mélyéből fakadtak. Döntő befolyással úgy Fleming életére mint költészetére perzsiai útja volt. III. Frigyes holstein-gottorpi herczeg 1633-ban és másodízben 1636-ban, első sorban kereskedelmi czélból, követséget küldött Oroszországba s Perzsiába, és a költő mind a két utazásban részt vett.² Első útja alkalmával megismerkedett Revalban Niehausen Erzsébettel, kit szenvedélyesen megszeretett, de második útjából megrendített egészséggel visszatérve (1639) ferjnél talált, mire hugát, Annát, jegyezte el. Fleming most Leydenbe sietett, hol orvos tudor lett, de már 1640. április 2., harminczéves korában meghalt. Költeményei először 1641. s teljesen 1642. jelentek meg.³ Fleming igazi, született költő, kit rövid, de

¹ *Du Pindar, du Homer, du Maro unserer Zeiten*, szólítja meg mesterét egyik szonettjében.

² Egyik utitársa ADAM OLEARIUS (tul. Oelschläger, 1603--71), jeles matematikus és természettudós, ki igen sokat (költeményeket is) írt, leírta ez utat: *Neue orientalische Reisebeschreibung* 1647, mely a századnak legjobb útleírása, és lefordította Saadi Guistanját: *Persianisches Rosenthal* 1654 (Locman meséivel együtt).

³ Latin költeményeit kiadta J. M. Lappenberg 1863, a németeket ugyanaz 1865, ez utóbbiakat válogatva Jul. Tittmann 1870. Életét érdekesen megírta K. A. Varnhagen von Ense.

tapasztalatokban s élményekben gazdag élete az érzések és gondolatok értékes kincsével áldott meg. Csupán azt énekelte, a mit megélt, úgy hogy nála, éles ellentétben kortársaival, az ember és a költő egészen azonosak. A kor hibáitól ő sem ment: mythologiai czafrang, tudós pipere, feszes fordulatok nála sem hiányzanak; de a korabeli izlésnek e kinövései alárendelt szerepűek az ő műveiben, melyeken az Opitz-féle rhetorikai akademismus befolyása csak elvétve észlelhető. Fleming kizárólag lyrikus: hosszú és érdekes útjának benyomásai, barátjaihoz s két arájához való benső viszonya, hazájának szomorú állapota, kora halálának sejtelve ösztönzik dalra a természettől eleven és életkedvben gazdag, mély érzésű és szeretetreméltó költőt, ki, bizonyára jeles zenei tehetségénél s képzettségénél fogva is, mindig kitünő alakba öltözteti érzéseit, a legváltozatosabb s legnehezebb formákat is rendkívüli ügyességgel alkalmazza s akárhányszor bámulatosan találja el a nepsdal igazi hangját, pedig bajosan tehető föl, hogy német népdalokat ismert volna. És igaz érzésből fakadnak számos alkalmi költeményei is, mert Fleming is írt ugyan megrendelésre (barátjainak kérelmére) verseket, de soha nem benső ihlet nélkül. Különösen jelesek szonettjei, míg egy nagyobb terjedelmű pásztori költeménye, melyben Opitz („Hercynie“) mintájára vers és próza váltakoznak, nem sikerült: látszik, hogy külső befolyásnak, nem benső ihletnek műve. Annál megragadóbbak vallásos költeményei, melyekben mély hite és Isten irgalmába vetett tántoríthatatlan bizalma sokszor * megható kifejezésre jutnak.

* Főkép 1633-ban, nagy útja előtt írt egyik dalában, mely e sorokkal kezdődik: *In allen meinen Thaten Lass' ich den Höchsten rathen.*

Fleming köréhez tartozik néhány lipcsei és hamburgi költő, kik részben személyes jó barátjai voltak s főkép Hamburg városát, melyet a nagy háború nem érintett, ellenben a virágzó kereskedelem gazdaggá és fényessé tett, hosszú időre a költészetnek egyik elismert középpontjává tették. A lipcsei költők főkép a könnyű és könnyelmű dalt ápolták s előszeretettel rajzolták a vig. de egyúttal féktelen deák-életet, így a lützeni GOTTFRIED FINCKELTHAUS (,Nemet dalok' 1640), a lipcsei CHRISTIAN BREHME, ki 1657. drezdai polgármester volt (+ 1667, ,Vig, szomorú s alkalmi versek' 1637), a lipcsei JOH. GEORG SCHOCH, kinek főműve a ,Comœdia vom Studentenleben' (1657), a freibergeri DAVID SCHIRMER, ki 1656 óta drezdai könyvtárnok volt és, mint a többiek is, sokszor alkalmazza a pásztori költészet piperéjét, és mások. Schirmer tagja volt a hamburgi nyelv-mivelő társaságnak, melynek élén PHILIPP VON ZESEN (1619—89), a német politikai regény megalapítója, állott. Zesen, a század egyik legerdekesebb, de nem legörvendetesebb alakja, 1619-ben született s egész életén át soha egyéb nem volt mint író, azaz, legtöbb kortársának szemében: vagabund. Innen jó részt azok a nagy számú, elkeseredett, sőt néha piszkos polemiák, melyekbe a hevesvérű és könnyen izgatható Zesen keveredett s melyek e termékeny írónak képét, főkép jellemét egészen a legújabb korig kétes világítású homályba borították. Zesen sokat tartózkodott Amsterdamban, járt Párisban is, mindig irodalmi tervei ügyében, de életének legnagyobb részét mégis Hamburgban töltötte, hol 1689-ben meghalt. Zesen kétségtelenül költői tehetség volt, kit a természet adománya igaz, meleg érzések egyszerű kifejezésére utalt. De szerencsétlenségére tudósnak gondolta magát, reformálni akarta a nyelvet és a verset, irányadó szerepet kívánt játszani az irodalom-

ban,¹ s izlésének e ferde iránya, korának rhetorikai pompára irányult gyakorlata, költészetének igazi jellemével és tehetségével ellentétes erőszakossága megrontották tehetségét és idétlenekké tették műveit, még lyrai költeményeit is, melyek pedig tehetségének legjobban sikerülhettek s a kortársaknak különben nagyon tetszettek. Pedig dalai² nagyrészt mesterkéltséggel, erőszakolt, rhetorikai czafrangból összetákoltsággal, melyeknek értékét a rhythmikus és rímelési játékok nem emelhetik. Csak egyes világi és egyházi dalok tanúskodnak mégis Zesen költői tehetségéről, ki, mint számos kortársa, a század izlésének, de persze saját hóbortosságának is áldozata. Egyes részletekben sikerült s meleg honszeretetének dicséretes bizonyítéka *Priorau oder Lob des Vaterlandes* (1680) ez. költeménye, de ez megint annyira tele van tömve tudománnyal, hogy teljes megértésére a költő nagyszámú magyarázó jegyzetei sem elégségesek. Nagy munkásságot még a regény terén fejtett ki. A „német érzelmű társaság” vagy a „rózsa-rend”, melyet Zesen 1643-ban megalapított, a legmervebb és legtűzöbb purizmust pártolta, de nem volt különben nagyobb hatással, bár tagjainak utolsó névsora még a XVIII. századnak elején (1705) jelent meg és közvetlenül megalapítása után tekintélyes korabeli írók, mint Harsdörfer és Moscherosch, sőt Németalföldnek ez időben leghíresebb költője, Joost van den Vondel (1587—1679), is tagjaihoz tartoztak.

¹ *Hochdeutscher Helikon oder Grundrichtige Anleitung zur hochdeutschen Dicht- und Reimkunst* 1640. Helyes és helytelen, találat és egészen hóbortos ötletek keveréke.

² *Frühlingslust* 1642, *Dichterische Jugend- und Liebesflammen* 1651, *Gekreuzigte Liebesflammen oder geistlicher Gedichte Vorschmack* 1653, *Dichterisches Rosen- und Lilienthal* 1670, *Reiseliieder zu Wasser und zu Lande* 1677.

A purizmus mellett főkép a verselés és rímelés üres játéka jellemzik Zesen költeményeit, és e külsőségeket utánozták körének emberei is, kiknél, mint Zesennél magánál is, a tartalom és a gondolat egészen alárendelt szerepet játszanak. Schirmer is szereti e játékokat, hasonlókép az altonai JAKOB SCHWIGER, ki szintén (1654 óta) a „német érzelmű társaság” tagja volt s kinek *Geharnischte Venus* (1660) cz. könyve¹ a XVII. századnak egyik leghíresebb és legjelesebb szerelmi dal-gyűjteménye. „Vértezett Venusnak” nevezte a költő e művét, melyet „Filidor der Dorfferer” (pásztor?) álnevel adott ki,² mivel a háború közepett, a hadi táborban keletkezett. Schwiger 1657-ben lett katona dán szolgálatban s Lengyelországban táborozott, a hol e dalokat írta, melyeknek szépségét Gleim már a múlt században fölismerte, s e gyűjteményt újra ki akarta adni, Scherer pedig szerzőjökét a „XVII. század valóságos minnedalosának” nevezi. E dalok csakugyan nagyon elütnek a kornak száraz, igaz érzés nélkül „csmált” költészetétől: frissek, elevenek, telve érzékiséggel, sőt sokszor sikamlósak és frivolak is. E daloknál bájosan kételkedhetik az olvasó a költő kalandjainak és érzéseinek igazságában, míg Schwiger még első dalgyűjteményének (*Liebesgrillen* 1654) előszavában, egészen korának szellemében, komolyan tiltakozik azon gyanú ellen, mintha azok az élmények és érzések, melyek e szerelmi dalainak hátterét s forrását teszik, legcsekélyebb tényleges alappal bírnának. Zesen hivei közül még említést érdemel GEORG GREFLINGER, ki gyermek-

¹ Újra kiadta Ph. Raehse, 1888. *Közlöny* XIII, 92.

² Vajon a *Filidor* névvel megjelent drámák, melyek (bár idegen minták után dolgozva) nagy tehetségről tanuskodnak, Schwiger művei-e, eddigelé eldöntetlen kérdés.

éveiben a juhokat legeltette az Asch partjain, utóbb majd a karddal majd a tollal kereste kenyerét, és 1677 körül Hamburgban meghalt.¹ Dalai, melyeket részben Risttől nyert költői nevén (Seladon) adott ki, főkép a *Poetische Rosen und Dörner, Hülsen und Körner* (1655) és a *Celadonische Musa* (1663) cz. gyűjtemények, nagy tetszést arattak, hasonlókép számos epigrammjai.

Schwiger és Greflinger az „Elbai hattyúk társaságának” is tagjai voltak, melyet JOHANN RIST,² ki 1607. született Ottenseeben, 1635 óta lelkész volt Wedelben és 1667-ben meghalt, 1658-ban alapított. E társaság³ ugyanazon nyomokon halad mint a „német érzelműek” szövetsége, a mi eléggé megérteti alapítójának heves, részben aljas czivakodásait Zesennel, legveszedelmesebb vetélytársával. Különben mind a ketten Opitz hű tanítványai; hisz Rist szerint a költőnek mindenekelőtt „tudós, okos, sokat olvasott és azonfelül művészetekben és nyelvekben igen jártas férfiúnak” kell lennie, kinél aztán, ha „valami hasznosat” írni készül, „sajátos költői szellem ébred és munkálkodik. Rist maga leginkább a dráma terén működött, melyen igen nagy munkásságot fejtett ki, de csak öt színműve maradt fenn, melyekben a komoly drámának allegorikai irányát néha ügyesen egyesíti a népdramának nyers komikumával. De a

¹ Wolfg. v. Oettingen, *G. G. von Regensburg als Dichter, Historiker und Uebersetzer*, 1882. Greflinger adta ki a *Nordischer Merkur* cz. folyóiratot, Németország egyik legrégebbi ujságát, és lefordította Corneille *Cid*-jét, 1650.

² Válogatott költeményeit kiadták K. Goedeke és Edm. Götze 1885. V. ö. Theod. Hansen, *Joh. Rist und seine Zeit* 1872.

³ A főmunka róla: *Deutscher Zimberswan von Candorin* (Konr. v. Hoevelen), 1662.

kor többre becsülte lyráját,¹ mely néha eltalálja a természetes érzés és a könnyed dal hangját s melynek több darabja valóságos népdallá lett. Utóbb megbánta ifjú éveinek könnyelmű szerelmi költészetét s egészen az egyházi dalnak szentelte erejét. E téren nagyobb sikerrel: alakilag kifogástalan egyházi dalai átmentek az énekes könyvekbe és egynémelyikök (pl. az *O Ewigkeit, du Donnerwort* kezdetű) föntartotta magát egészen a jelenkorig.

Az egyházi dal általában a század irodalmának legértékesebb és költői szempontból is legörvendetesebb terméke. Az élet nyomora szükségessé tette a hit vigaszát és mély vallásosságot keltett a hívők szívében. Az érzésnek ez igazságához járult e dalok alaki tökélye: az egyházi dal már a XVI. században kivált nyelvenek tisztaságával és verselésének aránylagos kifogástalanságával; most, Opitzreformja óta, ép e költői fajban túrték meg legkevésbé a nyelv vagy rhythmus gyöngéit. És most a reformátusok is szabadabb költői fölfogással apolják az egyházi dalt, így LUIZA HENRIETTA (1627—67), a nagy választófejedelem neje,² vagy JOACHIM NEANDER (1650—80). De a legkiválóbb dalszerzők a XVII. században is az evangélikus egyház hívei, így a már (324. l.) említett RINCKHART MÁRTON,³ JOHANN HEERMANN (1585—1647), JOHANN FRANCK (1618—77) s különösen BENJAMIN SCHMOLCKE (1672—1737), kinek dalait népies hang, néha azonban túlságos tudományosság is jellemzi. De az egyházi dal legjelesebb képviselői e században Gerhardt és Spe, kik szintén, első sorban a nyelv és verselés szempontjából, Opitz köréhez sorolandók.

¹ *Musa teutonica* 1634, *Poetischer Lustgarten* 1638, *Der Daphnis aus Cimbrien Galathee* 1642, *Poetischer Schauplatz* 1646.

² Töle van a *Jesus, meine Zuversicht* kezdetű hires dal.

³ Töle: *Nun danket alle Gott*, 1645.

GERHARDT PÁL 1607-ben született Gräfenhainichenben (Szászország), 1657 óta diakonus Berlinben, a protestans uniónak, melyet a nagy választófejedelem keresztülvitt, nagy ellensége, miért is hivatalát elveszítette, 1668 óta archidiakonus Lübbenben, hol 1676-ban meghalt. Gerhardt mindössze százhusz dalt írt,¹ melyek az egyházi dalköltészet valódi remekeinek tekintendők. Ellentétben századával, mely az egyházi dalt is a korabeli tanító és „galans” irány téves útjaira terelte, Gerhardt első sorban népiességre törekszik és Luthernek lép nyomdokaiba, kinek jelességeit a haladottabb nyelvezet és verselés előnyeivel egyesíti. Tartalmi s alaki tekintetben egyaránt kitűnő, majd gyöngéd és érzékeny, majd férfias és erélyes, de mindig megható és művészi értékű. Költeményei egytől egyig igaz, mély érzést juttatnak kifejezésre, de sokszor alanyiak s inkább a szerzőnek, mint hitközségének meggyőződését tartalmazzák. Gerhardt dalaiban részben az egyházi és a vallásos dal mesgyéjén állnak, de érzések igazságával s megragadó költőiségükkel még a legszűkebb irányuak is polgárjogot nyertek az egyház körében is. Sok dala² valószínű népdal lett s az maradt a mai napig. A korabeli egyházi dalköltők közül kiválnak még JOH. MICH. DILHERR († 1669 Nürnbergben), korának egyik legjelesebb hitszónoka, és JOHANN FRANCK († 1677 Gubenben mint polgármester), kiknek egyes dalai átmentek az evangélikus községek énekes könyveibe.

A protestans Gerhardtnak méltó vetélytársa az egyházi

¹ Kiadta K. Goedeke (jeles életrajzzal), 1877.

² Pl. a *Befiehl du deine Wege* vagy *Nun ruhen alle Wälder* kezdetűek. A westpháliai békére vonatkozó rengeteg költészetből semmi sem vetekedhetik Gerhardt gyönyörű hála-dalával: *Gottlob, nun ist erschollen Das edle Fried- und Freudenwort!*

dalköltészet terén a katolikus FRIEDRICH SPE¹ VON LANGENFELDT, ki 1591. született Kaiserswörthben (Düsseldorf mellett), 1610. lépett Kölnben a Jézus-társaságba és 1635. halt meg, mint a betegek és haldoklók gyóntatója, dögvészből. Már 1634-ben írta egyházi dalait, de csak tizenégy évvel halála után jelentek meg *Trutz-Nachtigall* (1649) címmel.² Spe már Opitz előtt, ill. Opitz nélkül alkalmazta a helyes verselés törvényét; utóbb azonban, miután Opitz elméletével megismerkedett, mégis sok javítani valót talált költeményeiben, melyeket az új törvény értelmében alaposan simított. De még most is több dalában a nyelvjárási alak s a vers kedvéért összevont s kurtított szó, mint azt Opitz megengedhetőnek tartotta. Spe igaz költő, ki mélyen érez és érzéseinek művészi megalkotására valódi hivatottsággal volt megáldva. De mintái, Jacopo Sannazaro († 1530) és az Énekek éneke, sokszor téves irányba terelték izlést: gyermeteg helyett nem egyszer gyerekes, meleg helyett sokszor édeskés, és ez izetlenségek utánzóinál dagálylyá vagy nyelv- és vers-játékokká fajulnak; dalai telvék konyékkal s játszi fordulatokkal,³ melyek érzésének igazságát kétséssé tehetnék, ha élete és halála nem bizonyítaná szívének nemességét s jellemének magasztosságát. Spe mint a halálra ítélt boszorkányok gyóntatója borzalommal tapasztalta az elvakult századnak kegyetlenségét e szánalmas áldozatokkal szemben. Bambergben rövid két év lefolyása alatt kétszáznál több halálra

¹ Vagy Spee, ered. Spede. Családja még ma is főnáll: a Langenfeld grófok. Róla: O. Hölscher, 1871.

² Ujra kiadta (jeles életrajzzal) Gust. Balke, 1879.

³ Hasonló jellemű prózai műve *Güldenens Tugendbuch* (1632. írva, 1649. nyomt.) is, mely párbeszédet tartalmaz gyónó és gyóntató közt.

ítélt nőt kísért a máglyára. Saját vallomása szerint e két év lefolyása alatt öszült meg a nemesen érző költő és lelkész. Már a XVI. században is erélyesen keltek ki kiváló állású férfiak e szégyenletes és vérszomjas pörök ellen, főképp Molitor Ulrik, Nettesheimi Agrippa Cornelius és Weier János, — de siker nélkül, sőt VI. Hadrián és II. Julius pápák újra népszerűekké tették e borzasztó pöröket. Ekkor Spe, a ki belátta, hogy e pörök első sorban a bírák tudatlanságában és kapzsiságában gyökereznek, *Cautio criminalis* (1631) cz. művében¹ a nemes szív és világos fő minden fegyverével, egyúttal a jó ügyért küzdő férfiú rettenthetetlen bátorságával szállt síkra az üldözöttek mellett. E munka óriási hatást tett egész Európában, de Spe még nem ért célzt; tényleg csak Thomasius föllépése (*De crimine magiae* 1701 és *De origine et progressu processus contra sagas*, németül is, 1704) vetett véget a boszorkánypöröknek.

A Spe egyházi dalköltészetének hangjával, de épen csak hangjával, találkozunk, a későbbi katolikus íróknál is, kik azonban mind jóval csekélyebb jelentőségűek, bár DAVID GREGOR CORNER (+ 1648 mint göttweihai apát) tehetség és izlés dolgában néha megközelíti Spet. Ellenben kiváló költő Spe latinul verselő rendtársa BALDE JAKAB (1604—68), ki azonban nem az egyházi dalban, hanem a Horatius nyomdokain haladó ódában és világi dalban alkotott jeleset.² Balde lelkesen magasztalja a katolikus párt

¹ Németül 1647 és 1649, hollandúl 1652, francziául 1660. A szintén még 1631-ben megjelent kis könyv is: *Theologischer Process, wie mit Hexen und zauberischen Personen zu verfahren sei*, valószínűen az ő műve.

² G. Westermayer, *J. Balde, sein Leben und seine Werke* 1868. Költeményei 1643, teljesebben 1660 és 1739. jelentek meg. Ujab-

vezérlő férfiai (Miksa választófejedelemet, Tillyt, Pappenheimot) és igaz érzéssel siratja hazájának elpusztulását; egyúttal inti honfitársait, hogy a francia nyelv és szokás szolgálai utánzásában nemzetiségöket s ősi erényeiket el ne veszítsék. «Erős meggyőződések (igy jellemzi a protestans Herder a katolikus Balde költészetét), magasztos gondolatok, arany tanítások, váltakozva az emberiség javát és a haza boldogságát érintő gyöngéd érzelmekkel, fakadnak tele kebléből, bensejében megindított lelkéből. Sehol nem hajászsza a tetszést, szigorú az ő gondolkodásának jellege még ott is, a hol leggyöngédebben szól. Mindenütt fölismerhető költeményeiben széleskörű, mély, határozott világismerete, szellemének gyakran philosophiai méltósága mellett. Nagy lélekkel karol át sok és nevezetes tárgyakat, s a szerkezet, alakjai, a lyrai változatosság és alakítás tekintetében oly gazdag, mint kevés más költőnél.» Ellenben Balde vallásos ódái inkább rhetorikai gyakorlatok, mint költői alkotások, németül írt műveit pedig elrontja a nyelvjárási sajátságokban bővelkedő nyelv és az ügyefogyott verselés.

Igy hódította meg Opitz elmélete és költészete rövid idő alatt egész Németországot, melynek főképp lyrai költői közvetlenül vagy közvetve az ő tanítványainak tekintendők. Ellentétes állást vele szemben voltaképp csak az 1633-ban Strassburgban alapított 'Öszinte fenyves társaság' tagjai foglaltak el, de ezek is csak annyiban, hogy Opitz reformatori érdemeit Weckherlinnek tulajdonították, ki csakugyan némely tekintetben megelőzte a sziléziai költőt és æsthetikust. De e társaság tagjai — FREINSHEIM JÁNOS († 1660), a jeles philologus, az osztrák származású

ban Herder (*Terpsichore* 1795) figyelmeztetett először a jeles költőre, kinek számos költeményét le is fordította.

ROMPLER JEZSAIÁS, a társaság főembere, SCHNEUBERS JÁN. MÁTYÁS strassburgi egyetemi tanár, ki csupa alkalmi költeményt írt és mások — sokkal jelentéktelenebb költők és a strassburgi kör maga is sokkal kevesebb tagra szorítkozott és sokkal rövidebb ideig tengette szerény életét, semhogy a ‚boberi hattyúnak‘ diadalát komolyan veszélyeztethették volna. Opitz egészen Gottsched és Bodmer koráig a ‚német költészet atyja‘, az új nemzedékeknek sokat dicsőített mestere és mintája maradt, századában pedig még azok sem ingathatták meg tekintélyét, a kik legnagyobb zajjal támadtak ellene, a pegnitzzi pásztorok rendje, mert ezek is az ő vállain álltak és nem tudtak, bár nagyon szerettek volna, befolyásának súlya alól szabadulni.

A XVII. század összes irodalmi társulatai közül a nürnbergi pásztorok rendje állott föl legtovább, névleg egészen a jelenkorig. Tagjai majd kivétel nélkül nürnbergiek voltak; irányukat nemcsak Opitz, hanem olasz, sőt már spanyol minták is befolyásolták.¹ Innen a pásztori költészet divatja e körben, mely divat a ‚rend‘ szervezetét és a tagok viselkedését is jellemzi. Persze, e pásztori költészet a nürnbergieknél tisztán allegorikai jellegűvé, azaz üres és túlzásaiban nevetséges játékká lett,² melynek értékét az édeskésnek ápolása, a virágos előadás, a rímek fülsértő

¹ Jul. Tittmann, *Die Nürnberger Dichterschule 1847.* — Főmesterök GLAMBATTISTA MARINO (1565—1625), az édeskés és játszi, de egyúttal érzéki és frivol, túlzó metaphorákban s mesterkélt fordulatokban (conceitti) bővelkedő olasz költő, kinek iránya (‚marinismus‘) e században æsthetikai járványképen járta be egész Európát.

² Harsdörfer ezt világosan kimondja: *Durch die Hirten oder Schäfer werden verstanden die Poeten, durch ihre Schafe die Bücher und durch derselben Wolle ihre Gedichte, durch die Schafhunde ihre vom wichtigen Studiren müssige Stunden* stb.

csengése, számos föltűnő új szó alkalmazása legkevésbé sem emelte. A pásztori hang és alak tehát csak külsőség, bár nem tagadhatni, hogy a falusi élet csendjének ez elméleti és gyakorlati dicsőítését a borzasztó valóságtól való tudatos elfordulás és a béke utáni mély vágy is indokolták és fokozták. A rend alapítói Harsdörfer és Klaj voltak; a pásztori élet külsőségeit Sidney Fülöp *Arcadiá*-jából (1590) vették át;¹ e regényből származnak az alapítók pásztori nevei is: Harsdörfer-Strephon és Klaj-Clajus. Az alapítók meg is énekelték a „társaság” alapítását, de kétségtelenül több képzelettel mint történeti hűséggel *Pegnesisches Schaefergedicht in den Berinorgischen Gefilden* (1644) cz. költői munkájukban, mely alak, tartalom és stíl tekintetében Opitz *Harcyniá*jára emlékeztet, de ennél jóval laposabb és izléstelenebb.² Munkásságukban hármas cél után törekedtek: vallásosak, erkölcsiek, istenfélők akartak lenni; a német hűséget törekedtek terjeszteni és emelni; a német nyelvet akarták ápolni, finomítani. Ez elméleti álláspontjuknak nem igen felel meg költészetök; találóbban jellemzi őket Opitzzal szemben elfoglalt állásuk: a józan, természet- és észszerű, alak és tartalom tekintetében correct, mindenütt tanító irányú sziléziai mester nekik prózainak, köznapinak, alant járónak tetszett; költőiségre törekedtek, de csekély hivatottságuk hamar eltévesztette a helyes irányt; műveik édeskések és émelygősek, gyöngéd játékaik gyerekesek, leírásaik dagályosak, fölfogásuk és stíljök csinált és természetellenes.

¹ E hires pásztor-regényt Opitz Márton fordította németre, 1630.

² Ezt folytatták: *Fortsetzung der Pegnitz-Schäferrey ... durch Floridan und Klajus* 1645 és *Die Nympe Noris in zweyen Tagen dargestellt von Montano* (t. i. Hellwig János) 1650.

A mi még egészséges költői erejük volt, megrontották szerencsétlen mintáik: a marinismus concettije. A pegnitziek az olasz barokstil képviselői a régi német mesterdalnokok czéhrendszerében.

A kör feje GEORG FRIEDRICH HARSDÖRFER (1607—58), egy tekintélyes nürnbergi család sarja, maga is a virágzó város tanácsának tekintélyes tagja. Öt évig járta be Franciaországot, Angliát, Németalföldet és Olaszországot s nem mindennapi műveltségre tett szert.¹ Rendkívül termékeny volt, és személyes jelentősége tetemesen emelte műveinek hitelét és hírét; halála után gyorsan ment feledésbe. Már 1634-ben lépett föl első irodalmi kísérletével; ez fordítás volt: Loredano Ferencz *Dianea* cz. regényét dolgozta át németül,² mit az olasz szerző udvarias levélben megköszönt. Erre következtek: *Frauenzimmer-Gesprächspiele* (1641—49, 8 köt.), a kor egyik legelterjedtebb és legkedveltebb műve,³ mely nemcsak játékokat ír le, hanem általában igen sok olvasmányt nyújt a közönségnek. A munka alakja a párbeszéd (három ifjú és három hölgy a szereplők), iránya tanító: a szerző a külföldi haladottabb műveltséget akarja hazájában meghonosítani. E főkép művelődéstörténeti szempontból igen érdekes

¹ Jeles matematikus is volt és kiválóan érdeklődött a régi német irodalom iránt. V. ö. *Specimen philologiae germanicae* (1646) cz. történeti jelentőségű munkáját.

² Utóbb Diederich von dem Werder is átfordította németre (1644), és Bobertag (*Gesch. des Romans* II, 93) tagadja, hogy Harsdörfer is lefordította volna. Szerinte csak tévedésből tulajdonították a Werder fordítását a nürnbergi patriciusnak.

³ Mintája Girolamo Bargagli műve *Dialogo de' giuochi* 1581. A hasonló alakú s irányú francia *Maison des Jeux* csak 1643. jelent meg.

munkája közben alapította Harsdörfer (1641) a „pegnitzi pásztorok rendjét“, mire a századnak leghiresebb és legbefolyásosabb pásztor-regényét, Jorge de Montemayor *Dianáját* (1545) németre fordította 1646.¹ Egyéb munkássága nagyrészt vallásos tárgyú vagy irányú, s rokonjellegűek prózában írt állatmeséi és parabolái (*Nathan und Jothan* 1650), melyek e században jóformán egyedül állnak. Mig az állatmese az előző korszaknak egyik legkedveltebb költői faja volt, a XVII. század teljesen elhanyagolja, mire kétségtelentül az a feltűnő körülmény is befolyással volt, hogy Opitz az állatmesét egészen kifejejtette költészettanából.

Hogy Harsdörfer a kor irányadó emberével szemben önálló tekintélyre törekedett, hogy Opitzczal való vetélkedés és féltékenység volt munkásságának egyik fő rugója, legjobban mutatja legismertebb műve, *A nürnbergi bölcsér*,² melyben az elmélet terén is merészen áll „a német költészet atyja“ mellé, de tanainak lényegében azonos vele, bár könyve nem közvetlenül Opitz művén, hanem Schottel alaposabb munkáin alapszik. A főeltérés a két mű közt, hogy a nürnbergi írónál az olasz barokstil izlése és termékei lépnek a francia classicismus iránya és mintái helyébe, s hogy Harsdörfer a költészet tanító feladatát kevésbé hangsúlyozza. E helyett előtérbe lépnek az alaknak és stilnek édeskés és dagályos játéka, az „ékesítő“ melléknevek, az állati s egyéb hangok utánzásai s más hasonló jellegű izléstelenségek és túlzások, melyek a „pásztorok

¹ Georg Schönherr, *J. de Montemayor und sein Schäferroman* 1886.

² *Poetischer Trichter, die deutsche Dicht- und Reimkunst ohne Behuf der lateinischen Sprache in sechs Stunden einzugiessen* 1647—1653, három rész.

rendjében' igen népszerűekké lettek. A német költészetre általában csekély hatással volt e barokk æsthetika.

Harsdörfernek jóval hivatottabb társa, KLAJ JÁNOS, Buchnernek, 'a dactylikus dalok világhírű föltalálójának' tanítványa, 1616. született Meissenben, 1644 óta élt mint tanár Nürnbergben, 1650 óta mint lelkész Kitzingenben, hol 1656. meghalt. A kör legtehetségesebb írója, de csak oly izléstelen és dagályos, mint a 'rend' többi tagjai, sőt gyakran még dagályosabb, annyira, hogy sokszor érthetlenné vagy a legkomolyabb szándék mellett komikussá lesz. Klaj kiválóan kedvelte a dactylikus és anapæstikus rhytmust s előszeretettel bibliai tárgyakat dolgozott föl drámai alakban.* De a dráma nála nem egyéb mint lyrai párdal, hisz ő e műveit maga szokta a templomban az isteni tisztelet után elszavalni és élelni. A kortársak különösen nagyon bámúiták a westpháliai béke dicsőítésére írt két művét: *Schwedisches Fried- und Freudenmahl* (1649) és *Irene* (1650), melyekben a jelenkor legfeljebb az izlés bihetetlen elfajulását bámúlhatja. A legtarkább és leghaszontalanabb tudomány, melyet terjedelmes jegyzetek magyaráznak, pompázó dagály és burleszk laposság, nehézkes alexandrinusok és lebegő rímjátékok, — íme e munkák elemei, melyek ily keverékben még a XVII. században sem találkoznak gyakran. És ép ilyen vagy még ijesztőbb jellegű a 'rend' harmadik főembere SIGMUND BETULIUS (1654 óta VON BIRKEN), ki 1626-ban született Wildensteinben, Csehországban és 1681-ben halt meg. A pegnitzi körben Floridan névvel szerepel. Igen tanult és nem tehetségtelen ember, de minden izlés híján, úgy hogy a nürnbergi 'rend'

* Leghíresebbek: *Der leidende Christus* és *Herodes der Kindermörder*, mind a kettő 1545.

Költészetének kinövésai nála a legnagyobbak s legfeltűnőbbek. Birken csak a kiválót, ritkát, szokatlant hajhászta; innen van, hogy tartalomban, alakban, stílusban egyaránt túlzó, dagályos, élvezhetetlen. Nehány műve a westpháliai béke (1648) dicsőítését tartalmazza,¹ másokban az osztrák és braunschweigi uralkodó házakat magasztalja.² Udvari poéta volt, ki a hatalmasoknak pompázó dicsőítésében sem ismeri a józan ész és az ízlés határait. Ausztriában igen kedvelt ember és író volt, és *Der vermehrte Donaustrand* (1684) cz., részben történeti, részben leíró műve nem érdektelen, bár tudományos értéke és megbízhatósága csekély. Birken mint æsthetikus is föllépett,³ de e téren is jelentéktelen; tanainak lényege Opitz könyvéből származik, csak hogy a pegnitzzi pásztor a költészet főfeladatát isten dicsőítésében találja. Dalai is nagyrészt vallásos tartalmúak, és vallásos irányú ezentúl a pegnitzzi kör is, melynek későbbi vezérlő férfija, JOH. DAN. OMEIS altorfi egyetemi tanár (a rendben Damon, 1646—1708) és CHRISTOPH FÜRER VON HAIMENDORF (Lilidor, 1665—1732), a második sziléziai iskola irányát a francia classikusok utánzásával, persze siker nélkül, törekedtek kiegyeztetni. Irodalmi jelentőségre nem emelkedtek, bár Omeis még a XVIII. század első tizedében is megkísérelte a törvényhozást a

¹ *Margenis oder das vermügte, bekriegte und wieder befreite Deutschland*, 1650. jul. 14. Nürnbergben előadva; *Teutscher Kriegs- Ab- und Friedens-Einzug* 1650 és *Die Friederfreuete Teutonie* 1652.

² *Spiegel der Ehren des Erzhauses Oesterreich* 1668, *Guelñis oder Niedersächsischer Lorbeerhain* 1669, *Chur- und Fürstlicher Sächsischer Heldensaal* 1677. Rokon irányú: *Mausoleum der hungarischen Könige* 1664.

³ *Deutsche Redehind- und Dichtkunst oder kurze Anweisung zur deutschen Poesie* 1679. Birkenről Herm. Palm, *ADB.* II, 660.

költészet terén,¹ Furer pedig mint a nürnbergi köztársaság elnöke legalább egy időre külső fényt borított a máris anachronismussá vált „pásztorok rendjére”. A történeti fejlődés természetes folyamának tekintendő, hogy a marínismusban gyökerező nürnbergiek utóbb a második sziléziai iskolának fokozott dagályába olvadtak; a költészet történetében nekik voltakép csupán a curiosum szerepe jut.

2. Epika és tanító költészet.

Opitz tekintélye minden téren mértékadó. Az állatmese majd egészen letűnik az irodalom színteréről, mert költészetében megfeledkezett róla, s az epikát is érzékenyen sújtotta az eposz lehetőségéről kifejezett kételye. Kétségtelen, hogy a század az összes költői fajok közül az epikával volt legkevésbé tisztában,² bár a Vergilius³ dicsőítő magasztalása mindennapi dolog, és hogy az eposz sinlődik a legszánalmasabb állapotban. A nemzet teljesen megfeledkezett régi eposzairól, sőt már ezeknek tárgyait sem ismerte: a korabeli számos költészetan nem tud sem a Nibelungokról sem Parzivalról. A régibb művek újabb kiadásai ritkák s hatástalanok: „Reineke” többször jelent meg, a „Theuerdank” 1679-ben, sőt a „Wigalois” a század végén zsidó-német keveréknyelvű fordításban kerül a

¹ *Gründliche Anleitung zur Teutschen accuraten Reim- und Dichtkunst*, 1704. Függelékében: *Deutsche Mythologie*, 382 lap!

² Még Opitz is azt hiszi is tanítja, hogy a Vergilius *Georgicája* és saját félig tanító félig leíró műve: *Trostgedichte in Wiederwärtigkeit des Krieges* igazi epopeiák!

³ *Aeneis*-ét Schirmer Mihály berlini gymnasiumi tanár († 1673) fordította német alexandrinusokba, 1668.

könyvpiacra; de sehol semmi nyoma, hogy e művek mélyebb hatást tettek volna a közönségre. Hatástalanok maradtak az idegen eposzok fordításai is: DIEDERICH VON DEM WERDER¹ (1587—1657) átültette Tasso ‚Megszabadított Jeruzsálemét‘ (1626) és Ariosto ‚Örjögő Rolandjából‘ harmincz éneket (1636), BENJAMIN NEUKIRCH lefordította Fenelon ‚Telemaqueját‘ (1727), BARTH. HEINR. BROCKES Marino ‚Bethlehemi gyermekgyilkosságát‘ (1715) — mind a hárman alexandrinusokban, ERNST GOTTLIEB VON BERGE Milton ‚Elveszett Paradicsomát‘ az eredetinek versmértékében (1682),² LUDW. VON SECKENDORFF Lucanus ‚Pharsaliáját‘ rím nélküli alexandrinusokban (1695), — de a nemzeti produkezióra észlelhető befolyással nem voltak. Még a komikai, tréfás költői elbeszélés (*Schwank*) is, mely a XVI. században annyi kitűnő művelővel dicsekedhetett, majd teljesen megszűnt. A mi az epika terén kísérlet történt, mind igen gyöngé, meg történeti szempontból is alig figyelemre méltó. A szerzők rendszerint valamely korukbeli eseményt dolgoznak föl, de nem azért, hogy az epikai anyagot művészien megalkossák, hanem hogy túlzó dicsőítésekkel a szereplő hatalmasoknak bizelegjenek.³ Így magasztalta JOH. SEB. WIELAND Gusztáv Adolf svéd királyt (1633), JOHANN FREINSHEIM Weimári Bernát herceget (1634), GEORG GREFLINGER a harminczéves háború főalakjait (1657), JOHANN VON BESSER a nagy választófejedelmet, kiről elmésen állítja, hogy ez ‚allein capable, eine geschickte Epopaiam zu verfertigen‘, K. GUST. HERAEUS Ausztriai

¹ G. Witkowski, *Diedrich von dem Werder*, 1887.

² A fordítást Haake Tivadar kezdte meg, s Berge csak befejezte.

³ A minta itt is Opitz: *Lobgesang auf Wladislaus IV.*, 1636, mely még a század végén is ‚unverbesserlich‘-nek tetszett.

Károlyt és XI. Károly svéd királyt,¹ JOH. VAL. PIETSCH, a Gottsched tanára, VI. Károlyt, JOH. ULR. v. KÖNIG Ágostszász és lengyel királyt és mások másokat. Mind e művek nem époszok, tárgyalásuk sem epikai, hanem leírásokkal és reflexiókkal erőszakosan fölfújttal hymnusok, melyekben a költőknek sokszor elég indokolatlan lelkesedése jóval nagyobb, mint költői erejük. Csak kivételesen választanak a szerzők egyéb tárgyakat. Így megénekelte, a nagyszabású olasz regényes époszok mintájára, az istenek és csodák gazdag gépezetével, WOLF HELMHARD VON HOHENBERG (1612—88) osztrák katona, az Opitz-féle műköltészetnek egyetlen képviselője délkeleti Németországban, a Habsburg-ház megalapítóját, kit kalandos lovaggá alakít át,² és földolgozta Proserpina történetét, mind a kettőt nehézkes nyelven, döcögős versekben, nem nagy költői hivatottsággal. Így tákolta össze CHRISTIAN HEINR. POSTEL hamburgi ügyvéd (1658—1705) a világ összes epikusáiból³ Wittekind-époszát (1724) és az Ilias XIV. éneke után „Ravasz Juno“-ját (1700), természetesen még nem is sejtve a Homerus-féle hősköltemény⁴ költői nagyságát. ANT. ULRICH braunschweigi herczeg Dávid királyt, GEORG NEUMARK Dávid és Goliáth történetét dolgozták föl, de e bibliai époszok semmivel sem értékesebbek mint a világi tárgyuak. Sőt az általános hanyatlás kiterjed a történeti nép-

¹ Rimes hexameterekben és pentameterekben!

² *Der Habsburgische Ottobert* 1664 (majdnem 1700 lap!).

³ Ezt a szerző maga mutatja ki művéhez csatolt jegyzeteiben — méltó büszkeséggel.

⁴ Az Odysseát Schaidenraisser Simon (1537), az Iliast Spreng János (1610) fordították volt németre, amaz prózában, ez „in artliche Teutsche Reimen“.

dalra¹ is, mely Pfalzi Frigyes, Tilly, Wallenstein, Gusztáv Adolf, Weimári Bernát, Bajor Miksa, Sovoyei Jenő s más korukbeli nagy alakok tetteihez és sorsához, utóbb pedig főkép a török háborúk fontosabb eseményeihez fűződik, de legnagyobbbészét száraz krónika marad, mely megérdemelte, hogy a hatalmasan emelkedő journalismus megsemmisítse. A nagyobb szabású eposz hajótörést szenvedett a költők tehetetlenségén, a közönség részvétlenségén, a lényegesen megváltozott korviszonyokon; örökét a kényelmesebb regény vette át.

Annál nagyobb lendületet vett a tanító költészet. Opitz elmélete és gyakorlata szerint minden költői mű tanító irányú,² s így csakugyan az összes költői fajok termékeiben, többé-kevésbé kirívóan, de mindig félreismerhetetlenül, tért foglal a tanító elem. Ez elem elégteleníti a XVII. századi drámát és regényt, közvetetlenségétől fosztja meg a lyrát, s önálló alakokat teremt magának a költői levélben, mely a kornak egyik kedvelt faja, az epigrammban és a (verses és prózai) szatírban. Az összes költészetnek e tanító jellege is okozta talán, hogy a nagyobb szabású önálló 'tanító költemény' nem talált számos s még kevésbé hivatott művelőkre.

Kiváló sikerrel ápolta a század az epigrammot, mely egy oldalról a kor tanító irányának a legközvetlenebbül kedvezett, más oldalról az értelemben gyökerező renaissance-költészetnek élczes, csipős, meglepő fordulatok ková-

¹ Ed. Weller, *Die Lieder des 30-jährigen Krieges* 1855, és F. K. Dithfurt, *Die historisch-politischen Lieder des 30-jährigen Krieges* (kiadta Bartsch Károly) 1882.

² Még a dal is: *Die Lyrica erfordern zuerst ein freies lustiges Gemüthe und wollen mit schönen Sprüchen und Lehren häufig geziert sein.*

csolására tág tért nyitott. Opitz az epigrammban is a kor mintája, és mintául szolgált a későbbieknek is a mester eljárása, ki e téren is, mint másokon, csekély önállóságot tanúsított s töprenkedés nélkül vette epigrammáinak anyagát idegen forrásokból. E források első sorban a római költők, Juvenalis és Martialis, de különösen az új-latin Owen¹ és később Boileau voltak. Opitz példáját követte a század legtöbb költője, senki nagyobb sikerrel, mint a sziléziai FRIEDRICH VON LOGAU, ki 1604-ben született s 1655-ben mint briegi tanácsos Liegnitzben halt meg. Költői működését Opitz hatása alatt írt szerelmi dalokkal kezdte meg, de az akadémikus költészet retorikai szóárja nem felelt meg sem hajlamának sem tehetségének s így gyorsan szakított ez ifjúkori kísérleteinek irányával. Epigrammáit (*Sinngedichte*), Salamon von Golaw' álnév alatt adta ki: 1638-ban kétszázat, 1654-ben negyedfélezret.² Kortársai nem igen ismerték, bár a gyümölcsöző társulat már 1648-ban fölvette tagjai sorába (*Der Verkleinernde*), s halála után gyorsan feledésbe ment.³ Lessing volt újabban az első, ki Logau nagy jelentőségére utalt⁴ és epigrammjaiból (berlini barátjával, Ramler Károlylyal) új kiadást eszközölt (1759). Logau a világirodalomnak egyik legjele-

¹ Owen János szül. 1560-ban Walesben, tanító volt és meghalt 1623-ban Londonban. *Epigrammata*, London 1606, németre ford. Bernhardus Nicæus Aucumanus 1641 és Löber Bálint, 1653. Owen igen éles és élczes író s főkép a katholicismust támadja meg epigrammaiban.

² Kiadta G. Eitner 1872, ugyanaz válogatva is 1870 (kitünő bevezetésekkel).

³ Epigrammáinak 1702-ben megjelent (nem teljes) kiadása rossz volt és nem keltett figyelmet.

⁴ *Briefe die neueste Lit. betreffend*, a 36. és 43. számuakbau.

sebb epigrammköltője, ki úgy az élczes és éles, mint a gnomai jellegű (görög) epigrammban kiválót alkotott. Már alaki tekintetben is magasabban áll, mint legtöbb kortársa. Logau merészen kezeli a nyelvet, melyen csak ritkán, de akkor is mindig szándékosan, a kitűzött cél érdekében, követ el erőszakot;* hasonlókép többnyire szándékosak verselésének hiányai: neki mindig a gondolat a fő, ezt törekedett erélyesen és hatásosan kifejezésre juttatni — az alaki tökély föláldozásával is. E célját rendszerint messterien érte el. Logau nem merített idegen forrásokból, hanem korának viszonyaiból és saját tapasztalatainak gazdag tárházából. Innen epigrammjainak kiváló kortörténeti jelentősége. A birodalom sanyarú állapota, a nyelv romlása, az idegen izlés és szellem uralma, népének gyáva önföladása, a fejedelmek önző és nemzetietlen politikája, az udvarok erkölcstelensége, a nemesség elvadulása — íme, epigrammjainak főtárgyai, melyekhez még a békés falusi élet dicsőítése és igaz, mély, minden felekezeti korlátolt-ságtól ment vallásossága járul. Logau a felebaráti szeretetnek és a lelkiismereti szabadságnak is őszinte, erélyes pártolója. Versei, melyeket keletkezésök pontos időrendje szerint tett közzé, érdekesen és tanulságosan mutatják, hogy a korszak politikai és művelődési tényei mikép tükröződtek évről-évre egy széles műveltségű, józan világnézettel és mély kedélylyel megáldott, hazájának és nemzetének sorsa fölött örködő és aggódo hazafi lelkében. Legjobb tanítványai a svájezi GROB JÁNOS (1643—97), ki

* «Szavai (mondja Lessing) mindig a tárgynak megfelelők: nyomatékosak és magvasak, ha tanít; szenvedélyesek és hangzatosak, ha korhol; szelidek, behízeltgők, kellemmel enyelgők, ha szerelemről szól; komikusak és naivak, ha gúnyolódik; bohókásak és szeszélyesek, ha csak nevetetni akar.»

epigrammjaiban („Aufschriften“ és „Kurzgedichte“) főképp a rossz alkalmi költőket is éles gúny tárgyává teszi,¹ — és a porosz WERNICKE KERESZTÉLY, ki 1661. született Elbingben, sokat élt diplomatai alkalmazásban Angliában és Párizsban, és 1720 körül halt meg.² Epigrammái (*Ueberschriifte*) 1697. jelentek meg³ s első sorban a pegnitziek édeskés játékaival valamint a későbbi sziléziaiak dagályos izléstelenségei ellen fordultak. Midőn ez utóbbiaknak önhitt híve, Postel Keresztély, a tehetetlen verselő és operagyáros, ezért a költőt megtámadta és a mesebeli nyúlhoz hasonlította, ki az oroszlány sírján ugrádozik, Wernicke *Hans Sachs* (1702) ez. „hőskölteményével“ felelt, melyben a szellemes epigrammíró, korának téves fölfogása szerint, a rég elfeledett nürnbergi mestert mint a hivatlan versfaragás typusát szerepelteti, ki Postelt ünnepélyesen utódjává és örökösövé avatja. Bármily igazságtalan itt Wernicke a XVI. századi kiváló népköltő iránt, kinek munkáit alig ismerte kellően, s bármennyire szerencsétlen utóbb polemikájának folytatásában: tény, pedig fontos tény, hogy az irodalmi kritika Németországban a francia izlés e tehetőséges képviselőjének epigrammjaival s még inkább az éles és rendszerint találó támadásokhoz írt jegyzeteivel veszi kezdetét. E tényben gyökerezik Wernicke történeti jelentősége, melyet utóbb Gottsched is helyesen fölismert.

Leghatásosabb művében epigrammíró JOHANN SCHEFFLER (írói nevén ANGELUS SILESIVS) is, ki 1624. Boroszlóban született, Strassburgban, Leydenben s Paduában tanult, 1649 óta az celsi herczeg udvari orvosa volt, 1653-ban

¹ Költeményei 1678. és 1700. jelentek meg.

² Jul. Elias, *Chr. Wernicke* 1888. *Jugendgedichte von Chr. W.* ed. L. Neubaur 1888.

³ Újra 1701, 1704 és (Bodmer kiadásában) 1749-ben.

áttért a kathol. vallásra, mire a következő évben császári udvari orvos lett, 1661-ben a minorita-rendbe lépett és 1677-ben halt meg.¹ Scheffler világnézete a régi mystikának pantheistikus irányában gyökerezik,² ez és a spanyol költészet hatása vezette őt a katolikus valláshoz, melynek igaz és benső meggyőződéssel lett híve, mit költeményei nyomósabban bizonyítanak, mint előbbi hitsorsosai ellen intézett nagyrészt heves és durva 39 támadó dolgozata.³ Költői főművei: *Heilige Seelen-Lust oder geistliche Hirtenlieder der in ihren Jesum verliebten Seele* (1657) és *Cherubinischer Wandersmann* (1674). Az első munka az érzés gyöngédsége és heve, valamint alaki tökély által kitűnő, csak egy kissé édeskés és a pegnitziek játékaival befolyásolt dalokat tartalmaz, melyeket utóbb a protestáns pietisták és hernhutiak is igen nagyra becsültek; a második nagyrészt két-két alexandrinusba öltöztetett vallás-erkölcsi mondásokból, ethikai epigrammókból áll, melyeknek eszmeköre föltűnően emlékeztet Eckhart mester tanaira, néha Boehme ábrándos spekulációira is. Schefflernek e gnomái is tiszta és correct nyelven vannak írva és gazdagok mély vagy szép gondolatokban, melyeket a szerző rendszerint egyszerűen és világosan tud kifejezni. Élete végén (1675) írta még *Sinnliche Betrachtung der vier letzten Dinge* (t. i. halál, utolsó ítélet, pokol és mennyország) cz. művét,

¹ Róla Aug. Kahlert 1853 és Lindemann 1876. Költői műveit kiadta D. Aug. Rosenthal, 1862, 2 köt.

² E tekintetben előzője is volt: DANIEL VON CZEPKO UND REIGERSFELD (1605—60), Opitz körének egyik legderekabb tagja, kinek *Sevcenta monosticha sapientum* (1655) tartalom és alak tekintetében nagyon hasonlítanak Scheffler vallásos gnomáihoz. *Pierie* cz. drámája 1636. jelent meg. Róla Herm. Palm, *ADB.* IV, 671.

³ Ezeket *Ecclesiologia* (1677) czímmel gyűjtötte össze.

melyben a hitetleneket és kételkedőket sok túlzott, sőt undorító rajzzal és fejtegetéssel megfélemlíteni törekszik,

„Rövid szatirának“ nevezi Opitz az epigrammot, míg „a szatira nem egyéb, mint egy terjedelmes epigramm“. E magyarázat eléggé mutatja, hogy e két költői faj a XVII. században mily közel állt egymáshoz. Erről tanúskodnak a kornak szatirikusai is, főkép azok, kik gúnyoros műveiket verses alakokba öltöztették. És jellemző, hogy ez írók előszeretettel írtak nyelvjárásukban, mintha érezték volna, hogy a tiszta és correct irodalmi nyelv a jellemzetesnek kifejezésére még nem elég alkalmas. Már egy erélyes szlezvigi nő, az újrakeresztelő ANNA OWENA HOYER (1584—1655), Owen János ismeretes csillagász leánya, ki a papsággal folytatott harcaiban minden vagyonát elvesztette és 1632-ben Svédországba menekült, hol Krisztina királyné jó akaróan pártfogása alá vette, alnémet nyelven gúnyolta ki egy férfit, de egyúttal faragatlan szatirájában¹ a papokat, kiket egy találóan, de rendkívül vastag vonásokkal rajzolt durva parasztlakomán szerepeltet. Nagyobb költő s izléesesebb író, mint a vallásos rajongásba tévedt, elkeseredett nő, a századnak legjellegesebb szatirikusa JOHANN LAUREMBERG, ki 1590-ben született Rostockban és 1658-ban halt meg mint a matematika tanára a dán Soroeban.² Lauremberg már 1634-ben felnémet nyelven írt két alkalmi színművében³ alnémet nyelven beszélteti a realiztikusan rajzolt parasztokat; egészen

¹ *De denische Dörp-Pape* (A dán falusi pap) 1630. V. ö. Erich Schmidt, *Charakteristiken* 1886, 85—95. 1. és *ADB*. XIII, 216.

² Atyja, Vilmos, híres orvostanár, testvére, Péter, az „*Acerra philologica*“ tekintélyes szerzője volt.

³ *Triumphus nuptialis*, 1648. — *Pompejus magnus* cz. drámája ifjúkori kísérlet az antik színmű alakjában.

alnémet nyelven van írva négy jeles szatirája,* melyek az idegen divatnak gyerekes hóbortjait és káros hatásait finom iróniával és vonzó mérséklettel támadják és gúnyolják. A ,modern' francia erkölcsök rontó befolyását az egyetemi ifjúságra Lauremberg már 1630-ban írt latin *Satyra*jában fejtegette: hazafias és morális erélylyel; alnémet költeményei egész körében tárgyalják a külföldieskedés gyilkos mérgét, főkép a német nyelvre gyakorolt káros hatását is; de nem pathetikus retorikával, hanem a csipős élcz és mókázó jókedv fegyvereivel ostromolják a hatalmas ellenfélt, melyet egyidejűleg a prózai szatira is ismételve ostromának tárgyává tett. Lauremberg védelmezi e szatiráiban (a szerinte minden ötven évben átalakuló felnémet nyelv egyeduralmával szemben) a ,magvas' és ,állandó' alnémet nyelvjárás irodalmi jogosultságát is és pellengérré állítja a kolduló alkalmi verselőket. Költeményeit eleven, élczes előadás s a legjobb értelemben vett népies stíl jellemzi. A ,régí jó idők' e kiváló védőjében a XVI. század grobianizmusa a humanismus szellemével párosul. Minden darab gazdag jó ötletekben, tréfás historiákban, sikerült párbeszédekben. Lauremberg a költészetben is a régi izlés embere: ellenzi Opitz verstanát s csak részben ír alexandrinusokban, többnyire a XVI. századi knittelverseket használja. Egész iránya inkább Fischartra s a XVI. századi irodalmi szellemre, mint korának izlésére emlékeztet. Példája sok, de kevés hivatott követőre talált, kik a nyelvjárás használatában is hozzá csatlakoztak.

* *Veer Schertz Gedichte* 1652. Újra kiadták J. M. Lappenberg 1861 és W. Braune 1879. Dán fordításban már 1652-ben, felnémetben (Dedekind Keresztélytól) 1654-ben jelentek meg. Róla Erich Schmidt, *ADB*. XVIII, 59.

Ez utóbbi pontban szerencsére nem követte őt legjobb tanítványa JOACHIM RACHEL, ki 1618-ban született Lundenben, a Dithmarzok földjén, és 1669-ban mint slezvigi rector halt meg. Lauremberg tanítványa, de egyúttal legnagyobb ellentétje; Rachel Opitznak lelkes hive s mint ilyen szatirájában is általánosabb irányú és komolyabb hangú. Abban is Opitz embere, hogy óvatosan kerüli a hatalmasokat s hogy mintáit a latin irodalomban találja: Persius és Juvenalis¹ nyomdokain halad, és három költeménye (a IV—VI-dik) ezekből van többé-kevésbé szabadon átdolgozva. Rachel nyolcz szatirát írt (1664—67), melyeknek főtárgyai: a rossz nők (kiknek hét fajtát rajzolja), a derék háziasszony, a verselő hölgyek, kiket nem szenvedhet, a barátság és nevelés, az egyetemi élet, a költészet, melynek értékét lelkesen védi, végre a rossz verselők és a túlzó puristák, kiket nem kevésbé érelyesen ostoroz. Nem oly eleven és friss, mint Lauremberg; néha túlságosan tanító, majdnem értekezésszerű; de mindig komoly irányú és derék világnézetnek szószólója.² Rachel a XVII. századi felnémet irodalomnak legjelesebb szatirikusa, ki főképp nyelvénél fogva sokkal olvasottabb és hatásosabb volt, mint népiesb és eredetibb alnémet kortársa, kinek népszerűségét műveinek csak egy kis területen otthonos nyelve nagyon megszorította. Rachel tanítványai a század végén az 'udvari költők', kik közül Canitz leginkább megközelíti mesterét.

Egészen más jellegű a korszak prózai szatirája, mely spanyol minták után indul s első sorban bizonyos formát-

¹ Juvenalis mintájára írta Gryphius András, a jeles dráma-költő is, három szatiráját.

² Jeles életrajzzal s magyarizatokkal kiadta H. Schröder, 1828. Róla Aug. Sach 1869.

lanság által van jellemezve. E művekről valóban bajos pontosan elmondani, regények-e vagy anekdota-gyűjtemények, értekezések-e vagy prédikációk. Tény, hogy ez elemek mind megtalálhatók benne s csak az összekevert alkatrészek aránya különböző az egyes termékekben. A spanyol mintákat, melyek után a prózai szatira művelői indultak, főkép AEGIDIUS ALBERTINUS honosította meg Németországban, ki 1560. született Deventerben s 1620-ban halt meg mint fejedelmi titkár Münchenben. E rendkívül termékeny fordító és átdolgozó ötvenegy, nagyrészt spanyol eredetű, többé-kevésbbé szatirikus irányú munkát ültetett át és főkép Antonius de Guevara műveiből fordított többeket németre.* De Albertinus gyöngé író; nyelve tele dialektikus elemekkel, stílje sokszor élvezhetetlen. Hatását bénította álláspontja is, mely a jezsuiták szellemében minden modern s szabadelvű eszmének s intézménynek hadat üzen. Tehetség és világnézet szempontjából éles ellentéte JOH. MICH. MOSCHEROSCH, a század egyik legjelesebb s egyúttal legnemzetibb szellemű prózaírója. Moscherosch mint egy V. Károly alatt Németországba bevándorolt aragoniai családnak (de Musenrosh) sarja 1601-ben született Wilstädtben Strassburg mellett, jogot tanult, sokfelé hivataloskodott, sokat szenvedett a háborútól, egy ideig Strassburg városának titkára és ügyésze volt, 1656 óta kancellár Hanauban, 1664 óta a hesseni tartománygróf tanácsosa Casselben, meghalt 1669-ben egy utazás alkalmával Wormsban. Moscherosch mintája Don Francisco Gomez de Quevedo y Villegas (1580—1645), kinek vízióit (tul. „álmait”,

* L. a kitünő bevezetést e könyvben: *Aeg. Albertinus, Lucifers Königreich* ed. R. v. Liliencron é. n. (a Kürschner-féle *Deutsche National-Literatur*-ban).

Sueños, 1631)¹ azonban csak de la Geneste szabad francia fordításából (1633) ismerte. E könyv alapján írta nagy művének első hét fejezetét,² míg a munka másik fele a német szerzőnek teljesen önálló műve. *Wunderliche und wahrhaftige Gesichte Philanders von Sittewald, d. i. Straff-Schriften* e munka címe, mely tizennégy látományt (viziót) tartalmaz s teljesen 1650-ben jelent meg.³ Moscherosch lelkes protestáns és lelkes német. A kor iszonyú bajait az ifjúságnak vallásos és nemzeti nevelésével hiszi első sorban orvosolhatónak, s e fölfogásból írta meg, közvetlenül saját gyermekei számára, egyik legelső, kitűnő művét: *Insomnis cura parentum, christliches Vermächtniss oder Schuldige Vorsorg eines treuen Vaters* (1643), melyre a német Ringwaldt és a francia Montaigne is befolyással voltak. E mű a kornak egyetlen német pädagogikája, mely az iskolaügy reformját a tankötelezettség alapján célozza, de a tanítók helyzetének javítását is erélyesen sürgeti. A fősúlyt azonban a családra fekteti Moscherosch: ez nevelje az ifjúságot nemzeti szellemben és nemzeti erkölcsökben Isten és a haza szolgálatára.⁴ De csak főműve tette őt a kornak egyik leghíresebb és legnépszerűbb írójává, kit számosan kiírtak, átdolgoztak, utánoztak. A munka, melynek Quevedo után dolgozott első hét fejezete is telve van önálló részletekkel,⁵ kortörténeti szempontból is első

¹ Innen a német író mellékneve „Der Träumende“, melyet 1645 óta mint a gyümölcsöző társulat tagja viselt.

² *Visiones de Don de Quevedo. Wunderliche und wahrhaftige Gesichte Philanders von Sittewald*, 1647.

³ Életrajzzal kiadta (de nem teljesen) H. Dittmar 1830. Róla: Chr. A. Scholtze, 1877 és Fr. Muncker, *ADB*. XXII, 351.

⁴ Max Nickels, *H. M. Moscherosch als Pädagog* 1883.

⁵ A spanyol és német író viszonyában ismétlődik Fischart viszonya Rabelaishez.

rangú forrás: hisz Moscherosch első sorban korának hű tükrét kívánta adni. Legfontosabb fejezetei: *Die Höllenkinder*, melyben a szerző bejárja a poklot és erélyesen jellemzi az elítélteket; ¹ *Soldatenleben*, a háborúnak valóban iszonyú rajza, melyben a szerző kifejti, hogy a harc inkább a parasztok és polgárok, mint az ellenség ellen foly; és *À la mode Kehraus*, melyben a költő egy régi vár (Geroldseck) romjaiban az ősgermánokkal (Hermann, Ariovist, Wittekind stb.) találkozik, kik a mai németeket és külföldieskedő divatjaikat kigúnyolják és ostromozzák. Moscherosch műve minden tekintetben sokkal magasabban áll, mint akár spanyol akár franczia eredetije. A német író egységes erkölcsi fölfogással termékenyítette meg a földolgozott anyagot, rendkívül gazdag ismeretekben és eszmékben, és az előadásnak nem közönséges erejével és elevenségével rendelkezik. A nemzeti szempont vezérli mindenütt, de azért nem elfogult: bámúlja Párizst és elismeri XIV. Lajos nagyságát, de látja egyúttal, hogy az idegen szellem végveszélylyel fenyegeti nemzetét. Moscherosch korának szellemében polyhistor, ki rengeteg forrásból veszi anyagát, a mi művének egységét és előadásának egységességét hátráltatja is. Mint költői mű nem is kiváló ez érdekes munka, de szerzője mint erkölcsbíró és hazafi a századnak egyik legjobb embere, ki hasonlókép, mint Laubenberg, többre becsüli a XVI. századot,² mint saját korát.

¹ Ennek utánczása *Der Schoristen-Teufel* (1651), KINDERMANN BOLDIZSÁR magdeburgi lelkésznek (1636—1706) két látománya, melyekben a szerző a pennaalimus (l. fönt 372. l.) védőinek pokoli kínjait rajzolja.

² Ennek irodalma, Brant és Murner és a Grobianus, hatással is voltak reá; a kortársak közül leginkább Albertinus befolyása észlelhető.

Moscherosch méltó társa a szatira terén, de nagyobb optimista JOH. BALTHASAR SCHUPP, ki 1610-ben született Giessenben, marburgi egyetemi tanár, hesseni udvari lelkész, 1649 óta hamburgi plébános volt és 1661. halt meg. Schupp már nem költő, hanem tisztán tanító író, ki csupán vonzóbbá s hatásosabbá teszi fejtegetéseit, midőn kis történetkékkal vagy tréfákkal tarkázza előadását. 'Tanító dolgozatai' (*Lehrreiche Schriften* 1663) kitünő nyelven, népies és eleven előadással vannak írva, *Der Freund in der Noth* (1657) cz. műve¹ pedig a német irodalmi élet számos égető kérdésével foglalkozik. Schupp erélyesen támadja meg a tudósok pedantismusát, az izléstelen nyelkeverést, de a túlzó purizmust is, nyíltan és okosan szelölteti az egyetemi élet kinővéseit, és meggyőző érvekkel követeli, hogy a tudományrak a nyelve is német legyen.² E törekvéseiben utóbb Weise Keresztély, de különösen Thomasius és Leibniz lettek³ jeles és befolyásos követőivé. Schupp prédikációiban is fejtegeti, de ezekben még népiesb és nem mindig izléses alakban, józan reformnézeteit. E szempontból kortársai közül rokon szellemű, de még fejletlenebb izlésű író ABRAHAM A SANTA CLARA (HANS ULRICH MEGERLIN), ki 1648-ban született Kreenheinstettenben, 1662 óta ágostonrendi pap Mária-Brunnban (Bécs mellett), 1668 óta prédikátor, 1677 óta udvari hitszónok Bécsben, 1682—89 Grácban, azután ismét Bécsben, hol

¹ Újra kiadta W. Braune 1878. Schuppról írtak Alex. Via 1857, K. E. Bloch 1863 és Ernst Oelze 1882.

² Ez eszméket már Schupp apósa Christoph Helvicus (Helwich, † 1617) is fejtegette, a külföldiek közül pedig az olasz Trajanus Boccalini 'Relationes ex Parnasso' (németül 1616) cz. művében, melyre Schupp hivatkozik is.

1709-ben meghalt.¹ Prédikációi közül a dögvész (1679) alkalmából (*Mercks Wienn* 1679, *Lösch Wienn* 1680, *Grosse Todtenbruderschaft* 1681) és a törökök ellen mondottak (*Auff auff, ihr Christen* 1683) a legkiválóbbak; ² költői műnek, szatirikus regényfélének, legfeljebb *Judas der Erzschem* (1686--95, 4 köt.) tekinthető,³ mely Judásnak (Jacobus a Voragine alapján elmesélt legendái) életrajzát tartalmazza, de voltaképp csak kényelmes keret, melybe a szerző az élet és irodalom legkülönbözőbb viszonyaira vonatkozó nézeteit jól rosszul beilleszti. Abraham inkább burleszk mint szatirikus író, közönségének inkább rabja mint tanítója. Minden művében főczélja, hogy hallgatóinak vagy olvasóinak érdeklődését felkeltse és a nevetőknek nagy táborát megnyerje. Innen a számos jó ötlet, a számtalan sikerült tréfa, élezt és szójáték, a sok komikus história minden munkájában; de innen nyelvének szójárási szókban és fordulatokban való ijesztő gazdagsága és előadásának mókázó, bohózatos, sokszor izléstelen jellege is, mely a hitszónok tisztéhez oly kevésbé illik és még a szatira-író munkáit is elekteleníti.⁴ Minden esetre jellemző Németország leghatalmasabb katolikus udvarára e korszakban, hogy lelkésze e faragatlan és nevetlen bohóc lehetett, míg pl. a berlini udvar körében Leibniz és Pufendorf forognak, a protestans tartományok legbefolyásosabb

¹ Művei Passau 1835—46, 19 kötet. Róla Theod. v. Karajan 1867 és W. Scherer, *Vorträge und Aufsätze*, 147. l.

² Ez utóbbit (újra kiadva Bécs 1883) fölhasználta Schiller a kapuczinus barát prédikációjában, 'Wallenstein táborában'.

³ Válogatva kiadta F. Bobertag, 1883.

⁴ Figyelemre méltó különben, hogy Abrahamnak a 'Judas' előtt megjelent művei e szempontból kevésbé kifogásosak, mint e 'regény' maga és a termékeny írónak későbbi munkái.

prédikátora pedig a nemes és művelt Spener. De azért találunk a katolikusok közt is írókat, kik műveltség és izlés tekintetében jóval magasabban és teljesen egy sorban állanak a legjobb protestáns szerzőkkel. Ilyen különösen Abraham kortársa MARTIN VON COCHEM¹ kapuczinus barát (1630—1712), kinek *Jézus élete* (1689) a századnak legjelesebb katolikus ábitatos könyve, melyet úgy előadásának művészete, mint a szerzőnek mély vallásossága és gazdag képzelete kiváló alkotássá tesznek. A könyv inkább költői mint tudományos munka, mert Márton atya nemcsak a legendai hagyományokat használja föl, egyáltalában nem kutatva, van-e és vajon mennyi történeti hitelök, hanem egészen önkényesen, saját élénk képzeletéből, de mindig költői lélekkel, egészíti ki anyagának nagy hézagait, úgy hogy nála a Megváltó életében ismereteink szempontjából homálynak egyáltalában semmi nyoma. A mű szelleme és hangja leginkább Schefflerre és Spere emlékeztet, kik a szerzőre bizonyára nagy befolyással voltak.² De térjünk vissza Abraham a Sta Clarához. Izlése igen kifogásos, de kétségtelen, hogy tudós és derék világnézetű férfiü, helyes irányú erkölcsbiró, az igazságnak bátor hirdetője (az udvarral szemben is), mint író kiváló szónoki tehetség és igen ügyes mesélő, kinek torzrajzai első rangú satirikus és jel-

¹ Róla F. X. Kraus, *ADB.* XX, 480. Családi neve talán Liuius s szülővárosa valószínűen Cochem a Mosel partján volt.

² Egyéb számos munkáját felsorolja Hierotheus, *Provincia Rhenaana Fratrum minorum Capucinatorum*, 1750², p. 120. Márton könyvei közül igen népszerűek lettek még: *Auserlesenes History-Buch* (1693), mely igen szépen elmesélt egyházi és világi történeteket tartalmaz (három elbeszélés e könyvből: Griseldis, Genovefa és Hirlanda, különnyomatokban is megjelentek) és *Legenden der Heiligen* (1705).

lemző erőről tanúskodnak. Különösen kitünően ismerte a népet, miért is művei a néphit és népszokások * dolgában rendkívül gazdag, még távol sem kellően kiaknázott források. Bizonyos határig (t. i. nem tekintve a XVII. századi bécsi népnek műveltségi színvonalát) korának e nagy tehetségű rajzolója és bírálója is a század ferde izlésének áldozata, mint pl. Fischart János az előző korszakban, kitől különben ő ép úgy mint a szatira többi korabeli művelői abban lényegesen különböznek, hogy túlzóan konzervatív álláspontuak, 'laudatores temporis acti', kik a 'modern' divattal együtt a haladásnak egészséges tényezőit is megtámadták és az 'ósdí' világnak örömmel áldozatul hozták volna. A javulás ez irányban csak akkor állott be, midőn az értelen (a 'bon sens') és az izlés döntő szerepre jutottak. Ez azonban csak a második sziléziai iskola hóbortjainak megsemmisülésével történt, miben az oly kis embernek, mint Weise² Keresztély, és az oly kiváló lángésznek, mint Leibniz, egyaránt nagy érdeme volt.

3. A dráma. Gryphius.

A költészetnek egyetlen fajára sem volt Opitz működése kedvezőtlenebb hatással, mint a drámára, melynek XVI. századi fejlődését részben semmibe sem vette, részben megakasztotta a nélkül, hogy helyébe életre való irányt

* Ezekre ez időben a tudósok figyelme is ráfordult. Így írtak a lipcei magister Johanues Praetorius (+ 1680), a zwickauai gyógyszerész Joh. Erhard Schmidt (+ 1722) és a polyhistor Erasm. Francisci (+ 1694) számos munkát a népnek sokféle babonája ellen, és e műveik tudományos szempontból értéktelenek ugyan, de a nép hitének és műveltségének fölismerésére igen fontos, becses anyagban rendkívül gazdag források.

meg tudott volna indítani. A XVII. század fő jellemvonása a drámai költészet terén a mű- és népdráma ellentéte. Az első a tudósok műve. Idegen (ókori, holland, francia, olasz) minták szolgai utánezása, korlátolt és külsőleges szabályoknak pedáns alkalmazása, a színház jogos igényeinek önhitt elbanyagolása eleve is megfosztották minden mélyebb hatásnak még lehetőségétől is. A népdráma ellenben a színház és a színészek alkotása, mely ugyanabban az irányban és izlésben halad, melyet a XVI. század vége felé a Németországban szereplő angol komédiások megindítottak volt. Az angol darabok fő jellemvonásai a XVII. századi népdramákban is fölismerhetők: nagy és sok cselekvény, császárok s főurak iszonyú tettei, túlzás nyelvben és stílusban, előszeretettel a véres és borzasztó iránt, a komikus és tragikus elemeknek közvetlenül egymás mellé állítása vagy groteszk keverése. A népdráma mindig valóságos „színmű” volt: a színpad számára írták s tényleg mindig színpadra is került, még pedig az egész nagy közönség jelenlétében. Mind e momentumokban kétségtelenül előnyben volt a műdráma fölött, mely csak mint irodalmi termék talált, ha talált, kisebb körű olvasó közönséget, mert az iskolai előadások úgy szólván zárt ajtók mögött folytak le. Hogy mégis igen csekély sikerre vezetett, ennek főokai, a harminczéves háború egyenes bénító befolyásán kívül, abban keresendők, hogy a tanult osztályok (tehát a tehetségesebb és műveltebb költők is) nem törődtek vele, hogy a szintársulatok túlnyomóan műveletlen és szedett-vetett népből állottak, hogy egymáson túltenni s lehetőleg a legalsó néposztályokat is kielégíteni s megnyerni törekedtek, a mit finom vagy költői eszközökkel nem kísérthettek meg. Az izlés iszonyú hanyatlása, általános elvadulás és sértő aljasság voltak e tényezők gyümölcsei, mire a népdráma a

XVIII. század első harmadában teljesen megsemmisült, úgy hogy halálos ellensége, Gottsched, benne voltakép csak egy halottat ütött agyon.

Opitz maga a dráma terén csupán fordító volt: átültette Seneca 'Trójai nőit' (1625) és Sophokles 'Antigonéját' (1636); de e fordításokkal is hatott a századra, a mennyiben az ókori tragédia utánzására, főkép a modern világhoz már közelebb álló Senecára utalta kortársait. Még nagyobb hatással volt az opera meghonosításával: 1627-ben került színre *Daphne*ja, Schütz Henrik drezdai jeles karmester 'classikus' zenéjével, 1635-ben *Judith*ja, mind a kettő nem eredeti alkotások, hanem olasz szövegek szabad átdolgozásai.* Mert az opera hazája Olaszország: Firenzében tettek kísérletet az ógörög dráma megújításával, s e kísérlet eredménye az opera volt. Rinuccini 'Dafne'-ja 1594. vagy 1595. került színre (Peri zenéjével) Firenzében, egy magánháznál, második operáját, 'Euridicét' 1600-ban az udvarnál adták elő IV. Henrik francia király és Maria de Medicis esküvőjének megünneplésére. A német 'Daphne' is először egy fejedelmi esküvő alkalmával került színre Torgauban, s az opera később is ily külső pompával ékeskedő ünnepi játék maradt, melyben a költészetnek a zenével és tánczczal szemben igen alárendelt szerep, sőt néha semmiféle szerep sem jutott. Mert az opera csakhamar sajátságos mellékágakat hajtott. Ilyen volt a ballet, melynek előadásakor rövid prózai szöveget adtak a közönség kezébe; ilyen a maskeráda, kisebb terjedelmű ballet, melyben fejedelmi egyéniségek is szerepeltek; ilyen a sere-

* 'Daphne' szerzője Rinuccini Ottavio († 1621) volt. Operái *Daphne* 1600, *Eurydice* 1600, *Aretusa* és *Ariana* 1608, korszakot alkotnak e műfaj történetében.

náta, mely nem szorult a színi előadásra; ilyen a ‚Wirtschaft‘, a melyben a fejedelmi gazda a kocsmáros szerepét vitte; ilyen a pastorell, mely a pásztori életből vette tárgyát vagy helyesebben a pásztori élet külső formáiba öltöztette a rendszerint igen ellentétes jellemű cselekvényt; ¹ ilyen végre az oratorium és kantáta, melyekben cselekvény minél szerényebb adagokban található. Főddolog volt a külső pompa: a fényes kiállítás, a nagyszerű dekorációk, a meglepő masinériák, melyek hihetetlen összegekbe kerültek. ² A közönség természetesen elragadtatva bámulta e csodákat, melyekkel a költészet, az igazi dráma, sehogy sem versenyezhetett. De nemcsak a külső fényt bámulta, csodálhatta azt az erkölcsi és illedelmi léhaságot is, mely ez előadásokban a tisztességesnek legelembb követelményeit is danolva és tánczolva lábbal taposta. Az operát természetesen főképen az udvarok pártolták, első sorban a drezdai, de kisebb német udvarok is, mint a braunschweigi vagy weissenfelsi vagy rudolstadtai, a nagy városok közül pedig főképen Hamburg volt az operának lelkes barátja. ³ E gazdag kereskedelmi városban virágzó korszaka volt az operának a XVII. század utolsó és a XVIII. század első évtizedeiben; itt nyert 1678-ban külön fényes palotát is. Opera-szövegek írásával, mondhatni ‚gyártásával‘, a legismeretesebb és legtekintélyesebb költők is fog-

¹ Ez irány bámúlt mintája, a ‚Pastor fido‘ (1590), Guarini Battista († 1612) sokat utánzott pásztori darabja, már 1619-ben jelent meg német fordításban.

² Hamburgban pl. egy opera színrehozatalának költségei tizenötezer tallért is meghaladtak.

³ E. O. Lindner, *Die erste stehende deutsche Oper* 1855. Hamburgban 1678-tól 1738-ig több mint kétszázötven új opera került színiure.

alkoztak; ¹ a tárgyakat a biblia, az ókori mythologia, az egyetemes történelem, de a köznapi népélet is (ez esetben sokszor alnémet paraszt-jelenetekkel) szolgáltatta. Mind e művekben fődolog a zene, melynek számos kiváló képviselője ép az operának szentelte erejét, így pl. Hamburgban a nagy tehetségű Keiser Reinhard († 1739), ki állítólag egymaga száztizenhat operát írt. De a zene 1604-ben teljesen függetlenítette is magát, ha nem is a költészettől, de minden esetre a szinpadtól, az oratoriumban, ² mely a XVIII. század elején Händelben és Bachban lángeszű művelőket talált. De egyuttal az opera maga is mind jobban kilépett a német költészet és irodalom köréből, mert megindul az olasz opera divátja: a német udvaroknál nem-sokára rendszerint olasz társulatok működnek, kik olasz operákat olasz nyelven adnak elő, úgy hogy a német opera csupán a nagyobb városokban részesül pártolásban, de 1740-ben még Hamburg is, a német opera e legvirágzóbb tűzhelye, olasz társulatot szerződött.

Az opera, főkép első termékeinek tárgyánál s stíljénél fogva, legközelebb áll a pásztori drámához, melytől sokszor alig különböztethetni meg. Ily pásztori játékokat főkép a nürnbergi költők írtak, de nem nagy sikerrel. Klaj Jánosnak vallási vagy egyházi tárgyú darabjai (Herodes,

¹ Így Drezdában Schirmer Dávid (Neue geistliche Schauspiele, bekwehmet zur Musik, 1670), Geller Ernő, Dedekind Keresztély; Rudolstadtban Schwiger Jakab; Braunschweigban Bressand F. K., a ki sok francia tragédiát is lefordított (1691 Rodogune, 1694 Sertorius és 1699 Brutus Corneilletől; 1692 Porus és 1694 Athalie Racinetól; 1695 Regulus Pradontól); Hamburgban Bostel Lukács, Postel Ker. Henrik, Hunold Keresztély, Feind Bartold, König Ulrik stb.

² C. H. Bitter, *Beiträge zur Gesch. des Oratoriums* 1872.

A szenvedő Krisztus, Az angyalok és sárkányok harca stb.), valamint a béke dicsőítését célzó színművei is (,Schwedisches Frieden- und Freudenmahl', ,Irene', ,Der Geburtstag des Friedens') inkább monologok, mint színművek; fősúlyt a karokra fektet a szerző, míg a cselekvényt sokszor rövid prózai magyarázatok helyettesítik. Társának, Harsdörfernek, színművei mind épen nem sikerült fordítások, és a pegnitzzi rend harmadik elnökének, Birken Zsigmondnak legkiválóbb színműve, *Androfilo*, szegényes moralitás, mely egy romlott királyfi javítását tárgyalja. A kor izlésére jellemző, hogy e darabnak prologját egy valóságos oszlop mondja! Klaj és Birken sokat dicsőítették a várva várt békekötést, mely az iszonyú vérengzésnek és dúlásnak véget vetett, drámai művekben is,¹ melyeket azonban még a párbeszédese alak sem tüntethet föl színműveknek. A pegnitziek stíljét és izlését legjobban föltünteti a Birken ünnepi darabja, *Margenis* (t. i. Germanis), melyet szerzője Piccolomini Ottavio fölszólítására írt, s mely üres rhetorikából, pedáns allegorizálásból, érzelgős pásztori enyelgésekből és feszes rhythmusokból van összetákolva. Nagyobb hatást is tettek RIST JÁNOS hasonló célú színművei: ² *Das friedewünschende Deutschland* (1647) és *Das friedejauchzende Deutschland* (1653), melyek szerzőjüket tekintélyes és híres költővé avatták.³ Az első darab nem is érdektelen, bár merő allegoria: ,Né-

¹ Már 1635-ben jelent meg egy *Irenaromarchia* cz. ,tragicomœdia', melynek szerzője a hamburgi Stapel Ernő volt.

² Rist legtöbb drámája (,Herodes', ,Wallenstein', ,Gustav Adolf', ,Guiscardus' stb.) elveszett vagy lappang. A termékeny költő, saját nyilatkozataiból következtetve, írt azon felül szatirikus és allegorikai színműveket is.

³ Mind a kettőt újra kiadta H. M. Schletterer, 1864.

metország' egy hatalmas királynő, ki a halottaikból föl-
támadt legjobb fiainak (ezek Ariovist, Arminius, Claudius
Civilis és Wittekind) tanácsaira nem hallgat s nem akar
tudni a békéről, mire négy ,gavallér' (egy spanyol, egy
francia, egy horvát és egy német lovas) teljesen kifosztják
s koldusbotra juttatják a szerencsétlen fejedelemt. Végre
az utolsó jelenetben a ,Béke' és a ,Szeretet' kieszközlik az
Úristennél, hogy a sokat szenvedett nő kegyelmet nyer.
A darab rendkívüli tetszést aratott, a mit, a kifejezett
alapgondolatnak helyességén kívül, különösen a rendkívül
fényes kiállításnak köszönhetett, mert költői értéke cse-
kély. E szempontból még gyengébb Rist második darabja,
melyben a zenének nagyobb szerep jut, mint a költészet-
nek, s mely talán nem is került soha színre. Rist érdeme
általában abban van, hogy a közvetetlen jelenből veszi
darabjainak tárgyait és hogy a színpad számára írja műveit.
De kiválóbb drámai tehetséggel nem volt megáldva.

E tekintetben a tudós költők sorában sokkal magasabban
áll a század legnagyobb dráma-költői tehetsége, ANDREAS
GRYPHIUS, ki 1616-ban született Grossglogauban s szo-
morú viszonyok közt töltötte ifjúságát, a mi egész életére
elkomorította kedélyét; 1638—44 tanúlva és tanítva Ley-
denben élt, hol a németalföldi költészettel megismerkedett;
utóbb bejárta Francia- és Olaszországot, mire 1647-ben
hazájába visszatért, hol a glogauai fejedelemség ügyésze lett
s 1664-ben halt meg.* Irói pályáját vallásos tartalmú szonet-
tekkel kezdte: *Sonn- und Feiertags-Sonette* 1639, mire
Pindar mintájára, de néha modern versszakokban, ódákat

* Tehát abban az évben született, melyben Shakespeare meg-
halt, s a nagy angol költő születésének épen századik fordulóján
halt meg. Gryphiusról Herm. Palm, *ADB.* X, 74.

írt, egy latin eposzban megénekelte Krisztus szenvedését és halálát¹ és 'Temetői gondolataiban' (*Kirchhofsgedanken* 1656) a mulandóság és hiúság eszméit mélyen átérzett, de iszonyú képekkel elhalmozott elégiákban juttatta kifejezésre.² E komor szellemű és pessimistikus világnézetű költemények mellett, melyekben úgy a borzasztó kor mint saját fájdalmas tapasztalatai visszatükröződnek, derültebb vagy épen víg tárgyú dalai, alkalmi versei és epigrammjai úgy számra mint értékre alig jönnek tekintetbe.

Gryphius mint lyrai költő is kiváló, de sajátos irányú tehetség. A szerelmet nem énekli meg, a világ szépsége, az élet örömei ritkán indítják dalra. Annál többször a földi dolgok nyomorúsága, a világ boldogságának hiúsága, az élet sokféle bajai. A halál és a fájdalom, a megsemmisülés és az enyészet elmélkedéseinek s panaszainak kedvelt tárgyai. De ezekről aztán hatalmas képzelettel és megragadó erővel szól, mindenütt, számos vallásos költeményében is, érzésének igazságával és előadásának súlyával mélyen meghatva az olvasót. Színművein is rokon hangulat vonul végig, és személyei legszivesebben és legnagyobb hatással az eszmék és érzések ezen körében mozognak. Csak élete végén változtatott helyzete kedvezőbbre, a mi lelkületét is derültebbé tette: ekkor írta vigjátékait, melyekben a szonettek, temetői elmélkedések és egyházi dalok szerzőjére bajosan ismerhetni.

Gryphius az egyetlen német költő a XVII. század első felében, a kit a kisebb költői fajok nem elégitettek ki, a ki a költészet legnagyobb és legnehezebb fájában keresett és

¹ *Olivetum. Libri tres*, 1646, ford. Fr. Strehlike 1862.

² *Lyrische Gedichte* ed. H. Palm, 1884, válogatva Jul. Tittmann, 1880, szonetteit H. Welti, 1883.

aratott babérokát. Főjelentősége a dráma terén van, melynek, ifjúkori dolgozatain kívül, egész életét, gazdag műveltségét és izmos tehetségét szentelte.¹ Mintái a holland írók voltak, első sorban Joost van den Vondel,² kinek fordításával (*Die Gibeoniter*, nyomt. 1698) kezdte meg drámaírói működését. Ezt követte Caussin³ egy vallásos drámájának (*St. Felicitas*, 1657) és Girolamo Razzi egy vígjátékának (*Die Seugamme oder Untreues Hausgesinde* 1663) átültetése. Utóbb még Corneille Tamásnak egy színművét⁴ (*Der schwermende Schäffer* 1663) fordította németre, ezt már csak különös kívánságra, mire egészen az eredeti, önálló alkotásnak szentelte erejét.⁵ Ebben Vondel mellett

¹ Vígjátékait kiadta Herm. Palm 1878, tragédiáit u. az 1882, válogatott drámáit Jul. Wittmann, 1870.

² R. A. Kolleywn, *Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Gryphius* (1850). Joost van den Vondel, a XVII. századi virágzó németalföldi irodalomnak legkiválóbb alakja, a hollandiak legnagyobb költője, 1587-ben született Kölnben, hová szülei a háború iszonyatosságai elől menekültek volt, utóbb áttért a kath. hitre és 1679-ben halt meg Amsterdamban. Főművei: *Gisbrecht van Amstel* 1637, *Lucifer* 1654 és *Jephtha* 1659 cz. színművei. Vondel a drámában Seneca tanítványa, egész működésében a XVII. századi akademikus renaissance-költészet híve. A Gryphius fordította darabnak eredeti czíme *De Gebroeders* (1639), s a németalföldiek e műben Shakespeare és Milton egyesített szellemeit vélik fölhímerhetni. V. ö. Alex. Baumgartner, *J. v. d. Vondel* 1882.

³ Nic. Caussin jezsuita, † 1651. Párizsban. „*Felicitas*“ (comœdia sacra) 1620. jelent meg. Gryphius fordítása 1658-ban került színre a boroszlói, 1677. az altenburgi gymnasiumban.

⁴ *Le berger extravagant*, pastorale burlesque. A darab Jean de Lalande azonos című regényén alapszik. A hős a pásztor-regények Don Quijoteja.

⁵ Gryphius fordításai túlságosan gazdagok idegenszerű fordulatokban, sőt idegen szókban is.

a XVII. századi tragédiának Opitz ajánlotta mintája, Seneca, is nagy, de épen nem jótékony hatással volt Gryphiusra, legkevésbé stíljére, mely, a költőnek epigrammszerű vagy lakonikus rövidségre való törekvésénél fogva, sokszor homályos vagy feszes, másutt szenvedélyes pathosának túlzóan nagyszavú, inkább retorikai mint költői, sokszor a dagálylyal határos hüvelye.

Gryphius öt tragédiát és három vígjátékot írt. Négy drámája nem készült el vagy elveszett: Herodes 1634, Ibrahim (valószínűen e szultánnak meggyilkoltatása a janicsárok által, 1648), Jámbor Henrik vagy Hedwigis (a hős a tatárok ellen esett el Liegnitznél; Szt. Hedvig az anyja) és „A legyező” kis alkalmi darab. Két más alkalmi darabja fennmaradt: *Piastus* 1648 (Keresztély sziléziai herceg és Anhalti Luíza esküvőjére), a Piastok családjának dicsőítése, és *Majuma* 1653 (II. Ferdinánd koronázási ünnepére), melyben Maja, a tavasz istennője, törvényszéket tart Mars, a tavasz elpusztítója, fölött. E darabok igen sikerültek s minden tekintetben sokkal magasabban állnak, mint a kornak ép e téren rendkívül gazdag produktiójának hasonló termékei; de Gryphius költői egyéniségének s korabeli jelentőségének szempontjából mégis alárendeltebb fontosságúak.

Első tragédiája *Leo Armenius* (1646) a byzanci történelemnek egy véres eseményét tárgyalja. Balbus vezér föllázad Leo császár ellen s megfosztja urát trónjától. Leo elfogatja s ki akarja végeztetni az árulót, de neje Theodosia rábírja, hogy a tettet a karácsonyi szent ünnepre való tekintetből elhalaszssa, a mi a császár vesztét okozza.*

* A tárgy forrásai Georgios Cedrenus és Joannes Zonaras; ez utóbbi érdekes és eleven előadásban meséli e palotai forradalmat.

Gryphius költészetének néhány főelemével már itt találkozunk: a darab gazdag a zsarnokság ellen intézett rhetorikai declamációkban és komor elmélkedésekben a földi fény és hatalom hiúságáról s mulandóságáról; s már itt szerepelnek holtak vagy élők szellemei: a császárnak megjelennek a száműzött patriarkha és Balbus szellemei, a császárnénak anyja szelleme, mind rosszat jósolva s a szereplők gondolkodását és elhatározásait befolyásolva.¹ Érdekes, hogy Gryphius e színművére vonatkozóan külön hangsúlyozandónak tartja, hogy ő nem osztozik némely újabb írók azon véleményében, mintha a tragédia nem lehetne tökéletes szerelem nélkül, s hozzá teszi, hogy a régiek nem is ismerték e helytelen nézetet. Már a költő ez első darabjának hőseben keveset lát a bűn, mely büntetését igazolná. Valóságos szent és vértanú második darabjának, *Katharina von Georgien* (1657, előadva Halle, 1666) hőse, ki a perzsa sah (Abbas † 1629) hatalmába kerül s hosszas kínzások után mint hitének vértanúja hal meg. Abbas megszereti Katalint, de ez visszautasítja a pogányt s visszautasítja az oroszoktól fölajánlott segílyt is: neki csak a halál kell. Abbas kivégezteti a szent nőt, de nyomban megbánja tettét; Katalin szelleme még fokozza lelkiismeretének furdalásait s kínos halált jósol a zsarnoknak. Túlságos borzalmak halmozása e darab főjellemezője, és e borzalmak annál kínosabban hatnak az olvasóra, mert áldozatuk ártatlan, hibátlan angyal. A Katalin párja a költő ötödik tragédiájának,² *Der sterbende Aemilius Paulus*

¹ E darabnak egy lipcsei előadásáról, melyen gyermekkorában jelen volt, megemlékszik Leibniz, *Deutsche Schriften* ed. Guhrauer I, 60.

² E darabot, természetesen prózai átdolgozásban (melynek egy

Papinianus (1659, előadva Boroszló 1660, St. Gallen 1680, Speier 1738), a hőse. Caracalla megöli testvérét, Gétát, és utóbb *Papinianust*, a bíres jogtudóst is, mivel ez nem akarja a császár tettét a nép előtt mentegetve helyeselni. Ez *Gryphius* leggyengébb komoly színműve: szerkezete fölötté laza, drámai élet csupán az utolsó fölvonásban van, hol a cselekvény valamivel gyorsabb menetű; az egész darab csupa elmélkedés és szóvita. Sőt vértanút dicsőít *Gryphius* negyedik tragédiájában, *Ermordete Majestät oder Carolus Stuardus* (1649) is, melyet a költő néhány nappal a szerencsétlen király kivégzése után igen rövid idő alatt írt — az ily nemcsak modern, hanem a közvetlen jelenből vett tárgynak földolgozásával is felülemelkedve a korabeli költészettanok értelmetlen sablonján — s mely 1656-ban Majna-Windsheimban került színre.¹ *Gryphius* szenvedélyes királyparti² és darabjának második átdolgozásában³ (1663) még fokozza ez álláspontját, melyet azonban inkább mint politikai ügyész semmint drámaköltő érvényesít. E tragédia jellemző elemei a 'csendes előadások': a restauratio emberei bosszút állnak Cromwellnek s híveinek kiásott hulláin, Hugo Péter forradalmi vezér fölnégytetése, II. Károly megkoronázása. A szellemek itt sem

1710-iki másolata fönmaradt), színre hozták a népies vándorcsoportok is, pl. a Veltené 1690-ben.

¹ Említésre méltó, hogy egy Stúárt Károly kivégzését tárgyaló dráma már 1750-ben került színre Thornban, hol tanulók adták elő a városházán. Vajon ez is már *Gryphius* darabja volt-e?

² Forrásai is ezt az álláspontot foglalták el: *Engelländisches Memorial* 1649, mely még elég tárgyilagos, és: *Imago regis Caroli I.* 1649, melyet a király maga befolyásolt.

³ Ennél fölhasználta Phil. v. Zesen következő művet is: *Die verschmähete, doch wieder erhöhete Majestät, d. i. Karls II. Königs von England Wundergeschichte*, 1661.

hiányzanak: Laud, Strafford s Mária királyné szellemei lépnek föl a király gyilkosai ellen.

Gryphius tragédiáiból könnyen fölismerhetni a költő álláspontját, mely csak részben azonos a korának álláspontjával s lényeges pontokban eltér a miénktől. A tragikus nagyságot Gryphius nem az erélyes cselekvésben, hanem az állhatatos szenvedésben találja,* melynek rajzát e szempontból lehetőleg fokozza, sőt túlozza. A borzalmak és iszonyatosságok naturalismusa, mely az angol komédiások darabjaiban naiv hatásvadászat eszköze, nála a fenségesség köpenyébe öltözik és æsthetikai elméletének és legbensőbb életphilosophiájának gyümölcse. Alakjai nem igaz emberek, hanem vagy angyalok vagy ördögök, a jóban vagy rosszban egyoldalú typosok. A drámai élet nem a cselekvényben lüktet, alig elvétve a helyzetekben vagy a jellemekben, hanem a beszédekben, melyek azért igen terjedelmesek és elmélkedésekben nagyon is gazdagok. A költő majd mindig szavakkal motivál: innen a sok monolog, innen a dialogus szélessége és sokszor értekezésszerűsége. A szellemekben, melyeket annyi előszeretettel szerepeltetett, hitt Gryphius: az isten és ember, az ég és föld közvetítőit látta bennök. Darabjainak szerkezete a mondottakból önkényt következik: kevés a cselekvény s lassú a menete, de, a ‚Papinianus‘ kivételével, mindig egységes. Az idő egységét (24 óra) is szigorúan megtartja, a hely egységét nem tekinti törvénynek. Kétségtelen, hogy darabjait a színpad számára írta, s tudjuk, hogy több színműve (rendszerint iskolákban) színre is került; de a nemzet tudomására alig jutottak, és

* Ily irányúnak az általa fordított drámák is: a ‚Gibeonitákban‘ hét fiú hal vértanúi halált, hogy Saul bűnét jóvátegyék, ‚Felicitásban‘ pedig hét testvér áldozza föl magát vallásáért.

a nyilvános, az egész közönségnek hozzáférhető színház serkentő hatását a költő sohasem tapasztalhatta. Mind e vonásokban félreismerhetetlen Vondel példája, abban is, hogy a felvonások végére karokat helyez, melyekben gyakran allegorikai alakok is szerepelnek, és hogy az uralkodó alexandrinusok közé ismételve egyenetlen rhythmusokban írt énekeket sző be.

Lényeges vonásokban más jellegű Gryphius harmadik komoly színműve, *Cardenio und Celinde oder unglücklich Verliebte* (1657), melynek tárgyát a költő olasz utjában a szóhagyományból merítette.* A darab „polgári” dráma, mit Gryphius behatóan menteget, és színmű, nem tragédia, bár a költő ennek nevezi. A cselekvény nem érdektelen. Színhelye Bologna. Cardenio spanyol deák szereti Olympiát, de nem nyerheti meg kezét, mivel a szép leány atyja ellen-szenvvvel viseltetik a verekedő ifjú iránt. Lysander is szereti Olympiát és megvesztegeti ennek komornáját, ki őt úrnőjének hálószobájába bocsátja. Olympia megmenekül s a házbeliek üldözőbe vészik a betörőt. Cardeniot fogják el, ki szintén a ház közelében volt, s kitől az apa most követeli, hogy vegye Olympiát nőül. De az ifjú az ép történetek után kételkedik hölgyének ártatlanságában s visszautasítja Olympia kezét, ki Lysander arája lesz. Most megtudja Cardenio, hogy Olympia ártatlan s kibékül a szeretett leánynyal, de Bolognából távozni kényszerül. Lysander elorozza Cardenio leveleit, úgy hogy Olympia hűtelennek tartja és Lysander nejévé lesz. Visszatérve elkeseredéssel értesül Cardenio Olympia tettéről s Celindéhez fordul

* Egy rokon történetről l. *Archiv f. Lit. Geschichte* XII, 219; ez Harsdörfer, *Schauplatz jämmerlicher Mordgeschichte* 1649, a 36. számú elbeszélés.

szerelmével, megöli ugyan vőlegényét, de nem szeretheti meg igazán, hanem újra Olympiát ostromolja és el van tökélve arra, hogy férjét meggyilkolja. Midőn vetélytársát meglesi, Olympia lép ki a házból, ki őt a kertbe vezeti, hol fátyola leesik és a megrémült Cardenio előtt egy csontváz áll. Ezalatt Olympia és Lysander boldogok otthon. Celinde ugyanez éjen egy boszorkánytól eszközt kér hűtelen szeretőjének visszahódítására. Az ajánlott orvosser egy nemrég elhalt férfiúnak, ki őt szerette, szíve. Celinde erre a templomba megy, hogy Cardenio által megölt kedvesének szívét kivágja; de épen ide menekül a kísértet elől futva Cardenio is, és a két bűnös töredelmesen megtér.* A darab alap gondolata nem kétes: fensőbb hatalmak, intő és ijesztő kísértetek alakjában, a helyes útra térítik a szenvedélyektől elvakult embereket. Gryphius a halálnak győzelmét a földi szerelem fölött látta e tárgyban. Szerkezet szempontjából nem kifogástalan e darab: az első és utolsó fölvonás merő epika, a mennyiben amott a szereplők beszédjeiből a cselekvény bonyolódott előzményeiről, emitt a színen már megtörtént dolgokról, melyeknek szemtanúi voltunk, értesülünk. De a közbeeső három fölvonás teljes erejében mutatja Gryphius drámai tehetségét: az alakok életteljesek, a cselekvény gyorsan halad, egyes jelenetek költői és színi hatásúak, a szenvedély erős és igaz hangja megszólal. Emeli a darab hatását, hogy az előbbi tragédiák retorikai deklamációja helyébe a való élet nyelve lép, és ez összefüggésben van a cselekvény polgári jellegével, mely a korabeli æsthetika követelményeivel éles ellentétben áll.

* A tárgyat két újabbkori német költő is földolgozta: Ludw. Achim von Arnim, *Halle und Jerusalem* 1811, és Karl Immermann, *Cardenio und Celinde* 1826.

Nem királyok és ,fejedelmi személyek‘ szerepelnek e színműben, hanem a középosztály emberei, sőt egy álmos szolgának és egy kapzsi sekrestyésnek genreszerű alakjaiban már a nép is képviselve van egy komoly dráma keretében.

Már e darabból, melyről állíthatták, hogy Shakespeare szellemére és stíljére emlékeztet, eleve lehet következtetni, hogy Gryphius a reális életből vett tárgyak földolgozásában nagyobbat és sikerültebbet fog alkotni. Vigjátékai* csakugyan jóval értékesebbek, mint tragédiái, melyek végre is csupán történeti becsűek. Első komédiája, *Das verliebte Gespenst* (és a vele fölvonásonként váltakozó parasztvigjáték *Die geliebte Dornrose*) 1660. októb. 10. került színre Glogauban, III. György herczeg és Erzsébet rajnai palotagrófnő esküvője alkalmából. Az egyik darab a művelt középosztálynak, a másik a sziléziai parasztnép életének tükré; amott elegáns felnemű nyelven, itt sziléziai nyelvjáráásban foly a dialógus; amaz csekély értékű, ez minden tekintetben igen sikerült alkotás. Az előadás végén a két darab, ill. a két cselekvény összefolyik és a szereplők mindnyájan melegen üdvözik fejedelmök hités társát. ,A szerelmes kísértet‘ alkalmi darabféle, melynek kidolgozásában a költő Quinault két vigjátékából (,La mère coquette‘ és ,Le fantôme amoureux‘) is használt föl egyes motívumokat. A darab különben egészen a század modorában, ha szebb nyelven és stílben és hangzatosabb versekben is, van írva. Ellenben ,A szeretett Tüskerózsa‘ valóságos kis remek. Gryphius ebben sem úttörő; paraszt-komédiákat rég írtak Németországban s a nyelvjárást is már a XVI. században alkalmazták az ilyen színművekben vagy komoly

* H. Hitzigrath, *A. Gryphius als Lustspieldichter* 1885.

daraboknak azonos tárgyú jeleneteiben; sőt az sem újítás, hogy két darab egymásba van ékelve, úgy hogy fölvonásról fölvonásra fölváltják egymást.¹ De mindez nem kisebbítheti Gryphius érdemét, főkép a második darabra nézve. Ennek cselekvénye egyszerű, de kerek: egy szerelmes pár viszontagságai, míg egymáséi lehetnek; a rokonok összevesznek s ellenzik a frigyet, melyet a leánynak egy visszautasított kérője és egy utálatos vén boszorkány, ki a legénybe szerelmes, szintén minden eszközzel meg akarnak akadályozni; végül törvényszék elé kerül az egész társaság s itt aztán szerencsésen eldől a szeretők ügye és sorsa. A párbeszéd eleven, a költő prózája életteljes, a jellemekben a reális valónak meleg vére lüktet. A XVII. századi műdráma nem hozott munkát létre, mely e kis vígjátéknál értékesebb volna.

De sikerült Gryphiusnak másik két vígjátéka is. Második komédiája, *Absurda comica oder Herr Peter Squenz* („Schimpfspiel“ 1665), eddig még teljesen föl nem derített viszonyban van Shakespeare „Szentivánéji álmával“, melynek bohózatos epizódja a német költő vígjátékának tárgya. De a darabnak még egy másik viszonya is homályos: Gryphius ugyanis Daniel Schwenter altorfi tanár (híres matematikus és keleti nyelvész, † 1636) után dolgozta darabját, ki Squenz históriáját Altorfban színre hozta. De Schwenter műve ismeretlen s újra ismeretlen viszonya Shakespearehez. Nem lehetetlen, hogy az angol komédiások Németországban előadták a „Szentivánéji álmot“ vagy ennek csupán bohózatos epizódját² s hogy Gryphius egy ily elő-

¹ Ez főkép Olaszországban, de Angliában is gyakran történt. Gryphius különben fölhasználta, de igen szabadon és szellemesen, Vondelnek egy darabját (*Leuwendalers*) is.

² Egy ily nürnbergi előadásról szól Joh. B. Schupp 1649 előtt

adásból vagy Schwenter földolgozásának közvetítésével ismerkedett meg a tárgygyal; de biztos adatunk sem az egyikre sem a másakra nincsen.¹ Gryphius darabja² különben más jellemű, mint a nagy angol mesteré: szatira az a népdramákra és a mesterdalnokok rímeléseire,³ mellékesen a kisvárosi nyárspolgárok czímkórsága és az ijesztően terjedő féltudomány ellen is fordul. De persze, a cselekvény kerete már adva volt, s adva volt Gryphius harmadik vigjátékának, *Horribilicribrifax teutsch oder wählende Liebhaber* (1665, előadva Altenburgban 1674), a hőse, kivel először Plautus 'Miles gloriosus'-ában, utóbb az olasz komédiának *Capitano spavento*-jában, végre már nemet darabokban is, pl. Henrik Gyula braunschweigi herczegnek 'Vincentius Ladislaus'-ában találkoztunk. Gryphius ismerte Plautus vigjátékát, de az ifj. Corneille 'Illusion comique'-ját és Shakespeare 'Love's labours lost'-ját is; legalább kétségtelen, hogy vigjátékának egyes motívumai és tréfái elevenen

írt könyvében *Der beliebte und belobte Krieg* s valószínű, hogy Schwenter darabját érti, s utóbb (1666) beszéli Rist, hogy e bohózatot még mint gyermek látta. Előadásából kiderül, hogy e darab egyes oly részleteket is tartalmazott, melyek Shakespeare művében nincsenek meg, de olyanokat is, melyek Gryphius vigjátékában találhatók. Az is érdekes, hogy e bohózatot a 'Jemand és Niemand' cz. angol darab (főnt 347. l. 1. jegyz.) fölvonásai közt adták elő. — Schwentertől csak egy darab maradt fenn: 'Seredin és Violandra', mely eddigelé nem jelent meg nyomtatásban.

¹ 'Pyramus és Thisbe' című darabokat színre hoztak az angol komédiások Hamburgban és Nürnbergben, Nördlingenben és Drezdában, de kérdés, Shakespeare művére vonatkoznak-e az illető följegyzések. V. ö. *Zeitschrift* XXV, 130 és *Archiv f. Litgesch.* IX, 445. — A tárgyat utóbb, de egészen önállóan, Weise Keresztély is földolgozta.

² Újra kiadta (a következőt) is W. Braune 1877.

³ V. ö. *Vierteljahrsschrift f. Litg.* I, 195.

emlékeztetnek e darabokra. De ha a hős alakját készen kapta is a német költő, a cselekvény egészen az ő műve. Kár, hogy ez nem elég egységes, főkép azért nem, mert Gryphius két fölfuvalkodott és hazug katonát szerepeltet: az egyik francia, a másik olasz szókat és phrasisokat kever nyelvébe. Hogy a korkép teljesebb legyen, az iskola-mester¹ latin és görög, és a zsidó héber szókkal tarkázza beszédjét. De más tekintetben is korának igen sikerült, igaz humorral rajzolt képe ez a darab, mely persze, már bohózatos jellegénél fogva, nem igen felel meg a drámai szerkezet és motiválás finomabb igényeinek, hanem leginkább a jellemek és helyzetek komikumával törekszik czélt érni: közönségét mulattatni s egyúttal a kor számos divatos kinövésére és hóbortjára figyelmeztetni.

Gryphius kiváló tehetségű, termékeny és sokoldalú író volt, kit a kortársak teljes érdeme szerint méltattak: a gyümölcsöző társulat 1662-ben «A halhatatlan» névvel vette föl tagjai sorába, Lohenstein «német Sophoklesnek» nevezi és midőn az ifjan elhunyt derek Joh. Elias Schlegel őt még 1741-ben is Shakespeare mellé, sőt, legalább drámáinak szerkezetét illetőleg, a nagy angol költő fölé helyezte,² ez senkit sem lepett meg. A kor minden iránya és mintája hatott reá s ő maga nagy befolyással volt kortársaira s a következő nemzedékre, — hisz Lohenstein és a második sziléziai iskola többi tragédia-írói közvetlen tanítványainak kívánnak tekintetni, — sőt a népies színpadra is, mely a műdráma e legkiválóbb képviselőjének műveit legalább

¹ Shakespeare említett vigjátékának Holofernese.

² A *Beiträge zur critischen Historie der deutschen Sprache* cz. Gottsched-féle folyóiratban, 1741, VII, 540—72. *J. E. Schlegels aesthet. und dramaturgische Schriften* (kiadta Joh. Antoniewicz), 1887, 70. 1.

részben fölvette repertoírjába. Ő maga persze alig méltatta figyelmére a népdramát, vagy legfeljebb «tudós» büszkeséggel nézte classikus műveltségének magaslatáról. Erre talán következtethetni azon tényből, hogy «Peter Squenz» című bohózatának szatirája egyebek közt egyenesen a Pickelhäring, és így közvetve a népdrama ellen is irányul. E népdrama¹ ki is hívhatta maga ellen a szatirát, oly siralmas, elhanyagolt állapotban volt, s ez állapot visszatükröződik történetében is, mely csak elszórt, összefüggéstelen adatokból áll s jelenleg még nem alakítható kerek képpé. A népies színház általános állapota és sorsa azonban az eddig ismeretes igen hézagos anyagból is fölismerhető.

Az angol komédiások működésének a harminczéves háború véget vetett. A kor iszonyu nyomora elvette az embereknek kedvét a «komédiáktól» s a hatóságok a még itt-ott föltünedező csapatoktól ismételve megvonták az előadások jogát.² Az általános éiszegényedés, a népnek nyomora, a járványos betegségek elegendő indokolták e szigort. De a háború lezajlása után újra fölébred a közönségnek színházba járó kedve, színi társulatok pedig annál nagyobb számmal keletkeznek, minél nagyobb a viszontagságos évtizedekben anyagi és erkölcsi bukást szenvedett emberek száma. Azelőtt rendszeren labdaházakban, vívótermekben és kocsmákban játszottak, persze mindig világos nappal, Thalia kóbor papjai; most már állandó színházfelék kelet-

¹ A XVI. századi népdrama csupán Svájcban tartotta fenn magát. Itt adott ki pl. JOSUA WETTER st.-galleni notarius 1663-ban két színművet: *Des Hertzogen Karln von Burgund Krieg mit gemeiner Eidgenossenschaft*, melyet fiatal polgárok 1653-ban St.-Gallenben előadtak, és *Von dem Horatier- und Curiatier-Kampf*.

² Így Berlinben 1623. és 1629., vagy Strassburgban 1626-ban.

keznek,¹ melyekben este, lámpavilágnál folyhattak az előadások, s ez új épületekben már nem a régi kezdetleges angol, hanem a Franciaországból származó modern (mai), változtatható színpalakból alakuló színpad a szokásos. Az öltözet és gépezet tökéletesedését nagy mértékben elősegítette az épen ily külső elemekkel büszkélkedő, a század közepén nagy virágzásnak indult opera.

A színészek tetemes része deákokból került ki, kik vagy az iskolában és az egyetemen divó előadásokból megkedvelték a színész «mesterségét», vagy tanulmányaikban épen nem haladva s eshetőleg az egyetemi fegyellemmel is ellenkezésbe kerülve, hátat fordítottak az Alma maternek és Thalia szolgálatába szegődtek. Így pl. egyikét a legrégebbi szintársulatoknak, a Gärtner András (eredetileg festő volt) vezetése alatt állót, mely főkép Königsbergben és Hamburgban játszott s 1647-ben Rist egyik darabját s utóbb talán Lohenstein «Ibrahim Bassa»-ját is előadta, nagyreszt deákok alkották, s ugyanez áll Zimmern Gáspár (Berlin 1660), magister Sartorius (Mainz 1648), Fasteyer János (Bécs 1653) és természetesen Velten János társulatairól is. De persze, a társulatokban nagy szerepök volt a kötél-tánczosoknak s bohócoknak is (hisz a Hanswurst első sorban bírta a közönség kegyét), úgy, hogy kétes műveltségű s még kétesebb erkölcsű egyéneken a legjelesebb társulatok sem szenvedtek hiányt. Rendkívül fokozta e viszonyok bajos és gyanús voltát a nők szereplése, miről először Jolifous Joris társulatára² vonatkozólag s utóbb

¹ Ulmban 1641, Drezdában 1664, Ágostában 1665, Nürnbergben 1668. Az első színház Londonban (Blackfriars) 1575-ben épült, de még igen szerény hajlék volt.

² Ez 1653-ban játszott Bazelben s itt hangsúlyozta, hogy nála 'rechte Weibsbilder' is működnek.

Velten komédiásainál történik biztos említés. Innen túl aztán folyton ismétlődnek első sorban a papság kifakadásai a színház ellen (l. fönt 157. l. is) és kezd szabálylyá lenni, hogy a színészekről életökben az úrvacsorát, haláluk után pedig a tisztességes temetést megtagadják.¹ És mind ez akadályokhoz a század vége felé még egy új, sokkal veszedelmesebb ellenség is nehezítette a német társulatok fölvirágzását, sőt fönmaradását: az idegen, főkép a francia társulatok, melyek mind gyakrabban megjelentek Németországban és fejlettebb játékkal valamint gazdagabb repertoírjukkal nagy mértékben megnyerték a különben is külföldieskedő közönség tetszését és pártolását. De mind e bajok és akadályok nem törték meg a német színészek lelkesedését és kitartását. A XVII. század közepe óta tele van Németország ily társulatokkal, melyek az országot egyik végétől a másikig bejárják, iszonyú sanyarúságokat szenvednek, sokszor a legembertelembb bánásban részesülnek, nappal koldulnak s este királyi palástban pompáznak, a legundokabb esőselekkel és kormós vagabundokkal egy sorba mennek, de mind ennek daczára sem jó kedvöket sem művészi rajongásukat el nem veszítik.

Nem ismerjük minden egyes társulatnak történetét, de bizonyos, hogy híre és népszerűsége, fontosságra és hatásra egyikök sem vetekedhetett azzal a társulattal, melynek élén Velthen v. Veltheim János, a kortársaknál rendszerint csak MAGISTER VELTEN, állott.² Velten János

¹ Egyik leghevesebb vádirat a színház ellen a Reiser Antal hamburgi lelkész könyve *Theatromania oder die Werke der Finsterniss in denen öffentlichen Schauspielen* (1681), mely nagy zavarokra is okot szolgáltatott. V. ö. Staudlin, *Gesch. der Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schauspiels* 1823.

² C. Heine, *Johannes Velten* 1887, *Közlöny* XI. 514.

1640. decz. 27. szül. Halléban; 1657-ben a wittenbergai egyetemre ment, hogy theológiát tanuljon, de inkább a széptudományokkal foglalkozott, melyekből Lipcsében (hol 1660 óta tartózkodott) 1661. január 24. magister és baccalaureus lett. Valószínűen 1665 és 1667 közt lépett a színi pályára, de csak 1678 óta találjuk a «híres banda» élén, mely akkor már oly tekintelyre jutott volt, hogy II. György János szász fejedelem († 1680) Veltent az udvarhoz hívta s megengedte neki, hogy Drezdában az 1664-ben épített színházban tartsa előadásait. Együttal a fejedelem «szász udvari» czímmel ruházta föl Velten társaságát, mely 1684-ben valóságos udvari társasággá lett, évi kétezer tallér fizetéssel, a mi akkor igen nagy pénz volt. Velten különben most is mint azelőtt, sokfelé játszott Németországban, főkép Lipcsében, Frankfurtban (hol az ott időző követek nejeinek kérésére adta meg neki a városi tanács a kért engedélyt) és Hamburgban, mindenütt a legnagyobb sikerrel, majd 1691-ben Berlinben is, hol a színház és egyház közt már egy évtizede folyó viszály komoly összeütközésre vezetett, mert a papság megtagadta Veltentől az úrvacsorát s kiutasította a templomból, a miért a brandenburgi fejedelem komolyan megróttá a papokat. Ekkor állt Velten 14 tagból álló társaságával virágzása tetőpontján, mire gyors bukás következett. Az új szász fejedelem, IV. György János (1692 óta) csak az operát szerette s elbocsátotta Veltent, ki előbb Berlinbe, aztán Hamburgba ment, hol valószínűen 1693-ban halt meg. A papság itt is megtagadta a haldoklótól az úrvacsorát.

Velten repertoírja (eddig ismereteink szerint) 87 daraból állt; ezek közt 15 angol, 12 német, 18 holland, 18 franczia, 2 olasz és 1 spanyol darab; 20 darabnak eredete ismeretlen, egy bohózat mindenféle jelenetekből volt

összealkotva. Eddig az volt az általános nézet, hogy Velten a voltaképp csak a XVIII. század eleje óta e név alatt hirdedt „Haupt- und Staats-Aktiók“ (zajos és véres történeti darabok) megalapítója. Repertoírja alaposan megczáfolja e hagyományoz nézetet, hisz darabjai közt egyetlenegy ily nevű vagy jellegű színmű sincsen. Mások azt állították, hogy Velten az olasz drámát honosította meg Németországban. Ez állítás is téves, mert összes darabjai közt csak két olasz van, s ezek már Velten előtt is adattak. Velten jelentősége másutt keresendő, még pedig a következő reformokban. A korabeli német repertoír bibliai, legendai, novellistikus tárgyú darabokból s az angol komédiások színműveiből állott, melyekhez a harminczéves háború óta olasz és spanyol darabok járultak; a német irodalom darabjai (a tudós drámák) nem jutottak színre. Velten kezdetben szintén ez irány híve, de utóbb lényegesen más irányt vesz; színre hoz német tudós drámákat is és meghonosítja a francia klasszikus drámát Németországban. Velten előadott Molièretől 10, Corneille Pétertől három, Scarrontól két, Corneille Tamástól, Desmaretstől és Girardintól egy-egy, összesen 18 francia darabot (de az 1694-iki Molière-fordítás, melyet sokan neki tulajdonítottak, nem az ő műve). A francia dráma kedvéért háttérbe szorította a bibliai drámát és a dramatizált regényt, melyek az ő korában még uralkodtak a színen s melyeket ő utóbb teljesen elejtett. Másodszor a nőszerepeket kivétel nélkül nőekkel adatta, a mi előtte csak kivételesen történt. Végre harmadszor átalakította a színpadot, mely előtte, mint Shakespeare idejében, egy emelvényből állott, mely körül három oldalt a nézők el voltak helyezve. Velten behozta a mai színpadot, mely teljes hosszában elfoglalja a színháznak egy részét s hozzáférhetetlenné el van választva

a nézőktől. E reformok tudatos törekvés eredményei s átalakították az egész német színügyet. Világos, hogy Velten főképp a francia classikus dráma átültetésével Gottschednek közvetlen előzője, közvetve pedig a modern német színháznak egyik megalapítója.

A XVII. századi német színház repertoírjáról csak igen töredékes ismereteink vannak, de ma már kétségtelen, hogy a «Haupt- und Staatsaktiók» neve alatt ismeretes, véres jelenetekben s iszonyú tettekben gazdag darabok, melyekben a legtragikusabb események közepett a Hanswurst oly souverain szerepet játszott, csak a XVIII. század elején nyerték kifejlett alakjukat. A XVII. században e két elem még el van különítve egymástól: a fődarab («Hauptaktio») komoly tartalmú s ez az előadás igazi tárgya; a burleszk bohózat, melyben Hanswurst a hely ura, utójáték («Nach-Komödie») alakjában fejezi be a színházi estét. Ez utóbbi elemnek a komoly drámába beékelése csak a XVIII. század első tizedében lesz divatossá, és e divat okozza aztán Gottschednek irgalmatlan harczát a «Haupt- und Staatsaktiók» ellen és a népdráma ez utolsó, teljesen elvadult hajtásainak végleges enyészését.

A XVII. századból csak kevés népdramai termék ismeretes,* a legtöbbnek csak czíme jutott reánk. De ezekből is legalább a földolgozott tárgyak köréről nyerünk ha nem is teljes, legalább némi képet. Különösen gazdag volt a Velten társulatának repertoírja: nyolczvanhét darabról tudunk, melyeket e társulat Németország különböző vidékein

* C. Heine, *Das Schauspiel der deutschen Wanderbühne vor Gottsched* 1889. Tizenöt darabról szól; ezek közül (minden valószínűség szerint) csak egy eredeti német (a Gryphius-féle 'Papi-nianus' átdolgozása), egy-egy németalföldi és francia, nyolcz spanyol és négy olasz eredetű.

1668 és 1690 közt, tehát két évtizeddel csak kevéssel hosszabbidőköz alatt színre hozott. Még ezen társulat is adott elő bibliai tárgyú darabokat («Ádám és Éva») vagy dialogizált regényeket («Amadis» vagy «Der verirrte Soldat»)¹ vagy már történeti tárgyú tragédiákat («Wallenstein»)². De nagyobb tért, mint az eredeti német darabok, foglaltak el a külföldi drámaköltészet termékei. Az angol irodalomból főképp Shakespeare drámái voltak igen népszerűek, így a «Makranczos hölgy», melynek német átdolgozása 1672-ben meg is jelent,³ de Kyd, Marlowe s Massinger egyes darabjai is. A németalföldiek közül Joost van den Vondel («Maria Stuart», nyomt. 1681) és Jan Vos («Jason und Medea») voltak képviselve, sőt Don Pedro Calderon de la Barca, a legnagyobb spanyol drámaköltő is polgárjogot nyert a német színen («Az élet álom», «A lég leánya», «Féltékenység a legnagyobb szörny»), ha egyelőre a németalföldiek közvetítésével is.⁴ Mindenek előtt pedig, s ez első sorban Velten érdeme, a legnagyobb népszerűsége jutott Molière,⁵ kinek vígjátékai a vándortársulatok repertoírjának legállandóbb darabjai.⁶ Persze, az átdolgozások főképp alaki szempontból

¹ Ezt kiadta P. Radics, 1865; 1. *Zeitschr. f. deutsche Philologie* XIX, 86.

² Egy Wallenstein-tragédiát írt Aug. Ad. v. Haugwitz († 1706), a második sziléziai iskola tagja is, de ez a drámája sohasem jelent meg nyomtatásban.

³ Újra kiadta R. Köhler, *Kunst über alle Künste Ein böß Weib gut zu machen*, 1864.

⁴ Boyesen-Heinrich, *Goethe Faustja*, 196. l.

⁵ Színműveinek egy német fordítása 1694. jelent meg Nürnbergben e címmel: *Histrion Gallicus, Comico Satyricus sine Exemplo*. V. ö. fönt 347. l. 3. jegyz.

⁶ A francziák közül még Quinault, Donneau de Bisé és Bois-Robert vannak képviselve egyes darabjaikkal.

igen durvák voltak. Míg a XVI. században prózai darabokat előszeretettel foglaltak rímes versekbe, addig most, az angol komédiások mintájára, minden verses művet prózában ültetnek át. Ezt, úgy látszik, nemcsak a fordítók kényelme, hanem a színészek gyakorlata is okozta, kik rendkívül kedvelték az improvizatiót, melyet a verses szöveg majdnem lehetetlenné tett. Velten maga is pártolta a rögtönzést, mely hivatott művészek számára kétségtelenül érdekes, vonzó föladat lehetett. Ámde a színészek nagy része a műveltségnek és tehetségnek sokkal szerényebb fokán állt, semhogy e föladat művészi megoldására képes lett volna. Így történt aztán, hogy az improvizatio divatja elrontotta a színészeket és a darabokat s még lejjebb szállította a népdramának művészi és erkölcsi színvonalát. De nemcsak a fordítások nyelve volt durva és faragatlan, a szöveget magát is elrontották egy oldalról a véres, dagályos és túlzó részletek vagy jelenetek fölvételével, más oldalról a Hanswurst alakjának minden darabban minél szélesebb szerepeltetésével. Ez utóbbi tekintetben nem változtatott a dolgon, hogy az improvizatio minden neveletlenségére s illetlenségére feljogosított bohóc megtartotta-e régi német nevét, vagy az olasz *commedia dell' arte*-ből átvett nevek (Scaramutz, Polichinell, Curtisan) alatt üzte-e féktelen játékait. Az átdolgozásnak e rendkívül torzító módját már ismerjük a Shakespeare több darabjának, főképp „Hamlet”-jének legrégebb német alakjából; a legijesztőbb e korabeli termék e szempontból Corneille „Polyeucte”-je, melyet magister CORMART KERESZTÉLY 1669-ben Lipcsében a színpadon és „művének” kiadásával elkövetett. Cormart nemcsak fokozta, hanem még tetemesen szaporította is a kínzó jeleneteket, kétségtelenül azért, hogy a drámának színi hatását fokozza. Ezt bizonyítják „utasításai” is, melyek a

színpadnak korabeli állapotát minden magyarázatnál jobban jellemzik.¹

Az irodalomtól e termékek mind jobban eltávoloztak, míg végre semmi kapcsolatban sem álltak többé vele. És alig esik az irodalom, legalább a német irodalom körébe a déli Németországban, különösen Bécsben² és Münchenben, főkép a jezsuitáktól fényes pompával ápolts iskolai dráma, mely még most is rendszerint latin nyelvű volt. Legfeljebb annyiban lehetne ennek bizonyos irodalmi jelentőséget is tulajdonítani, hogy a jezsuiták, főkép spanyol drámák átdolgozásával, értékes anyagra fordították úgy a mű- mint a népdráma művelőinek figyelmét, bár az ki nem mutatható, hogy Calderon és Lope de Vega színműveit ők hozták volna Németországba. Ellenben tény, hogy a régi moralitásból kifejlett allegorikai dráma a jezsuitáknak ez iskolai darabjaiban tartotta fenn magát legtovább.

Nem örvendetes kép, melyet a német népdramának XVII. századi története nyújt, s mégis méltánytalanság volna, Thaliának e folyton nyomorral, megvetéssel s üldö-

¹ Azért álljon itt kettő. Egy katona ledöfi egyik áldozatát, s most megjegyzi a szerző: *Er (t. i. a leszúrt keresztény) quälet sich ein wenig und stirbt. Hierbei werden unterschiedliche Christen noch ums Leben gebracht, als einer gesteiniget, andere gespiesset und ins Feuer geworfen.* És Polyeucte lefejeztetése után, mely természetesen a színen megy végig: *Sobald der Henker den Kopf in die Höhe gehalten, wird der Richtblock weggehoben, die Henker gehen ab, der Leichnam bleibt in seinem Blute ohne Kopf zur Vorstellung liegen.* Ez a XVII. századi német népdramának tragikumja, melyről persze Aristotelesnek sejtelme sem volt!

² Itt a jezsuitarend föloszlatásáig dívtak. Az iskolai drámának egyik legutolsó művelője Bécsben FRITZ ANDRÁS jezsuita volt, ki még 1757—1761 adta ki színműveit: „Codrus”, „Cyrus”, „Penelope”, „Julius Martyr” tragédiákat és egy pásztori játékot „Alexis”.

zessel küzködő kóbor hiveitől minden elismerést megtagadni. Egy érdemök kétségtelen: ők részben föntartották, részben halottaiból fölkellették a német színházat, mely a műköltők munkásságától bátran elveszhetett s. el is veszett volna. És repertoirt is teremtettek e szinpad számára; megtartották a régi angol darabokat és átdolgoztak francia és spanyol, olasz és németalföldi szinműveket, fejletlen vagy ferde izléssel, de közönségök tetszésével. És alkottak eredeti német darabokat is, melyeket a tudós Gottschednek kár volt annyira lenéznie: sokat tanulhatott volna belőlük, a mi a német drámának erőszakos reformjánál helyesebb irányba terelte volna buzgó törekvését. Ezt Lessing is fölismerte és hangsúlyozta, ki a Gottsched reformjáról mondott megsemmisítő ítéletének indokolására a régi népies Faust-drámára hivatkozott, az eredeti és a fordított alkotásnak e sajátos keverékére, a régi német népszínháznak e leghíresebb termékére. A *Faust-dráma* eredeti német tárgyat tartalmaz, de alapját Marlowe Kristóf angol tragédiája (1587) teszi, melyet a nagy tehetségű, de szenvedélyességének áldozatul esett költő honfitársai, az angol komédiások, már a XVII. század első éveiben adtak elő Németországban. Marlowe szinműve a régi népkönyvnek (főnt 290. l.) egyszerű dialogizálása. Az angol költő lépésről lépésre követi a népies elbeszélést, még a hősnek gyerekes csinyjeit sem mellőzi, s a clown is, a korabeli angol szinpadnak ez elengedhetetlen alakja, szerepel inasok és parasztok durva tréfáiban és élceiben. Egységes cselekvénynek semmi nyoma; a bekezdő nagy monológ és a hősnek vége közt összefüggéstelen kalandok tarka chaosza fekszik, melyet valószínűen későbbi átdolgozók gyarló toldásaikkal még zavarosabbá tettek. De Faust titanikus tudásvágya, eget ostromló szelleme, vad

kétségbeesése és iszonyú bukása geniális kifejezést nyernek, összehasonlíthatatlanul megrázóbbat, mint a német népkönyvben. Marlowe Faust-drámája, minden alaki gyarlósága mellett, lángeszű alkotás, a Faust-probléma első méltó földolgozása a világirodalomban. És e drámát korán magáévá tette a német népszínház: a XVII. században mindenfelé találkozunk Faust-előadásokkal, melyek a reformatio-korabeli mondát újra és fokozott mértékben népszerűvé tették. De a német népszínház Faust-drámája nem maradt reánk; csak a számos bábjátékból, melyek belőle keletkeztek, következtetjük,* hogy a német Faust-tragédia a Marlowe művén alapult, de kétségtelenül gazdag volt önálló és értékes költői részletekben, — ezt még a gyermekek mulatságává lett bábjáték is bizonyítja, mely Lessing érdeklődését a legnagyobb mértékben felköltötte és Goethét a hatalmas mondának fölül nem mult megalakítására lelkesítette. E vékonyka, még pontosan föl sem mutatható szállal kapcsolatban van az újabbkori német dráma legnagyobb virágzása a XVII. századi népies színpaddal.

4. A második sziléziai iskola.

A XVII. század második felében Szilézia, az Opitz házája, még egyszer magához ragadja a vezérlő szerepet a német irodalom terén. A második sziléziai iskola költői a német irodalomtörténet leghirhedtebb alakjai. Izlestelenek és dagályosak, érzékiek és sikamlósak, tehetetlenek és önhittek. Udvarinak, elegánsnak es galansnak hitték költé-

* W. Creizenach, *Versuch einer Geschichte des Volksschauspiels vom Doctor Faust* 1878 és Boyesen-Heinrich, *Goethe Faustja*, 217—232. l.

szetöket; pedig műveik telve logikai és retorikai képtelenségekkel, bűnökkel a jó izlés és a józan ész ellen, romlott képzeletnek termékei, melyek természetesen az olvasó közönségre is méreg gyanánt hatottak. Pedig ez ifjabb nemzedék tagjai¹ is Opitz tanítványai, kik meg sem tagadják mesteröket, és egész irányuk voltakép nem egészen helytelen érzésen alapul: a képzelet jogait érvényesítették az értelem egyeduraságával szemben. Érezték ugyanis, hogy az alapos tanulmányokból fakadó, tudós költészet, mely az æsthetika száraz szabályainak tartalom és alak tekintetében oly szépen megfelel, nem ragadja meg és nem elégti ki az olvasónak képzeletét. Melegebb, az olvasó lelkéig ható, phantasiáját élénken foglalkoztató költészetet kerestek, — tehát voltakép ugyanazon szempontoktól vezéreltették magukat, melyeket már a pegnitzi pásztorok² elfogadtak volt. Csakhogy a nürnbergi költők félénken és szerényen jártak el, míg ez újabb sziléziaiak a legnagyobb merészséggel törtek a kitűzött cél felé, sőt hatalmasan túllőttek e célon. Az egyik véglet helyébe a másikat tették: a pedantéria talapzatára az arczátlanság állt. Vezérlő férfiak tehetségben kétségtelenül magasabban álltak, mint Harsdörfer, Klaj és Birken; de æsthetikai izlésök még ferdebb és, a mi egy új vonás ez írókban és a német irodalomban, erkölcsi érzésök vagy egészen fejletlen vagy egyenesen romlott volt. Tanítványaik pedig jóval csekélyebb hivatottsággal még tetemesen fokozták nagy tekintélyű mestereik hibáit és bűneit.

Így teremtettek ők egy új költészetet, mely æsthe-

¹ Jó mutatványok Kürschner gyűjteményében, 36. köt.

² Hofmannswaldau levelezett Harsdörferrel s kétségtelenül ismerte és helyeselte a nürnbergiek munkásságát.

tikai szempontból értéktelen és élvezhetetlen, ethikai tekintetben pedig gyalázatos és káros volt.

Új álláspontjuk számára mindenenk előtt új mintákat kerestek, mert minta nélkül, melyet utánózni lehessen, nem tudott e boldogtalan század boldogulni. Mint a nürnbergiek, ők is az olaszokhoz fordultak: Marini, Guarini és a marinismus egyéb képviselői, köztök a bolognai Claudio Achillini (1574—1640), ez irány legizléstelenebb és leg-túlzóbb híve, tehát a barock-stil emberei, voltak mestereik, az ókori írók közül Ovidius, az antik világnak e modern izlésű bűnöse.* Első sorban az olaszok stíljét sajátították el, azt az élczelkedő modort, mely lehetőleg folyton képekben beszélt és a szóknak igazi és átvitt értelmével szellemeskedő, de valósággal az olvasó idegeit bántó játékot űz. Ez a „conceitti” divatja. De a tárgyak megválasztásában és földolgozása módjában is mintákul szolgáltak a marinismus mesterei: az olvasó érzékiségét törekedtek élesztetni, és frivol történetekkel, rajzokkal, képekkel, de iszonyú kínoknak és borzalmaknak túlzó leírásával is, ébren tartani és foglalkoztatni fölizgatott képzeletét. A bujaság fő jellemző vonásuk és az az arczátlanság, melylyel sikamlós képzeletöknek beteges termékeit árulták. E tekintetben koruk megrontói voltak, de részben koruk gyermekei is. A XVII. századnak utolsó negyede szomorú korszak a német felső és középosztályok erkölcsi magatartásában. E nemzedéknek egyik főnevelője már a XIV. Lajos udvarának szelleme, melyet a német udvarok oly készséggel

* A francia irodalom, mely e korban fénykorát elérte, nem igen hatott ez írókra, bár ismerték. Egyetmást fordítottak is belőle, pl. Hofmann Theophile „Haldokló Socratesét”, és Lohenstein utánózta Scudéry Magdolnát.

elfogadtak s csekélyebb műveltségöknél fogva még fokoztak és jóval gorombább alakban utánoztak. Az udvaroknak e stíljét és modorát csakhamar elsajátította a polgári osztály is, melyben a nyegleség, az erkölcsi elveknek semmibe vétele, a polgári erényeknek büszke lenézése csakhamar 'modern' divattá lett. E világban éltek a második sziléziai iskola költői, e világ számára írták műveiket, melyekben a közhangulatnak kedvezni, a közizlést eltalálni, a közszellemnek megfelelni törekedtek. Ily fölfogás nélkül megfoghatatlan volna pl., hogy e költők milyen verseket írtak külön fölszólításra, főképp esküvők alkalmából, és hogy e frivol, arczátlan, sokszor undorító költeményeik a legisztelesebb és legerkölcösebb jegyesek részéről is a legnagyobb örömmel és elismeréssel fogadtattak, és megfoghatatlan volna, hogy részben izléstelen, részben gyalázatos termékeiknek ajánlást fejedelmek és főrangúak, urak és hölgyek, szívesen vették.

Tetszeni, hatni, feltűnést kelteni, az eddigieket túlszárnyalni, ez volt a főczél, legbenső enjöknek, meggyőződésöknek és hitöknek föláldozásával is. Mert hogyan volna különben érthető és megmagyarázható, hogy a kik a frivolitásban és nyegleségben legmesszibb mentek, azok mint magánemberek és hivatalnokok példás erkölcsü, kifogástalan életü, komoly világnézetü férfiak voltak? Már ez ellentét is mutatja, hogy ez újabb sziléziai nemzedék költészete is csak oly reális alap nélkül szükölködő 'csinálmány' volt, mint a régibb verselők művei, és hogy az ember és a költő közt e körben a legtöbb esetben áthidalhatatlan mélység tátong. Ezt már az egész irány megalapítójának, a 'nagy' Hofmannswaldaunak, élete és irodalmi munkássága is bizonyítja,

CHRISTIAN HOFMANN (1612 óta) VON HOFMANNSWALDAU,

1617-ben született Boroszlóban mint egy előkelő család sarja; a gymnasiumot Danzigban végezte, hol sokat érintkezett Opitzzal, ki költői tehetségét fölismerte és serkentőleg hatott reá;¹ jogi tanulmányait Leydenben folytatta és fejezte be, mire hat éven keresztül majd egész Európát beutazta, mindenütt kiválóan a tudományos és irodalmi férfiak és ügyek iránt érdeklődve; visszatérte után magas állású hivatalnok lett szülővárosában, hol nagy tudománya, széleskörű műveltsége, feddhetetlen jelleme, nemes humanitása és példás magánélete halála napjáig biztosította neki polgártársainak tiszteletét és szeretetét. Hofmann 1679-ben mint császári tanácsos és a boroszlói tanács elnöke halt meg.² És milyen már most e derék és kiváló férfiú költészete!

Hofmann jól ismerte a korabeli hazai és idegen irodalmakat, sőt a régi német írók (Otfrid, Würzburgi Konrád, Wolfram, Walther) műveit is, és pl. Hans Sachsról is jóval kedvezőbben és méltányosabban ítelt, mint kortársai szoktak. Mintája és mestere Opitz, de az olaszok is, főképp Marini. A költészetet korán kezdte gyakorolni. Már ifjú éveiben írt számos lyrai költeményt, melyeket azonban nem talált jónak közzétenni; csak halála után jelentek meg. Ifjúkori művei Theophile Haldokló Sokrates'-ének s Guarini 'Hü pásztor'-ának fordításai is; mind a kettő gyöngye munka. Életében megjelent³ főműve: *Heroidái* ('Heldenbriefe'), melyekben Ovidius nyomdokain halad. Azért választotta e költői fajt, mivel egészen új volt⁴ s

¹ A fiatal Hofmann ez időben saját állítása szerint sokszor forgatta Opitz 'Dacia antiqua' cz. művének kéziratát.

² Róla Herm. Palm, *ADB.* XII, 639.

³ *Deutsche Uebersetzungen und Gedichte* 1679.

⁴ Titz kísérlete (fönn 392. l.) alig jöhetett tekintetbe.

mivel ez alak, mindenféle csinos kellemetességek befogadására igen alkalmas és különben is, a költészet mindenekelőtt a szerelem országában honol. Heroidái tizennégy szerelmes pár levelezése, tehát összesen huszonnyolcz költemény; a levelezők részben megnevezett (pl. Eginhard és Emma, Abälard és Heloise), részben álnevek alá rejtett történeti személyek (pl. Siegreich és Rosamunde, t. i. V. Károly és Blombergi Borbála). A levelekben föltételezett viszonyok és a rajzolt helyzetek már maguk is részben frivolak; Hofmann ez elemet tőle telhetőleg kiaknázza, de sem a szereplők jellemének, sem a kor viszonyainak rajzában hűségre nem törekszik. Ha e „Hősleveleiről“ azt állítja, hogy nem lesz sem fül sem szem, bármily érzékenyek vagy gyöngédek legyenek is azok, melyeket egyetlen kétértelmű vagy merész szó megsérthetne, ez állításával csak azt bizonyítja, hogy irányának helytelenségét már sem maga, sem kora nem érezte többé. Szintén még életében jelentek meg *Sirfeliratai* (= Grabgedichte, 1686): száz nem épen élczes, de sokszor igen piszkos vagy sikamlós epigramm ringyókra, vén kisasszonyokra, kerítő nőkre stb. Egyetlen nagyszabású művét, „De bello Germanico“ cz. eposzát, maga égette meg; lyrai költeményei tizenhat évvel halála után jelentek meg Benjamin Neukirch nagy gyűjteményében.* Itt jutottak nyilvánosságra Hofmann „szándékosan visszatartott szerelmi költeményei“ („Lustgedichte“), melyek azonban már a költő életében kéziratban nagyon el voltak terjedve. Főkép az itt közzétett dalai s leíró költeményei teszik Hofmannswaldaut a második sziléziai iskolának úttörő fejévé.

* *Herrn H. v. H. und anderer Deutscher auserlesene und bisher ungedruckte Gedichte 1695—1727*, hét kötet. Nem egészen megbízható, de sok kiadásban megjelent igen elterjedt munka.

Hofmann műveihez írt előszókban többször kifejti æsthetikai elveit. Mindenek előtt mellőzendőnek tartja a költészetben a tudományt, sőt minden tanító elemet; a költőnek egyetlen föladata mulattatni; a költészetnek magasabb hivatását nem ismeri vagy nem akarja elismerni. Hogy a költő e föladatát megoldhassa, kell hogy előadása szemléltető, élethű legyen; de már Hofmann maga dagályos és izléstelen, érzéki és frivol lett, és művei bizonyítják, hogy a sikamlósat és pikánst kereste és egész odaadással rajzolta. Munkásságának e legjellemezőbb oldala annál sértőbb, mert a költő sem humorral nem volt megáldva, sem naivul nem tudta anyagát földolgozni; persze mintái, Ovidius és az olaszok, szintén se nem humorosak se nem naivak. Tehetségének e hiányait, ékesítő melléknevekkel s észszel alkalmazott egyéb apróságokkal helyettesítette, azaz majd édeskés és dagályos, majd kétértelmű lett, de minden eszközzel csupán az olvasó képzetének fölszigázását czélozta. A költészet neki 'az élcz és képzelet kedves játéka', és minthogy ez a szerelem terén legjobban érvényesül, a szerelem költészetének és feke vesztett képzetének főtárgya. De a szerelem neki nem benső érzés, mely az embert nemesebbé és minden áldozatra, saját magának föláldozására is képessé teszi, hanem kizárólag érzéki és buja élvezet, s így legtöbb költeménye aljasan frivol és piszkos. Ha költészetének ez irányát életének és jellemének feddhetetlenségével védi, egészen téves álláspontot foglal el; a döntő az, hogy e művek csak æsthetikai és erkölcsi romlást okozhattak és tényleg okoztak is. Mert e költeményei annál gyorsabban terjedtek s annál nagyobb olvasó közönséget bódítottak, mivel szerzőjöknek köztiszteletben álló neve rendkívül elősegítette népszerűségöket, melyet az erkölcsileg nagyon hanyatlott kornak aljas ösztönei még lényegesen fokoztak.

És fokozta a tetszést a költemények alaki jellege: Hofmann verselése igen jó, bár itt-ott a helyes kifejezés rovására, nyelve gördülékeny, fényes, tarka, de rendszerint túlzott, dagályos és természetellenes is. Nyelv és verselés tekintetében szépek egyházi dalai s szonettjei is, de nem igazak, üres szólamokból összetákoltak és telvék az izléstelenségnek mindenféle virágaival.

Hofmann a XVII. század utolsó harmadának leghíresebb és legdicsőitettebb lyrikusa, kit számosan utánoztak és költészetének legjellemzőbb elemében még túllicizáltak. Tanítványa és meghitt barátja, ki hihetetlen dagályból alakúit emlékbeszédet („Der grosse Pan ist todt!“) mondott fölötte, de nálánál jóval több oldalú s ennek következtében sokkal befolyásosabb is, DANIEL CASPER (1670 óta) VON LOHENSTEIN,¹ ki 1635-ben született Nimptschben, Sziléziában, 1650 óta jogot tanult Lipszében és Tübingában, sokat utazott (pl. hazánkban is járt), de Francia- s Olaszországban nem volt, 1670 óta borszlói syndikus s utóbb császári tanácsos. Meghalt 1683-ban, 48 éves korában.² Lohenstein, kinek ismereteit és jellemét kortársai igen nagyra becsülték, kiváló tudós, de egyúttal igazi költői tehetség, kit azonban egy oldalról mintái megrontottak, más oldalról a költészet föladatának helytelen fölfogása egészen hihetetlen tévutakra vezetett. Mert szerinte (és e pontban a legélesebb ellentétben van nagyra becsült és híven követett mesterével és barátjával) a költészetnek első és főczélja a tanítás, s ezért tudományyal tömte tele úgy lyrai, mint epikai és drámai műveit. Kiindulási pontja helyes volt:

¹ Egy Loh nevű folyótól, mely egy sziklán folyik keresztül.

² Conr. Müller, *Beitrag zum Leben D. Caspers v. L.* 1882 és Erich Schmidt, *ADB.* XIX, 120.

Lohenstein egyesíteni kívánta Gryphius és Hofmannswaldau jelességeit, melyeket ő és kora annyira bámult: az elsőnek fenségességét és erejét a másíknak kedvességével és könnyedségével, és e jelességekhez még hozzá akarta csatolni a magáéból a szellemességet, mely szerinte persze csak a képek és hasonlatok halmozásában áll. De úgy tagadhatatlan tehetségét mint e helyesen fölfogott irányát előlte stíljének dagályossága, képzeletének féktelensége és a tanítás dühe, melyek műveit ma már valóban élvezhetetlenekké teszik. A mérsékletet, melyről elismeri, hogy egyebütt minden tökéletesség mértéke, a költészet terén a legnagyobb hibának tekintette. Természetes, hogy e fölfogásnak eredménye csak túlzás és torzítás lehetett.

Eleve is föltehető ez álláspontjáról, hogy lyrai költeményei¹ gyöngék. Csakugyan fészeseek, igaz érzés híján valók és nem hatják meg az olvasót, daczára annak, hogy a költő minden képzelhető és nem képzelhető rhetorikai eszközzel vadászsza a hatást. Merő nagyszavúság, dagály és üres pompa jellemzi a legjobbakat is. Hyenek egyházi dalai („Thränen“) és Jezsaiás 53-ik fejezetének rímelése (1680) is.

Lohenstein jelentősege drámáiban van:² Ibrahim Bassa 1653, Cleopatra 1661, Agrippina és Epicharis 1665, Ibrahim Sultan 1673 és Sophonisbe 1680, melyek többnyire boroszlói deákok előadásában színre is kerültek. Lohenstein szerkezet és külalak dolgában Gryphius után-

¹ Alkalmi s egyéb versek, heroidák is. Először *Blumen* címmel szomorújátékaival jelentek meg 1680, utóbb *Sämmtliche Gedichte* 1689. A legrégeből 1752-ből, tehát a költőnek 17. életévéből való.

² W. A. Passow, *L., seine Trauerspiele und seine Sprache* 1852, és A. Kerckhoffs, *L.'s Trauerspiele mit besonderer Berücksichtigung der Cleopatra* 1877.

zója: kevés cselekvény de sok iszonyatosság, szellemek és álmok, hosszas beszédek és affektáltan rövid stichomythiák, rímes alexandrinusok és mesterkélt kardalok: ezek Lohenstein tragédiáinak is jellemző elemei. De Gryphius sokszor igaz költő és néha érvényre juttatja a tragikumot, Lohenstein mindig csak véres és dagályos. A vígjáték terén kísérletet sem tett. Drámai működése nem tűntet föl fejlődést, ha csak az iszonyatosságoknak hajhászásában nem; „Cleopatra” és „Sophonisbe” mégis sikerültebbek mint többi tragédiái. Első darabját („Ibrahim Bassa”) állítólag már 1650-ben¹ írta, tehát tizenöt éves korában. Forrása Scudéry kisasszony regénye, melyet Zesen németre fordított volt,² csakhogy Lohenstein a katastróphát tragikaivá alakította át. A darab különben gyöngemunka: kevés a cselekvénye, következetlenül rajzolják a jellemek; de kevesebb a dagály, az érzékiség is. De már „Agrippina”³ utálatos darab, anyyira telve van brutális érzékiséggel. Nero viszonyát Poppäa Sabinával, kit saját férje kiszolgáltat a buja zsarnoknak, és Actéval, a legvastagabb vonásokkal rajzolja, és mégis sikerül önmagát is fölülmúlnia abban a páratlan jelenetben, melyben Nerot saját anyja a legbujább módon, testi bájainak föltárásával, bujaságra csábítja. És e darabot a liegnitzi hercegnőnek ajánlhatta a költő! Lohenstein költészetének másik fővonása, határtalan vérszomja, teszi *Epicharis* cz. tragédiájának jellemző vonását. Nem hiába tűntet föl a czímkép egy rakás agyonkínzott hullát. Piso összeesküvése Nero ellen és Seneca halála a cselekvény

¹ Ugyanez évben jelent meg Gryphius első drámája, „Leo Armenius”.

² *Ibrahims und Isabellen Wundergeschichte* 1645.

³ Ennek és következő darabjának tárgyait Tacitusból vette.

csúcspontjai. Minden kigondolható raffinírt kínzás össze van itt halmozva: az egyik izzó szurokban, a másik forró vízben hal meg, a harmadiknak kirántják a nyelvét, a negyediknek levágják a mellét, mire ez megfojtja magát. És Nero ez iszonyatosságokat egykedvűen nézi, büntetése pedig egy szellemnek fenyegető jóslásában áll. Nem élvezetesebb *Ibrahim Sultan*, ki szintén derékig gázol a vérben, mire hét szellem megjósolja vesztét és négy herélt némán megfojtja a zsarnokot. Erőszak és bujaság a főmotivumok, s főképp ez utóbbi undorító képekben és rajzokban foglalja el a párbeszédnek legnagyobb részét. A szultán megszereti, levetkőzteti és az ágyra dobhatja a mufti leányát, mire erőszakot követ el rajta, a török Lucretia pedig egy hosszú monolog után megöli magát. És e darabot Leopold császár menyegzőjére (Felicitas főhercegnővel, 1673) írta Lohenstein, sőt a kinyomatott munkát is a császárnak ajánlotta! Különös hódolatát a prólogusban juttatja a költő kifejezésre: ezt a Bosporus mondja, a ki a törököknek megjósolja, hogy a Habsburgház ki fogja őket irtani. Általában nem lehetetlen, hogy török tárgyak földolgozására a kor történeti tényei is serkentették a tudós költőt: a ,hitetlenek, részéről fenyegető veszélylyel szemben czélszerűnek tetszhetett a gyűlölt ellenségnek minél sötétebb rajza, hogy a német nép e költészetből is buzdítást merítsen a háború erélyes folytatására. Hasonlóképp talán a római császárság epizódjainak dramatizálására is az uralkodó absolutismus vezetett, mely mind súlyosabban nehezedett a népekre és mind sértőbben gázolt az alattvalók jogaiban és érzéseiben.

Valamivel jobbak ,Cleopatra' és ,Sophonisbe'. A *Cleopatrat* Lohenstein maga is legsikerültebb darabjának tekintette, s tagadhatatlan, hogy legalább lyrai szépségekben (pl. a szellemek beszédeiben) elég gazdag. E dráma köze-

lebb áll a francia mûdrámához,¹ mint többi mûvei, de erőtlenebb is, mint a többiek. Lohenstein e két szomorú-játékában sem az idő sem a hely egységéhez nem köti magát,² bizonyos tudatossággal szövi a cselekvény szálait és állítja egymással szembe az ellentétes jellemeket, politikai eszméket is hangoztat és szerepeltet, végül megnyugtató befejezésre juttatja a történetet. De itt meg iszonyú tudományával öli el mûvét s hosszú értekezésekké dagadt jegyzeteiben annyi élettelen és haszontalan tudást halmoz föl, hogy az olvasó elijed. De e jegyzetek még csak megjárának, ha észre nem vennök, hogy a szövegnek sok furcsasága csupán arra való, hogy a szerzőnek egy impozáns jegyzet megírására alkalmat szolgáltatasson. Legkevésbé kifogásos, de erősebb vonásokban legszegényebb is a költő utolsó tragédiája *Sophonisbe*, melyben Lohenstein izles dolgában leginkább fékezte magát; a darab nyelve és stílje is egyszerűbb, érzékisége sem oly brutális és sértő, mint előbbi darabjaiban. Ha figyelembe vesszük, hogy Lohenstein 1680-ban átdolgozott 'Cleopatraja' is jóval egyszerűbb és mérsékeltébb, mint e darabnak első alakja, nem egészen alaptalan az a föltevés, hogy a költő, ha tovább él, kedvezőbb irányban fejleszti tagadhatatlan tehetségét.³ A kortársak nem vették észre izlésének iszonyú kinövéseit; a század legnagyobb költőjét látták benne és Gryphius Keresztély, a nagyobb költőnek gyengén verselő fia, Sophokles és Aeschylus fölé helyezte. A XVII. században az egy

¹ Etienne Jodelle (1523—73), a 'Pleiade' tagja, 1552-ben adta ki sokat bámúlt Cleopatra-tragédiáját, a classikus-francia tragédia első, korszakos termékét, melylyel a régi mistèreket és moralitásokat örökre leszorította a színről.

² Ez utóbbit *Epicharis*ban sem vitte keresztül.

³ Élete végén nagy regénybe fogott. Erről l. alább.

Wernicke tette nevetségessé előadásának észellenes virágait, a XVIII. században pedig úgy Gottsched mint Bodmer (ebben egyetértettek) a legerélyesebben küzdöttek dagályosság ellen, melynek befolyása alól oly kiváló tehetség is, mint Haller, csak nehezen tudott szabadúlni. Ma Lohenstein teljesen túlhaladott nagyság, kivel az irodalom történése sem foglalkozik szívesen. Korára nagy hatással volt, és a későbbi ‚Haupt- und Staatsaktiók‘ véres iszonyatosságai jó részben, közvetlenül vagy közvetve, ő reá mennek vissza.

Hofmannswaldau és Lohenstein a második sziléziai iskolának megalapítói és fejei, rokon izlésű, de mégis eltérő jellemű költők. Mind a kettő marinista, de Hofmann mintája az ‚Adone‘, Lohensteiné ‚A bethlehemi gyermekgyilkosság‘; amaz lyrikus, ez első sorban drámai költő; amannál az érzelgősség frivolitássá, ennél a tragikum iszonyattá fajul; amaz Ovidiust választotta vezérévé, ez Senecát; amaz az élcz és szellemesség könnyű játékaiban kéjeleg és kedves, kellemben gazdag szeretne lenni, ez majd megfúl a legképtelenebb dagályban, mert mindenkép fenségesnek akar tetszeni. Abban ismét megegyeznek, hogy szeretnének eredetiek lenni, hogy erőszakosan törekszenek újat, eddig még nem hallottat produkálni és előzőiken túltenni; de egyúttal abban is, hogy túlzásaik nem a szenvedélyes vérnek és izgatott phantasiának kifolyásai, hanem a józanon számító spekulációnak csinálmányai, végre abban is, hogy ferde irányba terelt képzeletöknél és teljesen romlott izlésüknél fogva valóban ‚hallatlan‘ termékekkel gazdagították a német irodalmat, melyben az ő szellemök egészen Gottsched föllépéseig hatalmas maradt.

Mert van iskolájuk: a formalismus megvetése, a mester-ségszerűleg üzött verselés mellözése, a morális szempont

ignorálása hódított: a nagyszámú lyrikusok mind Hofmannswaldau hívei, míg a mű és népdráma művelői Lohensteinra tekintettek mint mesterökre.

Hofmannswaldaunak voltakép csak három kiválóbb tanítványa érdemel említést. Az egyik HANS ASSMANN VON ABSCHATZ, ki 1646-ban született a liegnitzi fejedelemségben, Strassburgban és Leydenben tanult jogot, mire nagy utazásokat tett s fontos hivatalokat töltött be; meghalt 1699. Assmann még Hofmannswaldau előtt fordította le (igen sikerülten) Guarini 'Hű pásztorát', mely egyéb többé-kevésbé önálló költeményeivel csak halála után jelent meg.¹ Stíljénél és izlésénél fogva a második sziléziai iskola embere, de szerényebb és kevésbé dagályos, mint mesterei. Lyrai költeményei közül a hazafias irányuak, melyekre a francia háborúk szolgáltattak alkalmat, becsületére válnak derék, a kortársak által is nagybecsült jellemének és legjobb oldaláról tüntetik föl tehetségét. Hofmann második hive CHRISTIAN GRYPHIUS, a hírneves drámaköltőnek fia, ki 1649-ben született, 1674 óta tanár, 1686 óta rector volt Boroszlóban és 1706-ban halt meg.² Ez is lyrai költő, de már első műveiben józanabb és egyszerűbb, mint mestere, úgy hogy nem csodálhatjuk, hogy utóbb elfordult Hofmannswaldau és Lohensteintől, sőt hogy nyiltan síkra szállt ellenök és az ellenséges Weise Keresztély táborába átment. Különben gyenge költő, kinek legfeljebb néhány satirikus költeménye és epigrammja tanúskodik tehetségről. Úgynevezett drámái csak dialogizált ódák és énekek. Már fel-

¹ *Poetische Uebersetzungen und Gedichte* 1704. A 'Pastor fido' első kiadása, melyet a fordító maga eszközölt, csak száz példányban készült barátjai számára.

² *Poetische Wälder* 1698 és még sokszor.

tünőbb a sziléziai mesterek megtagadása BENJAMIN NEUKIRCH-nél, ki 1665-ben született Reinke faluban Sziléziában s. hosszas nyomor után 1703-ban tanár lett Berlinben és 1718-ban a trónörökös nevelője Ansbachban, hol 1729-ben meghalt.¹ Neukirch kezdetben csak oly dagályos és túlzó volt, mint mintái, de Berlinben kijózanodott és Canitz követőjeül szegődött, kinek segélyével behizelegte magát az Akadémiába. Neukirch egy átmeneti korszaknak folyton ingadozó alakja: prózaijózanságból átcsapérthetetlen dagályba vagy megfordítva; majd a ,pásztorok' divatját járja, majd a francia ízlésnek hódol, de sohasem önálló. Költeményei közül még legjobb néhány szatirája (Boileauból is fordított egy párt), főképp azok, melyekben a korabeli nevelést és a német költők nyomorát találó színekkel festi. Élete végén, Ansbachban, ,költészetében is egészen a tanító és vallásos irányba fordulva, a kis német Fenelont játszotta', költészet-tani fejtegetéseivel pedig bizonyos tekintetben utját egyengette Gottschednek, ki őt nagyra becsülte. Hofmannswaldau tanítványai még, de jelentéktelenebbek, HANS VON ASSIG (1650—94), ki nagyrészt vallásos dalokat és ódákat és csekélyebb számmal alkalmi költeményeket írt,² és HEINRICH MÜHLFORTH (1639—81), Hofmannswaldau benső barátja, ki szegénységből rengeteg latin és német alkalmi költe-

¹ *Galante Briefe und Gedichte* 1695, *Satyren und poetische Briefe* 1732, *Gedichte, herausg. von Gottsched* 1744. Már említve volt (413. l.), hogy Fenelon Télémaqueját versekbe szedte és hogy a második sziléziai iskola költőinek verseit kiadta (463. l.). Nagyon népszerű volt *Unterricht von teutschen Briefen* 1700 cz. könyve, melyben æsthetikai (elég józan) nézeteit is előadja. Róla: Erich Schmidt, *ADD.* XXIII, 510.

² *Gesammelte Schriften*, 1719.

ményt verselt össze¹ s kit a kortársak halálakor mégis mint nagy költőt sirattak. Mühlforth könnyen versel és nyelve is jó, de túlságos sok képet halmoz föl s néha érzeki, sőt frivol is. Kifogástalanabbak egyházi dalai, melyekben Petrarcából is merít. A legjobb esetben költői tehetség, mely a kedvezőtlen viszonyok közt ki nem fejlődhetett, és ez utóbbit a szerény költő maga is jól érezte.²

Számosabban vannak a Lohenstein hivei, a sziléziai drámaköltők, de ezekből is csak a legjellemzőbbeket említjük föl.

Mesterének a dagályban leghivebb tanítványa vagy jobban mesterének mestere JOH. CHRISTIAN HALLMANN, ki 1650 körül született Boroszlóban, sokáig küzdött a nyomorral, végre áttért a katolikus hitre, hogy pártfogókat és hivatalt nyerjen, de nem ért célra és a legnagyobb szegénységben halt meg 1716-ban.³ Szindarabokat is azért írt (1667 óta), hogy családjának kenyeret⁴ keressen. Hallmann classikus műveltségű ember volt, ki francziánul és olaszul is jól tudott s kit kortársai kiváló szonoki tehetségnek tartottak, bár még ők is megjegyezték róla, hogy túlságosan virágos és affektált. Mint az önhitt második sziléziai iskola híve, 'tiszteességtudó és tudós' drámaköltőnek nevezi magát, s a legnagyobb megvetéssel néz le a 'pórias és kóbor egyénekre', de tagadhatatlan, hogy drámáiban sokat vett át e 'pórias.

¹ Német költeményeinek első kötetében 158 lap a lakadalmi és 463 lap a halotti vers!

² Latin költeményei 1686., a németek 1686. és 1687-ben jelentek meg két kötetben. Róla: Erich Schmidt, *ADB*. XXII, 483.

³ *Trauer-, Freuden- und Schäffer-Spiele*, Boroszló, 1673 után. Tartalma: Rosibella, Sophia, Urania, Adelheid, Catharina, Antiochus, Theodoricus, Mariamne, Heraclius. E darabok részben (előbb is utóbb is) külön is megjelentek. Róla: Erich Schmidt, *ADB*. X, 444.

és kóbor' szintársulatoknak vérben úszó és nagy szavakban majd megfúló darabjaiból. Hallmann mintái Gryphius, Lohenstein és Seneca, de olasz költők is, kikből több darabot (,Adelheid', ,Heraclius', ,Antiochus') átdolgozott. Eredetisége nem nagy. ,Mariamne' (1670) és ,Sophia' (1671) hősei ártatlan vértanúk, mint Gryphius ,Georgiai Katalinja'; ,Theodoricus' cz. tragédiájában négy püspök éhen hal és nyolcz szellemátkozódik, akár Lohenstein valamely művében. Izlésének fejletlenségét darabjainak tarka fölciezomázása is mutatja; van ezekben zene és táncz, vad örülések és érzelgős szerelmeskedések, vadászatok és sziléziai nyelvjárásban írt népjelenetek (melyekben ismét Gryphiust utánozza), hosszú beszédek és tudós allegoriák, különösen pedig kivégzések és kínzások, börtönök és szellemek, hisz még halottak is tánczolva szerepelnek. Minél ,gazdagabb' és tarkább tartalomra törekedett; ezenfelül dagályos mint Lohenstein és frivol mint Hofmannswaldau. De a drámai fajokat is összekeverte: ,Angol Katalinja' inkább opera, mint dráma, ,Antiochus' félig meddig ballet, ,Rosibella' és ,Urania' pedig pásztori daljátékok. Néha jó tárgyat választ, de földolgozásában elrontja; így ,Antiochus' halás történet: a királyfi szerelme mostoha anyjához, de Hallmann elejti a legfontosabb drámai motivumokat és nem boldogul a tragikai összeütközésekkel. És drámáinak még sikerültebb részleteit is elrontja stílje: Hallmann böbeszédű és izlés-telen rhetor, ki sem nyelvét sem képzeletét nem tudja fékezni, hasonlatai és képei pedig az esztelen dagályból származó ,congetti' hihetetlen netovábbjai.

Rokon alak AUGUST ADOLF v. HAUGWITZ (1645—1706), de józanabb, persze szárazabb is.* Egyik rokona udvari mar-

* Összes művei: *Prodromus Poeticus oder Poetischer Vortrag*, 1684.

sall volt Drezdában s ez hozta a költőt érintkezésbe a drezdai színházzal, s serkentette őt a drámaíráásra. Három színművét ismerjük: ‚Maria Stuarda‘ (1683), ‚Soliman‘ és ‚Flora‘ (ballet, egy Párizsban előadott francia eredeti után). Egy ‚Wallensteint‘ is írt, de ez soha sem jelent meg nyomtatásban. Az első két darab tiszta tragedia alexandrinusokban, különböző szakaszokban írt kardalokkal. A ‚Stuart Mária‘ kidolgozásánál kétségtelenül Gryphius ‚Stuart Károly‘-a szolgált mintául; ezt nem csak a szereplő szellemek (Darnley és Norfolk) és a szirenák kara teszik valószínűvé, hanem a cselekvény egész menete is. Ellenben a nyelvben és stílusban, főképp pedig a tudós jegyzetekben félreismerhetetlen Lohenstein befolyása. Haugwitz a költészetben általában csak eszközt látott tudományának fényes nyilvánítására. Ez elméletét nemcsak gyakorlatilag érvényesítette, hanem a munkáihoz majd latin, majd francia vagy olasz nyelven írt előszókból és ajánlásokból is kifejtette. Második darabja (‚Soliman‘) azonos tárgyú a Lohenstein-féle ‚Ibrahim Bassá‘-val, forrásuk (Scudéry-Zesen) is azonos. De a földolgozás egészen más, mert Haugwitz színműve alexandrinusokban van ugyan írva, mint a Lohenstein drámája is, de gazdag énekekben, melyek miatt a szerző ‚keverék-darabnak‘ (Mischspiel) nevezi. Ennek stíljét is dagály és affektált naivság jellemzi.

Már érintve volt Schwiger Jakabnál, ki költeményeit ‚Filidor der Dorfferer‘ álnév alatt adta ki, hogy még nincs eldöntve, vajjon a FILIDOR neve alatt megjelent színművek is Schwiger dolgozatai-e. A drámaíró Filidor munkái* leginkább dalaikkal emlékeztetnek a ‚Vértezett Vénus‘ könyved és eleven stíljére; a darabok maguk kétségtelenül

* *Filidors Trauer-, Lust- und Misch-Spiele* 1664 és 1667, 2 köt.

Gryphius hatása alatt keletkeztek. Filidornál is megtaláljuk a magasabb lendületű színművet fölvonásközi játékokkal összekapcsolva, csak hogy ez utóbbiak itt allegorikai daljátékok, sőt egy esetben (a „Basilene” cz. vigjátéknál) ballet. Az is Gryphius utánpótlására vall, hogy a felnémet darabok stilje feszes és affektált, míg a nép köréhez tartozó személyek folyékony és könnyed nyelven beszélnek. Filidor eredetisége csekély: darabjai, úgy látszik, majd kivétel nélkül francia, spanyol és olasz eredetieken alapúlnak, mit már abból is láthatni, hogy a cselekvényt mindenütt ármány szövi és hogy a komikus személy „Pantalon” és „Scaramuz” nevek alatt szerepel. A népdráma hatására vall Filidor darabjainak prózája; egyetlenegy színműve (Die Wittenkinde) van versekben írva. Dramáinak forrásai csak részben ismeretesek. „Der betrogene Betrug” alapja Scarron regénye „Trompeur trompeur à demy”; „Der vermeinte Prinz” tárgya Pallavicininek egy 1640-ben megjelent régényéből van merítve; „Basilene” igen rokon a Guarini „Hú pásztorával”; „Ermelinde” és „Die erfreute Unschuld” valószínűen spanyol eredetűek. A földolgozás, minden durvaság és izléstelenség mellett, nem közönséges drámai tehetségről tanúskodik; csak hogy nem tudjuk eddigelé biztosan, hogy a német szerző mit köszön forrásainak és mi az ő sajátja.

Másféle problémák fűződnek a második sziléziai iskola utolsó költőjének, kiről meg akarunk emlékezni, műveihez. Ez a porosz MICHAEL KONGEHL, ki 1646-ban született, jogász és hivatalnok, 1710-ben königsbergi polgármester volt, de még ugyanez évben meghalt. Kongehl 1673 óta a pegnitzzi „rend” tagja („Prutenio”) és a maga személyében is tanúskodik a nürnbergi „pásztorok” és a második sziléziai iskola összefüggéséről. Egyházi dalai még elég egyszerű stilben írvák és sokszor igaz érzelmek tolmácsai; a pietisták föl is

vettek egynehányat énekes könyveikbe.¹ De már *Surbosia* (t. i. Borussia) cz. eposza (1676) lapos és üres, drámái pedig magukon hordják az ifjabb sziléziaiak izlésének bélyegét. Kongehl nagyon sokat írt, sok (keresett és dagályos című) drámát is; de ez utóbbiak közül csak kettő érdemel figyelmet, mivel bizonyos kapcsolatban vannak Shakespeare két színművével,² melyeket azonban a német szerző nem ismert. Az első, *Phönizia*,³ ugyanazt a tárgyat tartalmazza, melyet Ayrer Jakab a XVI. században hasonló című darabjában és Shakespeare 'Sok hűhó semmiért' cz. vígjátékában földolgozott. t. i. Timbreo de Cardona történetét Bandello novella-gyűjteményéből, ki maga ismét talán Ariosto nagy eposzából merített. Kongehl nem ismerte sem Ayrert sem Shakespearet, a találkozás véletlen: közös forrásuk az egyetlen kapcsolat köztök. A második darab, *Innocentia*,⁴ szintén csak véletlenül érintkezik Shakespeare egyik legszebb színművével ('Cymbeline'), melyet Kongehl semmi esetre sem ismert. A darab tárgya Bernardo de Genua története, forrása Boccaccio 'Decameroneja' (II, 9). Belarius és a két királyfi, a király, királyné és Cloten nincsenek meg az olasz uovellában s így a német színműben sem, mely egészen a Boccaccio adta anyagnak dramatizálására szorítkozik. De ha Shakespearet nem is-

¹ *Geist- und Weltliche Gedichte* 1715.

² R. Genée, *Gesch. der Shakespear'schen Dramen in Deutschland* 1870, 185. l.

³ *Die vom Tode erweckte Phönizia. Eine anmuthige sicilianische Geschichte, in einem Mischspiel (Tragico Comoedia) auf die Schaubühne geführt, é. n.*

⁴ *Der unschuldig-beschuldigten Innocentien Unschuld; eine nachdenkliche genuesische Geschichte in einem Mischspiel (Tragico Comoedia) auf die Schaubühne geführt, é. n.*

merte, valószínűen olvasta Kongehl e tárgyának egy XVI. századi drámai földolgozását,¹ mely ugyan nagyon naiv, de nem egészen ügyetlen. Kongehl mindkét drámája magán hordja korának jellemét: nyelvök iszonyú dagályos és képekkel túlságosan elhalmozott, a korabeli szokásos szellemeket pedig allegorikai alakok (Eris, Rágalom, Fösvénység, Csalás) helyettesítik, kik a cselekvénynek igazi mozgatói. A darabok verse csak helyenként az alexandrinus; Kongehl többnyire különböző hosszúságú és eltérő rhythmusú verseket alkalmaz.² Kongehl többi darabjai részben ünnepi játékok, melyek Königsbergben főkép a fény- és pompaszerető III. Frigyes trónralépte óta (1688) adattak elő. Ezekben bő alkalma nyílik a szerzőnek a hizelgésre, és Kongehl e tekintetben legmerészebb várakozásunkat is túlszárnyalja. Történeti szempontból érdekesebb adat, hogy a szerző „Der verkehrte und wiederbekehrte Prinz Tugendhold“ (előadva 1691) cz. vígjátékában az antik istennők és számos allegorikai alak mellett újra szerepelteti a Pickelhäringet, a XVI. századi népdrama ez állandó bohócát, és hogy egy másik, szintén valami udvari ünnepélyre készült tragico-komédiájában („Die unvergleichlich schöne Prinzessin Andromeda“, 1695) nemcsak a mythologiai cselekvénybe beékelt bohóc-jeleneteket, hanem a korabeli operának mindenféle anyagát (áriákat, duettekét, karokat, tánczokat, csoportozatokat, gépezeteket stb.) is megtaláljuk. A bohóc neve itt Scaramuz és a komikus jelenetek alap-

¹ *Eine schöne Historia von einem frommen gottfürchtigen Kaufmann von Palua, welcher zu Mantua in Beysein anderer Kaufleut, wegen seines lieben frommen Weibes Ehr und Frömmigkeit, sein Hab und Gut verwettet, stb. durch Zacharium Liebholdt von Solbergk, Bresslau 1596. V. ö. e tárgyáról Heinrich G., Boccaccio, 222. l.*

² Shakespeare hatásáról a korabeli népdramára alább lesz szó.

motivuma, hogy Scaramuz öt vászoncselédet megcsalt, kik most üldözőbe veszik a hűtelent.

Így tehát a második sziléziai iskola drámaköltészete, mely pedig Gryphiusban és Lohensteinban, sőt némely nem kevésbé önhitt tanítványukban is, a ,pórias és kóbor népdráma fölött óriási magasságban érezte magát, mind jobban közeledett a népdramához, mely a tudós színmű-írók egyes képviselőire hatással is volt, míg végre a két irány a XVIII. század elején a ,Haupt- und Staatsaktiók'-ban teljesen összeolvadt, hogy egyszerre megsemmisüljenek.

5. A regény.* Grimmelshausen.

Önállótlanak, mint minden költői fajban, voltak a németek e szomorú században a regényírás terén is. A középkori epikai költészetet és a szépprózai elbeszélés nemzeti termékeit egyaránt háttérbe szorították már a XVI. században az idegen Amadis-regények, s ez idő óta a regényben is a külföld majmolói a német költők. Opitznak e téren nem volt szüksége a hazai produkció ellen síkra szállnia, nem is kellett honfitársait a külföldre utalnia, és jellemző, hogy ép a regény terén nem is igen követte a század az irodalomnak minden egyéb ágában és összes kérdéseiben a törvényhozónak hatalmával fölruházott sziléziai mestert.

Opitz a pásztor-regényt ültette át és utánozta, de nem volt sem fordításaival sem eredeti művével hosszabb időszakra kiható befolyással. A pásztor-regény a görög és római idyllen (Theokritus és Vergilius) alapúl s elsőben

* C. L. Cholevius, *Die bedeutendsten deutschen Romane des XVII. Jhts.*, 1866 és F. Bobertag, *Gesch. des Romans und der ihm verwandten Dichtungsgattungen in Deutschland*, II. 1884.

Longus szép elbeszélésében („Daphnis és Chloe“) nyer regényszerű alakot. De az újabb irodalmak irányadó termékei Jacopo Sanazaro (+ 1530) *Arcadiaja* (1502), mely (mint Boccaccionak vegyest versekből s prózából álló „Ameto“-ja is) még mindig inkább költemény mint regény, és Jorge de Montemajor (+ 1561) *Dianaja* (1560), a pásztor regénynek sokat bűmult mintája, melyet az osztrák Kuffstein János Lajos már 1619-ben és utóbb 1646-ban, Opitz reformja értelmében, Harsdörfer fordítottak le németre. E regény „költészet“ a szó legrosszabb értelmében: nincsen semmi reális alapja, a legkülönbözőbb és legellentétebb viszonyok vannak összekeverve, pogány istenek és keresztyén intézmények elképzelhetetlen kapcsolatba hozva; a pásztorok az udvarnyelvén beszélnek s igen jártasok minden tudományban, az egyik még egyetemet is látogat; nymphák és lovagok, varázslók és mókrok egyazon társadalom tagjai, mely a legelegánsabb stílusban, a legsiszoltabb beszédekben és esimes versekben társalog, de minél kevesebbet cselekszik. A „Diana“ e jellemző vonásai érvényben maradtak az egész pásztor-költészetre, főképp a pásztor-regényre nézve, mely a XVII. század elején még két kiváló, az európai irodalmakra rendkívül befolyásos terméket érlelt: az egyik Honoré d'Urfé (+ 1625) *Astráaja* (1610—27, németül 1619—35), melyet még Rousseau is gyakran és örömmel olvasott és melynek hőse, Celadon, nyomban tipikus alakká lett és az maradt a mai napig; a másik Philipp Sidney (+ 1586) *Arcadiaja* (1609), melyet Valentinus Theokritus von Hirschberg már 1629-ben, és e fordítás fölhasználásával maga Opitz Márton 1638-ban másodízben fordított németre. E két regényben a pásztori elem már csak keret és álarcz: d'Urfé IV. Henrik udvarát rajzolja s a „galaus“ világnak adja képét; a regényébe

szótt versek, párbeszéddek és levelek a kor mintapéldányai, melyeket külön is kiadtak s mindenfelé utánoztak; Sidney pedig már heroikus és komikus elemeket is vegyít a pásztoriakkal, úgy hogy az ő műve már átmenetül szolgálhat a regénynek egy későbbi, rendkívül népszerű fajához.

Még Sidney művének fordítása előtt adta ki Opitz saját önálló német pásztor-regényét *Schäferci von der Nympha Hercynie* (1630), mely voltaképp csak szép nyelvvel és stíljével alkot korszakot a német széppróza fejlődésében. Vers és próza itt is váltakoznak, mint d'Urfénél, de a leírás egészen elfojtja az elbeszélést. A munka epikai eleme elenyészően csekély: Opitz három barátjával pásztorok alakjában Hercynie nymphával találkozik, ki őket az Óriás-hegységbe bevezeti és itt a természet különböző csodáiról, de különösen a Schafgotsch család történeteiről s érdemeiről fölvilágosítja. E sziléziai család dicsőítése a munka valódi tárgya; éltető eleme, mint Opitz minden művének, a tanítás; alakja túlnyomó részben a párbeszéd. Formai tökélyén kívül egyes leírásai érdemelnek figyelmet: a természet és vidék művészi rajza itt tűnik föl először a német irodalomban a hangulat és stílbeli festés bizonyos bájával. Opitz műve rendkívüli tetszésben részesült s számra nézve sokan léptek nyomdokaiba, de műveik sem történeti sem æsthetikai szempontból nem kiválóak.*

* Már 1632-ben jelent meg: *Schäferci von Amocna und Aman-dus*, melynek szerzője (az úlnevű Schindschersitzky) egészen a ‚Hercynia‘ modorában magát Opitzot dicsőíti; 1636-ban Friedr. von Drachsdorf munkája ‚Wintertags-Schäferci von Cœlunde und Corimbo‘, 1642-ben Phil. von Zesené: ‚Poetischer Rosenwälder Vorschmack oder Götter- und Nymphen-Lust‘, mire Klaj és Harsdörfer pegnitzzi művei következtek. A későbbiek közül megemlíthetők: ‚Die verwüstete und verödete Schäferci‘ (1642), Joh. Hel-

A 'pásztori' alak kedveltségét legjobban mutatja, hogy egészen félreeső czélokra is fölhasználták; így pl. JOH. BALTH. SCHUPP műve 'Rachsüchtiger Lucidor' (1658) nem egyéb mint erélyes prédikáció a perlekedés ellen, s íme, a szerző a perlekedő feleket pásztoroknak lépteti föl, művét pedig 'Schäferrede'-nek nevezi. Hogy Schuppnak mily fogalma volt a regényről, mutatja e művének előszava is, melyben komolyan megjegyzi, hogy 'az az ezeröt dal, melyeket Salamon írt, nem voltak énekek, hanem mindenféle értekezések ('Diskurs'), melyeket Salamon költői alakban vagy, mint ma mondjuk, regény-formában ('Romain') kifejtett'. Az ily fölfogásban gyökerezik úgy a pásztor-regényben mint általában az elbeszélő költészetben az epikai elemnek allegorikai fölfogása is, melynek nyomaira sokfelé nemcsak a pegnicziek hobortos elméleteiben (főnt 406. l.) találunk, s mely főkép JOH. LUDW. PRASCH tekintélyes jogtudós, philologus és költő *Psyche cretica* (1685) című regényében latin nyelven ugyan, de mégis sokat olvasott és nagyrabecsült terméket érint. Prasch 1637-ben született Regensburgban, hol idővel a legmagasabb hivatalokat viselte és 1690-ben mint polgármester halt meg. Neje egy évvel előbb *Reflexions sur les romans* című könyvében erélyesen kikelt a korabeli regényekben uralkodó természetellenesség, a történet és költészet összekeverése és az eltévesztett jellemrajzok ellen. E fejtegetések hatása alatt írta férje regényét,

wig, 'Die Nympe Noris' (1650), Georg Neumark, 'Hirt Filamon' (1640), Math. Johnson, 'Damon und Lisille' (1665), Jak. Schwiger, 'Verführte Schäferin Cynthia' (1661), Enoch Gläser, 'Der Elmen-Nymphen immer grünendes Lust-Gebäu' (1650) és mások. Birken művei ('Die friederfreute Tentonie' 1652, 'Der ostländische Lorbeerhain' 1657 és 'Guelfis' 1669) már átmenetet képeznek a heroikus regényhez.

melyben a szép antik népmesét keresztyén szellemben átalakítja s a Psychében személyesített emberi lelket a világ csábításával szembeállítja. Hogy Prasch ezenfelül még az ellenséges felekezetek kibékítését is céllozta e művében, csak emelte kortársai szemében vonzóságát és értékét, úgy hogy J. C. Eibelhuber még 1705-ben németre fordította.*

A pásztor-regény divatja még a XVIII. század közepén is érlelt egy késő terméket: „Wunderbare Liebesgeschichte des Schäfers Floridor mit der Florentine“ (1753). Mind e művek értéktelenek és csak a divat hatalmát bizonyítják. Az elbeszélő elem mindnyájokban igen szegényes és rendszerint ki sínes fejtve; a pásztori keret igaztalan és izléstelen, stil és előadás tekintetében pedig laposak vagy affektáltak. A pásztori álarcz egyidejűleg a színmű alakjában is divattá lesz: leghíresebb termékei e téren Torquato Tasso pásztorjátéka „Aminta“ (1574) és Giovanni Battista Guarini „Pastor fido“-ja (1584), mely az összes európai irodalmakra a legnagyobb hatással volt; utolsó s egyúttal egyik legkedvesebb alkotása Goethe ifjúkori vígjátéka „Die Laune des Verliebten“ (1768, nyomt. 1806). A pásztori költészet a XVIII. század elején az idyll-költészet fölvirágzására is nagy hatással volt.

* Praschról Dan. Jacoby, *A.D.B.* XXVI, 505. Prasch latin drámai „Saul desperans“ (1662) és „Arminius“ (1678), melyek a regensburgi gymnasiumban előadattak, tehetségről tanuskodnak; még sikerültebb „Amici“ cz. vígjátéka. Később két német könyvében helyesen, de egészen Opitz szellemében, fejtegeti a német metrikát (*Gründliche Anzeige von Fürtrefflichkeit und Verbesserung teutscher Poesie*, 1680) és síkra száll a rím tisztasága mellett (*Diskurs von der Natur des Teutschen Reimes*, 1685). E művében elég jól jegyzi meg, „hogy a rímnek titkos, természetes, bájos rokonsága és egyessége van az emberi kedélylyel“. V. ö. K. Borinski, *Die Poetik der Renaissance* 1886, 351. és 374. l.

A pásztor-regénynyel összefügg a heroikus* regény, mely Németországban sokkal nagyobb virágzásra jutott és sokkal több és kiválóbb erőket foglalkoztatott. Összefügg a pásztor-regénynyel, de nem származik egyenesen ebből; mert egyfelől az Amadis-regények is voltak hatásosak e „galans” irányra, másfelől a korabeli történetírás is, mely a XVI. és XVII. században sokkal közelebb állt a regényhez mint manap. Az egész irány legrégebbi termékei az ókorból Xenophon „Kypopadiája” és a XVI. századból Morus Tamás „Utopiája” (1516); a XVII. században az irányadó minta John Barclay (+ 1621) *Argenise*, mely szerzőjének halála évében jelent meg s melyet Opitz, de nem a latin eredetiből, hanem ennek francia átdolgozásából németre fordított (1626 és 1631, 2 kötet). Barclay regényének célja: az abszolút monarchia dicsőítése. A szerző politikai ideálját utóbb XIV. Lajos a legpontosabban realizálta; azért azt tartotta a kor, hogy Richelieu az „Argenisből” vette állampolitikai bölcseségét. A cselekvény magva igen egyszerű: Meleander szicíliai király leányának, Argenisnek kezéért két vetélytárs, Likogenes és Poliarkus, elkeseredett harczokat folytatnak. A győztes Poliarkus, Gallia fejedelme, lesz. Már a kortársak tudták, hogy e regény voltaképp allegoriaféle: a francia ligue küzdelmeinek elbeszélése egy költött őskori történet képében, és föl is ismerték a főszereplőket: Meleander III. Henrik, Argenis az örökösödési jog vagy a francia korona, Poliarkus Navarrai Henrik, Likogenes pedig a Guisek személyesítője. „Argenis” vonzó könyv, melyet helyes politikai fölfogás és ítélet érdekes olvasmánynya tesznek. A kortársak igen

* Politikai, politiko-történeti, politiko-galans regénynek is nevezik.

nagyra becsülték, sokat magyarázták, majd minden nyelvre lefordították;¹ Calderon drámává (Argenis y Poliarco', 1637) dolgozta föl tárgyát.² Legismeretesebb utánzása Fénelon 'Telemaque'-ja (1699), de bizonyos tekintetben Loredano 'Diane'-ja is (1636), melynek német fordítását már említettük (408. l.) s melyben, szintén egy költött mese álarczában, Wallenstein története van elmesélve.

Az 'Argenis' átültetésével épp oly korszakosan hatott Opitz századára, mint a Seneca 'Trójai nőinek' vagy a Rinuccini 'Dafnéjának' lefordításával. A heroikus regény (mint röviden nevezni fogjuk) lett a korszak uralkodó regényfajává.

A heroikus regény sok elemében érintkezett az Amadisokkal, de az értelem és tudomány nagyobb szerepet játszanak benne, mint a képzelet. A csodás elemet egy oldalról a görög regény ismeretes motívumai pótolják: álnevek, fölcserélések, félreértések, meglepetések, szóval a véletlennek minden képzelhető, jó részben még el sem képzelhető játéka; más oldalról helyettesíti a cselekvény fő jellemző vonása: hogy élő, történeti egyéniségeket és tetteiket ókori álarczba öltöztetve tartalmazza. Innen van, hogy háborúk, csaták, állampolitikai aktiók teszik a heroikus regény főtárgyát. A szerzők néha jó forrásokból merítenek és helyes képét adják a rajzolt eseményeknek; máskor persze féktelen képzelettel nevetséges túlzásokba esnek. E regények nem erkölcstelenek, nem sikamlósak; ellenkezően: az etiquette, a prűderie nagy szerepet játszanak

¹ Magyarra 1792-ben Boér Sándor szabadon és u. a. évben Fejér Antal híven.

² De természetesen kihagyta Radiobant, kinek alakjában Barclay II. Fülöp királyt a leggyűlöletesebben rajzolta.

benne. XIV. Lajos kora épen nem volt erkölcsösebb mint I. Ferenczé, mely az Amadisokat teremtette, de jobban vigyázott az illemre s igen morálisnak szeretett tetszeni. Idővel rendkívül terjedelmesek lettek: mind jobban szaporították az elbeszélésbe beleszőtt beszélgetéseket, beszédek, leveleket stb., melyeket a közönség a legnagyobb érdekekkel olvasott és az életben is utánzandó mintáknak tekintett. A „preciositás” később e regényekben is élvezhetlenné tette a nyelvet és stílt.

A heroikus regény francia termék. „Polexandre” (1632), Louis de Gomberville regénye, még közel áll az Amadishoz, mit mesés elemei is bizonyítanak: egy óriás és egy sárkány is szerepelnek benne, s a színhely részben egy hozzáférhetetlen sziget, melyet senki sem talál meg, a ki egyszer már ott volt. A heroikus regény valódi megalapítója Gautier de la Calprenède (+ 1663, „Cassandre” 1642, „Cléopatre” 1648, „Pharamond” 1660), a kinél Gomberville öt kötetéből már tíz es tizenkettő lett. Regényeiben megvan a heroikus regény négy főeleme: antik-történeti tárgyak, romantikus fölfogás a lovagköltészet szellemében, saját korának rajza valamely idegen történet álarczában, a történeti érzék teljes hiánya. Lafontaine és Sévigné asszony nagyra becsülték és igen szerették e műveket, melyeknek fölfútt heroismusa, túlzott tettei és fölcsigázott érzései bizonyára nem maradtak befolyás nélkül Corneille-re. Virágzása tetőpontját érte el, de már kinövéseinek összeségét is föltűnteti a heroikus regény Madeleine de Scudéry (+ 1701, „Ibrahim” 1641, „Artamène” 1654, „Clélie” 1661) tízkötetes regényeiben, melyek édeskés és keresett stílben vannak írva, igaztalanok és untatók, de a közvetlenül jelent könnyen fölismerhetően, főkép igen átlátszó arcképekben rajzolják, s első sorban ez okból nagyon tet-

szettek. Molière (,Précieuses ridicules' 1659) és Boileau (,Les héros de roman' 1664) a szatira éles fegyvereivel megsemmisítették az egész fajt, még mielőtt e legolvasottabb képviselője örök nyugalomra tért.

A német műregény a francziának mása s voltakép csak akkor virágzik, midőn ez már kiélte magát, míg a német műdráma megelőzte a francziát. E német regények egyáltalában nem örvendetes termékek, s nem érdemlik meg a darabonkénti tárgyalást. Főjellemző vonásaik úgyszólván közősek, úgy egymással mint az utánzott franczia mintákkal. Nyelv és stíl tekintetében rendszeren dagályosak és túlzók,* szerkezetök pedig nem művészi, még nem is áttekinthető: rendszeren több nagy cselekvény van darabokra tördelve és fölváltva elmesélve, úgy hogy az olvasó minduntalan elveszíti a fonalat. E roppant epikai anyagot még túlszárnyalja mennyiségben a tanító és leíró elem, mely idővel egész tudományok beleszövésére vezetett. És ez óriási anyag annál nehezebben élvezhető, mert a szerzőkben nincsen alakító tehetség: nem tudnak sem helyzetet, sem tájképet, sem jellemet kidomborítani; e tekintetben még az ,Amadis'-okban is több a tudatos művészet. De tárgyuk is értéktelen: nem rajzolnak való életet, mert nem ismerik az életet, sem a magukét, sem az ókori vagy keleti népeket. Szerzőiknek csupán régészeti tudományuk van és ezt bőven közlik. Nem ismerik az embert sem: alakjaik elvont fogalmak személyesítései: a jók emberfölötti félistenek, a rosszak emberalatti vadállatok. Történeti eseményeket dolgoznak föl, de minden történeti érzék nélkül, s a hol egyszer a saját korukat rajzolnák, ezt is képzelt és lehetetlen világnak festik, legfeljebb hogy a csodákat mellőzik. Legjobb

* Opitz és Zesen fordításait nem éri e vád.

oldaluk, hogy erkölcsi irányúak: nagy és szép eszmékért lelkesednek, s ebben nagy haladást jeleznek az Amadis-regényekkel szemben; de itt is hiányzik a művészi alkotás ereje: e szép világnézetet mindig a szerzők maguk prédikálják, nem tudják cselekvénynyé átváltoztatni s az események folyásában érvényre juttatni. Erkölcsi hatásokat költői eszközökkel elérni: erre a sok szerző közül egy sem képes. Így tehát költői értékek semmis, de művelődéstörténeti tekintetben érdekesek és kétségtelenül nagy érdemök van az ismeretek népszerűsítése körül, főképp az aristokratikus körökben is, a honnan jó részben eredtek és a melyek számára első sorban készültek.

E művek rendkívüli népszerűségnek örvendettek: nagy a számuk,¹ sok kiadást értek, ismételve folytatták s gyakran utánozták.² Nagy kedveltséget bizonyítja szenvedélyes, de nem hivatott korabeli ellenségek Heidegger Gotthard is, kinek támadása³ nem is keltett nagy figyelmet. És támadtak jeles és tekintélyes védők is, főképp Thomasius Keresztély, ki megdicséri a regényeket, mivel a hasznost a kellemessel egyesítik és a német nyelvet meg stílt fejlesztik, tehát nem æsthetikai, hanem gyakorlati, hasznossági szempontokból pártolja őket s különben azt hiszi, hogy Lohenstein hat Vergiliussal is fölér.⁴ De a XVII. század

¹ Schwabe J. J., a Gottsched hű tanítványa, egymaga hatszáznyolcvanhét kötet német regénynyel birt az 1523—1783 közti időszakból.

² Pl. „Die asiatische Banise“ után: „Die deutsche Banise“ 1752, „Die engelländische Banise“ 1754, „Die ägyptische Banise“ 1759 stb.

³ *Mythoscopia romantica*, Zürich 1698, 223 lap.

⁴ *Monatsgespräche*, 1688. — Különösen érdekes e tekintetben Birken nyilatkozata Antal Ulrik herceg egyik regényéhez („Aramena“) irt előszavában. Ide iktatom, mert nemcsak a saját, hanem egész

végén mégis sokat veszítenek népszerűségökből: a Grimmelshausen és Weise regényei más irányt és izlést juttatnak érvényre. Nincs ennek feltünőbb bizonyítéka, mint hogy a sokat dicsőített 'Arminius' második kiadásának eszközlője 1731-ben e régebben határtalanul bámúlt és dicsőített munkát nemcsak gáncsolóival szemben kénytelen védeni, hanem még olyanokkal szemben is, kik ezt az új kiadást magát helytelennek és károsnak mondták. És négy évvel később (1735) megkezdí Gottsched kiméletlen harczát a második sziléziai iskola ellen, melynek e regények is áldozatul estek, melyek fölött Bodmer különben már egy évtizeddel előbb,* Boileau szatirájának pontos, de nem épen szellemes alkalmazásával, pálczát tört volt. A XVIII. század közepén az angol családí regény és Wieland teljesen feledésbe hozták. E regények történeti fejlődése tehát Németországban hasonló mint Franciaországban; az eredmény itt is ott is gyors bukás és teljes feledés volt. De a francziáknál az egész irány kinövéséi még sem oly nagyok mint a németeknél, mert a franczia szerzők nem voltak oly tudós polyhistorok, mert a műveltség szín-

korának nézetét a regényről juttatja kifejezésre, még pedig eredetiben, mert a korabeli stílnak jellemző mutatóványa. A regényt mint költői fajt véli Birken: 'Diese Geschichtgedichte und Gedichtgeschichten vermählen den Nutzen mit der Belustigung, tragen güldene Aepfel in silbernen Schalen auf und versüssen die bittere Aloe der Wahrheit mit dem Honig der angedichteten Umstände. Sie sind Gärten, in welchen auf den Geschichtstämmen die Früchte der Staats- und Tugendlehren mitten unter den Blumenbeeten angenehmer Gedichte herführwachsen und zeitigen. Ja, sie sind rechte Hof- und Adelsschulen, die das Gemüthe, den Verstand und die Sitten recht adelig ausformen und schöne Hofreden in den Mund legen.'

* *Diskurse der Maler*, 1721.

vonala a Rajnán túl magasabb volt és mert a kritika hamarabb és sokkal kíméletlenebbül lépett föl ellenök.

Ez általános vonások után rövidebben végezhetünk az egyes szerzőkkel és művekkel, nem tekintve a fordításokat, melyek az eredeti német produkeziót megelőzték és folyton kísérték. Hihetetlen, hogy a németek ez időben mennyi regényt, híreseket és egészen ismeretleneket, fordítottak főkép spanyolból, olaszból és francziából, és hogy e műveket mily mohón olvasta a közönség. Egyes írók egész irodalmat ültettek át,* s a fordítók ismételve dolgozták át a kedveltebb műveket, pedig fordítóknak a kor legjobb tehetségei is beálltak, így a német heroikus regény megalapi-

* Így pl. JOH. WILH. v. STUBENBERG († 1688): Marini, Wettstreit des Verzweifelten 1651; Franc. Loredane, Geschichts-Reden oder freiwillige Gemüthsscherze 1652; Luca Assarino, König Demetrius 1653; Marini, Kalloandro 1656 és Endimiro 1656; Ferrante Pallavicini, Samson 1657; Scudéry, Clélie 1664; Franc. Biondi, Eromena 1667 stb. Egyéb fordítások közül a jelentékenyebbek: Der von seiner Liebsten übel gehaltene Amant oder Amalte und Lucenda, spanyolból A. Augspurger 1642 (e regény görög, franczia s olasz fordításokban is megjelent); Desmarests, Ariana 1643 (még két német fordítása jelent meg 1644 és 1708); Franc. Pona, Ormundo, ford. J. Helvig 1648; Scudéry, Zwanzig heroisch-hochdeutsche Frauenreden, ford. Paris von dem Werder (n Diederich fia) 1654; Luca Assarino, Stratonica, ford. egy névtelen 1663; Clorinde, francziából 1670; Scudéry, Almahide oder Leibeigene Königin, ford. Ferd. Adam Pernauer 1682; Calprenède, Cassandra, ford. Christoph Cormart 1685 (ugyane regénynek módosított nevekké váló átdolgozása a következő munka: Aeyquan oder der grosse Mogol, eine chinesisches-indische Staats-, Kriegs- und Liebesgeschichte von Christian W. Hagedorn 1670); Calprenède, Pharamond, ford. Joh. Phil. Pernauer, 1690 stb. stb., hisz a külföldnek majd minden termékét átültették, néha hiven, néha szabadabban, de (Opitz és Zesen fordításait kivéve) ritkán nagyobb sikerrel.

tója, PHILIPP VON ZESEN (1619—89) is, ki francia művek (igen gondos, szép nyelv és előadás által kitűnő) átültetésével¹ kezdte regényírói pályáját és Scudéry Magdolnát bevezette a német irodalomba.² Zesenről már sokszor történt említés; 'német érzelmű' társaságáról, purisztikus hóbortjairól, független írói életéről, irodalmi vitáiról már szóltunk. Igen népszerű és tekintélyes költő volt, ki számos kitüntetésben is részesült: poeta laureatus, palotagróf, udvari tanácsos lett, nemességet nyert stb. Sok oldalú és sok dologban tehetséges ember, de ingadozó és változékony, a legokosabb s legbolondabb lépésre egyaránt képes. Főhibája nagy hiúsága, mely minden téren való szereplésre csábítja; innen mindenre kiterjedő, széjjel folyó, központ nélkül szükölködő irodalmi munkássága. Nem alapított iskolát, de sok bámuloja volt, bár a kornak nevesebb emberei nem tartottak vele. Legnagyobb hatást első regényével tett: *Ritterhòlds von Blayen Adriatische Rosemund* (1645), mely rendkívül tetszett. Kis regény (csak 297 lap) hat könyvben, de befejezetlen.³ Cselekvénye igen szegény, főtért a leírások és beszélgetések foglalnak el. Szerelmi jelenetek, de nem egy szerelem története. Nem valószínűtlen, a mit már a kortársak (persze rosszalólag) állítottak, hogy Zesen e könyvben saját szerelmének történetet mesélte el. Kitűnő a regény pásztori epizódja, a német

¹ D'Audiguier, *Lysander und Kaliste* 1606, németül 1644, kalandos szerelmi história, mely Németországban nagyon tetszett: Zesen fordítása négy kiadást ért s Neumark György drámává dolgozta föl a regényt. — M. Gersan, *Die afrikanische Sophonisbe* 1627, németül 1646 (Krisztina svéd királynénak ajánlva).

² M. de Scudéry, *Ibrahim* 1635, németül 1645.

³ A befejezést, mint Zesen igéri, Rosemundnak egy barátja fogja megírni, a mi sohasem történt.

pásztor-költészet legjobb terméke. Az „Adriatische Rosemund“ ez epizóddal átmenetet képez a pásztor-regényektől, melyekhez már nem sorolható, a heroikus regényekhez, melyek közé még nem tartozik, mert tartalma magánügy, családi história; a szerelem nem szerepel még mint nagy politikai események rugója. A „Rosemund“ a német irodalomnak legelső családi regénye. Már inkább heroikus regények, bár voltaképp csak előkelő körökben játszó szerelmi történetek, *Assenat* (1670, hét könyv, 576 lap) és *Simson* (1679, 593 l. szöveg és 1891. jegyzetek), melyeket Zesen heroikus regényeknek gondolt, mert saját korát, főképp ennek udvari életét akarta bennök rajzolni. Mind a kettő ótestamentomi tárgyat dolgoz föl, mert „Assenat“ az egyiptomi József története, kit Grimmelshausen és Melander is regényeknek és annyi XVI. századi költő drámáknak hősévé tett. E mű Zesen legjobb regénye: epikusabb mint a „Rosemund“, bár még sok benne az érzelgős lyra, beszélgetés és leírás, és nem oly tudós és dagályos,¹ mint „Simson“, bár alapos tanulmányairól a József-regény jegyzetei is tanúskodnak. Különösen sikerült József és Potiphar viszonya, melyben Zesen egy igazi szenvedélynek érdekes rajzát adja.

Már teljesen kifejlődve találjuk a heroikus regényt ANDREAS HEINRICH BUCHHOLZ két munkájában: *Herkules und Valiska*² és *Herkuliskus und Herkuladisla*.³ Buchholz

¹ E dagály jó részben Ferrante Pallavicini (+ 1644) hasonló tárgyú regényéből származik, melyet Zesen ismert és Josephus Flavius s a biblia mellett forrásul fölhasznált.

² *Des christlichen teutschen Grossfürsten Herkules und der boehmischen königlichen Fräulein Valiska Wundergeschichte* 1659, negyedrétt, majd 1800 lap. Utóbb még négy kiadást ért és kétszer lett modernizálva és rövidítve.

³ *Der christlichen königlichen Fürsten Herkuliskus und Herku-*

1607. született, több helyen volt tanár, 1645 óta a theologia tanára s 1664 óta superintendens Braunschweigban, hol 1671. halt meg. Igen termékeny író volt, többek közt ő az első, a ki Horatiust rímes versekbe lefordítani próbálta (1639). Egyházi dalai nem tagadják meg a második sziléziai iskola befolyását, de még elég egyszerűek. Főmunkái említett két regénye, melyekkel szemben önkénytelenül kérdezzük, vajon a szerzőnek vagy olvasóinak türelmét bámuljuk-e jobban? Buchholz célja a „gyalázatos“ Amadisok kiszorítása volt, melyek szerinte erkölcstelenek, telvék ellentmondásokkal, a különböző korok összekeverésével, istentelen varázsdolgokkal és szemérmetlen szerelmeskedéssel. Az ő regényeiben nem kevesebb a kaland, de minden csodaszerűség nélkül; a szerző mindent megmagyaráz és hosszadalmasan fejtegeti a részletek okozatos összefüggését. A csodát a tudomány tömege és a véletlennek féktelen szerepe helyettesítik, itt-ott jóslások, sejtelmek, álmok is. Buchholz nem költő, ~~nincsen képzelete~~; minden ki van erőszakolva és kiszámítva; de igenis nagy tudós, ki könyveit tele tömi theológiával és morállal, bár e XVII. századi lutheranus theologia száraz és pedáns, türelmetlen s szellemtelen. Nagy tudományával persze összefért a babona: a boszorkányoknak és az ördögnek lételéről meg volt győződve. Regényei „egy“ család történetét tartalmazzák, mert Valiska a cseh Ladisla testvére; Herkules nőül veszi Valiskát és Jeruzsálemben születik fiok Herkuliskus; Herkuladisla pedig a cseh Ladisla fia. A germán őskor álarczában (mert a regény a Kr. u. harmadik században játszik, s valódi történeti háttérét IV. Artabanus

adisla ammuthige Wundergeschichte 1665, negyedrészt 1500 l. Utóbb még két kiadás.

bukása és I. Artaxerxesnek, az új-perzsa birodalom megalapítójának trónralépte teszi, 226) a harminczéves háború rajzát adja Buchholz,¹ a fősúlyt az egyházi felekezetek hitvitáinak beható tárgyalására fektetve, „majd az egész theologiát és philosophiát épületes vitatkozásokban bele szöve”, mint egy kortársa magasztalva mondja. Költői érdeme semmis; jelentősége erkölcsi irányában és hatásában van; nyelve és stílje is elismerést érdemelnek, bár túlságosan józanok és köznapiak.²

Buchholz közvetlen befolyása alatt lépett föl ANTON ULRICH braunschweig-lüneburgi herceg, a Schottel és Birken tudós tanítványa is mint regényíró. Antal Ulrik 1633-ban született, a helmstadti egyetemen tanult jogot, 1704 óta volt uralkodó herceg, 1710-ben tért át politikai érdekből a katolikus hitre és meghalt 1714-ben. Korának egyik legkiválóbb, de egyúttal legnagyobbavágóbb fejedelme volt,³ ki főképp a legnagyobb fény és pompa kifejtésében találta kedvét. A nagyszerű braunschweigi operaházat is ő építtette 1690-ben, és udvari ünnepei híresek voltak egész Európában. De legbüszkébb irodalmi babérajaira volt: a gyümölcsöző társulat már 1659-ben vette föl tagjai közé („Der Siegprangende”), 1667-ben jelentek meg egyházi dalai,⁴

¹ Erdekes, hogy a legyőzött pannoniai király hadvezérének büntetésében Dózsa György halálra kínzását meséli el.

² Rist igen dicséri e regényeket: „minden tudás kincsesbányái, melyekben vallás és államtudomány, hadügy és szerelem, minden természeti és világi dolog tárgyalva van, melyeken már annyi tudós törte a fejét és melyekről a legkiválóbb szellemek évszázadokon keresztül nehéz disputatiókat folytattak”.

³ Unokája 1708-ban lett Károly főhercegnek, utóbb VI. Károly császárnak nejevé.

⁴ *Christ-Fürstliches Davids-Harphen-Spiel*, teljesebben 1670. Ujra kiadta H. Wendebourg, 1856.

melyek inkább a józan értelem, mint a meleg kedély vagy mély érzés gyümölcsei, és nyomban ezután két regénye: *Die durchleuchtige Syrerin Aramena* (1669—73, öt nagy kötet) és *Die römische Octavia* (1677, hat köt.), melyek még a XVIII. században is új kiadásokat értek. Az első mű a patriarkháknak, a második a római császároknak korában (Claudiusától Vespasianusig) játszik, de mind a kettő, a heroikus regény divatja szerint, minden történeti érzék híján van és a legnaivabb módon kever össze ó-keleti, lovagi, római és XIV. Lajos-korabeli eszméket, szokásokat és erkölcsöket. Az „Aramena” különben nem is tartalmaz történeti anyagot, cselekvénye egészen költött; az „Octavia” tartalmának magva Tyridates armeniai királynak és Octaviának, Nero nemes, erényes özvegyének szerelme, mely számtalan akadály elhárítása után boldog házasságra vezet. A főmotivum, mely a tudós herczeg találékonyságát igen gyarlónak tünteti föl, a szereplők hasonlatossága és fölcserélése: az első regényben négy Aramena szerepel, a másodikban három testvérpar, hol fiú és leány rendkívül hasonlítanak egymásra. A hősiesség nem játszik e regényekben nagy szerepet: a szerző a szende, nemes, szenvedő alakokat szereti, s e szempontból Octavia jelleme figyelemre méltó alkotás. Különben e művek is gyenge szerkezetűek, igen terjengősek, keresett stilben irvák. Tudományt nem igen szorított a herczeg regényeibe, annál pedánsabban írja le az udvari szokásokat s intézményeket, hisz a szerző e regényeket „valóságos udvari és nemesi iskolakül” írta.* A korabeli történetnek számos részletét beszéli el a szereplők álneveivel, de nem nagyobb jelentőségű eseményeket,

* V. ö. Birken szavait fönt 488. l., 4. jegyz.

hanem inkább kis udvari történeteket,¹ melyeknek megfejtésén a kortársak (még Leibniz is) sokat törték a fejöket. Említést érdemel, hogy a szerző hazafisága mind a két regénynek tartalmában érvényesül: az elsőben Basan fejedelmét a kelták és germánok királyává teszi, a másodikban pedig szerepet juttat Arminius és Thusnelda fiának, Thumelicusnak. Arminiusra² már a XVI. században utaltak a német hazafiak: Spalatinus megírta 1535-ben történetét és Waldis 1543-ban megénekelte; a XVII. században komolyabban vették a dolgot: Phil. Cluverius beható tudományval vázolta az ősgermán világot (1616), Joh. Heinr. Hagelgans (vagy két tanítványa) pedig terjedelmesen mesélte el Arminius történetét (1643). A heroikus regény természetesen kiaknázza a kornak ezen érdekét is, és Lohenstein a tudós és költő kettős feladatát vélte iszonyú regényében megoldhatni.

Zesen, Buchholz és Antal Ulrik iskolájából kerültek ki *Die unglückselige Nisette* (1660), Kurandor (azaz KINDERMANN BOLDIZSÁR + 1706, kinek a pennialismus ellen írt látománnyai már említve voltak) jelentéktelen regénye, és *Don Francesco és Angelica* (1667), érzelgős szerelmi történet, melyben több a képzelet és az emberi szív ismerete, mint a kortársak legtöbb regényében. Az ismeretlen szerző állítólag sok korabeli való történetet is dolgozott bele művébe. E műveket és mintáikat is messze túlszárnyalta HEINRICH ANSELM VON ZIEGLER UND KLIPHAUSEN, a kor legkedveltebb

¹ Ezek közül legérdekesebb a Solane vagy (a második kiadásban) Rhodogune hercegnő sorsát tartalmazó epizód, mely Zsófia Dorottya hannoverai hercegnőnek (Ahlden hercegnőnek) és Königsmark grófnak ismeretes történetét tárgyalja.

² W. Creizenach, *Armin in Poesie und Literaturgeschichte*, Preussische Jahrbücher XXXVI, 332.

regényírója, ki 1663. született, jogi tanulmányainak befejezése után nagy birtokainak kezelésével foglalkozott, de kiválóan irodalmi s tudományos dolgok iránt is érdeklődött és már 1697-ben meghalt. Főműve: *Die asiatische Banise oder blutiges doch muthiges Pegu* (1688), a század legnépszerűbb regénye (1706-ig tíz kiadás),¹ melyet Beccau Joákim operává (1710), Grimm Fr. V. szomorújáttékká (1733) dolgozott föl,² és Gottsched még 1757-ben is legjobb német regénynek nevez. Chaumigrem zsarnokot még a Goethe Wilhelm Meisterje (1777) is szerepelteti kis színpadján, a mi mutatja, hogy a regény még a XVIII. század második felében is ismeretes volt. A 'Banise' tárgyát véres forradalmak és harcok teszik, melyek Túlsó-Indiában a XVI. század végén tényleg lefolytak. Kétségtelenül már e tárgy maga is igen vonzotta a kortársakat, kik ez időben, főképp a hollandiak közvetítésével, annyi érdekeset hallottak Ázsiának e távoli tartományairól. És e regény alapos tanulmányokon nyugszik,³ és a szerző elég önálló forrásaival szemben, hisz elbeszélésének főalakjai: Banise és Balacin, valamint a többi szerelmi párok is teljesen az ő alkotásai. Az ő alkotása Scandor, a Balacin józan eszű és egészséges humorú szolgálja is, ki bátor és szerelmes ura mellett a

¹ Újra kiadta F. Bobertag (Kürschner, 37. köt.). Érdekesen fejtegeti G. Müller-Frauenstein, *Zeitsch. für deutsche Philologie* XXII. 60.

² 'Haupt- és Staats-Aktióvá' földogozva is színre került 1792-ben Grácban; I. A. Schlossar, *Oesterreichische Kultur- und Literaturbilder*, 1879, 65. l.

³ Forrásai: Erasm. Francisci polyhistor műve: *Ost- und West-indischer auch sinesischer Lust- und Staatsgarten* (1688), Gasparo Balbi (olasz) keletindiai utazása (1580) és egyéb Indiára s egész Ázsiára vonatkozó munkák, melyekből számos intézménynek, szokásnak, helynek stb. rajzát fölhasználta.

Sancho Panza szerepét viszi. A regényben sok a cselekvény, a cselekvényben még több a megható és a borzasztó, az érdekfeszítő és meglepő elem. Rengeteg vér és csata, pusztítás és öldöklés, forró szerelem s még forróbb féltékenység, szenvedély és finom modor, könyek és sóhajok alkotják ez elbeszélés tarka anyagát. De a bonyolult cselekvény helyes szerkezete, az emelkedett (bár sokszor igen dagályos) nyelv és a Keletnek vonzó csudái kedves olvasmánynya tették e nem is túlságosan terjedelmes elbeszélést, mely sokáig maradt a németek kedvelt olvasmánya: hisz még 1764-ben is új kiadásban jelenhetett meg, mint az egészséges és erényes regénynek egy jó példája! Ziegler egyéb művei jelentéktelenek. Még legtöbb tetszésben részesültek a *Heldenbriefe der Schrift alten und neuen Testaments* (1691), Hofmannswaldau heroidáinak e nem épen tapintatos utánzása, melyben a prózai részletek csak a közbeszótt, alexandrinusokban írt költői levelek keretétül szolgálnak. Az első levelező pár Ádám és Éva!

A heroikus regény későbbi művelői fősúlyt az ismeretek terjesztésére fektettek. Így tette földrajzi és politikai ismeretek keretév a regényt EBERHARD GUERNER HAPPEL (1648—90), ki kizárólag az irodalmi munkásságnak élt és ezért igen sokat (tizenöt nagy regényt) írt.¹ Egy kortársa találóan mondja róla, hogy *fami, non famae* írt. Az epikai elbeszélés nála egészen mellékes, fődolog a tanítás: négy regénye tartalmazza Európa, Ázsia, Afrika és a föld összes szigeteinek leírását,² kilencz regénye tárgyalja Európa történetét 1685-től 1693-ig, egy-egy regénye adja a legújabb

¹ Róla: J. Franck, *ADB*. X, 552.

² Ez utóbbi (*Der insularische Mandorell* 1682) már félreismérhetetlen Robinsoneféle motívumokkal.

török háború történetét* és a korabeli egyetemi élet rajzát. Ez utóbbi (*Der Academische Roman*, 1690) német viszonyokat és állapotokat ír le, sőt a regény főrészét saját egyetemi életének rajza teszi, úgy hogy e munkának, ha nem is költői, de legalább művelődéstörténeti értéke van, bár Happel valószínűen nagyon túlozta az egyetemi élet kinövéseit, hogy könyvét vonzóbbá s érdekesebbé tegye. E könyv eseményei és rajzai legnagyobb részt piszkosak, frivolak, undorítók, a munka mégis közelebb áll a mai regényhez. De többi 'regényei' valóságos torz alkotások: a phantastikus szerelmi kalandok, melyek rendszerint úgy a józan észszel, mint a jó ízléssel éles ellentétben vannak, egészen eltűnnek a rengeteg, száraz és megbízhatatlan tudományos anyagban, melyről, mint legújabbban a Mühlbach Lujza vagy Samarow Gergely 'történeti' regényeinél, soha sem

* Ez magyar szempontból nem érdektelen. Teljes címe, melyhez Happel többi regényeinek címei is hasonlítanak: *Der ungarische Kriegs-Roman oder ausführliche Beschreibung des jüngsten Türken-Kriegs, wobei aller darinnen verwickelter hoher Potentaten Länder, Macht und Herrschaft, absonderlich aber eine curieuse Beschreibung von Ungarn, Persien und Turkey, zusammt den denkwürdigsten Belagerungen und blutigsten Feld-Schlachten, so die Türken Zeit ihrer Herrschaft zu Jedermanns Verwunderung vorgenommen und erhalten haben. Unter einer anmuthigen Liebes- und Helden-Geschichte auf Romanische Weise in einer reinen, ungezwungenen teutschen Redensart verfasset und mit allerhand nutz- und ergötzlichen historischen, politischen und dergleichen leswürdigen Sachen angefüllet, von Everhardo Gvernoro Hapelio. Mit schönen Kupfern gezieret.* Ulm, Druckts und verlegts Matthaus Wagner, 1685, 8°, 840 l. — Az előszóban előadja a szerző, hogy főcélja az 1683-diki török háborúnak elbeszélése kapcsán Magyar- és Törökország leírása, magyar és török viszonyok rajza, szokott és a közönségtől aunyi tetszéssel fogadott modorában, t. i. egy szerelmi história fonalán.

tudhatja az olvasó, mikor szűnik meg a történeti igazság és hol kezdődik a költői képzelet műve. Előadása terjedős és lapos, alakjai angyalok vagy ördögök, reflexiói köznapiak és felszinesek. És e „regények” igen kedveltek voltak és Happel két tanítványa még a XVIII. században is egészen az ő „szellemében” működött: AUGUST BOHSE (írói nevén Talander) és CHRISTIAN FR. HUNOLD (Menantes). Az első, ki kétségtelenül nagyobb tehetség volt mint mestere, mint jenai egyetemi jogtanár halt meg 1730-ban és számos, részben sikamlós és piszkos regényt írt, melyek egészen a Happelféle „Egyetemi regény” ösvényén haladnak. Legismertebb a *Liebescabinet der Damen* (1685). Hunold, ki inkább életével, mint munkáival köti le figyelmünket,¹ 1680-ban született, Jenában tanult jogot, hol Bohse buzgó tanítványa volt, de szegénységből félbeszakította tanulmányait, Hamburgba ment s egészen az irodalomra adta magát. Első regénye, *Die verliebte und galante Welt*, mely 1700-ban jelent meg, gazdag volt már a weissenfelsi udvarra vonatkozó számos czelzásokban és főképp ez okból is nagy tetszést aratott. Erre igen sok hasonló irányú, frivol és piszkos históriát írt össze, melyekben a hamburgi társadalomnak és színháznak benső viszonyait is nyilvánosságra hozta. Hunold igen könnyelmű, ledér és nyugtalan életet folytatott; különösen a hamburgi opera² nőtagjaival voltak ismételve szerelmi viszonyai, s egyúttal

¹ Főforrás: *Geheime Nachrichten und Briefe von Herrn Menantes Leben und Schriften* 1731. V. ö. W. Creizenach, ADB. XIII. 419.

² Írt ez opera számára szövegeket is, melyek közül különösen „Nebukadnezar” (1704) Keiser zenéjével igen tetszett. A korabeli izlésre jellemző ez operának egy jelenete, melyben a király tollasan és körmösen állatok között szerepel!

belekeveredett azokba az irodalmi tusákba is, melyeket Wernicke föllépése előidézett. Saját és másoknak élményeit a legarczátlanabbúl dolgozta föl *Satyrischer Roman* (1705) cz. sikamlós regényében, melynek alapján porbe fogták s a városból kiutasították. Most egy ideig még folytatta aljas irodalmi mesterségét, de idővel tisztességesebb és komolyabb lett. Végre alapos tanulmányokra adta magát s előbb rhetorikai, utóbb jogi előadásokat is tartott a halléi egyetemen. Ez időben (1713) megjelent költeményei nem frivolak, de nem is oly elevenek többé, mint régibb dolgozatai. Halléban halt meg 1721-ben. Lafontaine egyes meséinek lefordításával hatással volt korára, mely csak most kezdett újra az állatmesével foglalkozni.

A heroikus regény ily módon értéktelen, piszkos, csupán a közönségnek mulattatását czélzó, sőt állatias ösztöneire számító, tömeges és kiapadhatatlan produkcióra vezetett, melynek termékei csak mint a kor erkölceinek s izlésének szomorú tanubizonyosságai kelthetik föl érdeklődésünket. Még egyszer azonban, mielőtt teljesen elfajult, egész sajátos nagyságában köti le e regényfaj a kortársak határtalan bámulatát Lohenstein impozans munkájában: *Grossmüthiger Feldherr Arminius oder Herrmann nebst seiner Durchlauchtigsten Thusnelda in einer sinnreichen Staats-, Liebes- und Heldengeschichte* (1689—90).* A szerző meghalt, mielőtt befejezhette volna; a regény utolsó (XVIII.) fejezetét Wagner Keresztély, lipcsei lelkész, († 1693) írta. A kortársak elragadtatását és nagyrabecsülését eléggé mutatja az is, hogy a regény legszebb mondásait, hasonlatait és „pompás” kifejezéseit kiszemelték és önálló

* Több mint háromezer negyedrért lap. Új kiadása 1731. jelent meg négy kötetben; 1. fűt 489. l.

gyűjteményekben kiadták,¹ de még inkább az a páratlan tény, hogy az „Acta Eruditorum”, a kor legelső tudományos folyóirata, 1689 és 1690-ben terjedelmesen ismerteti és rendkívül dicsőíti. E „regény” a tudományok valóságos encyclopædiája, mert Lohenstein, legkevesebbet sem törődve a cselekvénnyel vagy alakjainak jellemével, mindenről beszél és mindenről beszélteti a szereplő személyeket. Bele van szöve, nagyrészt álnevek alatt, a habsburgi császárok egész története I. Rudolftól I. Lipótig, Arménia története az Argonauták hadjáratától Augustus császárig, Németalföld történeteinek tetemes része, az ókor egyetemes története roppant terjedelemben, az egész harminczéves háború története, Krisztina svéd királyné élete stb., de különösen a német őskornak állítólag Tacitus előadásából merített, de tényleg minden történeti alapot nélkülöző, phantastikus rajza, mely még Klopstock Herrmann bardiet-jeire is nagy és épen nem kedvező hatással volt.² Lohenstein fedezte (vagy helyesebben: találta) föl a hozzáférhetetlen őserdőkben lakozó ősgermánokat, a természetnek e hatalmas és romlatlan fiait, kiket sem a római fegyver, sem a római luxus meg nem törhet; ő a bárdokat, kik a magános vadonban az isteni dolgokat kutatják, a népet bölcseséggel tanítják és dalaikkal lelkesítik. A század büszkeséggel és elragadtatással olvasta e csudákat, melyeket a tudomány csak e század közepén mutatott ki phantastikus kohlományoknak, bár a jegyzetek szerzője már az első fejezethez maga is, természetesen dicsőítve mondja, hogy Ariovist, Arminius, Thusnelda, Marbod, ha saját történetüket e könyvben

¹ *Arminius enucleatus* 1708, és *Lohensteinius sententiosus* 1710.

² Wieland töredékes Herrman-éposza is Lohenstein regényén alapszik. *Közlöny* VII, 125.

olvasnák, a legnagyobb csodálkozással látnák, hogy vastag barbárságukat korunk Ovidiusa a mai finom életmódnak megfelelő erkölcsök példányává alakította át.* A kor mind ezen nem akadt fönn, hanem épen e műben látta a heroikus regénynek fölülr nem múlt és fölülr nem múlható netovábbját s nemcsak Lohenstein iszonyú tudományát bámulta, hanem unalmas előadását, dagályos stíljét és képekkel elhalmozott nyelvét is. De már láttuk, hogy még a XVII. század végén, és ép Lohenstein művével szemben, beáll az ellenhatás e ,megbolondult reálencyclopaediák' (a mint Eichen-dorff e regényeket nevezi) ellen, melyet a népies regény fölvirágzása is tetemesen elősegített.

A regénynek e fajtája is idegen munkák utánzásából fejlődött. Spanyolországban a XVI. század közepén keletkezik a ,novela picaresca', mely gyorsan nagy népszerűségre jut s csakhamar a francziáknál is hálás olvasókra és hivatott utánzókra talál. E regényfaj is ellenhatás volt a heroikus regény ellen: megunták az udvari emberek túlzott nagyságát, phantastikus kalandjait és természetellenes beszédjét, s kísérletet tettek, az utcza alakjait, a nép embe-reit, kóbor legényeket és víg czimborákat regényhősökké avatni, kikben a nép ideáljai is megszemélyesítést nyerne-k, a mennyiben a sorsnak e mostoha fiai hosszas kalandok után kedvező szerencsével, de saját eszélyességökkel is rendszerint gazdag és tekintélyes férfiakká lesznek. E művekben, a heroikus regény igaztalan idealizmusával szemben, realiztikus volt a világnézet és a jellemzés, termé-

* *Picáro* a. m. kópé, lurkó; németül Schelm; innen Schelmen-Roman. A XVII. századi németek ,Landstörtzer'-rel fordították, pl. *Vida y hechos del Picaro Guzman de Alfarache*, Albertinusnál: *Der Landstörtzer Gusman* stb.

szethű a stíl és az előadás, s a humor melegítő világa fényt derített az elbeszélések kis alakjaira és jelentéktelen kalandjaira. Ezen új iránynak legelső kiváló termékei 'Lazarillo de Tormes' (1553), Don Diego Hurtado de Mendoza (1503—75) víg elbeszélése, mely már 1617-ben megjelent Ulenhart Miklós német fordításában,¹ és 'Guzman de Alfarache' (1599), melyet Mateo Aleman (+ 1610 körül Mejikóban) írt és Aegid. Albertinus 1615-ben fordított németre.² A francia irodalom legrégebb jeles termékei a picári regény terén a 'Roman comique' (1662), Scarron Pál (1610—60) mulatságos elbeszélése, mely egy vándor színész-társaságnak víg kalandjait tartalmazza, Charles Sorel regénye 'Francion élete' (1632, németül 1668), melyet Grimmshausen is ismert, és René Le Sage (+ 1747) két híres műve 'Le diable boiteux' (1707) és 'Gil Blas de Santillane' (1715), melyek jó részben spanyol eredetieken alapszanak. E művek mind a közvetlen jelennek, a nép, mai életének rajzai, és a költők a művészi alkotás keretében lehető élethűségre törekednek, a nélkül, hogy a phantastikus, 'regényes' elemet teljesen kizárnák. Ez alapján egészséges irány hatása alatt írta Grimmshausen, a XVII. századnak legnagyobb német költője, számos munkáit, melyek a XVII. századi német irodalomnak legértékesebb, maradandó becsű termékei.

JOHANN JAKOB CHRISTOFFEL v. GRIMMELSHAUSEN³ 1625 körül született Gelnhausenben és tizedik életéve óta bele volt sodorva a nagy háború váltakozó esélyeibe: 1635. január

¹ Utoljára leford. W. Lauser 1889. V. ö. *Közlöny* V, 78 is.

² Latinra ford. Ens Gáspár 1623, utoljára németre Gleich 1828.

³ Műveit a legkülönbözőbb és legfurcsább álnevek alatt adta ki. Igazi neve csak 1837 óta ismeretes.

25-én elfogták a hesszek s katonává tették, és Grimmels-
hausen örömmel hordta a puskát. A háború befejezte után
sokat utazott, mire 1667 óta a strassburgi püspök (Egon v.
Fürstenberg) hivatalnoka volt Renchenben, a Fekete erdő
szélén. Életének vége felé nemességet nyert s talán át is
tért a katolikus hitre, de ez utóbbi nem bizonyos.¹ Meg-
halt 1676. augusztus 17-én.² Grimmelshausen igen sokat
tud, ha ismeretei nem is rendszeresek; jártas a jogban s
theológiában, a matematikában és astronomiában, a régi
s modern nyelvekben s irodalmakban; különösen jól ismeri
a régi és korabeli német, valamint a francia s olasz irodalmat.
De ő is korának gyermeke: jó és igaz keresztyén, protestáns
gondolkodású és szellemű, türelmes ember, ki a pártok fölött
áll és az ellenséges felekezetek kibékítését és összeolvadását
óhajtja; de azért hisz mindenféle babonákban és varázs-
dolgokban, mesékben és csudákban. Irói pályáját Moscherosch
modorában írt érdekes, de nem kiváló satirikus könyvekkel³
és a kor divatja szerint szerkesztett komoly regényekkel⁴
kezdte meg, melyek általában se nem jobbak se nem rosszab-
bak, mint a kortársaknak rokon tárgyú és hasonló irányú
munkái. „Az egyiptomi József története”, melyhez 1670-ben

¹ T. i. csak abból következtetik, hogy a strassburgi püspök
hivatalnoka volt, s hogy halálát a kathol. pap írta be a rencheni
anyakönyvbe.

² Róla Ad. v. Keller, *ADB*. IX, 696. és a „Simplicissimus”
kiadásaihoz írt jeles bevezetések. Összes művei Nürnberg 1683—85,
3 kötet, és még sokszor.

³ *Der fliegende Wandersmann nach den Monde* 1659 (egy fran-
czia munka után), *Traumgesicht von Dir und Mir* 1660, *Schwarz
und Weiss oder der satyrische Pilgram* 1666.

⁴ *Histori vom keuschen Joseph* 1667, *Dietwalts und Amelinden
annuthige Liebs- und Leidsbeschreibung* 1670, *Proximus und Lym-
pida* 1672.

még József szolgájának, Musainak története' járult, a bibliai elbeszélés kibővítése, egyszerű nyelven, az alakok jó jellemzésével, s ennyiben is sokkal értékesebb, mint Zesennek azonos tárgyú, zavaros tervű és feszes stílusban írt és tudománytalán túltömött regénye ('Assenat'), melynek nem egy jobb vonása Grimmshausen művéből van véve. 'Dietwald és Amelinde' forrása egy mesterdal: ¹ Dietwald fiatal burgundi király szereti és nőül kapja Amelindét, Klodvig király természetes leányát, kivel igen boldog. Aztán elválnak s tíz évig mint koldusok bujdosnak, mire újra találkoznak s halálukig boldogan élnek. Népies motívumok nagy, de nem elég világos szerepet visznek: így egy drágakő, melyet egy keselyű ellop, és egy kettő tört gyűrű, melynek egy-egy fele a szerelmesek birtokában van (mint a szép Magelona történetében).² Végre 'Proximus és Lympida' Heraclius byzanci császár idejében játszik. A hős minden vagyonát a szegényeknek adja és vallásosságával megnyeri egy előkelő udvari ember leányát, kivel boldogan él. E történetek közel állnak a heroikus regényhez; de egyszerűbbek, világosabbak s népies motívumokban gazdagok. Sejtjük e művekből a szerző tehetséget, de érezzük egyúttal, hogy még nem találta meg igazi terét.

Teljes erejében nyilvánul e tehetsége főművében *Der abentheuerliche Simplificissimus von German Schleifheim von Sulsfort* (1669, hat könyv),³ melyhez utóbb némileg folyta-

¹ *Von dem Grafen von Saffoi*. K. Goedeke, *Liederbuch aus dem XVI. Jahrh.*, 330. l.

² Egy madártól elrablott rubin teszi a Kalidasza 'Urvasi'-jában is a cselekmény alapját.

³ Kiadták Ad. v. Keller 1854, Heinr. Kurz 1863, Jul. Tittmann 1874, Rud. Kögel 1880, F. Bobertag é. n. V. ö. Ferd. Autoine, *Étude sur le Simplificissimus de Gr.*, 1882.

tásúl, *Trutz-Simplex oder Landstörzerin Caurasche*¹ és *Der seltsame Springinsfeld* (1670) járultak; sőt a főregény alakjai a szerzőnek még későbbi műveiben is (*Das wunderliche Vogelnest* 1672,² *Verkehrte Welt, Galgen-Männlein* 1673³ és *Teutscher Michel* 1673) szerepelnek. E művekkel Grimmshausen rendkívül hatott korára, mit a számos utánzások legjobban bizonyítanak: van francia, török, magyar⁴ stb. *Simplicissimus*, és *Simplex* alakja typos gyanánt szerepel számos korabeli (úgynevezett 'simplicianus' vagy *Simplicius*féle) műben.

A *Simplicissimus* picári regény, mint 'Guzman de Alfarache', mely kétségtelenül Grimmshausen mintája volt. De míg ez irány legjobb hívei, mint pl. Le Sage is, annyira mennek mintájuk szolgái utánzásában, hogy kivétel nélkül spanyol embereket és viszonyokat rajzolnak: a német költő csak az irányt és modort leste el Alemantól, egyebekben teljesen eredeti és önálló.⁵ Főképp abban is, hogy saját hazájának korabeli állapotát tünteti föl egy bámulatos erővel és művészettel rajzolt képen. A regény háttere a harminczéves háború, tárgya *Simplex* története, ki maga meséli el életét. Ez élet igen regényes, már az által is, hogy *Simplex* nem ismeri származását és rokonait, pedig a sors ismételve

¹ Mintája Franc. de Ubeda 1614-ben német fordításban megjelent regénye: *Die Landstörzerin Justine, Picara genannt*.

² Mintája Luis Velez de Guevara regénye 'El diablo cojuelo' (1641), melyen Le Sage ismeretes regénye alapszik: a madár-fészek láthatatlanná teszi és mindenüvé eljuttatja birtokosát.

³ Ez a német néphitből ismeretes Alraunwurzel (Mandragora, altató nadragulya).

⁴ *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* 1683, újra kiadta Joh. Chr. Seiz, 1854. L. e műről *Közlöny* IV, 377 és 469.

⁵ A mi nem zárja ki, hogy egyes leírásokat, motívumokat, sőt eseményeket is forrásaiból át ne vett volna.

érintkezésbe hozza őt ezekkel. Simplex, ez a regény fonala, Sternfels von Fuchsheim természetes fia, kit anyja az erdőben szül, mire nyomban meghal. Parasztok nevelik föl az árvát. Nehány év múlva katonák földülják a falút, melyben lakik, nevelő szüleit az embertelen fegyveresek fölkonczolják, a kis fiú pedig az erdőbe fut, hol egy remete (atyja) szeretettel fogadja és tanítja. A remete meghal s Simplex újra katonák kezébe kerül, kik magukkal viszik Hanauba, hol a helytartónak (nagybátyja) apródja lesz. Utóbb horvátok közé kerül, boszorkányokkal ismerkedik meg, az udvari bolond szerepére vállalkozik. A háború esélyei szökésre bírják, az erdőbe menekül, remete életet él, de lopással tartja fenn magát. Később maga is katonává lesz; most ő is rabol és öl, és hat kedvest tart egyszerre. Ekkor elcsábítja egy tisztnek a leányát, kit nőül kell vennie, de Simplex elhagyja feleségét, megszökik és Párizsba kerül, hol igen jó dolga van, a nőknél is. De megfordul a koczka: Simplex mindent elveszti és súlyos betegségbe esik, úgy hogy nyomorulttan tér vissza hazájába. Itt megtudja származását, a Mummeltó * szellemeinek országába kerül, bejárja Európát és Ázsiát, végre remetévé lesz és egy magányos szigetre vetődik, hol sokáig él. Ma már kétségtelen, hogy Simplex történetének általános keretében a költő önéletrajza fekszik előttünk. Ez lényegesen emeli a rajz igazságát, és ez a történeti és lélektani igazság a „Simplicissimus” egyik legfényesebb jelessége.

A regény a kornak képe; innen van, hogy a háború és katonai dolgok oly nagy tért foglalnak el. A kép igazságához

* Ez Badenben van, belőle folyik ki az Acher. Mummel, Mümmelchen, Mümchen a. m. vizi szellem, sellő. V. ö. Grimm, *Deutsche Sagen*, 59. sz.

nem fér szó, de a rajz művészetéhez sem, mely a borzasztóan sötét és idyllikusan derült, az iszonyúan komoly és fesztelentül vig jeleneteknek és vonásoknak tudatos egymással szembe és egymás mellé állításában is félreismerhetetlen. De első sorban tudatos művészet remeke a hősnek jellemrajza. Míg a picári regények hőse rendszerint közönséges vagabund, ki halála percében épen olyan, mint élete első szakaszában: addig Simplex lényeges fejlődésen megy keresztül, melynek rajza a költőnek nagy emberismeretét és jellemző erejét fényesen igazolja. Gervinus a 'Parzival' utánzásának tekintette a 'Simplicissimust', a mi ily értelemben bajosan állítható, bár tény, hogy Grimmelshausen a Wolfram nagy époszát ismerte. De a 'Parzival' párjának szabad e regényt tekinteni, a mennyiben mind a kettőben a hős jellemének fejlődése a főcél, és mind a két alakban a szerzők kétségtelenül lényeges elemeket alakítottak meg saját maguknak és világnézetöknek átalakulásából. De egyes részletekben és vonásokban sem hiányzik a megegyezés: Parzival és Simplex a vadonban nőnek föl, távol az emberektől és a világ zajától. Mind a ketten előkelő származásuak, de Parzival nem ismerte atyját és korán elveszítette anyját, Simplex pedig egyáltalában nem tud szüleiről és csak későn értesül róluk. Parzival bolondnak öltözve kerül a világba, hol gúny tárgyává lesz; hasonlóan Simplex, ki az első lovas láttára a lovat és a lovast, egy teremtménynek nézi és még saját nevét sem tudja, mert nevelő szülei sem tudták s csak 'fiúnak' (Bub) hívták. Az együgyűség és tapasztalatlanság úgy Parzivalt mint Simplexet a bűn ösvényére viszi, de a bűnt csakhamar követi a büntudat és ezt az önmagába szállás és a javulás. Parzivalt egy zarándokló lovag vezeti vissza istenéhez, a 'Simplicissimus' hősét hasonlóképen egy szent útra készülő katona. A vallásos hit felébred és érvényre

jut mind a kettőben, de míg Parzival (a kornak és mély belátású szerzőjének szellemében) az egyház fölé emelkedett igaz keresztyénné lesz, addig Simplex a felekezetek kíméletlen harczi közepett a katolikus vallásban találja meg az üdvözülés biztosítékait. Egyéb egyező vonások is találkoznak. Mind a két hős korán elhagyja feleségét, kivel szemben Simplex könnyelműen megszegi a hűség kötelmét, de utóbb egy igaz barátira tesz szert, ki lelkének nemes elemeit fölkelti. Végül a két munka még abban is emlékeztet egymásra, hogy a való életnek hű és művészi rajza mellett mind a kettőben nagy szerepe jut a csodásnak és meseszertűnek is. A befejezés persze igen elütő és a különböző korokra rendkívül jellemző: Parzival a szent gráznak királyi koronáját teszi fejére, Simplex pedig undorral és útálattal fordul el a romlott világtól és az erdő mélyébe temeti magát.

De a rajzolt korok jellegére nézve éles ellentétben áll a két munka egymással: „Parzival” egy magas műveltségű, erkölcsi tekintetben is fejlett, társadalmi dolgokban az élet finom formáiban mozgó korszak kepe; a „Simplicissimus” a legromlottabb és legdurvább világot festi, melyben a legundokabb bűnök napirenden vannak, jog és törvény senkinek védelmet nem nyújtanak, a társadalmi osztályok mint esküdt ellenségek állnak egymással szemben és a már nem ismeretlen, de nem mélyre ható raffiniert kultúra minden lépten nyomon átszap a legaljasabb állatóságba. Grimmelhäusen e rajzolt világ fölött áll: erkölcsi ítélete ép oly biztos mint ecsetje; akár férfiakat vagy nőket, akár intézményeket vagy szokásokat rajzol, mindig magas és nemes világnézetű embernek és kiváló művésznek bizonyul. Ez ítéletet nem ingathatják meg a munkának némely gyengéi, melyek egyfelől e regényfaj természetében, másfelől a kor ízlésében gyökereznek. A biographiai regény maga

sem mintaszerű alak, és egyes epizódoknál nem egészen világos a szerző célzata, mert hogy ilyen az elbeszélésnek minden legkisebb részletében volt, mutatja az egész műnek jól megfontolt alapterve. A kor hatását fölismerhetjük a néha mesterkéltné, néha dagályos stilben is, mely nem is illik mindig a szereplők jelleméhez és műveltségéhez, valamint azokban a tudós foszlányokban, melyeket a költő itt-ott, talán olvasóira való tekintetből, ékesítő pipere gyanánt elhelyezett. De mind e hiányok mellett a „Simplicissimus“ a XVII. századi német irodalomnak legértékesebb terméke, mely helyet követelhet a világirodalom maradandó becsű remekei közt.

Egyéb, rokon jellegű művei, melyeket már ő maga Simpliciusféléknek (*Simplicianische Schriften*) nevez s melyek tényleg többé kevésbé főműve kiegészítéseinek tekintendők, új vonásokkal nem gazdagítják az író jellemrajzát. Ezekben még teljesebben és élesebben rajzolja a kornak oly irányait és tüneteit, melyek a „Simplicissimusban“, a művészi szerkezet megóvása szempontjából, csak mellékesen voltak tárgyalhatók. Így jellemzi egyik művében („Courasche“) a Simplex nőpárját, egy elvetemedett, a katonai élet örvényeiben megromlott leányt, ki már a főregényben is nagy szerepet játszott és Simplex életére válságos befolyással volt; egy másikban („Springinsfeld“) a polgároknak és parasztoknak anyagilag és erkölcsileg megromlott családi életét a nagy háború után; egy harmadikban („Der stolze Melcher“ 1672), mely a modern „falusi történetek“ előfutárjának tekinthető, a német ember szomorú sorsát, ki francia katonai szolgálatba áll és onnan testileg és lelkileg tönkretéve jön vissza; egy negyedikben („Teutscher Michel“ 1673) eszesen és erélyesen küzd úgy a szükségtelen idegen szók mint a túlzó purizmus ellen;

másutt a naptárgyártók idétlen jóslásait vagy a babona vad hajtásait teszi nevetségessé stb. stb. Grimmelshausen mindig és minden művében helyes belátású, nemes szívű, nemzeti érzésű és szellemű férfiú, ki nemcsak képzeletünket tudja foglalkoztatni, hanem szívünkön is kopogtat.

A „Simplicissimus” hatodik könyvében hajótörést szenved a hős és egy magányos szigetre vetődik, hol új életet kell kezdenie. Ez az első Robinzonád a világirodalomban,¹ mely azonban nem keltett nagyobb figyelmet és alig talált utánczásokra. Annál korszakosabb hatással volt ugyane motivumnak első önálló földolgozása Defoe Dániel világhírtí elbeszélésében („Robinson Crusoe” 1719), mely még 1719-ben jelent meg német fordításban és számtalan,² de többnyire csekély értékű utánczásokat érlelt.³ E körből egyetlen egy munka tekinthető kiválóbb értékű alkotásnak, JOHANN GOTTFRIED SCHNABEL (írónéven Gisander) sokat olvasott regénye *Wunderliche Fata einiger Seefahrer, absonderlich Alberti Julii* (1731), melyet Tieck Lajos „Die Insel Felsenburg” czímmel 1827-ben megújított. Szerzőjéről igen keveset tudunk: valószínűen a XVII. század vége felé született, sokat utazott és katonáskodott, a harminczas években ujságírással foglalkozott, 1731-ben a Stollberg-grófok udvari ügynöke volt és 1738-ban eltűnik.⁴

¹ Még régibb egy-egy hasonló tárgyú és irányú részlet Hohenberg „Habsburgischer Ottobert” (1664) cz. eposzában és Happel egyik regényében, fönt 498. l., 2. jegyz.

² Goedeke, *Grundriss* III. 263. l. 1722—1770-ig ötvenhat ily robinzonádot sorol föl.

³ H. Hettner, *Robinson und die Robinsonaden* 1854. Beöthy Zs., *A szepprózai elbeszélés* II, 176.

⁴ Ad. Stern, *Der Dichter der Insel Felsenburg* (Historisches Taschenbuch, 1880, 317—366. l.) és Phil. Strauch, *Eine deutsche Robinsonade*, Deutsche Rundschau XIV, 1888, 379.

A regény szereplő személyei a nagy háború okozta romlottságból a nagy óceánnak egy ismeretlen és lakatlan szigetére menekülnek, hol minta államot alapítanak, melyben erény és ártatlanság uralkodnak és az élet kényelmét célzó gyakorlati munkásság mellett a vallás és erkölcs magasabb érdekei is érvényesülnek.

A robinzonádok újra divatossá tették az útleírásokat, mert felköltötték az emberekben az érdeklődést veszedelmes és kalandos utazások, főképp tengeri utazások iránt. A regényirodalom művelői nyomban siettek ezt az érdeklődést kiaknázni, a nélkül azonban, hogy e rengeteg számú kötetekből csak egyetlen egy is a kor színvonala fölé emelkednék. Még legtöbb figyelmet érdemel talán PAUL VON WINCKLER (+ 1679 körül mint brandenburgi tanácsos Boroszlóban) művelődéstörténeti szempontból értékes regénye 'Der Edelmann' (1696), melynek hőse egy németalföldi nemes, ki Sziléziában utazik és az ottani nemességnek életét és állapotait tanulságosan rajzolja. De ép e 'tanulság' a könyv nagy gyengéje, mert a szerző tele tömte a legkülönbözőbb dolgokra vonatkozó ép oly hosszadalmas mint unalmas fejtegetésekkel. Annál érdekesebb munka, mely az utazóknak és utazásoknak már régebben is kigúnyolt füllentéseit és nagyzásait egészséges és hatásos humorral szatirájának tárgyává teszi: *Schelmuffskys wahrhaftige curiöse und sehr gefährliche Reisebeschreibung zu Wasser und Land* 1696. Szerzője, CHRISTIAN REUTER,* 1665-ben született mint egy parasztnak fia és Lipszében járta az egyetemet. Minthogy lakása bérét nem tudta kifizetni, a házi asszony kitétte a szűrét, mire Reuter élczes,

* Friedr. Zarneke, *Chr. Reuter*, 1884. Jak. Minor, *Gött. Gel. Anzeigen* 1885, 267. W. Creizenach, *Archiv f. Litgesch.* XIII, 434.

de sértő szatirákban¹ állt bosszút rajta. E „pasquillok” miatt Lipsceből kiutasítva, sokfelé bolyongott, végre 1703—1710-ig ünnepi darabok gyártásával tengette életét Berlinben. Reuter főműve, a „Schelmuffsky”,² a komikai költészetnek egyik legsikerültebb terméke. A könyv tulajdonképi anyagát hazugságok teszik, de e hazugságok valóban impozáns képzeletről és értelemről tanúskodnak. A „Schelmuffsky” is önéletrajz, mint a „Simplicissimus”, hisz a hősnek meglepő nagyzásai csak így teszik meg a kellő hatást. Az állítólag sokat utazott kisvárosi mesélő, ki tényleg nem sokat látott a világból, még nem is sejt a földrajzhoz, és pl. egészen komolyan állítja, hogy a teherkocsik Londonból tisztességes országúton mennek Hamburgba, hogy Velence egy magas szikla csúcsán fekszik és a legborzasztóbb vízhiányban szenved, hogy Róma, mely fél órányira van Paduától, a hering-halászat középpontja stb., s ezt mind mint szemtanú adja elő, ki e csodákat mind látta, ki az egész világot bejárta, ki a férfiaknak mindenütt rendkívül imponált, a hölgyeket meghódította és számos ellenfelét legyőzte. Járt Indiában s a kelet egyéb tartományaiban is, hol a nagymogul feleségével tánczolt, szenvedett hajótörést is, tengeri rablók hatalmában is volt. Előadása igen naiv és folyton ismétlődő esküje, hogy az ördög vigye el, ha hazudik, és épen oly rendesen ismétlődő nyilatkozata, hogy ő „derék legény”, nagyon emelik az egész elbeszélés humorát. De egyéb szokásai s mondásai, az események egyes motívumai és fordulatai is folyton ismétlődnek és igen komikai hatásúak. A hazugságok ez

¹ Részben vígjátékokban is. Ezekben Schlampampe asszony álarczában szerepelteti a gyűlölt asszonyt.

² Újra kiadta A. Schullerus, 1885.

özönének epikai szerkezetét közvetítik egyfelől egy hasonló tudományú és irányú másik fecsegő, kinek szerényebb sikereire Schelmuffsky szánalommal tekint, másfelől egy kis rokona, ki sehogy sem hisz neki és makacs kételkedésével nagyon bántja a robinzonádoknak e geniális Münchhausenjét. Különösen sikerült még a regény bekezdése, hol Schelmuffsky a saját születését a legaprólékosabban és oly humorral írja le, mely vetekedhetik a Sterneével ,Tristram Shandy'-jában (1759). E főműve mellett Reuter legsikerültebb munkája a *Graf Ehrenfried* (1700) cz. vígjátéka,* melyben egy végzett gentryt és ennek környezetét kitűnő humorral rajzolja, de mely, bizonyára már drámai alakjánál fogva, távol sem lett oly népszerű, mint a ,Schelmuffsky', melylyel a szerző különben közvetlen célját épen nem érte el; az utazási regény csak ezután, a XVIII. században érte el virágzásának legmagasabb fokát.

6. A nemzeti irodalom előzményei.

Haladás az irodalom terén csak az uralkodó második sziléziai iskola tartalmi és alaki hóbortjainak megsemmisülése után volt várható, bár egy újabb, más irányú hóbort vagy izléstelenség árán. A költészetnek helyesebb irányba való terelését célzó kísérletek csakugyan mind az ifjabb sziléziaiak ellen foglalnak állást és vagy támadólag vagy csak ellentétes szempontoknak önálló alkotásokban való érvényesítésével első sorban e dagályos izlés megsemmisítésére törekedtek. Legfélénkebben léptek föl az ,udvari költők', de persze legkisebb alkotó erővel is; fő

* *Vierteljahrsschrift f. Litg.* I, 283 és *Zeitschrift f. deutsche Philologie* XX, 290. Három daljátékát G. Ellinger adta ki, 1888.

érdemök negatív természetű: ellenesei voltak az uralkodó barock izlésnek, melyet finoman csiszolt verseikben idegesen kerültek. Mesterök és mintájuk Boileau volt, ki költészettanában („Art poétique” 1674) kiadta a jelszót: „Aimez dont la Raison! Tout doit tendre au Bon Sens”. A józan esz ismét érvényre jutott a költészet terén és ítélő széke előtt az olasz iránynak sem dagályos értelmetlensége sem esztelen szóhalmazza, bármily fenségesen vagy bájosan hangzott is, meg nem állhatott. Persze, Franciaországban Boileau jelszava egy fényes irodalmat létesített, mely Voltaireben korszakos hatalommá izmosodott és meghódította a művelt világot; a németeknél csak józan, de üres rímelékeket értelt, mert hiányzottak a kiválóbb tehetségek. De már az is nagy haladás volt, hogy (mint már említettük) műveltebb írók, mint Wernicke Keresztély, az „észszerű” irány szellemében gúny tárgyává tettek az ifjabb sziléziaiak költészetét és hogy Lohenstein lelkes tanítványai közül nem a legrosszabbak, mint Gryphus Keresztély vagy Neukirch Benő, elfordultak mesteröktől, sőt egyenesen ellenségeihez csatlakoztak.

Lohenstein hive volt ifjú éveiben FRIEDR. RUDOLF VON CANITZ is, az udvari költészet megalapítója Németországban. Canitz 1654-ben született Berlinben, nagy utazásokat tett, jól ismerte és beszélt a modern nyelveket, ügyes diplomata, jellemes férfiú és lelkiismeretes hivatalnok volt. Meghalt 1699-ben. Már ifjúkora óta verselt, de csak mellékesen, szabad óráiban. Költői hírnév után nem törekedett, hisz költeményeit sem ő maga adta ki.* Canitz kis

* Kiadták Joach. Lange 1700, J. U. König 1727 és J. J. Bodmer 1737. Életét érdekesen megírta Varnhagen von Ense, *Biographische Denkmale* IV, 1826. V. ö. Herrn. Palm, *ADB*. III, 756.

tehetség; képzelete és találékonysága igen szerények; fősúlyt a nyelv, stil és verselés alaki tökélyére fektet. Művei tanító vagy lyrai költemények, ez utóbbiak nagy része alkalmiak s mint ilyenek szárazok s eredetiség nélküliek. Legjobbak jóakaró és szelid szatirái, melyekben Boileau hí tanítványa; főtárgyuk: az udvari élet hiúsága és a falusi visszavonultság boldogsága, tehát nem új problémák, s földolgozásuk is önállótlan. Tekintélye, mint költőnek is, első sorban kiváló társadalmi állásán alapúlt; de azért van történeti jelentősége. Canitz úgy a sziléziaiak tudós dagálya és morális aljassága mint a Weise híveinek üres és lapos természetessége ellenében tiszta és egyszerű tartalomra, finomabb izlésre és világosabb, néha kellemben nem szükölködő nyelvre törekedett, mit 'Von der Poesie' cz. szatirájában elméletileg is kifejtett. Így emelte a költészet és a költő méltóságát és előkészítette mind a kettőnek emelkedését. Canitz az új francia izlésnek megnyerte a sziléziaiak lelkes hívét, Neukirch Benőt; az ő tanítványa JOHANN VON BESSER is, egy német lelkésznek fia, ki 1654-ben Kurlandban született, ismerte Angliát és Párizst és főszertartómester volt a pompaszerető I. Frigyes fényes udvaránál, melyben udvari és galans költészete számára igen kedvező talajt talált. De Frigyes halálával (1713) lényegesen megváltozott a porosz udvar szelleme és élete: I. Frigyes Vilmos királyban takarékos, polgári észjárású, a 'szép tudományokkal' nem sokat törődő, erősen német érzelmű fejedelem ült a porosz trónra, és Besser kénytelen volt Berlint elhagyni, mire a drezdai udvarnál nyert hasonló működési tért. Itt halt meg 1729-ben. Besser igen művelt, sőt tudós ember volt, miről nagyszerű könyvtára is tanúskodik. Mint költő a Canitz párja: neki sincs eredetisége, azért fősúlyt ő is a stilre és nyelvre fektet, melyek-

ben lehető tökélyre törekedett. Kisebb tehetség, mint Canitz, de a francia izlésnek még lelkesebb híve.¹ Drezdai hivatalában utódja JOH. ULRICH KÖNIG lett, ki se nem oly előkelő, mint Canitz, se nem oly eleven mint Besser. König 1688-ban született Esslingenben és theologiai meg jogi tanulmányainak befejezte után Hamburgban telepedett meg, hol sok szöveget² írt a virágzó és jutalmazó operaszámára. Ekkor még az olasz izlés embere és megírja Marino életét a ‚Bethlehemi gyermekgyilkosság‘ német fordításához, melyet Barth. Heinr. Brockes 1715-ben kiadott. König 1719-ben került Drezdába, hol udvari poéta és szertartómester lett, ki az udvari ünnepeknél a római hírnök öltözetében szerepelt. Itt lett Besser tanítványa és Gottsched lelkes pártfogója, mivel azonban később összetűzött, mivel a lipcei professor az operát szenvedélyesen megtámadta. Ez időben írt vígjátékokat is, melyeknek tárgyait többnyire a ‚Théâtre italien‘-ből vette: ‚Der Dresdener Schlendrian‘ (1725, a Harlekinnel), a középrend mindennapi életének csinos rajza, és ‚Die verkehrte Welt‘ (1725, ‚Le monde renversé‘ után), már Lohenstein dagályára is mért szatirikus vágásokkal.³ Az újfrancia classicismus szószólójakép lépett föl 1727-ben, midőn Canitz költeményeit azon értekezéssel (‚Az izlésről‘) adta ki, melyben a költészet ideálját a Boileau-féle korrektségben találja. Ebben áll érdeme; mert saját udvari költeményei üresek és aljasan hizelkedők. König a marinismus ellensége, ki tiszta

¹ *Schriften* 1711. Besser életét is megírta Varnhagen, *Biogr. Denkmale* IV, 1826.

² V. Károly, Diana, Heraclius, Der getreue Betrug, Fredegunda, Alceste, Madarász Henrik stb.

³ W. Creizenach, *Zur Entwicklungsgeschichte des neueren deutschen Lustspiels* 1879.

nyelvre és csinos alakra törekszik. Eposzát („August im Lager“ 1731) rendkívül dicsőítették még belátóbb kortársai is, mint Hamann, Brockes és Gottsched, kik a tehetetlen szerzőt Pindar, Vergilius és Horatius fölé helyezték; egyéb költeményeit is bámulta a kor. Pedig König nem is költő és mint ember is csak közönséges udvaronc, minden férfias méltóság nélkül. Csak négy évvel Klopstock föllépése előtt halt meg 1744-ben,¹ A Canitz, Besser és König által a brandenburgi és szász udvaroknál képviselt irányt és ízlést átvitte CARL GUSTAV HERÆUS Bécsbe. A berlinieknek e tanítványa 1671-ben született Stockholmban s leginkább az érmészettel foglalkozott; azért szerette az emlékverseket és föliratokat előbb gyűjteni, utóbb maga is gyártani. Heraeus, Canitz és Besser sorsára vágyódott: udvari poéta akart lenni. Németországban erre nem lévén kilátása, 1709-ben Bécsbe ment s áttért a kathol. hitre, hogy célját elérhesse, és I. József császár csakugyan ha nem is udvari költővé, de a régiségek főügyelőjévé nevezte ki a szakképzett férfiút. Mint ilyen halt meg Bécsben 1730-ban. Az udvari poéták sorában a legszerényebb tehetség, de a francia classicismusnak ő is lelkes híve.¹ Az udvaroknál ez az új ízlés az uralkodó a XVIII. század elején, a hol t. i. a német költészet tért talál, mert legtöbb helyütt nemcsak a francia ízlés, hanem a francia nyelv és irodalom is az egyedüli hatalom, melyet első sorban született francziák képviselnek. Ezeknek viselkedését és keveréknyelvét ügyesen kigúnyolja JOH. CHRISTIAN TROEMER egy Német-

¹ *Gedichte* 1745. Róla Erich Schmidt, *ADB*. XVI, 516.

² *Gedichte* 1715. *Gedichte und lateinische Inschriften* 1721. Egyik költeményét, VI. Károly születése napjára (1713), kereszt-rimes distichonokban írta, mit a kortársak nagyon megcsudáltak. Méltán.

országba vetődött francia embernek („Deutsch-François Jean Chretien Toucement“, 1731 óta) álarczában, nyelvben és eszejárásában. Az udvari poéták iskolája végre kizárólag költöietlen alkalmi rímelések gyártóiból állt, kik közül JOH. VALENTIN PIETSCH (1690—1733) bizonyos történeti jelentőségre jutott, mivel Königsbergben Gottsched tanára volt, ki őt folyton a legjelesebb német költők sorába helyezte. A költészet tanszékét is egy gyarló alkalmi költeménnyel nyerte el, melyben Savoyei Jenő herceget dicsőítette, s egyéb művei is ily természetűek és értékűek.

Ugyanazt a főladatot, melyet az imént jellemzett költők az udvarok körében megoldottak, tűzte ki maga elé a középosztály igényeihez mérten CHRISTIAN WEISE, a híres zittai rektor, a XVII. századnak egyik legtermékenyebb és legbefolyásosabb írója. Weise 1642-ben született Zittauban, 1670 óta a politika és szónoklat tanára volt Weissenfelsben, 1678 óta rektor szülővárosában, hol harmincz évi fáradhatatlan tanári és irói munkásság után 1708-ban meghalt.* A zittai iskola az ő vezetése alatt oly hírre emelkedett, hogy messze földről is fölkeresték. Weise kezdettől fogva tudatos ellentétbe lépett a II. sziléziai iskolával, melynek megemészthetetlen dagályával szemben egyszerű, természetes előadásra törekedett. Azért mindig prózát ír (csak zene alá verseket), még pedig lehetően a köznapi beszédhez közel állót. Weise eszes, jó tehetségű és jó törekvésű író, de nagy tudománya és ferde aesthetikája tévútra viszik. Pedig rendszerint helyes belátással jár el és ítélete is elismerést érdemel. Így már egyik első művében mondja: „A német Vergiliusoknak és Horatiusoknak még csak ezen-

* Herm. Palm, *Beiträge*, 1—83. l. Ludw. Fulda, *Die Gegner der zweiten schlesischen Schule* II. é. n. (Kürschner, 39. köt.)

túl kell születniök vagy talán megvannak, de eltitkolják műveiket, mert annak nagyon rövidlátónak kellene lennie, kit a mi korunk csillagai elvakíthatnának'. De azért a maga részéről eszeágában sincs, hogy e helyesen érzett hézagok valamelyikét betöltse, sőt Weise nem is akar költőnek tekintetni, hanem tanítónak. És csakugyan pædagogiai irányú egész munkássága, a tanítás mesterségéből fakad és nagyrészt közvetetlenül tanítványai számára készült. És Weise pædagogiai genie volt, kit tanítványai nem győznek dicsőíteni, ki mindig szemléletesen tanított s fősúlyt a tanulók szellemi önmunkásságára fektetett.

Weise rengeteg sokat írt; a tudomány minden terén, a költészet minden fajából vannak nagy számú dolgozatai. Mint költőnek, első művei a lyra körébe esnek, és ezek részben még egyetemi hallgató korából valók. Utóbb három gyűjteményben adta ki, * melyekben (de egyéb művei alkalmából is) elmondja a költészetről s főkép a lyráról véleményét. A költészetről általában igen alatt járó ideái vannak; önmagát nem kívánja költőnek tekintetni. Veszedelemes balgaság, a költészetnek szentelni életét. Szerinte a költészet csak a retorika („Redekunst“) szolgája s mint ilyennek hasznát vehetni a tanításban. Weise a verselésben is gyakorolta tanítványait, hisz hogy a költőnek születnie kell, hogy a költői tehetség a természet adománya, ezt sohasem ismerte el, bár néha félig-meddig megengedi. Ily előzményekből könnyen érthetni további tanait. Természet-szerűség, ez a főkövetelmény, melyet aztán pedáns korlátoltsággal szó szerint vesz: kerüli a dagályt s neveti Zesen

* *Ueberflüssige Gedanken der grümanden Jugend* 1668 és 74, *Nothwendige Gedanken* 1675, és *Reiße Gedanken* 1682, melyekhez még három gyűjtemény egyházi dal s vallásos költemény járul.

purisztikus bogarait, de maga is túlzó, mert nyelve oly köznapias, mint a nyárspolgárnak mindennapi beszédje, hisz Weise tagad minden költői szabadságot s nem akarja megengedni, hogy a költő még a mondatszerkezetben vagy szórendben is eltérjen a próza nyelvétől. Csak rhythmus és rím különböztesse meg a verset a prózától; de még a művészibb versszakokat sem helyeseli. Nem a külföld utánczója, tudatosan törekszik német nemzeti költészetre, de nincs elég eredetisége. Természetes, hogy föczélja a tanítás, de a könnyen érthető, rögtön fölfogható; méltán kigúnyolja az oly költői műveket, melyek magyarázó jegyzetekre szorúlnak; de hogy ilyeneket ne írjon, sokszor igen sekély és tartalmatlan lesz. Költészettani elmélete alapján általában iszonyú műveket írt volna, ha helyes tapintata és kétségtelen költői érzéke meg nem óvják saját tanainak hatásától. Hogy ily érzéke volt, ezt bizonyítja előszere tete a népköltészet és minden népies iránt és egészséges ellenszenve az affectatio és minden csinálmány ellen is. De hívei szó szerint vették tanait és ime, létrejött egy költői iskola, melynek tagjait már a kortársak is igen találóan „hig poeták”-nak (Wasser-Poeten) nevezték el.

Weise lyrája igen közel áll a népdalhoz, melynek alakját és hangját a költő sokszor meglepően eltalálja. Könnyű vére, eleven szelleme, naiv erkölcsisége egyes dalait a XVII. századi lyra legbecsesebb termékeivé avatják. De csak ifjúkori költeményei ilyenek; később megbánta és röstelte e könnyelmű, néha pajzán versszakokat és az újabb kiadásokban erőszakolt allegorikai magyarázatokkal* védte csinos szerelmi dalait, voltaképen saját téves fölfogása elle-

* A nőt a tudományra, két leányát a theológiára s jusra kérte értetni!

nében. Ekkor már nem értette többé, hogy a dalnak tisztán költői értéke és célja lehessen; akkor már csak unalmas és költőietlen vagy moralizáló vagy tanító verselményeket vagy vizenyős alkalmi költeményeket írt. De ifjúkori dalai átmentek a nép ajkára, hisz a deákok még Goethe korában is énekelték és igen népszerű lett négy regénye is,¹ melyekben Moscherosch és Grimmelshausen tanítványa, de nem oly éles mint az első és távol sem oly költői mint a második. A „Simplicissimust” Weise lenézte; nem is sejtette, hogy az a hatalmas képzelet és az a kiváló alkotó erő, melyek e művet teremtették, nélkülözhetetlen kellékei a nagy költőnek. Saját regényeiben túlyomó a moralizáló tanítás, úgy hogy az epikai elem, mely különben is túlságosan szegény és józan, nem érvényesülhet. Első regénye (*Die drei Hauptverderber in Deutschland* 1671) a kornak három főbűne ellen van intézve; ezek szerinte a teológusok megférhetetlensége és türelmetlensége, a macchiavellismus (az önzés és nagyhatnám) és a külföldi divat uralma. Második regénye (*Die drei ärgsten Erznarren* 1672, újra 1878) az embereknek mindenféle hóbortjait rajzolja, még pedig nemcsak helyes ember- és világismerttel, hanem költői erővel is. Ez Weise legjobb regénye,² melyben egészséges és szeretetre méltó humora is legjobban érvényesül. Nem csoda, hogy e mulatságos elbeszélés valószínű népkönyvvé lett. Későbbi két regénye már jóval gyengébb. A harmadik (*Die drei klügsten Leute in der ganzen Welt* 1673) voltaképp az előbbinek bágyadtabb folytatása és

¹ Első regényét Siegmund Gleichviel, a másodikat és harmadikat Catharinus Civilis álnevek alatt adta ki. A negyediknek czimlapján R. J. O. betűk helyettesítik a szerző nevét.

² Grimmelshausen is igen dicséri a „Teutscher Michel”-ben.

utánzása. Weise sok kalandot hord össze, de rosszul szerkeszti meg az elbeszélést, mely különben is tele van a csejektivénynyel csak külsőleg összekapcsolt levelekkel, versekkel, beszélgetésekkel stb. Utolsó regénye (*Der politische Näscher* 1676) egészen tanító; az epikai elem itt majdnem eltűnik. A mindig elégedetlenek, meg nem érdemlett kitüntetések vadászók, hiú vagy elérhetetlen czólok után sóvárgók ellen írta e regényét, melynek hőstét, kiben Faust-szerű motívumok is lappangnak, e hibáktól, de nem lélektani jellemrajzban, hanem hosszadalmas elmélkedések segélyével meggyógyítja.

Weise regényeinek főjellemző vonásai, hogy a szerző a középosztály számára ír, tehát ez osztályból veszi alakjait és tárgyait is; hogy nem a nemesség az ideálja; hogy a jelenkorból veszi tárgyait és hazai német viszonyokat rajzol, nem (állítólag) ókoriakat s keletieket, mint a Cleopatrák és Arimenák, melyeket annyira gyűlölt; hogy a nép erkölcsének javítását célozza, amnyiban nem sikertelenül, mert józan morált és egészséges életbölcsest hirdet; hogy végre mind tanító irányúak, de nem tanító tartalmúak: régiségeket s egyéb tudományos anyagot nem szoritott e kis terjedelmű elbeszélésekbe, melyek e jellemző sajátságokkal a középosztálynak sokáig, még a XVIII. században is, kedves olvasmánya voltak.

De legkiválóbb Weise mint drámaköltő.* A színmű terén kiváló tehetsége és bámulatos termékenysége nagyot alkothatott volna, ha kedvezőbb viszonyok közt érvényesítheti erejét. Legtöbb darabja iskolai dráma, melyet tanítványai számára írt. E szempont nemcsak a tárgy megválasztásá-

* E. W. H. Kornemann, *W. als Dramatiker* 1853 és Glass, *W's Verdienste um die Entwicklung des deutschen Dramas* 1876.

ban, de kidolgozásában is rendkívül feszélyezte a költőt, mert mindig moralizálnia kellett s azonfelül minél több tanulónak s mindegyiknek lehetőleg egyéniségéhez illő szerepet juttatnia. Főkép 1678 óta, hogy a zittai iskola élére állt, majdnem kizárólag a drámával foglalkozik. Az 1678 előtti korszakból csak öt színművét ismerjük,* a többiek mind iskolai drámák, melyeknek egy része máig sem jelent meg nyomtatásban. Első darabja József és Potiphar történetének modernizálása (a cselekvény Anjou Károly korában, Conradin halála után játszik), a csábításnak oly realizisztikus rajzával, mely ma semmiféle színpadon nem volna lehetséges. De azért a darab színre került s valószínűen tetszett is, mert ügyesen van szerkesztve és hatásos jelenetekben gazdag, hisz Lessinget e darabnak sok vonása Shakespearere emlékeztette. Második darabja pásztor-játék, melynek tárgya azonban (a mint Weise fölfogta) drámai földolgozásra nem igen alkalmas. De itt a zene volt a fődolog, ennek pedig a daljáték csinos és folyékony versei igen jó alapjául szolgálhattak. A megvédelmesített ártatlanság' intrigue-darab, melyben az ármány finoman van szöve és hatásosan megoldva. Érdekes újítás e darabban, hogy a bolond, Poncinello, nemcsak a közönség mulattatója, hanem egyúttal a gonosz párt főembere és főszköze is. 'A hármas szerencséről' címzett színmű Lipese városának dicsőítését czélozza és merő, még pedig nem szerencsés, mert hosszas magyarázatok nélkül meg nem érthető allegoria; az utolsó pedig a köszöntés és bókolás különböző nemeivel akar

* *Die triumphirende Keuschheit* 1668, *Galathee* (1674, daljáték, Weise egyetlen verses drámája), *Die beschützte Unschuld* 1674, *Lustspiel vom dreifachen Glück* 1674 és *Die Komplimentirkomödie* 1677. — Ez időből származik még egy latin alkalmi darabja: *Acionu politicorum* 1684.

megismertetni! Az utolsó két darab már céljainál fogva el van tévesztve, de a többiek igen figyelemre méltó drámai hivatottságról tanúskodnak. A zittai viszonyok okozták, hogy e tehetség nem fejlődhetett ki szerencsésen.

Zittauban a XVI. század eleje óta divott az iskolai dráma s a gymnasiumnak 1586 óta állandó színpadja volt. Legnagyobbrészt bibliai tárgyú darabokat adtak elő, de farsangi játékokat is.* Rendszerint farsang idején játszottak, még pedig három nap egymásután három darabot, melyeknek előteremtése és betanítása a rektor tiszte volt. Első nap adtak egy bibliai, második nap egy történeti, végül egy költött tárgyú darabot valami víg utójátékkal. És ez előadások számára Weise írta az összes darabokat, 1678—1705-ig (mert ez éven túl nem folytatta pontosan az előadásokat) ötven színművet, melyek közül tizenöt elveszett, harmincz megjelent nyomtatásban és tíz van meg kéziratban. Ha ez impozáns termékenységhez hozzá vesszük, hogy e darabokat be kellett tanítania s számos próbán a fiúkkal begyakorolnia, megértjük, hogy élete vége felé bizonyos elégedetlenséggel tekint vissza e fáradságos munkára, melyet számos hivatalos teendője és tanári elfoglaltsága mellett végzett. Természetes, hogy rendkívül gyorsan kellett dolgoznia: azért nem is maga írta, hanem segédjének tollba mondta összes darabjait. De örömmel tette, mert át volt hatva a színműnek az ifjak viselkedésére, föllépésére és ügyességére való jótékony hatásáról. Főszólyt az előadásra fektetett, hisz a szereplők jó eleven játékokkal fölsegítik a holt beszédet. Azért írta darabjait tanítványainak természete s mérséklete szerint és (egy esetet leszámítva)

* Ilyen pl. „A kolbász és a héring” (1505) is, a zittai reper-toirnak legrégebb (címeből) ismeretes darabja.

soha sem ismételtette egyetlen színművét sem, mert a régi tanítványok helyébe újak léptek, kik egészen más természetűek voltak. Színpadja még egyszerűbb és kezdetlegesebb volt, mint a Shakespeareé; azért sem a hely, sem az idő egységéhez nem kötötte magát. Lehető természetességre törekedett itt is; azért írta némely alakok szerepeit dialektusban s a többiektől is azt kívánta, hogy a közélet nyelvét, persze az egyes jellemek társadalmi állása szerint, minél jobban megközelítsék.

Weise összes darabjai négy csoportra oszolnak: bibliai drámák, történeti színművek, költött tárgyú komoly és ép ilyen víg darabok. Az első csoport darabjai leggyengébb, az utolsóba tartozók legsikerültebb drámai művei.

Hogy bibliai drámái gyengék, televe is világos. Weise, egész tehetségénél s iránynál fogva, az egészséges realizmus embere, ki az életből szeret meríteni, a népet meglesni és a néphez szólni. E határokon belül sokszor kitűnő; minél félreesőbb, ismeretlenebb a tér, melyen mozognia kell, annál feszesebb, élettelenebb lesz költészete. Innen van, hogy bibliai drámái unalmasak, élvezhetetlenek. Egy ily idegen világba nem tudja sem magát sem hallgatóit belevarázsolni; nyers lesz, a hol méltóságos, fecsegő, a hol szenvedélyes akar lenni. Érzi ezt ő maga is és próbál is segíteni e bajon: modern parasztjeleneteket és Hanswurst-féle tréfákat sző bele bibliai darabjaiba, de ezzel természetesen teljesen agyonsilányítja a földolgozott tárgyak költészetét és a keleti világnak sajátos jellemét. (Talán ez okból

* Tizenhárom: Jephtha 1679, Izsák áldozata 1680, Jakab kettős házassága 1682, Az üldözött Dávid 1683, Nebukadnezar 1684, Naboth szőlője 1685, Salamon 1685, Absalom 1686, Athalia 1687, József 1689, Ézsau és Jakab 1694, Sámson 1703, Kain és Ábel 1704.

támadt föl a papság oly szenvedélyesen Weise ellen, ki e vádaktól elkésértve 1689-ben megszüntette a rendszeres előadásokat s utóbb csak ritkán rendezett ilyeneket.) E bibliai darabjai mind dialogizált történetek; mélyebbre ható, a cselekvényt megalakító szerkezettel ritkán találkozni; még tragikus tárgyaknál (pl. Kain, Sámson, Athalia) sem kísérti meg a tragikum érvényesítését. A tárgyakat, egynek (A tizenkét éves Jézus⁴) kivételével, mind az ó-testamentomból vette, mert nem akarta a Megváltót színre hozni; de az ó-testamentomból sem talált (persze nem dramaturgiai szempontokból) minden tárgyat földolgozhatónak, s pl. Jób történetében mellőzte a sátánt, mert nem akart senkit tanítványai közül „e gyalázatra elítelni”. E darabokba is fölvette (kétségtelenül a népdráma mintájára) a bohóczot, ki kezdetben igen laza kapcsolatban áll a cselekvénnyel s inkább csak a költő szatirikus végzésének hordozója, de a későbbiekben már szerves összefüggésben van a darab tartalmával.

Sokkal sikerültebbek történeti (politikai) drámái,* melyeknek tárgyait kizárólag az újkori történetből vette. A „Haupt- und Staats-Actiók” zavaros lármájával és Lohenstein véres tragédiáival szemben kétségtelen haladást jeleznek e darabok, bár az indokolás sokszor igen fogyatékos és mélyebb történeti fölfogásnak semmi nyoma, mert életben teljesebbek és természetesebbek; mind prózában vannak írva, és már az élvezhetetlen retorikára csábító, feszes alexandrinus mellőzése is nagy érdemnek tekintendő. A tra-

* Nyolcz: Ancre örgróf 1679, Masaniello 1682, Olivarez gróf 1685 (és evvel kapcsolatosan, talán fölvonásonként fölvaltva vele): Alfonzo 1685 (egy Miles gloriosus-féle alak megtréfálása), Biron marsall 1682, Argenis 1683, Regnerus 1684, Ulvilda 1685, Venczel király 1686.

gédia lényegéről persze nincs Weisének fogalma, bár egy helyütt azt mondja, hogy e darabok célja az ‚affectus misericordiæ‘ felköltése; lélektani problémákat sem törekszik megoldani, bár ‚az ember mivoltáról helyes képet‘ kíván adni. E darabjai mind intrigue-drámák, s jó tulajdonságaik e jellegökből származnak. Weise igen ügyesen tudja az ármányt megindítani s bonyolítani, a népnek vagy egy pártnak hangulatát rövid jelenetekben hatásosan kifejezésre juttatni, a katastrophát érdekesítően és szenvedélyes mozzanatokkal előkészíteni. Különösen sikerült, a hol nem bőbeszédű, a dialogus, főképp népjelenetekben; mert ezen darabjainál is tapasztalhatjuk, hogy a költő annál igazabb és szerencsésebb, minél közelebb fekszik a tárgy ismereteinek és tapasztalatainak köréhez. Az udvari s nagy politikai jelenetek, melyekben fejedelmek s nagy urak szerepelnek, mind gyengék. A tárgyakat többnyire igen jól választja meg: hősei forradalmárok vagy ármányok útján nagy hatalomra jutott kegyenczek (d'Ancre, Masaniello, Olivarez, Biron), kik tragikus halállal múlnak ki, s látszik, hogy a jellemek indokolására és kifejtésére törekszik. Szerkezet dolgában is sokszor meglepően ügyes; ‚Masaniello‘-járól pl. helyesen kimutatták,* hogy sokkal jobban van komponálva mint Gryphius ‚Carolus Stuardus‘-a, és Lessing nem túloz egy öcscséhez írt levelében, midőn e darabban, ‚pedáns hidegsége mellett, egy szikra Shakespeare-féle geniet‘ is fölismer. De mindenütt előtérbe tódul a pædagogiai szempont, a tanítás célja, és legtöbbször a szereplőknek indokolatlan nagy tömege (mert néha száznál több gyermeket kellett foglalkoztatnia) zavarossá teszi a szerkezetet és túlságosan bonyolódottá vagy epizódokra széjjel-

* Glass, id. h. 15. l. — Lessing levele 1773. jul. 14. kelt.

esővé a cselekvényt. ‚Regnerus‘ (Ragnar) és ‚Ulvilda‘ tárgyát Saxo Grammaticusból vette Weise, és Fulda dícsérei (kéziratos) darabok költői hangulatát; ‚Venczel király‘-ban főkép a népjelenetek sikerültek, míg a Barclay híres regényének dramatizálása (‚Argenis‘) jelentéktelen.

Komoly darabjainak humoros népjeleneteiből eleve is következtethetni, hogy Weise tehetségének a vígjáték¹ felel meg legjobban. Vig darabjai csakugyan legsikerültebb drámai munkái. A népies humor, a mindennapi élet realiztikus rajza tehetségének legerősebb elemei. Itt egészen elejti pedáns tanító céljait, itt teljesen átengedi magát képzeletének; mert e darabok tárgyai nagyrészt saját birtoka, bár némelyeknél az idegen hatások bizonyosak: így ‚Az üldözött lateiner‘-nél a Molièreé (‚Précieuses ridicules‘) és ‚Tóbiás és a fecske‘ cz. bohózatánál a Gryphiusé (‚Peter Squenz‘); az első darab nem volt iskolai drámának írva, azért kevesebb is a személyzete és szabatosabb a szerkezete; a másik eredetibb, élvezebb, s főkép a hősnek jellemzésében sikerültebb mint a Gryphius vígjátéka, de bohózosabb, vastagabb is. Idegen tárgyat tartalmaz ‚A németalföldi paraszt‘ is, t. i. azt a történetet, mely Shakespeare ‚Makranczos hölgyének‘ keretét és Holberg egyik legmulatságosabb vígjátékának (‚Jeppe vom Berge‘) tartalmát teszi. Weise igen ügyesen aknázza ki a régi motívum komikumát s főkép életteljesen alakította a cselekvény hőst.² Többi vig darabjainak tárgyát maga

¹ Kilencz: A paraszt Macchiavell 1679, A poeták kettős czéhe 1680, Squenz Péter (Tóbiás és a fecske) 1682, A fölfordult világ 1683, A politikai kuruzsló 1684, A németalföldi paraszt 1685, A ritkaságokkal kereskedő 1686, A megcsalt család 1690, Az üldözött lateiner 1696.

² Weise forrása Goulart műve: *Thésor d'histoires admirables*

alkotta meg, és igen szerencsésen. Kitünő pl. 'A paraszt Macchiavell', melyben kimutatja, hogy az önzés, a lelkiismeretlenség s az ezekből származó bűnök nem a nagy olasz államférfiú sokat szidott művéből ('Il principe' 1515) származnak, hanem az emberi természetben gyökereznek; vagy 'A költők kettős czéhe', mely a nyelvtársulatok hóbortjai ellen van intézve; vagy 'A politikai kuruzsló', melyben mulatságosan föltünteti, hogy az emberek legszívesebben azt úzik, a mihez nem értenek. 'A ritkaságok árusa' és 'A megcsalt család' gazdagok élczben és igen mulatságos jelenetekben, melyek még ma sem tévesztenék színi hatásukat. A Pickelhäringet nem ejtette el, hanem egyedi jellemmé alakította át és szerves kapcsolatba hozta a cselekvénnyel. Hivatkozik arra, hogy a Plautus és Terentius mihaszna szolgálói teljesen azonosak a korabeli Pickelhäringgel, sőt ez alaknak már mélyebb fölfogását is elárulja. Szerinte minden ember szatirikus, s akármit látunk vagy hallunk, fölébred bennünk e szatirai hajlam. A Pickelhäring, ez általános szatirikus hajlam megszemélyesítője, ki észrevétlenül a legjobb magyarázatot adja a cselekvényről s a jellemekről'. Tehát elméletben oly szerepet juttat a bohócznak, milyet az antik tragédiában a kar viselt. De a gyakorlatban ritkán sikerül e fölfogását oly találóan és hatásosan érvényesítenie, mint főkép 'Masaniello'-jában.

Végre meg öt komolyabb darabja van Weisének,* melyek részben családi drámák, részben ármányos színművek; az elsőben egy lélektani probléma megoldásán fáradoz: hőse

et merueilleuses de notre temps. V. ö. *Közlöny* IX, 714 is. Holberg talán ismerte Weise darabját.

* 'Az elégedetlen lélek' 1688, 'A szomszéd gyerekek' 1699, 'A furcsa kosárkötő' 1702, 'A szerelmi szövetség' 1703 és 'A gonosz Katalin' 1704 körül.

problematikus természet; semmi sem sikerül neki, míg végre rájön, hogy a megelegedésnek bennünk kell lakoznia. Fuldát a Faustra emlékeztette ez alak; annyi bizonyos, hogy elismerésre méltó lélektani rajz, biztos drámai szerkezetben. A ‚Furcsa kosárkötő‘ előszavában védi a tárgy-
nak polgári jellegét: az ily tárgy földolgozása nehezebb, mert ez oly helyzetek- és jellemekből alakul, melyeket a néző jól ismer, s így a költőnek óvakodnia kell, nehogy az igazság ellen vétsen. Még csak utolsó darabjáról akarunk megemlékezni, mert tárgya azonos a ‚Makranczos hölgy‘ cselekvényével. Weise bizonyosan ismerte Shakespeare darabját, melyet elődje Keimann Keresztély * 1658-ban Zittauban színpadra hozott (‚Die wunderbare Heurath Petruvio mit der bösen Catharine‘). Az ifjú Weise (ki ekkor tizenhat éves volt) bizonyosan látta e darabot, talán közre is működött az előadásban; de ismerte a Shakespeare darabjának már említett 1672-iki földolgozását is (‚Kunst über alle Künste, ein böses Weib gut zu machen‘). Weise műve, mely valószínűen sohasem került színpadra (vége hiányzik), a tárgynak igen szabad földolgozása, mely teljesen német viszonyokra alkalmazza a történetet és számos népjelennel eleven kulturképpé alakítja át. Különbözik persze Shakespeare művével nem szabad e vígjátékot mérni.

Weise nem közönséges tehetség, a költészetnek egyetlen ágában sem. Van találékonysága és eredetisége, élczes és humoros, éles szemlélő és szellemes szatirikus, e mellett minden művében derék, egészséges világnézet képviselője és hirdetője. Iránya népies és nemzeti; a jelenből merít s német viszonyokat rajzol. Elméleti belátása elismerést

* Chr. Kämmel, *Chr. Keimann. Ein Beitrag zur Gesch. des Zittauer Gymnasiums*, 1856.

érdemel, bár néha egy kissé naivul fejezi ki teoriáit. E jeles tulajdonságai persze a legnagyobb akadályokba ütköztek épp a dráma terén: kortársai Racine és Molière a kor legelső színpadján a legműveltebb közönség közvetítésével egész Európához szóltak, míg Weise a zittai gymnasium tanítványaihoz, színpadjához és közönségéhez volt lánczolva. De tény, hogy Weise műveiben a német nemzeti dráma előzményei megvoltak és hogy tőle Lessinghez („Minna v. Barnhelm“) egészen egyenes út vezetett volna, ha Gottsched a francia classicismus utánzásával merően hamis irányba nem tereli a német drámát. Gottsched azonban lenézte Weisét, „mert a régieket és az antik rhetorika szabályait nem ismerte“, a mi különben nem igaz, mert jól ismerte, de, igen helyesen, nem tartotta szolgálai utánzandóknak vagy alkalmazandóknak. Gottsched föllépése óta megvetéssel kezdenek szólni Weiséről, kit a Lohenstein hívei is gyűlöltek és az udvari poeták törőlszakadt népessége miatt lenéztek, de a korabeli közönség nagyon szeretett. A német irodalom fejlődésére egyenesen szerencsétlenségnek mondható, hogy Gottsched Weise fölött diadal-maskodott.

Weise tanítványai közül a legtermékenyebb RIEMER JÁNOS, ki 1648-ban született, mesterének utódja volt a weissenfeli tanszéken és 1714-ben mint hamburgi lelkész halt meg.* Riemer egészen önálló író. A szatírban Schupp utánzója, kinek Hamburgban utódja volt, a regényben és drámában Weisét utánozza, kinek főképp egyik kedvelt jelzőjével („politikus“ a. m. gyakorlati észjárású) nevetésgesen visszaélt, mint már regényeinek címei is mutatják: „Der politische Maulaffe“ 1679, „Die politische Colica“

* Róla: M. v. Waldberg, *ADB.*, XXVIII, 564.

1680, „Der politische Stockfisch“ 1681 stb. Regényeinek epizódjait is idegen forrásokból veszi, többek közt Boccaccio-ból is. Drámái (köztök Stuart Mária történetének földolgozása: „Der Staatseifer“ 1712) mind Weise szellemében tanító irányuak, hisz Riemer azt tartotta, hogy a „legértékesebb prédikációk a színpadról jönnek“, — de Weise képzelete, alakító ereje s humora nélkül.*

Legkedvezőtlenebb befolyással volt Weise a korabeli lyrára, mely az ő utánezésében üres, köznapi lett és oly termékeket érlelt, melyeket csak a rhythmus és rím különböztetnek meg a prózától. Eszmékről, gondolatokról, érzésekről a „hig poéták“ lyrájában minél kevesebb volt meg; annál gazdagabb volt költőietlen témákban és ízetlen kétértelműségekben. De ugyanez időbe esnek a későbbi lyra jeles előfutárjai is, kik a Weise hivatlan tanítványainak rimeléseivel szemben a képzeletet és érzést juttatták ismét érvényre: Günther és Brockes. JOHANN CHRISTIAN GÜNTHER 1695-ben született és 1745-ben ment Wittenbergába, hogy atyja parancsára orvossá képezze magát. De e tanulmány nem felelt meg hajlamainak: csak a költészetnek kívánt élni. Ez okból összetűzött atyjával, ki őt kitagadta, s a szenvedélyes ifjú most rendetlen kicsapongó életet élt, mely testét és lelkét megtörte. Életének utolsó éveit egy megrendítő tragédia szakaszai: nyomortól és nyugtalanságtól űzve bolyong helyről helyre, míg végre súlyos betegség is fokozza szánalmas állapotát; és midőn egy késő szerelmi boldogságban a reménységnek egy halvány sugara némi

* De a *Reime dich oder ich fresse dich* cz. élczes szatira nem tőle van, valamint a *Graf von Gleichen* cz. dráma sem; az elsőnek szerzője G. W. Sacer naumburgi ügyvéd, a másiké Wolfg. Christof Rathel.

derüt vet sötét sorsára, atyja irgalmatlan keménységgel űzi el magába tért fiát küszöbéről. E csapást nem viselhette el: alig 28 éves korában, meghalt 1723-ban Jenában.* Güntherről szószerint elmondható, hogy életét költötte és költészetét élte. Költeményei egy megrázó monológokból álló tragédiát alkotnak. Művei voltaképp csupán ifjúkori dolgozatok, de már ezekből is kétségtelen, hogy igaz költői hivatottságban messze túlhaladta kortársait. Mély érzésű és komoly gondolkozású, de egyúttal könnyed és élces költő, ki a költészet magasztosságától és méltóságától legbensejében át volt hatva: isteni adománynak tekintette, mely legnagyobb nyomora közepett vigaszt nyújtott neki és boldogította. Günther kizárólag lyrai költő, az első nagy lyrikus az újabbkori német irodalomban. Belsejének őszinte kitárásában semmi tekintet nem korlátozza a költőt, ki saját lelkének e fájdalmas benczolásával a modern realizmus igényeit is kielégítheti. Féktelen alanyiség költészetének főjellemzője, és e jellegében gyökerezik munkásságának főyengéje is, hogy néha túlmegy a művészi alkotás határán és (főképp nyíltan és erélyesen hangsúlyozott érzékiségevel) sérti izlésünket. Szenvedélyességében mindent önmagára vonatkoztat; innen van, hogy nemcsak a természetet, hanem az élettelen dolgokat is megszemélyesíti, miben gazdag képzelete és bámulatos olvasottsága nagy segítségére van. Günther stil és nyelv tekintetében a 'tudós lyra' embere, de igaz, mély érzésű költő, kinek van

* Róla: O. Roquette 1860 és G. Eitner, *ADB.* X, 170. — Költeményei először 1724. jelentek meg; újra kiadták Jul. Tittmann 1874 és Ludw. Fulda é. n. (Kürschner 38). — 'Die von Theodosio bereute Eifersucht' cz. szomorújátéka, melyet iskolatársai a schweidnitzeri gymnasiumban előadtak, gazdag lyrai szépségekben, de eltévesztett dráma.

a régi formákba mit öltöztetnie. Szatirái élesek és élcesek, a kifejezett világnézet világos és egészséges; polemiája azonban mindig szellemes ugyan, de néha túlságosan nyers. Egyes egyházi dalai méltán egy sorba állíthatók Gerhardt és Fleming legjobb rokon darabjaival; csupán alkalmi költeményei, melyeknek gyártására a szükség kényszerítette, gyengék. Goethe, ki Günther nagy tehetségét fölismerte, szépen és találóan mondta róla, hogy nem tudta magát fékezni, s így elzüllött élete és költészete.

Jóval kisebb költői tehetség volt BARTHOLD HEINRICH BROCKES, ki 1680-ban született Hamburgban, mint halléi jogász Thomasius tanítványa volt, beutazta egész nyugati s déli Európát, hazatérte után sokáig mint gazdag magánzó csak festéssel, zenével s költészettel foglalkozott, 1720 óta senator volt s otthon és követségekben nagy szerepet játszott, míg 1747-ben meghalt. Günther emancipálta az érzést, Brockes az érzéseket; addig azt énekelték a költők, a mit gondoltak, Günther már azt is, a mit élt és érzett: Brockes megénekelte, a mit látott. Brockes is kezdetben a marinismus híve; lefordította Marino 'Bethlehemi Gyermekgyilkosságát' (1715) és első önálló műve ('Der für die Sünden der Welt gemarterte und sterbende Jesus', oratorium, 1712) dagályos, barock munka, melyet csak a nagy Händel zenéje (1716) tett híres alkotássá. De csakhamar megismerkedett az angol költészettel, megszerette és nagyrabecsülte Popét, Thomsont és Milont (ez utóbbit jóval Bodmer előtt) és az angol költészet hatása alatt irta rendkívüli tekintélyre jutott nagy leíró és tanító művét:

* Önéletrajza: Zeitschr. des Vereins für Hamburgische Geschichte II. 1847. Alois Brandl, *Brockes nebst Briefen von König und Bodmer* 1878.

Irdisches Vergnügen in Gott, bestehend in physikalisch- und moralischen Gedichten (1721—1748, kilencz kötet), mely az ész terméke, s így mint költői munka gyenge, de történeti szempontból nagy jelentőségű, mivel az angol izlésnek első képviselője Németországban. Brockes a természetben ismeri föl az istent, ez az angol deismus álláspontja; maga érzi s olvasóiban is ölébreszti az érzéket a természet szépségei iránt, ez az angol leíró költészet befolyása; Thomson ‚Évszakait‘ is ő fordította németre (1745). Vallási és philosophiai kérdéseket dolgoz föl költői alakban: a mélyebb tárgyú tanító költészetet ő indítja meg; Popét is Brockes honosította meg a német költészetben. Működése messze kihat a XVIII. századba: Haller Albrecht (‚Die Alpen‘), Kleist Ewald (‚Der Frühling‘), Gessner Salomon (‚Idyllen‘), sőt Klopstock ódái és elégiái mind Brockes hatása alatt jöttek létre, meg a fiatal Wielandnak is ő volt kedvelt költője. A marinismus- és barockban gyökerezik, de későbbi működésében már az angol izlés és világnézet talajában gyökerező XVIII. század szelleme szólal meg.

Legkevesebb hatással volt Weise a dráma terén, bár az iskolai színmű, a jezsuitaké is, sokat tanult és sajátított el tőle, csak hogy e művek nem igen jelentek meg nyomtatásban s így alig tartoznak az irodalom körébe. Egészen a maga útjain haladt a népdráma, mely a XVIII. század első tizedeiben a *Haupt- und Staats-Aktió*kban ép oly népszerű mint formátlan termékekkel mulattatta és ragadta el a német közönséget. E darabok szerzői rendszerint maguk a színészek voltak, kik e működésökben mindent fölhasználtak, a mi tudomásukra jutott, idegen és német darabokat, regényeket és operákat, a mű- és a népdráma régi és új termékeit. Nem a tárgy volt nekik a döntő, hanem a földolgozás, ill. a színi előadás: minél több cselekvényre

törekedtek, de egyúttal minél véresebb és iszonyúbb cselekvényre is; mindent vittek a színre és gondoskodtak minél szemléletesebb s hatásosabb játékról. A „Haupt- und Staats-Aktiók“ nagy politikai eseményeket előszeretettel dolgoznak föl, főképp zsarnokokat állítanak a cselekvény középpontjába, kik véres kegyetlenségekkel fölláztatják a világot, s utóbb, többnyire szenvedélyes harczok után és iszonyú kínzásokkal, lakolnak. E darabok szerzőit nem ismerjük névszerint és nem állíthatjuk pontosan, hogy a fönmaradt csekély számú népdramák mindegyike kinek tulajdonítandó. Nagy hirre vergődött, mint ily drámák szerzője egy wittenbergi magister, LUDOVICI, ki utóbb maga is színész lett és sok darabot és darab-tervet írt. „Nagy tehetsége volt“ írja róla a berlini Nicolai, Lessing barátja, „a szenvedélyesre, erősen meghatóra. Darabjainak tervei bizonyítják, hogy helyes érzéke volt a színi hatás iránt. Különösen emlékszem még Essex grófjára, Cromwelljére és Ottokar királyára“. Nicolai megjegyzi még, hogy e darabokban „akkori szokás szerint“ csupán a jelenetek tartalma s egymásutánja volt megállapítva és csak néhány főjelenet teljesen kidolgozva. Ludovici több darabja Lessing kezeihez is eljutott Neuberné hagyatékából. Még kevesebbet tudunk egy másik szerzőről; ez MEZELL, kinek a maga idejében szintén nagy hire volt s kiről 1725-ben egy „Tamerlan“ című Haupt- és Staatsaktio jelent meg, melyet állítólag két éj lefolyása alatt írt. Már ismeretesebb alak STRANITZKY, a bécsi Hanswurst.

Haupt- és Staatsaktio nem sok maradt reánk, hisz a szerzők és csapatvezetők most is ép oly féltékenyen őrzik repertoirjukat, mint a XVI. századi angol komédiások. A leg-

* *Beschreibung einer Reise* stb. 1783—96, IV, 565.

érdekesebb termék az a nagy népdráma, mely XII. Károly svéd királynak halálát tárgyalja¹ és 1720—24 közt keletkezett. A rendkívül népszerű svéd király még életében is színre lépett Németországban. Már 1702-ben, tehát csak két évvel a narvai csata után, adtak Rostockban egy népdramát, mely e nagy történeti eseményt tárgyalta.² Halála oly feltűnést keltett egész Európában, hogy színre hozatalát igen természetesnek találjuk. A darab maga igen gyenge: kevés cselekvény és sok beszéd, még pedig iszonyuan fölfűtt, dagályos beszéd. A királynak megjelenik álmában a ‚Végzet‘, mely mérsékletre inti, és ‚Bellona‘ nem tagadja meg tőle rokonszenvét, de sejteti vele, hogy nem fogja ezuttal pártolni. Mars és Fama is szerepelnek. Igen nagy tért foglalnak el a Harlekin tréfái; hisz a ‚Haupt- és Staatsaktiök‘ főjellemezője, hogy a komikai elem bele van ékelve a komoly cselekvénybe. De Hanswurst szerepe ritkán van kidolgozva; többnyire a színészek rögtönzésére volt bízva, hogy a helyzetet tőlük telhetően kiaknázzák. A kéziratokban ily helyeken csak e megjegyzés olvasható: ‚Ex tempore pro libitu‘ vagy ‚Hier kann Hanswurst seine Poppereien nach Belieben machen‘. A vértől párolgó tettekkel és nagy szólamoktól tarkított beszédekkel a bohócznak ízléstelen, aljas, piszkos tréfái és élcei váltakoznak. Midőn Lady Montague Konstantinápolyba utaztában Bécsben egy színi előadást végig nézett volt (Molière ‚Amphitryon‘-jának egy átdolgozását adták), azt írja 1716. szept. 14-én, hogy itt az udvar és a legelőkelőbb társaság jelenlétében oly tréfák

¹ *Karl XII. vor Friedrichshall, eine Haupt- und Staatsaktion*, kiadta H. Lindner, 1845.

² *Das von Ihro Kgl. Majestät zu Schweden durch hochdero glorieuse Waffen glücklich entsetzte Narva, nebst dem herrlichen fast unerhörten Sieg wider den Zaaren in Moskau.*

és élczek járják, melyeket a legaljasabb angol népsöpredék egy piaczi sarlatántól sem túrne meg.

A ‚Haupt- és Staatsactiók‘ leggazdagabb gyűjteménye Bécsben van¹: tizenöt darab, melyeknek kézírata 1724-ből való és melyek talán, az utolsónak² kivételével, egy szerzőtől származnak. A darabok mind három felvonásuak és igen tarka tárgyúak. A legtöbb történeti (ill. mondai) anyagot tartalmaz: ‚Nagy Gordianus‘, ‚Cicero lefejeztetése‘, ‚Atalanta, a tegeaták királynéja‘, ‚Pyrrhus, Epirus királya‘, ‚Pelifonte, Messene zsarnoka‘, ‚Admetus, Tiro királya‘, ‚Cosroes longobárd király‘, ‚Tarquinius Superbus‘, ‚Adalberus, Olaszország királya‘, ‚Scipio Spanyolországban‘; két darab költött tárgyú: ‚Az ártatlanság diadala‘ és ‚Két szerelmesnek páratlan hűsége‘; az egyik színmű (‚Diana temploma‘) Orestes történetének egészen önkényes földolgozását tartalmazza, míg végre ‚Az általános hűség‘ című drámának tárgyát két hercegnék Casena királyné kezéért való versenyzése teszi. Szerkezet, nyelv és stil szempontjából, valamint a Hanswurst szereplésében igen hasonlók e drámák, melyek mind színre termettek s bizonyára mind előadtak is.

Bécsben a Hanswurst lényeges átalakuláson ment keresztül. A komikumnak e főszemélyesítője, a komoly drámában is, régibb mint az angol komédiások, de ezek juttattak neki fontos szerepet a tragédiában is. Alakja az olasz színház befolyása alatt gazdagabb, többoldalú lett. Hanswurst min-

¹ Karl Weiss, *Die Wiener Haupt- und Staatsaktionen* 1854.

² Ezt Weiss id. művében teljesen lenyomatta: *Die glorreiche Marter Johannes von Nepomuk unter Wenzeslao, dem faulen König der Böhmen, und die politischen Staatsstreich und verstellte Einfalt des Doctor Babra, eines grossen Favoriten des Königs, gibt denen Staatsscenen eine modeste Unterhaltung.*

den képzelhető s nem képzelhető szerepben föllépett: volt szolga vagy hírvívő, kém vagy ezermester, intrikus vagy szerelmes; goromba vagy buta, Morolt vagy Eulenspiegel, aljas és piszkos, hazug és gyáva, falánk és iszákos. A néphumor-nak e nyers alakjával mindenütt találkozunk Németországban, a hol színi előadások dívának; sehol azonban nagyobb népszerűsége nem jutott, mint a jókedvű, minden tréfára hajló és a komikum iránt kitünő érzékkel megáldott bécsi népnél, mely a színházat már ez időben kiválóan kedvelte. A XVII. század eleje óta német társaságok fordulnak meg itten, így 1615-ben Ibele Bertalan és 1617. Schmidt Henrik, ki az udvar előtt is játszott társaságával. De a század első felében alig voltak ez előadások rendesek vagy gyakoriak, mit abból is szabad következtetni, hogy nem volt külön helyiségök. Csak a század közepe óta kezdik a labdaházakat¹ a színtársulatoknak átengedni; de igazi „színházat” Bécs csupán a XVIII. században nyer: 1708. kezdik a karinthiai kapu melletti színházat építeni,² melyben eleinte Ristori olasz társulata játszott, 1712 óta pedig rendszeren német előadások folytak. Ezóta csak a mesteremberek tartják bizonyos ünnepeken rendezett előadásaitat kocsmákban vagy más nyilvános helyeken. Most igen gyakran látogatnak el német társulatok Bécsbe: így 1653. Fasteyer János Kasselből, 1658. Emkher Ján. György Drezdából, 1659. Jorir József, „angol és választó-fejedelmi komédiáisaival”, 1663-ban tiroli, 1664-ben innsbrucki színészek, 1669. és 1670-ben Kuhlmann Jakab „felnémet kompániájával”,

¹ A labdajáték I. Ferdinánd óta a nemesség kedvelt mulatósága. Főképp a Boyerféle labdaház a Himmelpfort-utzában szolgált 1650 óta színházzal.

² Egy faépület már régebben állt e helyen; de a török ostrom idejében lebontották, mert attól tartottak, hogy tűz támad benne.

1671. Hüttler Péter ‚bécsi polgár‘, 1673. Elenson András, 1692. Samenhofer Ján. Károly, 1694. Elenson Mária Krisztina, 1697. Velten Katalin, 1699. szász komédiások, 1702. Brumbach Boldizsár. Eddig a bécsi játékszín majd kivétel nélkül csupán függeléke volt a németországinak s azonfelül folyton küzdött veszedelmes vetélytársával, az olasz színházzal, mely 1722 óta nemcsak az udvart, hanem a népet is mulattatta. Jellemző is, hogy midőn Hüttler Péter bécsi polgár 1671-ben színi előadások tartására engedélyt kér, többi közt azt is fölhozza indokul, hogy eddig ‚a komédiások útján csak a pénz ment ki az országból‘.

Ekkor lépett föl STRANITZKY JÓZSEF, ki a bécsi dráma történetében korszakot alkot. Stranitzky Schweidnitzben született (Sziléziában) protestáns szülőktől s Boroszlóban járta a gymnasiumot, hol a színi előadások felköltötték benne színi tehetségét és lelkesedését. Innen Lipésébe ment, de nem sokáig folytatta egyetemi tanulmányait, hanem belépett Velten társulatába, mely akkor ép itten játszott. Rokonai azonban rávették, hogy elhagyta a színpadot s egy fiatal sziléziai gróffal Olaszországba ment. Itt újra fölbredt régi szenvedélye, mely a virágzó olasz népdramában erős táplálékot nyert. Németországba visszatérve tehát újra színész lett (talán Velten társaságában) és utóbb maga is szervezett egy társaságot, melylyel 1706-ban Bécsben megjelent. Kezdetben alig ment jól a dolga, mert más, német és olasz társaságokkal is kellett versenyeznie. De 1712 óta Stranitzky a helyzet ura, főkép mióta a karinthiai kapu melletti színházban tartja előadásait. A legkedvezőbb viszonyok közt és a legnagyobb népszerűség birtokában halt meg Bécsben 1728-ban.

Az olasz burleszk bohózat, a Commedia dell' arte, melyből a német írók csak úgy merítettek mint Molière és kor-

társai, Stranitzky föllépésekor már igen ismeretes és népszerű volt Bécsben, úgy hogy a német színigazgató, ha az olaszokkal versenyezni akart, valami újjal, eddig nem ismerttel volt kénytelen a közönség kíváncsiságát fölébresztteni. Ez ismeretlen ujság a salzburgi parasztnak tipikus alakja volt, melyet Stranitzky Hanswurstnak nevezett el és maga játszott, még pedig, gazdag humoránál és erős komikumánál fogva, a legnagyobb sikerrel.¹ Ez alakja (sötét mellényben, bőrnadrágban, széles pántlikájú kalappal, a nélkülözhetetlen lapoczkával) oly kedvelt és népies volt, hogy az élelmes igazgató és ügyes színész idővel minden darabba beállította és hogy a régibb darabok komikai alakját is e salzburgi Hanswursttal helyettesítette. Hogy ez a típus mily hirre vergődött, legjobban bizonyítja az a tény, hogy Schönemann Boroszlóban és Schuh Berlinben még a XVIII. század közepén is fölléptették a Hanswurstot. Ez lett a rögtönzött bohózatok és közjátékok főszemélye, míg a 'Haupt- és Staatsaktiók' komikai alakja, bár ezóta ezt is Hanswurstnak nevezték, összefüggésben és összhangzásban volt a cselekvénnyel s így elütő alakokban és különböző jellemeiben szerepelt.² A salzburgi pa-

¹ Izlésének szívonalaról és irányáról képet ad hires főmunkája *Olla potrida des durchgetriebenen Fuchsmundi* 1711, újra kiadta Rich. M. Werner, 1886.

² Szerepét reudszerint kimerítően jelölte meg a színlap, pl. 'Die Verfolgung aus Liebe oder die grausame Königin der Tegeanten Atalanta mit HW. (Hanswurst) dem lüderlichen Liebes-Ambassadeur, betrogenen Curiositätenseher, einfältigen Meuchelmörder, interessirten Kammerdiener, übel belohnten Achselträger, unschuldigen Arrestanten, interessirten Aufseher, wohl exercirten Soldaten und Inspector über die bei Hoff auf der Stiegen essende Galantuomo.'

rasztnak, tehát a valódi Hanswurstnak fő jellemző vonásai: a butaság és ügyetlenség, a durvaság és falánkság; a komoly tragédiákban szereplő Hanswurst a gúny és élcz, az irónia és szatira fegyvereivel küzd, és sokszor az ármány-nak főhordozója.

A népdráma fajai a XVIII. század elején a ‚Haupt- és Staatsaktio‘ és a Hanswurst-bohózat. Amaz megtartotta eredeti jellegét, melyet az operából átvett külső pompa és a műdrámából kölcsönzött verses foszlányok és dagályos phrasisok meg nem változtattak; a bohózat nyers tréfákból és piszkos élezből alakult s voltakép elég távol állt az irodalomtól, mert hiszen meg sem volt írva. Mind a kettő meghatotta és mulattatta, mind a kettő elragadta a közönséget, nemcsak Bécsben, hanem egész Németországban, hol a játékszín mindenütt egyes ‚principálisok‘ keresete s ügye volt, míg az idegen társaságok legfelső támogatásban részesültek. Berlinben pl., folytonosan zaklatva és üldöztetve a papságtól, minden felsőbb segély vagy pártolás nélkül tengett a német játékszín, míg a George de Rocher vezetése alatt állt francia társaság az udvartól kétezer tallér úti költséget és évi hatezer tallér segélyt kapott. A német színház különben itt is iszonyú állapotban volt, bábjátékok és a népdráma legdurvább termékei mulattatták a közönség alsóbb rétegeit, de ‚az erős ember‘ is, Eckenberg Károly, ki köteltánczosból színigazgató lett és 1732-ben ‚udvari‘ társaságával bevonult a francziáktól elhagyott színházba, melyben oly darabokat és oly módon adott elő, hogy a közönség műveltebb része undorral és szégyennel fordult el a német színháztól.* Ez volt a német

* R. Genée, *Lehr- und Wanderjahre des deutschen Schauspiels*, 1882, 366. l.

játékszín állapota, midőn Gottsched föllépett és egészen új irányba terelte a német dráma fejlődését. Gottsched megsemmisítette úgy a Haupt- und Staatsaktiót mint a Hanswurst-komédiát, tehát általában a népies drámát, és a külföld szellemében idegen minták után és idegen szabályok alapján alakult új műdrámát teremtett, melyet a tekintélyes professor szüntelen izgatására a kóbor szintársulatok is, elsöben a Neuberé, elfogadtak és idővel a közönség is megtanult élvezni.

Kevés érintkezés, épen mint a mű- és a népköltészet közt, uralkodott a XVII. században a költészet és a tudomány közt is. Hisz ez utóbbi száraz, polyhistorikus, eszmékben szegény és, a mi a leglényegesebb, nem volt német. Csak a század vége felé lép a tudomány a nemzeti szellem szolgálatába, bár ekkor is még részben idegen nyelven, és nyer kiváló jelentőséget a nemzeti irodalom s így a költészet későbbi fejlődésére is. A legnagyobb alak a XVII. századi német tudomány terén GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ, ki 1646-ban született Lipcsében, négy évet (1672—76) a mainzi választófejedelem szolgálatában Párizsban töltött, beutazta Angliát, Németalföldet és Olaszországot, hol mindenütt a kor legnagyobb tudósaival személyes érintkezésbe lépett, és 1676 óta könyvtárnok volt Hannoverában, hol 1716-ban halt meg.* Leibniz páratlan sokoldalúságú és a tudományoknak minden ágára korszakos befolyású író, kinek törekvései a politika alakulására és a hitfelekezetek viszonyaira is rá voltak irányozva. Politikájának alapja a német birodalom egysége és biztosítása, óriási munkásságának főcéljai az igazság fölismerése és az emberiség neme-

* V. ö. Windelband cikkét az Ersch- és Gruberféle encyclopædiában, és a Prantl Károlyét, *ADB.* XVIII. 172.

sítése. Legnagyobbbrészt latin és francia nyelven írt, mert a hatalmasokra akart hatni és a „tudósok egész köztársaságát” kívánta eszméinek megnyerni, de mindig németül érzett, és a német nyelv emelése és csinosítása, valamint népének haladása és művelődése egész életén át foglalkoztatták. Önállósága és hatalmas új eszmékben gazdagsága nem kevésbé páratlan mint sokoldalúsága: a történeti¹ és jogi tudományok terén új módszert alapított meg, a matematikában s nyelvtudományban korszakalkotó felfedezéseket tett, a mechanikában s államtudományokban megelőzte korát, a theológiában és philosophiában a XVIII. század mestere és mintája, a „fövilágosodás korának” igazi megalapítója. Finom szellemességgel és eleven stilben írt német munkái² közül a nemzeti irodalom szempontjából első sorban az a két értekezése fontos, melyek a német nyelv jelenével és jövőjével foglalkoznak: *Ermahnung an die Teutsche, ihren Verstand und Sprache besser zu üben* (1680) és *Unvorgreifliche Gedanken betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* (1697). Az elsőben Leibniz megsemmisítő ítéletet mond a korabeli német irodalomról, melyről úgy nyilatkozik, hogy nincsen tiz terméke közül egy is, melyet az idegen nevetés és a hazafi harag nélkül olvashatua; a másodikban³ arra buzdítja a németeket, hogy anyanyelvüket a tudomány nyelvüül is használják. A nyelvnek kellő kiművelése czéljából egy

¹ Leibniz eszméinek hatása alatt írta Joh. Jak. Mascon († 1761) lipcei tanár nagy művét *Geschichte der Teutschen* 1726, az első tudományos értékű, német nyelven írt német történetet.

² Ezeket kiadta G. E. Guhrauer, 1838, 2 köt. Leibniz összes munkáinak a tudomány igényeinek megfelelő kiadása most van megjelenőben.

³ Újra kiadta Aug. Schmarsow, 1877.

német érzelmű társaság alapítását, utóbb tudományos Akadémiák létesítését ajánlja. Drezdában, Bécsben, Szt. Pétervárt s Berlinben izgat ily tudományos társaság alapítása érdekében, de csak a porosz fővárosban érte célját, hol ily Akadémia 1700-ban tényleg létrejött. Az angol fölvilágosodás, a francia materialismus és a német pietismus elemeiből, de sok eredetiséggel és nagy szellemmel alakult philosophiai rendszerének lényeges alaptanait Zsófia Sarolta porosz királyné számára francziául írt *Théodicée*-jében (1710) foglalta össze; e rendszer magva a vallásnak bölcséleti védelme és igazolása, és ezzel Leibniz a XVIII. század világnézetének, a fölvilágosodásnak, rakta le alapjait. E rendszert az egész nemzet közkincsévé CHRISTIAN WOLFF, Kant korszakos fölhéperéig Németország legbefolyásosabb philosophusa, tette. Wolff 1679-ben született Boroszlóban és első ízben 1723-ig működött mint egyetemi tanár Hallében. Ez évben a pietisták keresztül vitték, hogy tanszékétől meg kellett válnia. De Nagy Frigyes 1740-ben visszahelyezte a népszerű tanárt, ki egészen haláláig (1754) előadásában és számos latin meg német dolgozataiban lelkesen képviselte a Leibniz ideáit. Wolff egészen önállóan és épen nem mély gondolkodású író; önbitt rationalismusa fölszínes és sekély, művei untatóan hosszadalmasak és sablonszerűek. Rendszere valóságos modern scholastika. De a német közönség philosophiai készületlenségének ép az ily népszerűsítő, semmit föl nem tételező, a legaprólékosabb dolgokat is fontoskodó alaposággal tárgyaló és rendszeresítő bölcsélet felelt meg. Wolffnak tudományos értéke semmi, de történeti jelentősége korszakos: a philosophia az ő munkáiban lett először Németországban a nemzeti irodalom fontos alkatrészévé és az egész művelt közönség érdeklődésének tárgyává. És köz-

vetve a költészetre is átalakítólag hatott Wolff, hiszen Gottsched az ő rendszerét tanította és e rendszerbe illesztette bele æsthetikáját és költészettanát. Hasonló irányban, mint Wolff, de több szellemmel és elevenebb tollal működött, ugyancsak Halléban, CHRISTIAN THOMASIVS (+ 1728), a fölvilágosodás egyik legelső apostola, a „józan észnek” rendíthetetlen híve, a gyakorlati élet igényeinek lelkes védője, ki úgy a tudósok pedantériáját, mint az igazhivők türelmetlenségét nemcsak a tudomány nehéz fegyvereivel, hanem már a journalismusnak könnyű és messze ható nyilaival is üldözte és a német nyelvnek polgárjogot vívott ki az egyetemek tanszékein.*

Leibniznek a német nyelv és irodalom emelésére irányzott törekvéseire a legnagyobb befolyással volt JUSTUS GEORG SCHOTTELIUS (1612—76 Wolfenbütteleben), a XVII. századnak legjelesebb német grammatikusa, Antal Ulrik braunschweigi hercegnek tanítója. Schottel a gyümölcsöző társulatnak volt tagja és ennek szellemében működött. Nagy tudós és nemzeti lelkesedéssel izgató hazafi. Főművében (*Ausführliche Arbeit von der Teutschen Haubt Sprache*, 1663) nemcsak a német nyelvnek első teljes, a kor színvonalát meghaladó rendszerét adja, hanem egyúttal hévvel fejtegeti a német nyelvnek páratlan szépségeit és jelességeit és óvatos tanácsokat ad az irodalmi nyelv esinósítására és gazdagítására. Ugyanitt kifejti egy nagy „Német szótárnak” szükségességét és közli egy ily nemzeti jelentőségű munkának igen helyes tervét. E terv kivitelét Schottel csak nagyobb számú tudósok közreműködésétől, azaz egy tudományos társaságtól, várja, és Leibniz utóbb e gondolatot magáévá tette és egész befolyásával működött annak keresz-

* Wald. Kawerau, *Aus Halles Literaturleben* 1888. Fönt 373. l.

tülvitelén. Már Schottel előtt követelték művelt és hazafias tanférfiak, mint WOLFG. RATICHUS (+ 1617) és CHRISTOPH HELVICUS (+ 1635), hogy az oktatás alapja és eszköze a német nyelv legyen; most e törekvések Schottelben lelkes pártfogóra találtak, míg számos kortársa a német irodalom régi emlékeire fordította a figyelmet és a nyelvnek történeti tanulmányozásával a német philologia tudományát előkészítette. Igen sok és rendkívül fontos régi nyelvemlék jutott ez időben először a nemzet birtokába. Így adta ki, hogy csak a legfontosabbakat említsük,* MARQUARD FREHER (+ 1614) az Énekek Énekének Williram-féle ófelnémet földolgozását (1631), MELCHIOR GOLDAST (+ 1635) a Tirol királyról szóló középfelnémet költeményt, a 'Winsbeke' és 'Winsbekin' cz. középfelnémet tanító költeményeket és számos darabot a minnedalósok heidelbergi kéziratából; OPITZ maga az ófelnémet 'Annodalt' (1639); FRANCISCUS JUNIUS (tul. Du Jon, + 1677) Ulfilas bibliafordítását (1665), a germán nyelvek e legrégebb emlékét és a történeti nyelvtan nélkülözhetetlen alapját, valamint az angolszász Caedmon műveit (1655); PET. JOH. RESENIUS (+ 1688) az ifjabb Eddát és az eddai dalokból a két legrégebb és legfontosabb eneket ('Völuspá' és 'Hávamál') latin és dán fordítással (1665). Megindulnak nagyobb szabású vállalatok is: KASPAR v. STIELER (+ 1707) és ERNST STEINBACH (+ 1741), Schottel tervének értelmében, nagy szótárakat írnak (amazé 1691, ezé 1734), JOHANNES SCHILTER (+ 1705) az ónémet emlékeknek impozáns gyűjteményét (*Thesaurus antiquitatum Teutonicarum*, 1726) adja ki, DANIEL GEORG MORHOF (+ 1691) pedig már megírja a német költészet történetét

* Rud. v. Raumer, *Gesch. der germanischen Philologie* 1870; Herm. Paul, *Grundriss der germ. Philologie*, I. 1889.

(1682). Mind e törekvések a legjótékonyabb hatással voltak a nemzeti szellem fölébredésére és a maguk részéről is előkészítették az irodalomnak felszabadulását a külföldi minták és elméletek súlya alól.

De nemcsak a nemzeti szellem fölébresztésére volt a németeknek szükségök: egész hitök, érzésük és gondolkodásuk üres, elavult formákban mozgott, melyeket le kellett rázniok, hogy a tele szív és a mély érzés ismét hatalommá izmosodhassék. E szempontból a legnagyobb és közvetlenül a legjótékonyabb hatással volt a pietismus, melyet PHILIPP JAK. SPENER († 1705 mint berlini lelkész) alapított meg (*Pia desideria* 1675), ki a felekezeteket a merev dogmatismus korlátaiból kiragadni és mélyebb vallásos érzésben egyesíteni törekedett.¹ Az egyházak szűkeklű tanaitól független, türelmes, a pártok fölé emelkedett álláspontot már mások is foglaltak el e korban; így mindenek előtt Leibniz, így különösen a mystikában gyökerező GOTTFR. ARNOLD († 1714), kinek egyháztörténelmi hatalmas műve² szerzőjének imponáns tudományáról, tárgyilagos fölfogásáról és világos helyes ítéletéről fényes tanubizonyosságot tesz és még az ifjú Goethe történeti műveltségére is a legnagyobb befolyással volt. De Spener jóval tovább ment: be akarta fejezni a reformatiót, mely meggyőződése szerint a keresztyén hívők erkölceire és életére nem hatott ki kellően. Áthatva az egyháznak, még pedig minden egyháznak, romlottságától, lehetően függetleníteni kívánta a hívőket az egyházak befolyásától; értéktelennek nyilvánított a

¹ W. Hossbach, *Spener und seine Zeit*, 1853. Spener főműve: *Theologische Bedenken*, 1700.

² *Unpartheyische Kirchen- und Ketzerhistorie* 1699, két óriási foliókötet, 1202 és 1488 sűrűn nyomt. oldal. Arnoldról írt F. Dibelius, 1873.

hit dolgában minden tudományt, mert a vallás alapja és sarkköve a Megváltó követelte szeretet és ennek gyakorlása; ellenezte az egyházak közt elkeseredett türelmetlenséggel folytatott czéltalan polémiát és a lelkészeknek, rhetorikai czafranggal föléesített lelketlen prédikációk elreczitálása helyett, főkötelességökké tette, hogy a hívőben, a belső és új embert felköltse, ki csupán szeressen és higyen és e szeretetét és hitét életének minden szakában és minden tetteben érvényesítse. Házi ájtatosságokat sürgetett, melyekben a keresztyén ember lelkipásztori jogosultsága érvényt nyerjen, és általános, mindennapi kötelességnek hirdette a biblia olvasását. Ellensége volt minden külsőlegesnek, a külsőleges hitnek, erényeknek és imádságoknak, mert ez mind csupa képmutatás: kell, hogy az ember kedélye és szíve telve legyen hittel és szeretettel. A pietismus óriási hatással volt a német népre: mélyebb és bensőbb lett hite, gondolkodása, érzése, egész élete; erkölcsi javulás és megtisztulás lett törekvéseinek főczélja. A német ember ezóta figyelemmel kíséri szívének minden dobbanását, tanulmányozza lelkének legfélreesebb rejtekeit, megvizsgálja minden gondolatát és érzését. Bűnösségének tudata a legmélyebb fájdalommal tölti el bensejét, és keserű könyvekben és még keserűbb, vallomásokban keres enyhülést. És ez irány nemcsak az alsó, nyomorgatott és jogtalan népben vert gyökeret; meghódította a fejedelmek és nemesek köreit is. És ez kizárólag Spener eszméinek műve; mert munkái nem kiválóak: prózája nehézkes és színtelen, egyházi dalai merő reflexiók költőietlen versszakokban. Annál nagyobb hatással voltak CHRISTIAN SCRIVER (+ 1693) sokat olvasott ájtatos könyvei (*Seelenschatz* 1675—91, és *Gottholds zufällige Andachten* 1671), melyeket kitűnő stil és igen vonzó, sokszor költői lendületű előadás jellemez. Scriver

független Spenertől, de egyazon irány híve: Gerhardt és Scheffler szelleme újra föléled e pietistákban, kikre a középkori mystika is hatással volt. Ugyane forrásokból származnak a pietismus későbbi kinövései, melyek Zinzendorf grófban, a herrenhuti község megalapítójában, részben nevetség, részben örült tünetekre vezettek. De ezek már a XVIII. századi fejlődés gyümölcsei. A jelen század végén a pietismus már nagy hatalom; kiűzhette Thomasiust Lipséből és Wolffot Halléból: a türelem lelkes prédikátoraiból türelmetlen zeloták lettek, a mint a hatalom kezökben volt. De ez minden vallásos irány sorsa; a pietismus jótékony hatását a német életre, mely voltakép csak a jövő században érvényesül teljesen, e sötétebb oldalai nem tehetik kérdésessé.

A XVII. század végén két nagy föladat előtt találta magát a német nemzet: a költészetben a mű- és népköltészet ellentéteinek legyőzésével vagy kiegyenlítésével egy önálló nemzeti és egyúttal művészi stíl megalapítása volt a cél; a tudományban és életben a hagyomány bilincseit kellett leráznia és úgy a bonczoló értelemnek mint a meleg kedélynek igényeit kielégítenie. E két föladat megoldása a XVIII. századnak jutott örökségül, és e nagy század, ha heves küzdelmek útján és veszedelmes tévedések árán is, megoldotta mind a kettőt.

NÉVMUTATÓ A II. KÖTETHEZ.*

- Abraham a Sta Clara 426. 253. *Amis pap* 150.
 Abschatz János 471. Ammergauai játékok 225.
 Achillini Claudio 460. Andreæ Bál. Ján. 276. 350.
Ackermann aus Böhmen 198. Angelus Silesius I. Scheffler.
 Ackermann János 321. *Annodal* 549.
 Adelphus János 288. Antal Ulrik herczeg 494. 414-
 Aeneas Sylvius 195. 164. 165. 189. 488. 548.
 Aeschylus 469. *Appollonius v. Tyrus* 168. 165. 296.
Aesopus 165., *magdeburgi* 152., *Aretinus Leon.* 164. 170.
wolfenbütteli 153. *Ariosto* 241. 413. 477.
 Agricola János 320. 362. *Aristophanes* 318. 332.
 Agrippa Cornelius 404. *Aristoteles* 176. 191. 231. 383.
 Aimeric de Peguilain 38. 102. *Arndt Ján.* 365. 372.
 Albert Henrik 394. *Armin Joák.* 443.
 Albertinus Aegid. 423. 425. 504. *Arnold Gottfr.* 550.
 Albertus Magnus 175. 69. 112. 181. *Arnoldus de Brescia* 177.
 Alberus Erasm. 278. *Artus* 107. 140. 166. 231.
 Albrecht v. Eybe 164. 233. 237. *Assarino Lukács* 490.
 — — Halberstadt 298. *Assig János* 472.
 — — Johannsdorf 25. *Audignier* 491.
 — — Rapperschwyl 64. *Angspurger A.* 490.
 Aleman Máty. 504. *Aurifaber János* 256.
 Alexander, der wilde 64. *Aventinus I. Thurmair.*
 Alnpecke Dietleib 104. *Avianus* 80. 151.
Amadis 284. 322. 479. 484. 493. *Ayrer Jakab* 350. 141. 476.

* A számok a lapokat jelölik. Több szám közöl az első a főszámn.

- Baader Ferencz 366.
 Bach Ján. Seb. 433.
 Bado M. 337.
 Baif Antal 383.
 Balbi Gáspár 497.
 Balde Jakab 404.
 Bandello Máty. 298. 477.
 Bánkbán 330.
Barbarossa 288. 296.
 Barclay János 484. 530.
 Bargagli Girol. 408.
 Barkhusen Ármin 139.
 Baumann Miklós 139.
 Baumberg lovag 59.
 Baumgart János 321.
 Beatus Rhenanus 360.
 Beaumont Fer. 350.
 Bebel Henrik 200. 160. 297. 356.
 351.
 Becanus Márton 381.
 Beccau Joák. 497.
 Begardi Fülöp 289.
 Begardok és beginok 179.
 Beheim Mátyás 185.
 — Mihály 146.
 Bellay Joák. 383.
 Belleau Remi 383.
 Bellinkhaus Rud. 337.
 Berge Gottl. Ernő 413.
 Berlichingen Gottfr. 364.
 Bernart de Ventadorn 18. 23. 38.
 Bernger v. Horheim 23. 18.
 Bertold v. Regensburg 110. 113.
 Besser János 517. 413.
 Betulejus l. Birck.
 Betulius l. Birken.
 Beuther Mihály 139.
 Beza Tivadar 260.
 Bidpai 174.
 Binder György 316.
 Biondi Fer. 490.
 Birck Sixt 317. 309.
 Birken Zsigmond 410. 434. 459.
 482. 488. 494.
 Bisé Donneau 454.
 Bitner Jónás 319.
 Blanchet Péter 235.
 Bligger von Steinach 23.
 Boccaccio 162. 164. 165. 166. 170.
 287. 296. 317. 327. 477. 487. 534.
 Bocalini Traján 426.
 Bodmer J. J. 3. 59. 382. 406. 418.
 470. 489. 536.
 Boer Sándor 485.
 Bohemus Márton 337.
 Böhme Jakab 365.
 Böhmse Agost 500.
 Boileau 391. 416. 472. 486. 489.
 516.
 Bois-Robert Fer. 451.
Bolygó zsidó 295.
 Boltz Bálint 315. 332.
 Boner Ulrik 151. 81.
 Bonfinius 330. 331.
 Boppe mester 63. 71.
 Bostel Lukács 433.
 Brant Seb. 155—57. 77. 160. 187.
 199. 296. 425.
 Brehme Kereszt. 397.
 Breitinger J. J. 152. 382.
 Brentano Kel. 299.
 Bressand F. K. 433.
 Breydenbach Bern. 188.
 Brockes B. H. 536. 378. 413. 519.
 Brülöw Gáspár 319.
 Brumbach Bold. 542.

- Brunner Tamás 335.
 Buchanan György 319. 323.
 Buchholz A. H. 492.
 Buchner Ágost 392.
 Bugenhagen Ján. 242.
 Bühel Henrik 141. 149.
 Bullinger Henr. 318.
 Bürger Gottfr. Ág. 232. 356.
 Burggraf v. Regensburg 10.
 — — Rietenburg 10.
 Burkard v. Hohenfels 58.
 Bütner Farkas 288.
 Butorius Ján. 321.
 Cædmon 549.
 Cæsar Jul. 188. 359.
 Calderon 220. 282. 454. 485.
 Calprenède Gaut. 486. 490.
 Camoens 241.
 Canitz Fr. Rud. 516. 422. 472.
Carmina Burana 4.
Cato párvetsei 78. 391.
 Cats Jakab 392.
 Caussin Mikl. 437.
 Cedrenus György 438.
 Celtes Konrád 196. 234.
 Cervantes 162. 241. 282. 287.
 Chilianus, millerstatti lovag 234.
Christherre-kronika 102.
 Chryseus Ján. 323.
 Cicero 199. 359.
 Clajus János 245. 247. 386.
 Claus és Clawert 288. 173.
 Closener Frigyes 188.
 Chiverius Fülöp 496.
 Colin Muset 17.
 Columbus 290.
 Copernikus 199. 290.
 Cormart Krist. 455. 490.
 Corneille P. és T. 400. 433. 437.
 446. 452. 455. 486.
 Corner Gergely 404.
 Crestien de Troyes 18.
 Crocus Cornelius 306.
 Crotus Rubinnus 201. 203. 204.
 Crusius Ján. Pál 319.
 Csáktornyai Mátyás 278.
 Culman Lénárd 334.
 Cyprianus 291.
 Czepko Dániel 419.
 — János 337.
 Dacl Simon 392.
Damon es Pythias 310. 323.
 Dante 185. 275.
 Dasypodius Péter 245. 318.
 David v. Augsburg 109. 114. 181.
 185.
 David Lukács 363.
 Dedekind Frigyes 277. 333. 425.
 — Keresztély 421. 433.
 Defoe Dániel 512.
 Dekker Tamás 170. 348.
 Denaisius Pét. 270.
Detre-monda 30. 137.
 Diepold v. Vohburg 47.
 Dietmar v. Aist 11. 5. 43.
 Dietrich v. Apolda 96.
 Diesthemius Péter 333.
 Dillherr Ján. Mih. 402.
Disciplina clericalis 81.
 Dithmarzok 134.
 Dorat Han 383.
 Dorpius Márt. 279.
 Dózsa György 494.
 Drachsdorf Frigy. 481.
 Dudulæus Chrys. 295
 Dürer Alb. 143. 324. 367.

- Eber Pál 260.
 Eberlin v. Günzburg 265.
 Ebner Margit 183.
Eginhart v. Böhmen 168.
Ecke 137.
 Eckenberg Kár. 544.
 Eckstein Ulrik 313.
Edda 67. 92. 549.
 Eibellhuber J. K. 483.
 Eichendorff József 503.
 Eike v. Repgow 113. 103. 114.
 Eilhart v. Oberge 144. 166.
 Ekhart mester 181. 176.
 Elenson Andr. 542.
 Eleonore v. Oestreich 164. 167.
 Emckher Ján. 541.
 Emser Jerom. 252.
 Enenkel Jans 102.
 Enyedi György 170.
 Eobanus Hessus 201. 204. 239.
Epistolae obscurorum virorum 203.
 201.
 Erasmus v. Rotterdam 198. 303.
 362.
Erfurti zsidók esküje 112.
Ernö hercegy 135. 137. 171. 296.
Erzsébet, szent 95.
 — Nassai 164. 166.
 Eschenloer Péter 189.
 Espiègle 171.
Etsel ulvartartása 137. 229.
Eulenspiegel 171. 296.
 Euricius Cordus 201.
 Euripides 323. 332.
Everyman 333.
 Fasteyer Ján. 449. 541.
Faust 289—94. 195. 457. 532.
 Federmann N. 365.
 Feind Bartold 433.
Fehér könyv 192.
 Fejér Antal 485.
 Fénelon 413. 472. 485.
 Ferdinánd főherceg 335.
Fierabras 282. 296.
 Finckelthaus Gottfr. 397.
Finkenritter 288.
 Filidor 399. 475.
 Fischart János 300—5. 140. 239.
 244. 270. 277. 287. 388. 421. 424.
 Flacius Illyricus 360.
 Fleming Pál 394. 536.
 Fletcher János 350.
 Flittner János 159.
Florie und Blanscheleur 166. 295.
 Felquet de Marseille 18. 24.
 Folz János 230.
Fortunatus 169. 295. 348.
 Fouqué Frigy. 298.
 Francisci Erasm. 429. 497.
 Frank Fábrián 245.
 Franck János 401.
 — Sebestyén 361. 180. 262.
 Francke Ag. Arm. 372.
 Frankfurter Fülöp 150.
 Frauenlob l. Heinrich v. Meissen.
 Freher Marq. 549.
 Freidank 76. 6. 81. 151.
 Freinsheim Ján. 405. 413.
 Frey Jakab 297. 317.
 Friedrich v. Hausen 21. 18. 25.
 — Leiningen 48.
 — Sunburg 61.
Friedrich v. Staufen 100.
 Frischlin Nikod. 338. 239.
 Fritz András 456.
 Fründ János 191.

- Frundsberg Gy. és G. 364.
 Fuchs I. Neidhart.
 Funckelin Jak. 315.
 Fürer v. Haimendorf 411.
 Fütterer Ulrik 140.
Galmy lovag 295, 298.
Gandersheimi krónika 103.
 Gart Thiebold 316.
 Gärtner András 449.
 Gast János 289.
 Geiler János 187. 156. 253.
 Geller Ernő 433.
 Gellius 334.
 Geltar 55.
 Gengenbach Pamph. 310.
 Gennep Gáspár 333.
Genovefa 428.
 Gerhard v. Minden 152.
 Gerhard Pál 402. 260. 536. 552.
 Gersan M. 491,
 Gesner Konrád 367.
 Gessner Salamon 537.
Gesta Romanorum 174. 169. 470.
 296. 337.
 Girardin 452.
 Gisander I. Schnabel.
 Gläser Enoch 482.
 Gnaphæus Vilnos 306. 318.
 Goethe 139. 277. 294. 327. 328.
 383. 457. 483. 497. 523. 536.
 550.
 Goldast Menyh. 549.
 Gomberville Laj. 486.
 Gottfried v. Neifen 58. 5. 59. 136.
 — — Strassburg 23. 26. 144.
 — — Viterbo 102. 169.
 Gotthart György 318.
 Gottsched Ján. Kr. 139. 376. 406.
 414. 418. 447. 453. 470. 472. 489.
 497. 518. 519. 533. 545. 548.
 Goudimel 261.
Grál-monda 140.
 Gratius Ortvin 202.
 Grell Joákim 320.
 Greffinger György 399. 413.
Grillencvertreiber 294.
 Grimm Fr. V. 497.
 Grimmselshauer Kristóf 504—11.
 489. 523.
Griseldis 170. 310. 335. 428.
 Grob János 417.
 Groote Gerh. 183. 198.
 Grotius Hugo 373. 381. 389.
 Grün Anasztáz 150.
 Gryphius Andr. 435. 422. 453.
 466. 474. 529. 550.
 — Keresztély 471. 469. 516.
 Gualtherus Rod. 302.
 Guarini Batt. 379. 432. 460. 462.
 476. 483.
 Guarinoui Hipp. 342.
 Guevara Antal 423.
 — Lajos 507.
 Guido de Columna 171.
 Guillem Figueira 38.
 Guiraut de Bornelh 41.
Guiscard és Sigismunda 170.
 Günther Ján. Ker. 534. 378.
 Haake Tivadar 413.
 Habrecht Izsák 270.
 Hadlaub Ján. 59. 65.
 Hagedorn K. V. 490.
 Hagelgans J. H. 496.
 Hagek Venczel 168.
 Hagen Gottfr. 104. 22.
Hajnali dal 39—46.

- Halbsuter Ján. 135.
 Haller Albr. 470. 537.
 Hallmann Ján. 473.
Halottas táncz 221.
 Händel Gottfr. 433. 536.
 Happel Eb. G. 498. 512.
 Harsdörfer Gy. F. 408. 407. 375.
 398. 434. 442. 459. 480. 481.
 Hartlieb Ján. 171.
 Hartmann v. Aue 38. 103.
 Hartmann András 321.
 Hartvig v. Rante 25.
 Hass Márton 299.
 Hätzler Klára 130.
 Haugwitz Ág. Ád. 474. 454.
Haupt- und Staatsaktiók 537.
Haymonskinder 282.
 Hayneccius Márk. 323.
 Heberer Mih. 364.
Hecastus 323. 333.
 Heermann Ján. 401.
 Hegel Fr. V. 366.
 Heidegger Gotth. 488.
 Heinrich IV. v. Breslau 65.
 — III. v. Meissen 48.
 — son Alkmar 139.
 — — Beringen 89.
 — — Esslingen 64.
 — der Glischeszere 138.
 — von Hardegge 62.
 — — Klingenberg 190.
 — — Langenstein 194.
 — — Laufenberg 132. 257.
 — — Meissen 128. 66. 81. 154. 270.
 — — Morungen 23. 5. 43. 136.
 — — Mügeln 153. 270.
 — — Neustadt 169.
 — — Nördlingen 183.
 — — Ofterdingen 99.
 — — Stretelingen 62.
 — der Teichner 153.
 — — tugendhafte Schreiber 48.
 — von dem Türkin 94.
 — — Veldeke 21. 5.
 Heinrich Julius v. Braunschweig
 352. 446.
 Heinzelein v. Konstanz 90.
 Helbling Seifrit 83.
Heldenbuch 137. 296.
 Helfrich Ján. 364.
Heliand 214.
 Heliodoros 287. 295.
 Hellbach Vendel 277.
 Heller János 174.
Helmbrecht 52. 150.
 Helvicus Kristóf 426. 549.
 Helwig János 407. 481.
 Hemmerlin Felix 199.
 Hericus K. G. 519. 413.
 Herder 189. 240. 254. 405.
 Hermann der Damen 66.
 — von Sachsenheim 141.
 — — Salzburg 132.
 Hermann Miklós 260.
 Herodotus 168. 359.
Herpin 167. 295.
 Herrant v. Wildon 53.
 Hesiodus 334.
 Hesse v. Reinach 62.
Hét bölc's mester 149. 173. 295.
 310. 334.
 Hetzbold v. Weiszensee 65.
 Heywood Tamás 353.
Hildebrand-dal 137.
 Hiltbold v. Schwangau 48.
 Hippokrates 199.

- Hirlanda* 428.
 Hirschberg Bálint 480.
 Hirtzweg Henr. 323. 343.
 Hochstraten Jak. 202.
 Hoevelen Konr. 400.
 Hofmann v. Hofmannswaldau
 461. 459. 460. 466. 498.
 Hohenberg H. 414. 512.
 Holbein János 222.
 Holberg Lajos 530.
 Hollonius Laj. 337.
 Homerus 201. 359. 414.
Homulus l. Hecastus.
 Honterus János 79.
 Horatius 195. 197. 257. 383. 388.
 493.
 Hospeinius Mih. 319.
 Hoyer Anna 420.
 Hrotsuit 197. 221. 234.
Huy Schapler 167. 164. 295.
 Hugo v. Montfort 120. 146.
 — — Trimberg 87. 37. 68.
 — — Werbenwag 63.
 Hunold Ker. 500. 433.
 Hutten Ulrik 262. 201. 203. 275.
 Hüttler Péter 542.
 Ibele Bert. 541.
 Ickelsamer Bál. 245.
 Immermann Kár. 443.
 Ischyrius Ker. 333.
 Israel Sámuel 317.
 Istvánfi Pál 170.
 Jacobus de Cessolis 89.
 — — Voragine 427.
 Jastrow Bart. 364.
 Jehan d'Arras 167.
 Jeroschin Mikl. 104.
 Jodelle Etienne 383. 469.
 Johann I. v. Brabant 65.
 — v. Würzburg 171.
 Johannes a Lapide 156.
 Johnson Máty. 482.
 Jolifous Joris 449.
 Jonas Justus 242.
 Jorir József 541.
 Junius Fer. 549.
 Justinger Konr. 190.
Jutta-dráma 223. 310.
 Juvenalis 195. 391. 416. 422.
Kahlenbergi pap 50. 296.
 Kalidasza 506.
 Kanzler, der 64.
 Kantzow Tamás 363.
Károly-monla 141. 166.
XII. Károly haldla 539.
 Kaspar von der Roen 137.
 Keimann Ker. 532.
 Keiser Reinh. 433. 500.
 Kélin mester 81.
 Kepler János 367.
 Kiburger Eulog. 191.
 Kiechel Samu 364.
 Kindermann Bold. 425. 496.
 Kirchhoff J. V. 297. 356.
 Kisfaludy K. 349. 351.
 Klaj János 410. 407. 375. 433.
 459. 481.
 Kleist Ewald 537.
 Klingenberg Henr. 190.
 Klinzor v. Ungerlant 93.
 Klopstock 377. 502. 537.
 Knaust Henrik 336.
 Kober Tobiás 337.
Kölni krónikák 104.
 Kolross Ján. 245. 313.
 Kongehl Mihály 476.

- König Ulr. J. 518. 414. 433.
 Konrad v. Altstetten 62.
 — — Ammenhausen 90.
 — Flecke 166.
 — von Haslau 83.
 — — Kilchberg 59.
 — — Landegge 62.
 — der Marner 63. 5. 66. 81.
 — von Würzburg 63. 81. 136.
 140. 142. 145. 462.
 Kopernikus Mikl. 367.
Közmondások 67. 362.
 Kraft v. Toggenburg 62.
 Kraft Ádám 324.
 Kraft Mihály 364.
 Kristan v. Hamle 48.
 — — Luppín 65.
 Krüger Bertalan 289. 336.
 Kuchmeister Ker. 190.
Kudrun 144.
 Kullstein J. L. 480.
 Kuhlmann Jak. 541.
 Kurandor l. Kindermann.
 Kürenberg 6—10. 5. 130.
 Kyd Tamás 349. 454.
 Lafontaine Ján. 501.
 Lalande János 437.
Lalenbuch 294.
Lancelot 115. 140. 166.
 Lasius Kristóf 335.
 Lauremberg Ján. 420.
Laurin 137.
 Lazius Farkas 102.
 Leibniz G. V. 545. 373. 426. 429.
 439. 496.
 Leoni Tamás 155.
 Lesage René 504. 507.
 Lessing 88. 152. 189. 201. 377.
Limburgi krónika 189. 130.
 391. 416. 417. 457. 525. 529.
 533.
 Leutold v. Säben 48.
 Lichtenberg Gy. Kr. 337.
 Liebhold Jak. 337.
 Linderer Mih. 297. 355.
 Link Jerom. 337.
 Livius 188. 359.
Livlandi krónika 104.
 Lobwasser Amb. 261. 302.
 Locher Jak. 156. 197.
 Loeman 395.
 Logan Frigyes 416.
Lohengrin 96.
 Lohenstein D. Casper 465 és 501.
 447. 449. 460. 475. 488. 516.
Löber és Maller 166. 164. 296.
 Longus 480.
 Lope de Vega 141. 241. 283.
 Loredano Fer. 408. 485. 490.
 Lotichius Péter 239.
 Lucanus 413.
 Lucian 165. 199. 264.
Lucularius 83.
 Ludovici 538.
 Luiza Henrietta 401.
 Luther M. 249—67. 199. 201. 204.
 242—6. 278. 292. 300. 307. 362.
 402.
 Macropedius György 307. 333.
 Magyarország 54. 62. 84. 86. 103.
 110. 124. 145. 146. 153. 189.
 270. 271. 337. 465. 499.
Magelone 283. 295. 310. 334.
Mai és Beaflo 141.
Maitre Pathelin 235.
Malajis 141.

- Manesse Rüdiger 3. 59.
 Manuel Mikl. 311. 221. 262.
 265.
 — Ján. Rud. 313.
 Marco Polo 170.
 Mária magy. királyné 260.
 Marini Giamb. 406. 379. 413.
 460. 462. 490. 536.
 Markolf I. Salamon.
 Marlowe Kristóf 293, 344. 349.
 454. 457.
 Marot Kelemen 260.
 Martialis 391, 416.
 Martin v. Cochem 428.
 Marx Treisauerwein 143.
 Mascon J. J. 546.
 Massinger Fülöp 350. 454.
 Mathesius Ján. 254. 249. 278.
 Matild, osztrák 164. 175.
 Maundeville Ján. 170.
 Mauritius György 335.
 Mayr János 171.
 Megerlin I. Ábrahám.
 Menantes I. Hunold.
Meinawi természettan 115.
 Meinloh v. Sevelingen 10.
 Melanchthon F. 358. 242. 255.
 257. 306.
 Melissus I. Schede.
Melusina 167. 140. 295. 351.
 Menantes I. Hunold.
 Mendoza Diego 504.
 Mencke Burkárd 376.
 Mercatoris Mikl. 232.
Merigarto 69.
 Merswin Jerom. 184.
 Mezell 538.
 Michael de Leone 35.
 Miksa császár 142. 116. 196. 280.
 412.
 Milton Ján. 274. 413. 536.
 Minne 7.
 Molière 347. 452. 454. 487. 530.
 533. 539. 542.
 Molitor Uhrik 404.
 Möller Gertrud 394.
 Montague lady 539.
 Montaigne Mih. 424.
 Montalvo Ordonez 284.
 Montanus Márt. 297. 317.
 Montemayor Jorge 409. 480.
 Monzambano I. Pufendorf.
 Morhof Dán. Gy. 549.
 Morsheim Ján. 154.
 Morus Tamás 484.
 Moscheresch J. M. 423. 398. 505.
 523.
 Mühlbach Luiza 499.
 Mühlporth Henr. 472.
 Müller János 194. 199.
Munchhausen 289. 356.
 Münster Seb. 361.
 Murer Kristóf 318.
 Murner Tamás 157—60. 171. 262.
 265. 425.
 Muscatblüt 129.
 Muset Colin 17.
 Mutianus Rufus 200. 289.
 Myle Abr. 386.
 Nagy Sándor 171.
 Naogeorg Tam. 322.
 Neander Joák. 401.
 Neidhart v. Renenthal 49—53. 5.
 21. 55. 60. 64. 130. 151. 206. 229.
Német tükkör 114.
Népdal 129—36.

- Neukirch Benő 472. 413. 463. 516.
 Neumark György 414. 482.
 Neveleti Anonymus 80. 151.
Nibelungok 30. 138.
 Nicol. de Lyra 153.
 Nicolai Fülöp 260.
 Nonnenbeck Lénárd 325.
 Notker Labeo 78.
 Nythart Ján. 233.
Népkönyvek 165—73.
Octavianus 283. 295. 334.
Oedipus 92.
 Oeglin Erh. 268.
 Oelinger Alb. 245.
Ogier dán 141.
 Olearius Ádám 395. 391.
Olivier és Artus 282. 296.
 Omeis J. D. 411.
 Ommichius Fer. 323.
 Opitz Márton 369—90. 247. 271.
 274. 412. 420. 431. 458. 462.
 479. 480. 487. 549.
 Ortel Bálint 280.
 Ortvin de Graes I. Gratius.
 Osiander András 325.
 Oswald v. Wolkenstein 122.
 Ostrofrancus L. A. 245.
 Otfried 462.
Otnit 137.
 Otto IV. v. Brandenburg 65.
 — von Botenlauben 47.
 — — Diemeringen 170.
 — zum Turne 63.
 Ottokár stájer 102.
 Owen Ján. 416. 391.
 Ovidius 257. 298. 317. 460. 462.
 464. 470. 503.
 Pallavicini Ferr. 476. 490. 492.
- Paracelsus 367.
Parzival 47. 144. 161. 509.
 Pauli Ján. 296. 295.
 Peele György 349. 351.
 Peire Vidal 24.
 Pennalismus 372. 425.
 Pernauer F. Á. 490.
 Persius 422.
 Petermann Etterlin 192.
 Petrarca 164. 170. 193. 283. 473.
 Petrus Comestor 101.
 — de Dusburg 104.
 Pencker Miklós 394.
 Peuerbach György 195. 196. 199.
 Pfedersheimer I. Pauli.
 Pfefferkorn Ján. 202. 203.
 Pfünzing Menyh. 143.
 Pfitzer Mikl. 293.
 Pfore Antal 174.
Physiologus 69.
Picaro 503.
 Pierre de St. Cloud 138.
 Pietsch Ján. B. 520. 414.
 Pindar 435.
 Pirkheimer Wilib. 262. 265. 324.
 Plato 199. 367.
 Platter F. és T. 364.
 Plantus 233. 306. 319. 320. 323.
 332. 356. 446. 531.
 Pleier 155.
 Plutarchus 303. 359.
 Poggio Fer. 165. 200.
 Pona Fer. 490.
 Pondo György 336.
 Pons de Capedeuil 38.
Pontus és Sidonia 167. 164. 295.
 Pope Sándor 536.
 Postel K. H. 414. 418. 433.

- Pradon Mikl. 433.
 Prætorius Ján. 429.
 — Mih. 345.
 Prasch J. L. 482.
Priamolák 151.
 Ptolemæus 199.
 Pufendorf Sámuel 373.
 Puschmann Ád. 270.
 Püterich Jak. 175.
Pyramus és Thisbe 310. 317. 349.
 Quad Mútyás 362.
 Quevedo Gomez 423.
 Quinault Fül. 444. 454.
 Rabelais Fer. 303. 424.
 Rachel Joák. 422.
 Racine Ján. 433. 533.
 Ramler Kár. 416.
 Rappold Lőr. 333.
 Rasser Ján. 317. 332.
 Ratichius Fark. 549.
 Rauwolf Leonh. 364.
 Razzi Girol. 437.
 Rebenstock Péter 333.
 Rebhun Pál 320. 247. 383.
 Regenbogen Bert. 129. 66. 128.
 Regiomontanus I. Müller János.
 Reimar der Videler 61.
Reincke Vos 138—40. 412.
 Reinmar der Alte 26. 5. 47.
 — von Brennenberg 48. 136.
 — — Zweter 60. 5. 26. 64.
Reinolt v. Montalban 141.
 Reiser Antal 450.
 Resenius P. J. 549.
 Reuchlin Ján. 202. 156. 199. 203.
 234. 250. 332.
 Reuter Ker. 513.
 Rhode Tivadar 319.
 Riemer János 533.
 Rinckhart Márt. 324. 401.
 Ringwaldt Bert. 275. 336. 424.
 Rinuccini Ottav. 431. 485.
 Rist János 376. 390. 400. 434.
 449. 494.
 Robertin Rób. 393.
Robinzonádok 498. 512.
 Röling János 394.
 Rollenhagen Gáb. és György 280.
 321. 348.
 Rönmoldt Ján. 337.
 Rompler Jezs. 376. 406.
 Romulus meséi 80. 165.
 Ronsard Péter 379. 383. 387.
 Rosenplüt Ján. 230.
Rózsáskert 137.
 Rothe János 148.
 Rousseau J. J. 480.
 Rubin 48.
 Rudolf v. Ems 23. 100.
 — — Fenis 24. 18.
 — — Rothenburg 62.
 — — Stadeck 53.
 — — Trostberg 62.
 Rumsland 66.
 Ruof Jak. 314. 332.
 Russ Menyh. 192.
 Rüte János 314.
 Saadi 391.
 Sacer Gottfr. V. 534.
 Sachs János 324—34. 137. 170.
 231. 232. 236. 244. 262. 265.
 269. 282. 283. 298. 300. 308.
 351. 354. 418. 462.
 Sachsendorf 53.
 Salat Ján. 316.
 Sallustius 359.

- Salzmann Vilm. 283.
 Samarow Gorg. 499.
 Sainenhofer J. K. 542.
 Sannazaro Jak. 403. 480.
 Sartorius 449.
 Saurius Andr. 323.
 Savonarola Girol. 177.
 Saxo Grammaticus 530.
 Scaliger 78. 323. 383.
 Scarron Pál 452. 476. 504.
 Schaidenraisser Simon 414.
 Scharfenberg 53.
 Schäufelin Ján. 143.
 Schaumburg Wilwolt 364.
 Schede Pál 261. 270. 302.
 Scheffler Ján. 418. 428. 552.
 Schelling Fr. V. J. 366.
 Scheit Gáspár 277. 296. 300.
 Scherfler Venczel 391.
 Schernberck Tiv. 223.
 Schertlin Jak. 364.
 Schickfuss Ján. 363.
Schildbürger 294. 296.
 Schiller Fr. 427.
 Schilling Diebold 191.
 Schilter Ján. 549.
 Schiltperger Ján. 188.
 Schindschersitzky 481.
 Schirmer Dávid 397. 433.
 — Mihály 412.
 Schlegel Ján. Ill. 447.
 Schmeltzl Fark. 335.
 Schmidt Ján. Erh. 429.
 — Henrik 541.
 Schmolcke Benő 401.
 Schnabel J. G. 512.
 Schneubers J. M. 406.
 Schoch Gy. J. 397.
 Schouæus Corn. 306.
 Schopper Ármin 139.
 Schottel J. Gy. 548. 373. 494.
 Schreckenberger Ján. 333.
 Schultes Mih. 143.
 Schumann Bál. 297.
 Schupp J. B. 426. 373. 445. 482.
 533.
 Schütz Henrik 394. 431.
 Schwabe Ernő 271. 383.
 — J. Joák. 488.
 Schweinichen Ján. 364.
 Schwenkfeld Gásp. 180. 262.
 Schwenter Dán. 445.
 Schwiger Jak. 399. 390. 433.
 475. 482.
 Schwind Mór 168.
 Schriver Kar. 551.
 Scudéry Magd. 460. 467. 475.
 486. 490. 491.
 Scultetus Andr. 391.
 Seckendorf Laj. 413.
 Seidlitz Menyh. 364.
 Selnecker Mikl. 260. 330.
 Seneca 306. 431. 438. 470. 485.
 Shakespeare 169. 241. 258. 319.
 337. 339. 341. 348. 349. 352.
 353. 355. 435. 444. 451. 476.
 527. 530. 532.
 Sidney Fül. 375. 480.
Siegfried-dal 138., -népkönyv 296.
 Sigehér mester 61.
Sigenot 137.
 Singulf mester 66.
 Sleidanus Ján. 360.
 Solbergk Jak. 478.
 Sophokles 323. 431. 469.
 Sorel Kár. 504.

- Spangenberg C. és F. 323. 333.
 Spe Frigyes 403. 383. 428.
 Spener Fül. Jak. 570. 372. 428.
 Spervogel 5. 80.
 Spreng Ján. 414.
 Stade H. 365.
Staufenberg lovag 140.
 Stapel Ernő 434.
 Stefan mester 90.
 Stein Marq. 174.
 Steinbach Ernő 549.
 Steinhöwel Henr. 165. 170. 278.
 Steinmar 59. 65.
 Sterne Lőr. 515.
 Stettler Mih. 360.
 Stieler Gáspár 549.
 Stockar Ján. 364.
 Stolle mester 66.
 Stranitzky Józ. 542.
Strellingeni krónika 1914.
 Stricker 81.
 Stubenberg J. V. 490.
 Stumpf Ján. 361.
 Sturm Ján. 318.
 Suchenwirt Péter 144.
 Suetonius 359.
 Suso Henrik 183.
 Süsskind v. Trimberg 66.
Scáb eljegyzés 112., -tükör 113.
Szász krónika 103. 114. -tükör 113.
 Szegedi Lőrincz 330.
 Tabulatura 126.
 Tacitus 206. 264. 359. 467.
 Talander I. Bohse.
 Tannhäuser 53. 5. 49. 136. 142.
 Tasso B. és T. 241. 285. 287.
 413. 483.
 Tauler János 182.
- Tell-monda* 191. 314.
 Terentius 233. 306. 319. 332. 531.
 Teschler Henr. 63.
 Teutleben Gásp. 374.
 Thaler, der 59.
 Theokritus 479.
 Theophile de Viau 460.
Theuerdank I. Miksa.
Theologia, német 183.
Theophilus 221. 291.
 Thomas a Kempis 183. 184.
 — de Aquino 69. 112.
 Thomasin v. Zerklære 74. 37. 68.
 Thomasius Ker. 373. 404. 426.
 488. 548. 552.
 Thomson Jak. 536.
 Thriteniuss Ján. 289.
 Thukydides 359.
 Thurmair Ján. 362. 268.
 Thyard Pontus 383.
 Tieck Lajos 170. 282.
 Tileman Elhen 189.
 Tilsius Jerom. 224.
Tirol király 71. 67. 549.
Tischzuchten 79. 278.
Tituel 93.
 Titz János 391. 462.
 Tobler Lajos 364.
 Toursi Gergely 207.
 Traugemund 67.
Tristan 144. 155. 166. 171. 295.
 Tritheim Ján. 157. 289.
Trójai háború 171.
 Trömer J. K. 519.
 Troubadourok 13.
 Tscherning Andr. 391.
 Tschudi Aeg. 360.
 Tünger Ágost 200.

- Turn, Ritter vom 174. 295.
 Ubeda Fer. 507.
 Uhland Lajos 170.
 Ulenhart Mikl. 504.
 Ulfilas 549.
 Ulrich v. Gutenberg 23.
 — — Liechtenstein 49. 60. 90.
 102. 108.
 — — Singenberg 47.
 — — Winterstetten 58.
 Urfé Honoré 480.
 Vagánsok 3. 212.
 Valdez Pierre 15., valdéziok 178.
Valentin és Namenlos 140.
 — és Orso 140. 351.
 Valerius Maximus 153. 188.
 Vellejus 264.
 Velten Ján. 450. 439. 449. 454.
 — Katalin 542.
 Venczel II. 65.
 Vergilius 159. 195. 257. 319. 359.
 412. 479. 488.
 Vesalius Andr. 199.
 Vida Hieron. 383.
 Vincentius Bellovacensis 69.
 Vintler Ján. 154.
 Vischer Péter 384.
 Voigt Bál. 321.
 Volnar 82.
 Voltaire 516.
 Vondel Joost 398. 437. 445. 454.
 Vörösmarty Mih. 40.
 Vos János 454.
 Wachsmuth v. Künzich 63.
 — — Mülnhausen 65.
 Wagner Ker. 501.
 Waldis Burkard 279. 143.
 Walther v. Griffen 74.
- — Klingen 62.
 — — der Vogelweide 28—37.
 5. 21. 45. 47. 53. 76. 105. 112.
 120. 130. 462.
 Warbeck Bál. 283.
Wartburgi dalnokverseny 90.
 Weber Bál. 135.
 Weckherlin Gy. R. 271. 386. 405.
 Weier János 404.
 Weigel Bál. 366.
 Weinsberg. Herm. 363.
 Weise Keresztély 520—33. 373.
 378. 426. 429. 471. 489.
Weistümer 114.
 Wengen der von 35.
 Werder Diederich 413. 408.
 — Paris 490.
 Wernher v. Elmendorf 70.
 — Hönberg 63.
 — vom Niederrhein 69.
 — pap 82.
 Wernicke Ker. 418. 470. 501. 516.
 Wetter Józua 448.
 Wetzl János 287.
 Wickram György 298. 297. 316.
 Wicliffe János 179.
 Widmann Gy. R. 293.
 — Leonh. 263.
 Wieland Ján. Seb. 413.
 — Krist. Márt. 285. 489. 502.
Wigalois 144. 162. 166. 171. 295.
 412.
 Wild Sebestyén 334. 320.
 Wilder Mann 70.
Wilhelm v. Östreich 171.
 Willem 139.
 Williram 549.
 Wimpeling Jak. 195.

- Winckler Pál 513.
 Windeke Eberhard 192.
 Windesbach-család 72.
Winsbeke 72. 174. 549.
 Wirt v. Grafenberg l. Wigalois.
 Wittenweiler Henr. 149.
 Witlzew IV. 65.
 Wohlgemuth Mih. 186. 324.
Wolfdietrich 137. 351.
 Wolfi Kereszt. 547. 552.
 Wolfram v. Eschenbach 38. 33.
 44. 93. 112. 462.
 Wurstisen Ker. 360.
 Wyle Miklós 165. 170. 199.
 Xenophon 359. 484.
- Zapf János 232.
 Zesen Fül. 397. 491. 375. 440.
 467. 475. 481. 487.
 Ziegler Anzelm 496.
 Ziely Vilmos 282.
 Zimmern Froben 363.
 — Gáspár 449.
 Zingref Gy. V. 271. 362. 387.
 Zinzendorf M. L. 552.
 Zonaras Ján. 438.
 Zorgi Bert. 61.
 Zorn Frigyes 363.
 Zschorn János 287.
 Zwingli Ulrik 254. 245.

